

АМИН МААЛУФ

САМАРҚАНД

Француз тилидан Абдумурод Кўчибоев таржимаси

Амин Маалуф ва унинг «Самарқанд» романи ҳақида. (Париж, Латт нашриёти, 1988)

Амин Маалуф 1949 йилда туғилган ва 1976 йилдан бери Францияда яшаб, француз тилида ижод қилаётган, миллати араб бўлган француз ёзувчиси. У «Жўн Африк» – «Африка ёшлари» журнали муҳаррирларидан бири ҳам. Амин Маалуф ижодининг асосий хусусиятларидан бири - шарқ мавзусидир. Унинг «Африка арслони» /1986./, «Самарқанд» (1988), «Нурафшон боғлар» (1991), «Беатричадан кейинги биринчи аср» (1992), Гонкур мукофотига сазовор бўлган «Таниос қояси» (1993) каби асарлари французлар томонидан севиб ўқилади. Француз адиби Жил Демернинг фикрича «Амин Маалуф ўзининг «Самарқанд» асари билан шарқона романнавислик истеъдодини намоён қилиб, француз адабиётида янгича бир йўналиш оча олди» Унинг ўзбек тилига биринчи бор ўгирилиб, эътиборингизга ҳавола қилинаётган ушбу романи машҳур олим, шоир ва файласуф Умар Ҳайёмнинг Самарқанддаги ҳаёти, машҳур «Рубойилар» китобининг пайдо бўлиш тарихи, XI асрдаги ижтимоий–сиёсий ҳаёт талқини, янги пайдо бўлаётган турли диний мазҳаблар кураши ва ниҳоят, XIX асргача мусулмон дунёсида номаълум бўлган бу рубойилар қўлёзмасининг Оврўпадаги шон-шухрати, ҳамда бу қўлёзманинг 1912 йилда «Титаник» кемасининг машъум ҳалокати оқибатида океан қаърига чўкиб кетишига оид қизиқарли саргузаштлар баёнига бағишланган. Асар 1988 йилда Париждаги «Матбуот уйи» мукофотига сазовор бўлган. Бу асар ўзбек кутубхоналарида ҳам катта қизиқиш уйғотади деган умиддамиз.

Таржимон.

Муқаддима

Мен сизга Атлантика океани қаърига мангуликка чўкиб кетган бир китоб ҳақида гапириб бермоқчиман. Ўша даврдаги газеталар бу ҳақда жуда кўп ёзишган ва бир неча бадиий асарлар ҳам яратилганди.

Ҳа, 1912 йилнинг 14 апрелдан- 15 апрелга ўтар кечаси улкан «Титаник» кемасининг ҳалокати дунёдаги энг қимматбаҳо қўлёмалардан бири - буюк форс олими ва шоири Умар Ҳайёмнинг «Рубоийлар» китобининг асл нусхасини ҳам сув қаърига олиб кетди.

Мен бу ҳалокат ҳақида батафсил тўхталмоқчи эмасман. Мендан ташқари жуда кўп тадқиқотчилар аллақачон бу ҳалокатнинг аянчли оқибатларини пулга чақишиб ҳисоблаб кўришган, ҳар бир қурбон ҳақида батафсил маълумотлар тўплаганлар. Бу ҳалокатнинг энг муҳим қурбони, менинг назаримда, одамларнинг ҳисоб-китобларидан, эътиборларидан қолиб кетган ўша китоб бўлса керак. Мана, ушбу воқеалар содир бўлганига олти йил ўтса- да, жилди чармдан тайёрланиб, шоирнинг ўзи томонидан битилган бу китобни , бир пайтлар қўлларимда тутган бебаҳо қўлёмани мангуликка йўқотганимни ҳеч ҳам унута олмаяпман. Уни ўз она юрти -Осиёдан олиб чиқиб кетилишига мен – бахтиқаро Бенжамен Умар Лессаж сабабчи эмасманми? У айнан менинг юкларим билан ўша машъум «Титаник» кемаси сатҳига чиқмаганмиди? Мен яшаётган аср одамларининг манманлиги ва худбинлиги туфайли бу фалокат содир бўлиб, қўлёманинг саргузаштлари минг йилларга тўхтатиб қўйилмаганмиди?

Шундан бери кундан-кунга қон ва разолатга ботиб бораётган ушбу дунёда ҳаёт бирон марта менга кулиб боқмади. Бу ҳалокат ҳақидаги одамларнинг хотираларини эшитмаслик учун улардан қочадиган бўлиб қолдим. Бироқ қалбимдаги умид чироғи ҳам ҳеч қачон ўчмади: эрта бир кун уни албатта сув қаъридан олиб чиқадилар, олтин кутича ичида сув ости лойқаларидан омон қолган бу ажойиб китобнинг тақдири янги саргузаштлар билан бойийди. Одамларнинг бармоқлари яна унинг нафис саҳифаларини сийпалайди. Рубоийларни ўқиб ҳайратдан лол қолган китобхонлар, унинг ҳошияларига битилган шоир саргузаштларидан ҳам воқиф бўладилар. Ихлосмандлар буюк шоирнинг қалбини, унинг дастлабки шеърларини, қалб тугёнларини қайтадан кашф қиладилар. Китобни ўқиб чиқишгач, аллақачон оламдан ўтиб кетган бу ажойиб инсоннинг мислсиз қуввайи ҳофизасига қойил қолишиб, бу қумранг ёдгорлик олдида чуқур ўйга толадилар.

Бу китобда на бирон сана, на биронта имзо бор эди. Уларнинг ўрнига фақатгина оташқалб шоирнинг қуйидаги бағишловинигина ўқиш мумкин эди: «Самарқанд сайқали рўйи замин аст!».

БИРИНЧИ КИТОБ

УМАР ҲАЙЁМНИНГ САМАРҚАНД САРГУЗАШТЛАРИ

Ахир бу оламда бегуноҳ ким бор?
Нечун яшай олди бўлмай гуноҳкор?
Ёмонлик қайтарсанг ёмонлигимга,
Фарқимиз не бўлди, айт, парвардигор!
Умар Ҳайём.(1)

БИРИНЧИ БОБ

Шаҳар узра сокин оқшом чўкканида, кундалик юмушларидан ҳоли бўлган самарқандликлар қалампир бозори ёнидаги боши берк кўчада жойлашган иккита майхона атрофида айланиб юришни хуш кўришарди. Уларнинг мақсадлари майхонанинг хушхўр сўғдий шаробидан отиб олиб, сархуш бўлиб кўча кезиш эмас. Йўқ, аксинча, кайфи ошиб қолган биронта майхўрни қўлга тушириб, сазойи қилиш, танобини тортиб қўйиш эди. Бундай шариат посбонларининг қўлига тушиб қолган майхўрнинг ҳолига маймунлар йиғларди: уни тупроққа белаб судрашар, ҳақорату- надоматларга кўмиб ташлаб, бечора майхўрни йўлдан оздирувчи ичимликнинг дўзахий кайфини бир умр ёдида сақлаб қолишга мажбур қилишарди.

Айнан шундай ҳодисалардан бири 1072 йилнинг ёз оқшомларидан бирида, ёзилажак машҳур рубоийларнинг муаллифи, 22 ёшли Умар Ҳайём эндигина Самарқандга келган пайтлари юз берди. Ким билсин, ўша фусункор оқшом у ҳам май илинжида бу тарафларга қадам ранжида қилдими, ёки сайру-томошо баҳона тавқи лаънат майхона тарафларга тасодифан келиб қолдимикин? Ана, бир болакай пештахтадан ўғирлаган олмасиниқўлида маҳкам сиққанича Рухибарб кўчаси бўйлаб қочиб бораяпти. Газмол дўконининг сотувчиси эса, баланд супачасида ўтириб олиб, жинчироқ ёруғида харидори билан тортишаётганини, сўкиниш аралаш бўғиқ кулаётганини эшитиш мумкин. Арқончилар растасидаги фаввора олдида хачирли бир киши тўхтади. У ҳовучларини муздек сув оқимига тутди, кейин худди ухлаётган гўдагини ўпмоқчидек лабларини чўччайтириб энгашди: чанқоғини қондиргач, ҳўл қўллари билан юзини сийпалади, билинар – билинмас шукрона айтиб, ёнида ётган тарвуз пўчоғи палласини сувга тўлдирди-да, хачири ҳам чанқоғини қондирсин учун унинг тумшуғи остига қўйди.

Ҳайём атрофга суқланиб боқиб кезар экан, чилим сотувчилар растаси ёнидан чиқиб қолди. Бир ҳомиладор аёл унга тикилганича яқинлашиб келди. Қизчаларникидек латиф лабларини қисганича, бир сўз ҳам қотмасдан, яланғоч билакчаларини чўзиб, ҳозиргина харид қилган бир ҳовуч қовурилган бодомдан узатди. Чодираси кўтариб қўйилган бу маъсума аёлнинг ёши ўн бешларда бўлса керак. бундай хайру-садақадан эсанкираб қолмади. Бундай удум самарқандликларда қадимдан мавжуд э диканлигини биларди: бўлажак онанинг рўпарасидан келишган, хушқомат йўловчи чиқиб қолса, у туғилажак гўдаги ана шу кишига ўхшашини тилаб, қўлидаги егуликларни йўловчи билан баҳам кўриши керак. Ҳайём қўлидаги бодомлардан татиб кўришдан ўзини мағрурона тийгани ҳолда, узоқлашиб кетаётган аёл ортидан тикилиб қолди. Бироздан кейин у хаёлларини йиғиб олиб, яна йўлида давом этди. Тез орада олағовур оломон орасига тушиб қолди. Узун бўйли, қоқсуяк бир қария ерда узала тушиб ётар, офтобдан қорайиб кетган яланг бошида оппоқ сочлари тўзғиган, бўғзидан алам ва нафрат аралаш титроқ фарёд овози отилиб чиқарди. Унинг ёшли кўзлари Ҳайёмга илтижоли тикилгандек туюлди. Соқол- мўйловлари эндигина сабза урган, қўлларидаги калтакларини сермаб завқланаётган йигирматача ёш-яланг бечора қарияни ўртага олиб турар, орқарокда эса, воқеа нима билан тугашига қизиқиш билан қараб турган бир тўда кишиларни кўриш мумкин эди. Жазоловчилардан бири Ҳайёмнинг қатъиятли юзига қараб, эътиборли одамлардан бири деб ўйлади шекилли, унга гап уқдира кетди:

- Бу энг ярамас, майпараст одам, унинг исми Узун Жаббор!

Ҳайём бу исмни эшитиб сесканиб кетди, бўғзига бир нарсa тикилгандек бўлди: «Жаббор! Абу Алининг шогирди!»- хаёлига келди унинг.

Абу Али шарқда энг кўп тарқалган исмлардан бири. Бироқ Бухоро, Корду, Балх ёки Боғдодда яшайдиган ҳар бир саводхон киши бу исмни ҳурмат, эътибор ва ифтихор билан тилга олади. Чунки бу исмни эшитган киши унинг мағрибда Авеценна, машриқда Абу Али номи билан машҳур бўлган Абу Али Ибн Сино эканлигини дарров фаҳмлаб олади. Умар, албатта, уни шахсан танимасди, чунки у буюк олим вафотидан 2 йил кейин таваллуд топган. Шундай бўлса-да, Умар уни ўз авлодининг буюк устозларидан, ҳамда инсоният томонидан яратилган билимларнинг ҳаворийларидан бири деб тан оларди.

Ҳайём ўзича такрорлади: «Жаббор, Абу Алининг севимли шогирдларидан бири!». У қарияни биринчи бор кўраётганлиги учун унинг аянчли тақдиридан беҳабар эди. Абу Али ўз шогирдида тиббиёт ва фалсафий билимларининг давомчисини кўрар, унинг илмий далиллари ўта дадиллигидан завқланар, айни пайтда, унинг шуҳратпарастликка ва даҳрийликка мойиллигидан афсусланар эди. Табиатидаги бундай нуқсонлар оқибатида у бир неча бор зиндонга ташланди, ҳалойиқ кўзи олдида жазоланиб, сазойи қилинди.. Навбатдаги шаккоклиги унинг бошига етди: Самарқанднинг энг катта майдонида, ҳалойиқ ва оила аъзоларининг кўзлари олдида 150 дарра билан жазоланди. Бу жазо унинг бутун ҳаётини бошқа узанга солиб юборди ва у ҳеч қачон қайта ўзига кела олмайдиган ҳолга тушди. Унинг ҳақиқатпарастлиги, шаккоклиги-

девоналарча майпарастликка қачон айланди экан? Шубҳасиз, бу ҳол унинг хотини вафотидан кейин бошланганди. Уни жанда кийимлар кийиб олиб, шакокона гапларни гапириб, йиртиқ-ёмоқ иштонда тебранганича кўча кезиб юрганини кўрган болакайлар масхара қилишар, тош отишар ва мажнунсифат бўлиб қолган бу бечора одам бундай таҳқирлардан йиғлагудек ҳолга тушиб, аламини майдан олишга уринарди.

Умар воқеани зимдан кузатар экан, хаёлида фикрлар ғужғон ўйнар эди. «Ўзимни тиймасам, мен ҳам бир кун шу куйга тушишим мумкин». У майни хуш кўришидан, ёки бу одатини тарк қила олмаслигидан чўчимасди. Унга ўз-ўзини ўрганишга май ва сархушлик ёрдам берган ва шу сабабли уларнинг ҳеч бири ўзаро бир-бирини ўрнини алмаштира олмайди,- деб ҳисобларди. Бироқ, жамоатчиликнинг бу борадаги фикри уни чўчитар ва бундай дунёқараш иззат-обрўсининг дарз кетишига олиб келишидан ҳадиксирарди. Оломон ўртасидаги қариянинг аянчли ҳолати- унинг бу ҳадигини янада оширди. Ҳаммасига қўл силтаб, бу ердан жуфтакни ростлаб қолишни ўйлади. Бироқ, Ибн Синонинг шогирдини дарғазаб оломон ҳукмига ташлаб кетса, бир умр виждони қийналиб юришини ҳис қилди. Шунда қатъият билан уч қадам олға босди, овозига виқор ва ҳукмрона тус бериб:

- Бу бечорани қўйиб юборингиз!- деди.

Узун Жабборнинг тепасида қонсираб турган оломон сардори ўгирилиб бегона йўловчига менсимайгина нигоҳ ташлади. Унинг соқолли башарасида-ўнг кулоғидан бошлаб иягининг учигача чуқур чандиқ излари кўриниб турарди. Худди даҳшатли ҳукмни эълон қилаётгандек, сардор ўшқирди:

- Бу майпараст, даҳрий ва файласуф одам!

У охирги сўзини худди жиркангандек хириллаб талаффуз қилди.

- Биз Самарқандда биронта файласуф яшашини истамаймиз! – шовқин солди оломон, ўз сардорининг гапларини қувватлаб.

«Файласуф» сўзи бу оломон учун ғайридин, ёки дин ва адабиётдан ташқари барча илмлар билан шуғулланадиган кофир киши, деган маънони англатарди. Ўз элида аллақачон машҳур файласуф бўлиб танилган Умар Ҳайём бу ерда, мана шу оломон кўлида Узун Жаббордан ҳам аянчлироқ қурбон бўлиши мумкин эди.

Албатта, чандиқли сардор уни танимас ва айни пайтда ерда ғужанак бўлиб ётиб олган, забонсиз қарияни азоблашни давом эттирарди. У чолни сочларидан тортқилаб, бемажол бошини деворга уриб мажақламоқчидек у ёқ-бу ёққа силкитар, ҳаракати ҳал қилувчи лаҳзада иккиланаётган қотилникидек чиқарди.

Ҳайём воқеага қатъий аралашиш пайти етганини сезди:

-Қарияни қўйиб юборинглар! Ахир бу кимсасиз ва бемор девонанинг жони ҳалқумига келиб қолибдику!

Сардор ўрнидан сакраб туриб унга яқинлашди, бармоғини бигиз қилганича, Ҳайёмнинг соқолига ниқтаб, ўдағайлади:

-Сен уни яхши танийсан, шекилли! Кимсан ўзи? Ҳа, билдим! Сен бу шаҳарлик эмассан, келгиндисан! Сени ҳеч ким бу шаҳарда танимайди!

Иззат-обрўсини сақлаган ҳолда, Умар унинг ниқталган бармоғини жанжалга ҳожат қолдирмай, такаллуф билан четга сурди. Чандиқли киши бир қадам орқага чекинди-ю, аммо қатъият билан яна сўради:

-Исминг нима, эй, келгинди?

Ҳайём ўзини танитишга бировз иккиланди. Ушбу таҳликали вазиятдан кутулиш чорасини қидириб, кўкка боқди ва ўроқ шаклидаги ҳилол юзини бир парча булут қоплаб олаётганини кўрди. Бир зум жим қолиб, чуқур тин олди. У ҳозир ҳаммасига қўл силтаб, юлдузли осмонни кузатиб завқланишни, юлдузлар номини яна бирма-бир эслашни, рўпарасидан чиқиб қолган бу даҳшатли воқеадан, ғазаб отига минган мана шу тўпори оломондан узоқ-узоқларга кетиб қолишни истарди. Шу пайт оломон ўзини ўраб ола бошлаганини, кимларнингдир қўлларини турта бошлаганини сезиб, бирдан ҳаёлини йиғиб олди:

- Мен Нишопурлик Иброҳимнинг ўғли Умарман. Хўш, ўзинг кимсан?

Бетакаллуф берилган охирги саволга чандиқли йигит жавоб беришни эп кўрмади. Чунки у ўз шаҳрида, сўраб-суриштириш эса, фақат унинг ҳаққи. Вақти- соати келса, Умар уни яхши таниб олади: -Уни Чандиқли муллабача деб аташади. У ҳали кўлида даррасию, оғзида шарият каломи билан бутун Самарқандни зир титратади. Ҳозирча ҳукми-амали ҳар бир ишорасини маҳтал бўлиб кутаётган мана бу жангари ёш-ялангларга ўтади ҳолос.

Бирдан сардорнинг кўзларидан ўт чақнаб, олдин ўз ҳамтовоқларига, кейин тўпланган ҳалойиққа ғолибона нигоҳ ташлаб, ҳайқирди:

-Вой худойим-эй! Мен Нишопурлик Иброҳимнинг ўғли -Умар Ҳайёмни танимай қолибман-ку! Ахир, бу киши Хуросон юлдузи, бутун Форс ва ҳар иккала Ироқнинг энг доно кишиси, файласуфлар шахзодаси Умар Ҳайём-ку! У масҳараомуз таъзим қилди. Сўнгра икки кўлини салласининг икки чеккасига текказиб, бармоқларини кулоқ қилиб қимирлатди. Унинг бу қилиғига шериклари хохолаб кула бошладилар.

-Ҳар бир сатри диёнат ва тақводорлик билан йўғрилган мана бу рубойни ёзган шоир ўзлари бўладиларми? – У баланд овозда қироат қила бошлади:

Кўзамни синдириб иргитдинг, тангри,
Хуррамлик эшигин беркитдинг тангри.
Тупроққа тўкдинг-ку гулгун майимни,
Билмадим, мастмисан, на этдинг тангри?

Умар шеърни ғазаб билан эшитди. Бундай ташвиқот ўлимга маҳкум қилиши аёнлигидан безовталанган Умар, оломон қаҳри жунбушга келмасданок, баланд ва жарангдор овозда жавоб берди:

-Эй, нотаниш киши! Бу рубойни сенинг оғзингдан биринчи бор эшитаяпман. Лекин, мана бу рубойни ўзим ёзганлигим рост:

Ўзни доно билган уч-тўртта нодон,

Эшак табиатин қилур намоён.
Булар суҳбатида сен ҳам эшак бўл,
Бўлмаса «кофир» деб қилишар эълон.

Ҳайём тингловчиларнинг иззат-нафсига тегиб, уларни ошкора ғанимларга айлантириб юборган бу рубойни ўқиб, нотўғри иш қилганлигини сезиб қолди. Ғазабланган оломон унинг кийим-бошларини тортқилаб йирта бошладилар.

Кимдир уни чалиб йиқитди оломон эса уни, у ёқдан-бу ёққа судрай бошлади. Кимдир елкасига тепди, кимдир ҳалқумига ёпишди. Кийимлари йиртилиб, очилиб қолган танасига беомон мушт ва тепкилар ёғилар, у эса оломон исканжасидан омон қолишни ўйламас, ҳозироқ ёруғ оламдан кўз юмиши мумкинлигини ҳис қилиб, жисми оғриқни ҳам сезмас, қулоқлари том битганди. Шу пайт у қуролланган ўнтача шаҳар посбонлари етиб келиб, хунрезликнинг олди олинганини, қил устида турган ҳаёти омон қолганини пайқади. Оломон уларни кўриши биланоқ, Ҳайёмни дўппослашни бас қилди, бироқ, атрофдаги одамларни гувоҳликка чақириб, ўз қилмишларини оқлаш учун қичқира бошладилар:

-У кимёгар, афсунгар, фирибгар!

Шаҳар фармонбардорларининг фикрича, файласуф бўлиш унчалик катта гуноҳ ҳисобланмас, бироқ кимёгар бўлиш- фирибгарлик билан тенг бўлиб, ўлим билан жазоланар эди.

-Бу келгинди афсунгар! Ҳа, бу афсунгар!— қичқирарди улар.

Посбонлар бошлиғи бироз ўйланиб тургач, масалани шу ернинг ўзида ҳал қилишни лозим топмади шекилли, қатъий эълон қилди:

-Агар бу одам ростдан ҳам афсунгар бўлса, уни қозикалон Абу Тоҳирнинг олдига олиб бориш лозим!

Шу пайтда ҳамманинг ёдидан кўтарилган Узун Жаббор бу ур-тўполондан омон қолганлигини сезиб, энг яқин майхона эшиги томон эмаклаб борар, Умар эса, ҳеч кимнинг ёрдамисиз аллақачон ўрнидан турган эди. У посбонлар ҳамроҳлигида жимгина илгарилаб борарди, қонга беланган афту ангориға, парча-парча бўлиб йиртилиб кетган кийимларига қарамасдан мағрур юзидан норозилик аломатлари сезилиб турарди, Машъала кўтариб олган посбонлар олдинда йўл очиб боришар, ортидан эса унинг собиқ ғанимлари ва оломон эргашиб борарди. Ҳайём ҳеч кимни ва ҳеч нарсани кўрмас, эшитмас ҳам эди. Хаёлида кўчалар кимсасиз, атроф жим-жит, осмон беғубордек, Самарқанд эса, ўша, у қачонлардир кўришни орзу қилган табаррук замин эди. У бу заминга қадимги сайёҳлар изидан уч ҳафта давомида тўхтамасдан йўл юриб етиб келди. Шаҳарга келиб-кетган сайёҳлар унга Кўхандиз майдонидаги шаҳар қалъаси устидан теварак-атрофни томоша қилишни маслаҳат беришганди: «Бутун атрофда фақат кўм-кўк боғларни, анҳорларни, узоқларда эса буқа, фил, чўктирилган туя, сакрашга тайёр турган қоплонларни эслатадиган, қатор қилиб экилган ва кўкка бўй чўзиб, мавжланиб турган сарв дарахтларини кўришингиз мумкин», деганди улар.

Дарҳақиқат, Умар бу ерга келиб, нафақат шаҳар ташқарисида, балки кўрғон ичида ҳам, шарқий масжиддан бошлаб, Хитой дарвозасигача зич қилиб экилган ям-яшил боғларни, мевазорлар-у, мавжланиб оқаётган суғориш шаҳобчаларини кўрди. Ҳар томондан найзадек кўкка бўй чўзган гиштин миноралар, мовий гумбазлар, қасрнинг оппоқ деворлари кўзни қувонтирарди. Бир кун Ҳайём сайр қилаётиб, нагоҳон мажнунтоллар орасидаги ҳовуз лабида сувдан чиқиб, гўзал қоматини кўз-кўз қилганича, сочини офтобга ёяётган гўзал қизга кўзи тушиб қолди. Кейинчалик Ҳайём рубоийлари қўлёзмасига номаълум мусаввир чизган жаннат тасвири шумикин, ёки бу Ҳайёмнинг кўзларига кўринган рўёмиди? Асфизор маҳалласидаги Самарқанд қозикалони Абу Тохир ҳузурига олиб борилаётган Ҳайёмнинг ҳаёлидан ўтаётган ширин таассуротлар, манзаралар шулар эмасмикин?

Номаълум тақдир томон хомуш борар экан, Ҳайём тинмай ичида такрорлаб борарди: «Чўмилаётган пари-рўё, чандиқли киши-ҳақиқат қиёфасида, бу фусункор тун эса умримнинг охириги лаҳзалари бўлса ҳам, мен барибир Самарқандни севавераман».

ИККИНЧИ БОБ

Қозикалон девонида ёқиб қўйилган шамлар Ҳайёмнинг юзини қордек оппоқ қилиб кўрсатар, ёшлари ўтиб қолган икки посбон худди хавфли жиноятчини келтиргандек, уни пойгада маҳкам ушлаб туришарди. Девонхонанинг тўрида савлат тўкиб ўтирган қозикалон унга эътибор ҳам бермасдан даъвогару-жабрланувчини сўроқ қилар, бирининг гапини маъқулласа, иккинчисига танбеҳ бериб турарди. У ҳозир икки қўшни ўртасида узоқ давом этган, адоватга айланиб кетган арзимас жанжални муҳокама қилаётганди. Ниҳоят, қозикалон бир тўхтамга келди: ҳар иккала томонга, унинг кўзлари олдида бир-бирларини бағрларига босишиб, гина-қудратларни унутишни, ярашишни буюрди. Улардан бири ҳукмга бўйсиниб, қўшниси томон қўлларини чўзганича бир қадам илгарилади. Иккинчиси, тор пешонали, баҳайбат қоматлиси эса, бу ҳукмдан норозидек, афтларини буриштириб, тайсалланди. Қози бу ҳолни кўриб, бирдан ғазаби кўзиб кетди, бутун мажлис аҳлини кўрқувдан зир титратиб, ўрнидан турди ва гуноҳқорни бор кучи билан қамчилай бошлади. Аммо, қамчининг зарби жабрланувчининг елкаларига зўр-базўр етарди. Жабрланувчи ғазабини боса олмаётган бақалоқ қозикалонга бир зум тикилиб турди-да, кейин бошини эгиб, юзларини сийпалаганича қўшниси билан қучоқлашиб, ярашишга мажбур бўлди.

Қозикалон уларни чиқариб юборгач, навбатдаги гуноҳқорни, яъни Умарни ушлаб турган соқчиларга уни яқинроқ келтиришни буюрди. Гувоҳлардан воқеани суриштириб бир неча саволлар берди, ур-тўполон сабабларини тушунтириб беришни талаб қилди. Ўз навбатида чандиқли йигит ҳам гувоҳликка ўтди. Афтидан, қозикалон уни аввалдан танирди шекилли, унинг гапларини диққат билан эшитди. Бироқ унинг қиёфасидан суҳбатдоши

гапларига хайрихоҳлиги, ёки норозилигини билдирувчи аломатларни сезиб бўлмасди. Қозикалон ҳамма гувоҳларни тинглаб бўлгач, бир лаҳза ўйланиб жим қолди, кейин ҳукмини эълон қилди:

-Айтингиз, ҳамма тарқалсин! Ҳар бирингиз энг қисқа йўллар билан уйланингга борингиз!

У жазо талаб ёшларга қараб буюрди:

-Ҳаммангиз тарқалингиз! Масалани эртага ҳал қиламиз. Банди эса, бу оқшом шу ерда қолажак. Менинг соқчиларим уни қўриқлайдилар. Ва ҳеч ким бу ерда қолмасин!

Чандиқли йигит бундай илтифотсизликдан ҳайратланиб, юзида норозилик ифодаларини зоҳир қилди, лекин эҳтиёткорлик дарров ҳушини жойига келтирди чоғи, этакларини йиғиб, ўрнидан турдида, таъзим қилганича чиқиб кетди.

Абу Тоҳир ўз девонхонасида энг ишончли гумашталари билан қолгач, Умарнинг рўпарасига келди.

-Сени бундай жойда кутиб олаётганимдан фахрланаман, о машҳур Умар Ҳайём Нишопурий!

Қозикалоннинг бу жумбоқли сўзларида на киноя, на самимийлик ва на бошқа ҳиссиёт сезилмас, унинг овози мулойим, бошидаги алвон ранг салла ва бароқ қошлари остидаги ўткир кўзлари эса, синчковлик билан боқар, иягидаги кўнғир соқоллари саришта кузалган эди. Умар ҳамон девонхонадагиларнинг кўзи олдида усти-бошлари дабдала ҳолда оёқда тик турар, уларнинг истеҳзоли ним табассуми-ю, шивир-шивирларидан тоқати-тоқ бўлаёзганди. Атайлаб уюштирилган бир неча лаҳзалик сукунатдан сўнг, Абу Тоҳир давом этди:

-Умар, сени Самарқандда яхши билишади. Ёш бўлсанг ҳам шеърларинг ҳамманинг тилида. Сенинг ибратли ибораларингни муллабачаларимиз ҳам такрорлаб юришади. Айт-чи, Исфахонда Ибн Синонинг йирик бир асарини олти марта ўқиб чиқиб, Нишопурда уни сўзма-сўз ёддан айтиб берганлигинг ростми?

Ростдан ҳам бўлиб ўтган бу воқеадан Мовауннаҳрда ҳам барча огоҳлигидан Ҳайёмнинг кўнгли яйраб кетди, бироқ ундаги хавотир ҳали-ҳамон тарқалган эмасди. Шариат қозиси томонидан Ибн Синонинг тилга олиниши, ҳозирча хотиржам бўлишга ишончли ва етарли асос бўла олмасди. Ҳар ҳолда унга ўтиришга ҳам изн берилмаган эди.

Абу Тоҳир давом этди:

-Нафақат сенинг ақлу-заковатинг, балки анчагина мароқли тўртликларинг ҳам эл орасида машҳурдир.

Унинг айблаётгани ҳам, бирон гуноҳни бўйнига қўйишга уринаётгани ҳам сезилмас, сўзлари тагдор ва айни пайтда зимдан сўроқ қилаётгандек туюларди. Умар гап қўшишга қулай пайт келганини сезди:

-Чандиқли йигит ўқиган рубоий меники эмас.

Қозикалон бетоқат қўл силтади. Бу сафар унинг овози жиддий чиқди:

-Менга сенинг менга қандай шеър ёзганлигининг ахамияти йўқ! Лекин шундай маълумот келтирдиларки, агар уни мен ҳам такрорласам, бу шаккокликни тўқиган одамдан-да ўзимни кўпроқ гуноҳкор сезаман. Сендан ўзингни оқлашингни талаб қилмаяпман, бирон жазога ҳам лойиқ топишни истамайман. Сени афсунгар деб айбашлари- бу қулоғимдан кириб, у қулоғимдан чиқиб кетди. Ҳозир иккимиз, икки ақлли киши ёлғиз ўтирибмиз ва мен сендан фақат ҳақиқатни айтишингни хоҳлайман.

Умар қалбини ҳамон хавотир тарк этган эмас, жавоб беришга иккиланар, алдаб, тузоққа илинтирилаётган ва аллақачон ўзини жаллод қўлига топширилаётган кишидек сезар, оёқ-қўллари синдириб, бичишаётганларини, ёки дорга осилаётганини тасаввур қилиб, эти жунжикарди.

Абу Тоҳирнинг овози тобора баландлашар, у энди қарийб бақариб гапирабошлади:

-Нишопурлик чодирфурушнинг ўғли Умар! Сен ўзи дўстни танийсанми?!

Қарийб самимий оҳангда янграган бу жумлани эшитиб, Умар сесканиб кетди. «Дўстни танийсанми?» У бу хитобни асл маъносида тушуниб, қозикалоннинг юзларига тикилди, унинг соқоли селкиллашидан, кўзларидан самимийлик ифодаларини излаб топишга уринди. Аста-секин қалбида ишонч уйғониб, тунд юзи ёришди, ўзини бироз хотиржам сеза бошлади. Қозининг бир имосидан кейин ўзини соқчилар қўлидан халос бўлганини сезиб, таклифни ҳам кутиб ўтирмасдан турган жойига чўкди. Қози самимийлик билан мийиғида кулиб қўйди, лекин шу лаҳзанинг ўзидаёқ сўроғини давом эттирди:

-Айт-чи, сен одамлар таърифлаганидек даҳриймисан?

Шу биргина савол Умар қалбида умидсиз титроқ уйғотди, лекин тўғриси айтди:

-Мен муккасидан кетган тақводор эмасман, лекин Яратганнинг ягоналигига ҳеч қачон шак келтирмаганман.

-Фикру хаёлинг даҳрийлик борми?

-Худо гувоҳ, мен бундан узоқман.

-Менга шу сўзингни ўзи кифоя. Фикримча, иқроринг Яратганга ҳам хуш келади. Бироқ одамларнинг фикри... Билгин, сенинг ҳар бир жумланг, ҳар бир ҳаракатинг одамларнинг назар- эътиборида. Одамлар нафақат сени, мени ҳам, ҳатто шаҳзодаларни ҳам синчковлик билан кузатиб юришади. Айтишларича, сен бир шеърингда «Мен худонинг уйига ҳар замонда бир борсам, у ер салқин бўлгани учун ухлашга бораман»,- деганмишсан?

-Яратганни қалбида сақлаган кишигина унинг уйида тинчгина ухлай олади.

Абу Тоҳирнинг юзида енгил инкор ифодасини кўрган Умар янада илҳомланиб, фикрини чуқурлаштирди:

-Мен Аллоҳ томонидан инсонга ато қилинган соғлом фикрни таъқиб қилувчи тақводорлардан эмасман. Улар дин ва иймонни фақат Яратганга ибодат қилиш деб тушунадилар. Мен Яратганга қандай иймон келтираман,

биласизми? Масалан, мен атиргулга ёки юлдузларга қараб завқланаман. Ягона Оллоҳнинг яратувчанлигига мафтун бўламан, у бунёд қилган дунёнинг мукамаллигидан, унинг энг гўзал муждаси – одамлардан, уларнинг билимга чанқоқ мияси борлигидан, муҳаббатга чанқоқ қалблари, интилувчан, ёки қаноатли ҳиссиётлари борлигидан завқланиб, Яратганга иймон келтираман.

Қози унга ўйчан боқиб ўрнидан турди ва Ҳайёмнинг ёнига келиб ўтирди-да, унинг кифтига оталарча қўлини қўйди. Соқчилар ҳайрон қолишиб, бир-бирларига маъноли қараб қўйишди.

-Тингла, ёш дўстим, сенга Яратган эгам инсонларга бериладиган энг аъло сифатларни раво кўрган. Сен зиёлисан, сенинг каломинг ўткир, у сенга мустаҳкам соғлик, гўзаллик, билишга интилиш, яшашдан, одамлардан ва ниҳоят, адашмасам аёллар гўзаллигидан завқланиш хислатларини ҳам ато қилган. Умид қиламан-ки, Аллоҳ Таоло ақлдан ҳам сени қисиб қўймаган. Мен сенинг мулоҳазали, тилинга эҳтиёт бўлишингни назарда тутаяпман. Агар бундай сифатга эга бўлмасанг, умрингга завола келтиришинг мумкин.

-Фикримга келган нарсани ифодалаш учун мулоҳазали, эҳтиёткор қария бўлишимни кутиб яшашим керакми?

-Дилингдаги ҳамма фикрларни тилингда ифодаладиган кунлар келгунча, авлодларингнинг авлодлари ҳам кексайиб қолишлари тайин. Биз сирлари очилмаган, қўрқув тўла дунёда яшайпмиз: бундай дунёда яшагинг учун икки қиёфанг бўлиши лозим. Биринчиси, одамлар учун, иккинчиси ўзинг ва Яратган эгам учун. Шунинг учун бу дунёда яшашни истасанг, кўриб завқладиган кўзларингни, эшитиб қувонадиган қулоқларингни, фикрингни каломга кўчиргувчи тилингни асраб қоламан десанг, фикрингни мулоҳаза қилиб ифодалашни ўрган.

Абу Тоҳир жим қолди. Унинг бу сукунати кишини эзар даражадаги вазмин, фикрни жамлаш учун қилинган тин олиш эмас, йўқ, кишининг хушини жойига келтириб қўядиган, бутун оламни қамраб оладиган сукунат эди. Қози чуваланиб кетган фикрини тартибга келтиргунича, Умар бошини ҳам қилиб жимгина кутди.

Абу Тоҳир чуқур тин олди ва соқчиларига бу ердан чиқиб кетишларини билдириб, имо қилди. Улар ортидан эшик ёпилиши биланоқ, ўрнидан туриб, девонхонанинг бурчагига юрди. Осиглик сўзанани кўтариб, нақшинкор сандиқ қопқоғини очди ва у ердан қандайдир бир китобни олиб Умарга узатди. Унинг мулойим қиёфасида ҳомийларча табассум ўйнади.

Китоб қалин ва қаттиқ, ялтироқ чарм муқовали бўлиб, устига товус думининг тасвири босиб ишланган, саҳифа четлари ҳали тўғирлаб кесилмаган ҳам эди. Таассуротларга бой бўлган мана шу ёз оқшомида Умар китобни варақлаб, унинг икки юз эллик олти саҳифаси ҳам ҳали оппоқ эканлигини, уларга на бирон шеър ва на бирон нақш ёзилмаганини кўрди.

Абу Тоҳир ҳаяжонини босиш мақсадида савдогарларга хос қиёфага кириб, гапини давом эттирди:

-Бу китоб Самарқанд устахоналарида қадимий усулда, энг сифатли хитой қоғозидан тайёрланган. Уни Мотрудлик бир яҳудий уста менинг буюртмамга биноан махсус оқ тут ёғочидан тайёрлади. Саҳифаларини кўргин, улар худди шоҳидек силлиқ ва мустаҳкам.

У томоғини қириб олиб, гапида давом этди:

-Менинг ўзимдан ўн ёш катта бир акам бор эди. У оламдан кўз юмганида сенинг ёшингда эди. У Балхда, султонга ёқмай қолган бир шеър учун қатл қилинган. Билмайман, бу ростми, ёки ёлғонми, уни даҳрийликда айбладилар. Акамнинг шу кичик, рубоийдан ҳам қисқа шеър учун қатл қилинганлигига мен айбдорман.

Унинг овози бўғилиб, энтикиб давом этди:

-Бу китобни эҳтиёт қил. Ҳар сафар қалбингда бирон шеър туғилиб, у оламга чиқиш учун бўғзингга югурса, унга тишларинг ва лабларинг мустаҳкам дарвоза бўлсин. Лекин уни овоз чиқариб оламга ёйма-ю, мана шу китобга битиб, бир умрга сир сақла. Уларни ёзаётиб, Абу Тоҳирни ҳам эслаб қўй.

Қози ўзининг шу илтимоси билан адабиёт тарихида узоқ вақт сир сақланиб келинган машҳур рубоийларнинг ёзилишига сабаб бўлганлигини, Умар Ҳайём даҳоси билан танишиш учун инсоният яна саккиз аср кутиши лозимлигини, бу рубоийлар авлодлар томонидан дунёдаги энг нафис санъат тури сифатида эъзозланишини, Самарқандда ёзилган ушбу кўлёзма китобни кейинги асрларда қандай саргузаштлар кутаётганлигини билмасди.

УЧИНЧИ БОБ

Бу оқшом Умар Ҳайём кенг боғ ўртасида жойлашган Абу Тоҳирнинг ёзлик шийпонида уйқуси қочиб, тўлғаниб чиқди. Ёнидаги пастак хонтахта устида давог ва қалам, ўчирилган чироқ ва биринчи саҳифаси очилган, лекин ҳали ҳеч нарса ёзилмаган ўша китоб турарди.

Тонг ғира-ширасида бир шарпа, гўзал бир чўри аёл кириб, унга майдалаб кесилган бир патнис қовун, янги кийим-бош, зандана шойисидан тўқилган салла келтирди.

-Бомдод намозидан кейин хўжайин сизни кутаяпти, -деди у шивирлаб.

У кириб келганида девонхона аллақачон адолатталаб одамлар, боёнлар, садақаталаб гадойлар ва хизматкорлар, турли юмушлар билан келган кишилар билан тўлган. Улар орасида, албатта, сўнгги янгиликлардан хабардор бўлишга келган чандиқли муллавачча ҳам бор эди.

Умар эшикдан кириб келиши биланок, қозикалон у томонга ўгирилди ва баланд овозда хитоб қилди:

-Пайғамбаримиз каломларининг тенги йўқ билағони, унга садоқатининг чеки йўқ инсон, имом Умар Ҳайёмнинг қадамларига ҳасанот!

Девонхонада ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси бирин-кетин ўринларидан турдилар, қўлларини кўксиларига қўйишиб, таъвозе билан енгил таъзим

қилдилар ва жойларига ўтирдилар. Умар кўз қири билан чандиқли муллаваччага қаради ва уни кулгили аҳволда ранги-кути ўчиб бурчакда ўтирганини пайқади.

Абу Тоҳир сертакаллуфлик билан Умарни ўзининг ўнг томонида ўтиришга таклиф қилди. Боёнлар чаққонлик билан ўринларидан кўзғалишиб, унга жой бўшатдилар. Ўз ҳукмининг ижросини виқор билан кузатиб турган қозикалон сўзида давом этди:

-Кеча оқшом қимматли меҳмонимиз билан нохуш воқеа содир бўлибди. Хуросон, Форс, Мозондаронда чексиз иззат-эътиборга лойиқ бўлган, ҳар бир шахзода, хон ёки султон ўз саройида бажонидил уни кутиб олишни орзу қиладиган бу ҳурматли зотни, кеча бизнинг Самарқанд кўчаларидан бирида беҳурмат қилишибди!

Девонхонада ғазабли хитоблар янгради. Қозикалон бир зум шовқин-суронга кулоқ тутиб турди-да, бир имо билан уни тўхтатиб, давом этди:

-Энг афсусланарли жойи шунда-ки, бозор майдонида тартибсизлик рўй берган. Бизнинг эъзозли хонимиз, салтанатимиз куёши, Аллоҳ уни ярлақасин, ҳурматли Носирхон бугун Бухородан шахримизга етиб келиши арафасида рўй берган бундай тартибсизликни қандай изоҳлаш мумкин? Агар бу тартибсизликнинг олди олиниб, одамлар тарқатиб юборилмаганида, бугун қандай мусибатлар бошимизга тушиши мумкин эканлигини тасаввур қилишдан ожизман. Мен сизга айтсам, кўпчилик кишиларнинг бошлари танасидан жудо бўлиш тайин эди!

У ўз сўзларининг таъсирини кўриш учун, тўпланганлар вужудида уйғонажак ваҳимани сезиш учун бир зум тин олди ва давом этди:

-Бахтимизга ўртамизда ўтирган менинг собиқ шогирдларимдан бири меҳмонимизни таниб қолиб, бу хабарни тезда менга етказди.

У бармоғи билан чандиқли муллаваччани кўрсатди ва унга ўрнидан туришни буюрди:

- Айтчи, мавлоно Умарни сен қандай таниб қолдинг?

Жавоб ўрнига аллақандай минғирлаш эшитилди.

-Баландроқ гапир! Бу ерда ўтирган бизнинг кекса амакимиз гапларингни эшитмаяпти! – қичқирди қози, чап томонда ўтирган оппоқ соқолли қарияни кўрсатиб.

-Мен ҳурматли меҳмонимизни сўзга чечанлигидан таниб қолдим,- деди чандиқли муллавачча ғудраниб.- Кейин унинг кимлигини суриштириб, сизнинг олдингизга олиб келдим.

-Сен яхши иш қилдинг. Агар тартибсизлик давом этганида, қон тўкилиши тайин эди. Кел, меҳмонимиз ёнига ўтир, сен бунга лойиқсан.

Чандиқли муллавачча ясама итоаткорлик билан ўрнидан туриб, улар ёнига келаётганида Абу Тоҳир Умарнинг кулоғига шивирлади:

-У энди сенга дўст бўла олмаса ҳам, одамлар кўзи олдида сенга душманлик қилишга журъат қила олмайди.

У баланд овозда давом этди:

-Бўлиб ўтган воқеалар мавлоно Умарнинг қалбида Самарқанд ҳақида нохуш хотиралар қолдирмас деган умиддаман?

-Кеча оқшом бўлиб ўтган воқеани мен аллақачон кўнглимдан чиқариб ташладим. Агар шахрингиз ҳақида кейинчалик эсласам, фақат бир ажойиб инсон бир умрга ёдимда қолиши шубҳасиздир. Мен муҳтарам қозикалонни назарда тутаётганим йўқ. Ҳар қандай қози шаънига айтиладиган мақтовлар унинг яхши сифатлари учун эмас, балки ўз бурчини адолатли бажаришига қараб айтилиши лозим деб ҳисоблайман. Хуллас, бу шаҳарга яқинлашаётганимда Кеш дарвозаси яқинида рўпарамдан бир киши чиқди. Ўзим ҳам, ҳаҷирим ҳам роса ҳолдан тойган эдик.

-Шаҳримизга хуш келибсан, эй муҳтарам меҳмон. Бу шаҳарда ота-онанг, дўсту қариндошларинг борми?-сўради у.

Рўпарамдаги киши фирибгар, тиланчи, ёки тилёғлама бир одам бўлишидан хавотирланиб, ҳеч кимим йўқлигини айтиб, тўхтамасдан ўтиб кетавердим.

Лекин нотаниш киши гапиришдан тўхтамади:

-Сенга саркашлик қилаётганимдан ҳижолатдаман, ҳурматли меҳмон. Лекин мен бу ерга хўжайиним томонидан Самарқандга келаётган ҳар бир меҳмонни кутиб олиб, унга меҳмондўстлик кўрсатиш учун қўйилганман.

Ниҳоят, бу одамнинг софдиллигига ишондим. Унинг уст-бошлари ораста, бироқ муомиласи эътиборли кишиларникига бироз ўхшамасди. Мен унга эргашдим. Бир неча қадам йўл босгач, биз оғир бир эшик орқали ичкарига кирдик. Карвонсарой ҳовлисига кириш учун гумбазсимон даҳлиздан ўтиш лозим эди. Ҳовли ўртасидаги қудуққа, турли юмушлар билан банд бўлиб юрган одамларга назар ташладим. Ҳовли сайёҳлар учун қурилган балохоналар билан ўралган экан.

-Сен бу ерда хоҳлаганингча туришинг мумкин. Ўзингга турар жой ва егулик, ҳаҷирингга хашак ҳамиша бисёр бўлади, - деди нотаниш киши. Мен ундан кундалик харажатларим нарҳини сўрагандим, у ранжиди.

-Сен бу ерда хўжайинининг беминнат меҳмонисан.

-Бу олийжаноб зотни кўрсам, унга ўз миннатдорчилигимни билдирсам бўладими?, -сўрадим мен.

-Хўжайиним бундан етти йил олдин, бутун мол-мулкини менга қолдирган. Уни Самарқандга келаётган ҳар бир сайёҳни меҳмондўстлик билан кутиб олишга сарфлашни васият қилиб, оламдан ўтган.

-Бундай олийжаноб, ҳимматли кишининг исмини билсам бўладими? Дуойи фотиҳамни кимга бағишлай?

-Дуойи фотиҳангни, миннатдорчилигингни ёлғиз Оллоҳга бағишла. Яратган эгам бу ҳайру саховат ким учун қилинаётганлигини ва ким уни амалга оширишни васият қилганлигини яхши билади.

Шундай қилиб, мен Самарқандда бир неча кунлардан буён ана шу одамнинг мурувватидан баҳраманд бўлиб юрибман. Мен у ердан чиқиб, ҳар куни Самарқандни томоша қиламан. Кеч кириб, қайтиб келганимда, ёқимли

таомлар билан сийлашади. Ҳатто хачиримга ҳам мендан кўра зиёдароқ гамхўрлик қилинмоқда.

Умар сўзидан тўхтаб, жимгина кулоқ солаётган одамларга қаради. Ҳеч кимнинг юзида на ҳайрат, на ажабланиш аломатларини кўрмай, саросимага тушди.

Унинг бу ҳолатини сезган қози тушунтирди:

-Ислом дунёсида энг меҳмондўст шаҳар номига даъвогарлик қилувчи шаҳарлар кўп. Лекин фақат Самарқандгина бундай шарафга муносибдир.

Мендаги маълумотларга кўра, шахримизга келган биронта меҳмон турар жой учун, егуликлар учун пул тўламайди. Мен бундай саховатли, хайрли иш билан шуғулланувчи кўплаб оилаларни биламан. Лекин улар ўз хайру- эҳсонлари учун ҳеч қачон мақтов даъво қилганларини эшитмагайсан. Самарқанд кўчаларида ўрнатилган фаввораларни кўрган бўлсанг керак. Улар йўловчилар чанқоғини қондириш учун доимо тоза сув билан таъминланиб турилади. Шаҳримиздаги икки мингта фаввораларга ер остидан кўрғошин ёки сопол қувурлар орқали сув келтирилади. Буларнинг ҳаммаси самарқандликларнинг хайру-эҳсонлари туфайли қурилган. Улар бу билан ном қолдириш учун бирон жойга ўз исму шарифларини ёзиб қўйган деб ўйлайсанми?

-Ҳа, буни тасаввур қилаяпман. Мен бундай одамгарчиликни ҳеч қаерда учратмагандим. Лекин шундай бўлса-да, хаёлимни банд қилиб турган бир саволни беришга ижозат берсангиз?

-Сен нимани сўрамоқчилигингни биламан. Сен бундай саховатли, меҳмондўст одамлар нима сабабдан сендек меҳмонга кўпол муомалада бўлганлигини билмоқчимисан?

-Фақат менгагина эмас, Узун Жаббор исмли бир бечора қарияни ҳам назарда тутаяпман.

-Сенга берадиган жавобим оддийгина , у биргина сўздан иборат, бу-ҳадик. Бу ерда рўй бериши мумкин бўлган ҳар қандай қабоҳатнинг онаси фақат ҳадик ва хавотирдир. Бизнинг муқаддас динимиз турли тарафдан қасос олиш пайтини кутиб ётган Баҳрайн қарамитлари, Ком имомияти тарафдорлари томонидан таҳликага солиниб турганлигини унутма. Етмиш икки диний мазҳаб-соф динимиз ғанимлари бизга қарши тиш қайрашиб туришибди. Булар константинополлик румийлар, турли номдаги ғайридинлар, энг ашаддийларимисрлик исмоилийлардир. Уларнинг тарафдорлари Боғдодда, ҳатто ўзимизнинг Самарқандимизда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Маккаю Мадина, Исфаҳон, Боғдод, Дамашқ, Бухоро, Марв, Қоҳира, Самарқанд каби шаҳарлар шариатимизнинг истеҳкомлари эканлигини эсингдан чиқарма. Агар эҳтиёткор бўлмасак, улар худди қум бўрони остида қолгандек, бир пасда ғайридинлар саҳросига айланади.

Қози чап тарафдаги деразадан тушиб турган қуёш нурига синчков назар ташлаб ўрнидан турди.

-Хонга пешвоз чиқадиған вақт бўлди, -деди у. Ҳамма ўрнидан турди. Қози чапак чалиб, хизматкорларига буюрди:

-Йўлга бирон нарса олишни унутманглар!

Унинг бирон тарафга отланса, йўл бўйи майиз еб бориш одати бор эди. Бу одатга унинг яқинлари, меҳмонлари ҳам риоя қилишарди. Хизматкор катта лаганни тўлдириб, оқ сарғиш рангли майиз келтирди ва ҳар ким ундан ўз чўнтақларини тўлдириб олди. Чандиқли муллавачча ҳам ўз навбатида майиздан бир сиқим олиб, Ҳайёмга узатди:

-Эҳтимол, мен сенга таклиф қилаётган бу майизни май ҳолатида истеъмол қилишни хуш кўрасан? –деди у секингина истеҳзо билан.

Девонхонадагилар қулоқларини динг қилишиб, нафасларини ичларига ютган ҳолда, Умар қандай жавоб қилишини кутиб, жим қолдилар.

-Май ичишни хуш кўрадиган одам, дастлаб ўзига муносиб соқий ва хушахлоқ улфат танлайди,- Умар ҳам ҳозиржавоблик билан узиб олди.

Чандиқли муллавачча бу сафар овозини биров баландлатиб давом этди:

-Менга қолса, ҳеч ким билан бир томчи ҳам май ичмоқчи эмасман, чунки жаннати бўлмоқчиман. Хўш, сен у ерда ҳам мен билан бирга бўлишни хоҳламайсанми?

-Жаннатда ҳам тилёғлама уламоларнинг эзма панд-насиҳатларини мангу эшитиб юриш учунми? Йўқ, раҳмат! Аллоҳ Таолло бизга ўзга улфатларни раво кўрган.

Сухбатни шу жойида тўхтатиб, Умар ўзини чорлаётган қозикалонга етиб олиш учун қадамини тезлатди.

-Шаҳарда одамлар сени менинг ёнимда отлиқ кўришлари лозим. Бу кечаги воқеадан сўнг уларда қандай таассурот қолдиришини кўрасан!

Шу пайт Ҳайём қозихона атрофида тўпланган ҳалойиқ орасида нок дарахти соясида турган, кеча ўзига бодом инъом қилган ёш аёлни кўргандек бўлди ва қадамини секинлатиб, уни қидирди. Лекин қозикалон уни шошилтирди:

-Тезроқ юр, агар хон биздан олдин етиб келса, ҳолимизга маймунлар йиғлайди!

ТўРТИНЧИ БОБ

-Дунёдаги тўртта шаҳар фитналар буржида пайдо бўлган. Булар: Самарқанд, Макка, Дамашқ ва Палермо. Ҳа, мунажжимлар буни қадим замонлардаёқ башорат қилиб ўтишган ва улар адашмаганлар. Бу шаҳарликлар ҳеч қачон ўз ҳукмдорларига яхшиликча бўйсинмаган. Агар уларга қилич ўйнатиб, куч-қудратингни кўрсатиб турмасанг, доим йўлдан озаверадилар. Мутаасиб маккаликларни пайғамбар ҳам қилич ёрдамида тиз чўктирган эди. Мен ҳам такаббур самарқандликларни қиличим билан ер ўптираман!

Мовароуннаҳр ҳукмдори Носирхон мис қопланган ялтироқ тахти ёнида тик турганича ўдағайларди. Унинг овози ҳаммани даҳшатга солар, кўзлари йиғилганлар орасидан биронта гуноҳқорни, ноҳос қилиб қўйган хиёнатини эслаб титраётган лабни, пушаймон бўлиб қалтираб турган биронта қурбонни

қидирарди. Саройда йиғилган ҳар бир киши ғайри-ихтиёрий равишда ёнидаги одам ортига бекинишга уринар, бўйинларини қисишиб, довул пасайишини кутишарди.

Носирхон панжаларига илингудек биронта ўлжа топа олмади шекилли, жаҳл билан эғнидаги тантанали маросимларда кийиладиган уст-бошини ечиб, ерга улоқтирди. Кейин қашқарча турк-мўғул шевасида ҳайқириб сўкинганича, ечган кийимларини оёқлари билан топтай бошлади.

Удумга кўра, ҳукмдорлар устма-уст уч-тўрт, баъзан еттитагача ҳашамдор кийимлар кийиб юришар, тантанали маросимларда унинг лутфу-карамига сазовор бўлганлар -у ечган биронта кийим эгаси бўлиш шарафига муяссар бўларди. Бугунги маросимда унинг ҳатти-ҳаракати ҳеч кимга лутф қилмаслигининг белгиси эди.

Аслида хоннинг Самарқандга ҳар бир ташрифи байрам сифатида уюштирилар, лекин бугунги байрам шодиёнаси кутиб олишнинг дастлабки дақиқаларидаёқ барбод бўлганди. Ўша кун хон Сиёб дарёси қирғоқларидан бошлаб, Бухоро дарвозасигача тўшалган поёндозлар устидан отлиқ ўтиб Самарқандга кириб борар экан, унинг юзидан табассум аримас, қисик кўзлари ҳар қачонгидан ҳам қисикроқ туюларди. Бирдан у отини Абу Тоҳир бошлиқ икки юзтача аъёнлар томонга бурди. Умар Ҳайём турган тўдага худди бир нарсадан шубҳалангандек ҳўмрайиб тикилди. Кимларнидир қидириб топмади шекилли, тизгинларини зарб билан тортиб, отини икки оёғида тик турғазди ва алланималар дея ўдағайлаганича, у ердан узоқлашди. Энди у қора байтали устида тек қотганича қимирламай, лаблари ва кўзлари ғазабдан қисилган ҳолда, саҳарлаб уни кутиб олиш учун йўлларга чиқарилган минглаб шаҳарликларнинг олқишларига эътибор ҳам бермасдан йўлида давом этарди. Маҳаллий мирзолар томонидан ёзиб берилган юзлаб арзу додларни ўтиб бораётган хонга тутқазишга ҳеч ким журъат қила олмас, уларни тантана охирида бораётган мулозимга отишар, у эса турли қоғозларни ердан териб олар экан, уларни кўриб чиқишга ёлғондакам ваъдалар берарди. Хон ва салтанатининг долчин ранг улкан байроғини кўтариб бораётган тўрт отлиқ, унинг бошида соябон кўтариб бораётган ярим ялонғоч қул, ҳамда шаҳар аъёнлари четларига эгри-бугри тутлар экилган ариқлар бўйлаб асосий йўлдан бозор майдонидан ўтиб, Асфизор маҳалласига кириб бордилар. Хонга ажратилган қароргоҳ айнан шу маҳаллада жойлашган бўлиб, у Абу Тоҳир девонхонасидан бир неча қадам нарида эди.

Илгари пайтлар хон қароргоҳи шаҳар қалъаси ичида бўлар, бироқ, яқинда бўлиб ўтган даҳшатли уруш туфайли бу қалъа ночор аҳволга тушиб қолган ва эндиликда у ерда махсус турк ҳарбий қисмлари чодирларда яшар эди.

Умар хоннинг тунд қиёфасини кўриб, унинг ҳузурига бормасликка қарор қилганди, бироқ қозикалон бундай ҳурматли меҳмон туфайли хон илтифотига сазовор бўлиш умидида уни хон қабулига боришга кўндирди. Йўл-йўлакай Абу Тоҳир Умарга нега хоннинг кайфияти бузилганлигини тушунтириб борди. Умар ундан Бухородаги Катта Масчит ёнидаги уйларга хон буйруғи билан ўт қўйилганлигини, бунга қаршилик қилган аҳоли қириб ташлангани боис,

самарқандлик руҳонийлар хонга кек сақлаб, кутиб олиш маросимига чиқмаганликларини билиб олди.

-Хон ва руҳонийлар ўртасида бетўхтов пинҳоний кураш кетаяпти. Бу кураш баъзан очикчасига қонли тўқнашувларга, кўпинча эса, зимдан олиб борилаётган адоватли курашга айланиб бормоқда,-тушунтирди қози.

Айтишларича, уламолар ҳукмдорнинг чидаб бўлмас инжиқликларидан норози бўлган кўпчилик ҳарбий бошлиқлар билан ҳам тил топишганлар. Оғиздан- оғизга ўтиб юрган афсоналарга кўра, хоннинг ота-боболари ўз қўшинлари билан бир дастурхон атрофида ўтиришиб овқат тановвул қилганлар ва ҳокимиятнинг мустаҳкамлиги халқ қўшинларининг мардлигию, уюшқоқлигига боғлиқлигини доимо таъкидлаб ўтганлар. Лекин, авлодлар кетидан авлодлар ўтишиб, турк хонлари форс подшоларининг ярамас одатларини, дабдабазликка ишқибозликни ўзлаштириб олдилар. Улар ўзларини ярим худолар дея ҳисоблашар, кўнгилларига келган ишни қилишдан тап тортишмас, бемаъни қилиқлари билан ҳарбий бошлиқларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилишар, уларни камситишар, обрў-эътиборларини ерга уришардилар. Носирхон ҳукмронлиги йилларида ана шундай ҳарбий бошлиқлардан кўпчилиги хондан норози бўлиб юрган диний арбоблар билан тил топа бошладилар. Уламолар Носирхонни ислом қонун-қоидаларига амал қилмасликда айблашади. Ўз навбатида Носирхон ҳам бевосита ҳарбийларни жазолашдан қўрқиб, уламоларга тобора кўпроқ тазйиқ ўтказа бошлади. Унинг художўй бўлган унинг отаси ҳам бир пайтлар ўз ҳукмронлигини уламолардан бирининг бошини танасидан жудо қилиш билан бошлаганди.

1072 йилнинг ёзига келиб, Абу Тоҳир хон билан умумий тил топишган ягона диний арбоблардан бири бўлишга эришган эди. У хоннинг Бухородаги қароргоҳига тез-тез бориб турар, хон Самарқандга ташриф буюрганида эса, ҳар сафар тантанали кутиб олинишига бош-қош бўларди. Бир қанча уламолар унинг бундай мурасозлигидан норози бўлишар, лекин кўпчилиги ҳукмдор ва ўзлари ўртасида шундай воситачи одам борлигидан мамнун эдилар.

Абу Тоҳир ўзининг воситачилик вазифасини уддабуронлик билан бажарар, айрим масалаларни руҳонийлар фойдасига ҳал қилишга ҳам эришар ва айна пайтда хоннинг ғазабидан қутилиб қолиш, унинг кайфиятини кўтариш йўллари ҳам усталик билан топа оларди.

Хон ғазаби кўзиган бугунги қабул маросимида ҳам у ўз вазифасини қойиллатиб уддалади. У даҳшатли дақиқаларнинг ўтиб кетишини тоқат билан кутди ва хон тахтга ўтириши билан, эпчил бир имо қилди-ки, уни кузатиб турган Умар вазият юмшай бошлаганини тушунди. Қозининг имоси билан сарой мулозимларидан бири-ёшгина кул қизни бошлаб келди ва у оғир жангдан сўнг мурдалардек ерда чўзилиб ётган кийимларни тезлик билан йиғиштириб олди. Бирданига ҳамма енгил нафас ола бошлади. Ҳамма билинар-билинемас жонланиб, кимлардир ёнидагилар билан шивир-шивир қилишиб, фикр алмаша бошлашди.

Шундан сўнг, қозикалон хона ўртасигача бориб, ҳукмдорга рўбарў бўлди ва бош эганича, қўл қовуштириб, миқ этмасдан тураверди. Бир неча дақиқа давом этган жимликдан сўнг, ниҳоят, Носирхон бироз ҳорғин, лекин янгроқ овозда буюрди:

-Шаҳар уламоларининг барчаси эртага тонгданоқ менинг ҳузуримга келиб, оёқларимга йиқилсинлар! Бўйин эгмаган бош танасидан жудо қилинсин! Ва ҳеч ким қочиб қолишни ҳаёлига келтирмасин, менинг ғазабимга йўлиққан кишига ер юзида паноҳ йўқ!

Қабулхонада ҳозир бўлганларнинг барчаси ғазаб довули босилганлигини пайқаб, енгил тин олдилар. Ечим топилди: хон уларни қаттиқ жазоламаслиги учун уламолар айтилган пайтда саройга келсалар бас.

Қозикалон бу кунисига тонгданоқ Умарни хон ҳузурига бошлаб борди. Носирхон баланд кўтарилган, устига қора холли гилам тўшалган супа устидаги тахтада виқор билан ўтирар, гуломлардан бири ширага ботирилган атиргул япроқлари тўлдирилган патнисни унга узатиб турар, хон улардан бирини танлаб олиб, оғзини катта очганича япроқни тили устига қўяр ва уни ҳузур қилиб сўрарди, Бу пайт бошқа бир гулом унинг шира бўлган бармоқларини ҳафсала билан ювиб, артиб турар эди. Ширин япроқлар сўриш маросими йигирма-ўттиз маротаба такрорланди. Бу пайт сарой таклиф қилинганлар билан лиқ тўлди. Улар Самарқанднинг Асфизор, Пинжкин, Загримош, Мотуруд маҳаллаларидан тўпланган савдогарлар, ҳунармандлар, қоғоз ишлаб чиқарувчилар, шоҳидўзлар, шунингдек бадавлат яҳудийлар, маҳаллий насронийларнинг вакиллари эди. Тўпланганларнинг барчаси махсус ишора билан хон ҳузурида ер ўпишиб, унга таъзим бажо келтиришди. Ҳукмдор уларга алоҳида ишора қилганидан сўнггина, қадлар ростланди. Улардан бири мадҳияларга бой жумлалар айтгач, барчалари орқаларига юрганларича, қўл қовуштирган ҳолда чиқиб кетдилар. Хон ҳузуридан чиқаётган кишиларга унга орқа ўгириш тақиқланган бўлиб, афтидан бу тамойил ҳаммадан шубҳаланадиган, эҳтиёткор ёки иззатталаб бирон ҳукмдор томонидан жорий қилинган бўлса ажабмас.

Ниҳоят, шаҳар ташқарисига хонни кутиб олиш учун чиқмаган ва бу туфайли унинг қаҳрига дучор бўлиб, ўз қисматларини ваҳима билан кутиб ўтиришган йигирматача олий мартабали уламоларга ҳам киришга рухсат берилди. Хонга нисбатан гина-қудуратлари қанчалик кучли бўлса-да, бундай вазиятда яна қайсарлик қилиш-ўзларига қимматга тушишини яхши тушунишган уломалар қон тўкилишининг олдини олиш ниятида хон қабулига келишга бажонидил рози бўлгандилар. Улар хон ўтирган тахт рўпарасига келишиб, иложи борича эгилиб таъзим қилишди. Бундай вазиятда фақат хоннинг ишораси билангина қад ростлаш мумкин эди. Бироқ, ишора ҳа деганда бўлавермади. Орадан ўн, кейин йигирма дақиқа вақт ўтди. Қабулхонага ваҳимали сукунат чўкди. Бундай ноқулай ҳолатда узоқ вақт таъзим бажо қилиб туришга ҳамма ҳам бардош бера олмас эди. Эгилиб турганлар берухсат қад

ростлаш-хоннинг беаёв қаҳрига йўлиқиш билан баробарлигини яхши тушунардилар. Ниҳоят бундай туришдан толиқиб кетган кексароқ уламолар бирин-кетин бош экканлари ҳолда ерга тиззалаб ўтириб қола бошлашди. Ҳар ҳолда бундай тиз чўкиш ҳам иззатталаб хоннинг нафсониятига тегмас ва толиқтирадиган ҳолатдан қутулишнинг ягона йўли эди. Хон эгилиб турган охирги уломаларнинг ҳам тиззалари ер ўпмагунча сабр-тоқат билан кутиб ўтирди. Мақсадига эришгач, бир сўз ҳам қотмасдан, ўзгаларга ҳам гапиришга имкон бермай, бир имо билан уларга ўрниларидан туришни ва ҳузуридан чиқиб кетишни буюрди. Қабул маросимининг бундай якун топиши ҳеч кимни ҳайратга солмади. Хоннинг иззат-нафси ором олган ва айбдорлар ўзига хос илтифотсизлик билан жазоланган, ниҳоят, салтанатда бундай жазолаш усули ҳам одатий ҳол ҳисобланарди.

Шундан сўнг, турк кўшинларининг бошлиқлари, амалдорлар, кўшни қишлоқлардан келган заминдорлар таъзимга киришиб, хон оёқларини ўпдилар, унинг қўлларини, елкаларини кўзларига суртишиб, ўз эҳтиромларини билдирдилар. Шундан сўнг, бир шоир ўртага чиқиб, хоннинг бетакрор ғалабаларини мадҳ қилувчи шеърини ўқий бошлади. Шеър хонга ёқмади шекилли, бир имо билан уни тўхтатиб, сарой мулозимини ёнига чақирди ва унга ўз фармойишини эълон қилишни буюрди.

-Улуғ хонимиз бу саройда ўтирган барча шоирларга буюради! Муҳтарам хонимиз бундан буён ўзини на арслонга, на бургутга, на қуёшга таққослаб ёзилган шеърларни эшитишни хоҳламайдилар! Бундай шеър тўқиган шоирга энди саройда ўрин йўқ!

Мулозимнинг шанғиллаб айтган сўзлари ўз навбатларини кутаётган йигирмага яқин сарой шоирларини саросимага солиб қўйди. Кимлардир беихтиёр орқага тисарилиб, тезроқ жуфтакни ростлаш пайига тушиб қолди. Бироқ, улар қаторидан бир чодиралик аёл дадиллик билан олдинга чиқди. Қозикалон Умарнинг саволомуз нигоҳига кўзи тушиб, секин шипшиди:

-Бу бухоролик шоира. Исми ҳам жисмига монанд- Жаҳон! Ҳулқи-атвори ҳам жуда ўйноқи, ёш бевалардан.

Қозикалоннинг сўзлари танаомуз оҳангда эшитилса-да, Умар аёлдан кўз узолмас, қизиқиши тобора ортиб борарди. Бу пайт Жаҳон бўёқсиз, лекин гунчадек лабларини кўрсатар даражада чодирасини кўтариб, рухсат ҳам сўраб ўтирмасдан ёқимли овозда шеър ўқий бошлади. Ажабланарлиси шунда эди-ки, у ўз шеърида бирон маротаба ҳам хон номини зикр қилмади. Шеърда ўзининг ҳаётбахш сувларини Самарқанд ва Бухоро ерларига сахийлик билан улашиб, бирон денгиз висолига етиша олмай, саҳролар ичра изсиз йўқолиб кетаётган Сўғд дарёсининг саҳовати мадҳия қилинади.

-У жуда яхши гапирди! Оғзига сиққанича олтин берингиз!- буюрди хон, сахийлиги тутиб кетган пайтларда айтадиган севимли жумласини такрорлаб.

Мулозимлардан бири олтин динорлар тўлдирилган патнисни келтирди. Шоира патнисга энгашиб, оғзига олтин тангаларни тика бошлади. Мулозимлар уларни санаб туришди. Шоира навбатдаги тангани оғзига тика олмай ўғжиб,

нафаси бўғилиб қолганида эса, хон бошлиқ бутун сарой аҳли самимий қарсақ чалишиб, кулиб юбордилар. Шоира ўз журъати эвазига 46 олтин тангага сазовор бўлди!

Ёлғиз Умаргина ҳамон сукут сақлар, Жаҳонга тикилиб, шоиранинг кўзларидан у ҳис қилаётган туйғулар ифодасини қидирар эди. Унинг шеъри шунчалик тиниқ, қироати шунчалик жозибали ва журъатли эди-ки, бунинг эвазига эришган олтин тангалари Умарга таҳқирона илтифотдек туюлди. Шоира чодирасини тушириш баҳонасида гўё атайлаб қилгандек, жамолини бироз очиб юборди. Умар унинг юзларига кўзи тушиб энтикиб кетди, юраги бу сиймога бир умр тикилиб туриш истаги билан ёнарди. Қабулхонадагилар бу лаҳзани сезмай ҳам қолишди. Бироқ, Умарнинг ўзи учун бу лаҳза мангуликдек туюлди. «Вақт икки хил кечади, -ўйлади у ўзича,-яна унинг икки ўлчами бўлади, узунлиги кўёш ҳаракати билан, тезлиги ҳиссиётлар билан ўлчанади».

Шундай ёқимли ҳиссиётлар оғушида қолган Хайёмни қозикалоннинг туртиши ўзига келтирди. Бу пайт шоира аллақачон чодирасига ўраниб олган, хаёлий денгиздаги елкан мисол ўз жойига қайтарди.

Қозикалон Умарни хонга таништириш мақсадида тантанавор оҳангда гап бошлади:

- Олий ҳазратлари, ижозат беринг, сизга Хуросоннинг энг забардаст олими Умар Хайёмни таништирай. Унинг учун оламда сири очилмаган ўсимликлар, фалакда ўрганилмаган юлдузлар қолмаган!

Қозиколон Умар шуғулланадиган илмлар ичидан тиббиёт ва фалакшуносликни беҳудага алоҳида таъкидламади. Бундай билимларга эга кишилар ҳар доим ҳукмдорларнинг илтифотларига сазовор бўлиб келганлар. Биринчилари- уларнинг соғлиғини мустаҳкамлаб, умрларини узайтиришга хизмат қилган бўлсалар, иккинчилари- ҳукмдорларнинг ҳокимиятини эҳтиёт қилишга хизмат қилишган.

Хон ўзини хурсанд бўлгандек кўрсатиб, сохта жилмайиб қўйди. Бироқ у билан илмий мавзуда суҳбат қуришга ҳафсаласи келмади чоғи, Умарнинг қандай ўй-хаёллар билан бандлигига эътибор ҳам бермай, хурсанд пайтлари айтадиган одатий жумласини такрорлади:

-Оғзи олтин билан тўлдирилсин!

Умар нима дейишини билмай,бир зум довдираб қолди, аламдан томоғи қуришиб кетгандек бўлди. Қозикалон хон илтифотини рад қилиш- унинг газабини келтириш эканини билдириб, Умарга ташвишли назар ташлади. Кейин унинг елкаларидан секингина итариб,олдинга қистади. Бироқ, Умар аллақачон бир қарорга келиб қўйганди:

-Олампаноҳ, узримни айтишга ижозат берсангиз. Мен рўзаман ва оғзимга ҳеч нарса ололмайман,- деди у тавоъзе билан.

- Адашмасам, рамозон ойининг тугаганига уч ҳафталар бўлди шекилли!- деди хон ҳайрон қолиб.

- Рамозон ойида мен Нишопурдан Самарқанд сафарига йўлга чиққандим. Ҳозир рўза тутолмаган кунларим учун рўзай-қазо қиляпман.

Қозикалоннинг юзлари хавотир ва ранжишдан буришиб кетди. Қабулхонадагилар безовталаниб, шивирлаша бошладилар. Лекин хоннинг турқи-атворидан ҳеч қандай ифодани ўқиб бўлмасди. У қозикалонни сўроқлашни лозим топди :

-Сен шариатнинг ҳамма қонун-қоидаларини яхши биласан. Мавлоно Умар олтин тангаларни оғзига солса-ю, кейин чиқариб олса, бу билан унинг рўзаси ростдан ҳам бузилган ҳисобланадими?

Қозикалон бетараф оҳангда жавоб берди:

-Шариат қоидаларига кўра, оғизга олинган ҳар қандай нарса рўзани бузади. Баъзан кўркув туфайли биронта тангани ютиб юборганлар ҳам бўлган.

Хон жавобдан қаноатланмади шекилли, энди Умардан сўради:

-Илтифотимизни рад қилишингни бошқа сабаби ҳам борми?

Умар бир лаҳза иккиланиб тургач , жавоб берди :

-Ҳа, бошқа сабаби ҳам бор.

- Гапир, мендан кўрқмагил!

Шунда Умар қуйидаги тўртликни ўқиди:

Наҳот мен олдинга эҳсон сўраб келсам?

Ночор, юпунман деб, дону нон сўраб келсам?

Бор бўлса, ўтинчим, сахий бўл, бергил,

Инсондек яшашга имкон сўраб келсам.

-Шўринг қуриди-ку Ҳайём!- шивирлади қозиколон . Унинг гангиб қолган миясига дўстини қутқариш учун биронта халоскор фикр келмас ва бу ваҳимаси беҳудага эмасди. Таҳликали вазият даҳшати унинг шуурини босиб келар ва бу сафар қафасдан чиқиб келаётган ғазаб шерини қандай қилиб жиловлаш йўлини топишга ишончи комил эмасди. Хон эса, худди мураккаб бир масалани ечиш йўлини топа олмаётгандек чуқур хаёлга чўмиб, жим қолган, сарой аъёнлари эса, ундан навбатдаги даҳшатли ҳукмни кутиб қотиб қолишган. Аллакимлардир , бўрон кўтарилмасдан бу ердан ғойиб бўлиш пайида эшик томон йўл олганди.

Умумий саросима жараёнида Умар яна Жаҳоннинг кўзларини қидирди.

Шоира бир устунга суянганича қўлларини юзларига босиб, даҳшатдан қотиб турарди. «У ҳам менинг қисматимни ўйлаяптимикин?» –хаёлидан кечди Умарнинг.

Ниҳоят, хон ўрнидан турди, Умарнинг олдида салмоқли қадамлар билан юриб келиб, уни маҳкам бағрига босди. Кейин қўлларида тутиб, тахти томон бошлади. Тарихчиларнинг қайд қилишларича: «Мовароуннаҳр ҳукмдори Умар Ҳайёмни шунчалик эҳтиром билан кутиб олди-ки, уни ўз тахтида ёнма-ён ўтиришдек илтифотга сазовор қилди».

-Мана хонга ҳам яқин одам бўлиб қолдинг, -деди Абу Тохир хон қароргоҳидан чиқишгач. Қозининг хурсандчилиги даҳшатли хавотирлар эвазига қўлга киритилганди. Умар очиқчасига жавоб берди:

-«Денгизнинг қўшниси, подшоҳнинг дўсти бўлмас», – деган мақол ёдингиздами?

-Сенга очилган эшикни қаттиқ ёпма! Назаримда саройда мартабанг янада ошади!

-Сарой ҳаёти мени қизиқтирмайди. Менинг ягона орзу -истагим: бирон кун ўз расадхонамга эга бўлиш.. Унинг ёнида ажойиб гулзорим ҳам бўлса! Ўзимни унутган ҳолда самони томоша қилсам, қўлимда бир пиёла маю, ёнимда гул юзли дилбарим бўлса!

-Бояги шоира аёлдек гул юзли дилбарми?, -ўсмоқчилади Абу Тоҳир.

Ўша аёл Умарнинг бутун фикру ҳаёлини банд қилиб турса ҳам, у ўзини тийди. Бироқ, бирон ортиқча сўз айтиб, ўз пинҳона ҳаёлларини ошкор қилишни истамас, бемаъни миш-мишлар тарқалиб кетишини истамасди.

Ҳазили бироз қўполроқ чиққанини сезган қозикалон, мавзунини бошқа томонга бурди:

-Мендан бир марҳаматингни дариф тутмасликни сўрамоқчиман.

-Аксинча, ўзингиз мени марҳаматлар билан бутунлай кўмиб ташладингиз-ку!

-Хўп, шундай ҳам дея қолайлик,- қувлик билан рози бўлди қози.

-Менинг марҳаматим эвазига-сен ҳам бир марҳамат кўрсатсанг демоқчиман.

Улар қозикалон қароргоҳининг дарвозасига етиб келишгач, хонадон соҳиби суҳбатни дастурхон устида давом эттиришни таклиф қилди.

-Кўпдан бери фикримни бир ният банд қилиб турибди. Бу- ажойиб бир китоб яратиш ғоясидир. Бир мунча вақт шеър ва рубоийларингни қўйиб турсанг. Улар менга буюк даҳонинг табиий инжиқликлари-ю, одатий эрмакларидек туюлади. Сен тиббиётда, фалакшуносликда, риёзатда шеърятга қараганда улкан ютуқларга эришишинг мумкин. Адашмасам, Ибн Синонинг вафотидан кейин ҳеч ким сен билан бу соҳаларда беллаша олмаётир, тўғрими?

Ҳайём ҳеч нарса демади. Бироқ, Абу Тоҳир сўзида давом этди:

-Мен ана шу соҳалар бўйича инсоният томонидан яратилган билимларнинг ҳаммасини тўплаб, ягона китоб ҳолига келтиришингни ва уни менга бағишлашингни илтимос қилмоқчиман.

-Бу борада ягона китоб яратиш осон иш эмас, айнан шу сабабли ҳозиргача ўзим ҳеч нарса ёзмасдан, фақат ўқиб-ўрганиш билан қаноатланаяпман.

-Фикрингни тузукроқ изоҳлаб бер! – илтимос қилди қози.

-Биздан илгари ўтган аجدодларимизни, юнон ва ҳиндларни, ўзимизнинг мусулмон олимларини эслайлик. Улар бу борада анча-мунча асарлар ёзиб қолдиришган. Агар мен ҳам улар айтиб ўтган фикрларни такрорласам, бу беҳуда иш бўлади. Мабодо, уларга қарши фикр билдирсам, бахтга қарши мен доим шунга ҳаракат қиламан, эрта бир кун менга ҳам қарши фикр билдира оладиган олимлар топилади. Демак, олимлардан сўнг ўзларидан олдин ўтган олимларнинг фикрларига қўшилмаслик, буни исботлашга уринишдан иборат асарларгина қолади холос. Одамлар ўзгаларнинг инкор қилинган қонуниятларинигина эслаб қоладилар. Лекин бир кун келиб улар исботлаган ғоялар ҳам, албатта, келажак авлод томонидан кулгили тарзда танқид

қилиниши шубҳасиздир. Илм бўстонида ҳукм сурадиган азалий қонуният мана шу. Аммо шеърият бундай қонуниятдан мусаво. Шоирлар ҳеч қачон ўзларидан олдин яратилган шеърият дурдоналарини инкор қилмайдилар. Булар асрлар давомида авлодлар томонидан севилиб ўқилаверади. Рубоийлар ёзишимнинг сабаби ҳам ана шунда. Турли илмларга қизиқишимни яхши биласиз. Айнан риёзиёт билан шуғуллансам, ақлни лол қолдирадиган рақамлар, фалакиёт илми, борлиқнинг жумбоқли сирлари, буларнинг ҳаммаси менга илоҳий бир илҳом, қалбимга шеърий бир завқ бағишлайди. Энди, илтимос, менга ҳақиқат ҳақида бошқа гапирмасангиз!

Умар бир лаҳза жим қолиб, кейин давом этди:

-Мен Самарқанд вайроналарини кўп бора томоша қилишга чиқдим.

Пештоқларида ёзувлари бўлган, вайронага айланган кошоналарни кўрдим. Афсус, у ердаги ёзувларни эндиликда ҳеч ким ўқий олмайди. Шунда мен ўз – ўзимга: -Мана, бир вақтлар гуллаб-яшнаган шаҳардан нималар қолибди,-дедим. Ўша замонларда яшаган одамлар-чи? Биз уларнинг ким бўлиб ўтганларини эслай оламизми? Майли, Аллоҳ инсониятга қисқа умр берибди, лекин улар яратган тамаддуддан бизга нима қолди? Бу ерда қандай салтанат, қандай илмлар, қандай қонунлар, ҳақиқатлар мавжуд бўлган? Биз бу ҳақда ҳеч нарса билмаймиз! Мен бу вайроналарни титкилаб, биронта сопол парчасидан ҳеч курса бирон кишининг тасвирини, деворлардан биронта расмни топа олмадим. Минг йиллардан сўнг ана шу вайроналардаги сопол парчаларидек, менинг мунгли шеърларим ҳам ер остига кўмилиб кетади. Вайроналарда эса, мендек ярим сархуш шоир изтиробли нигоҳининг излари қолиши мумкин холос.

-Мен сени фаҳмлаяпман,- деди қози, маъюсгина унга ён босиб.-Лекин, ҳар ҳолда шариат қозисига май ҳиди анқиб турган шеърларингни бағишлашни истамассан?!

Айтиш жоизки, Умар бундай ҳолларда ўзини қандай тутишни билар,ундаги миннатдорчилик туйғуси- майхўрлик туйғусидан устунроқ турарди. Шундай қилиб, у бир неча ой давомида квадрат тенгламалар ҳақидаги машҳур асарини ёзиб тугатди. Алгебрага оид бу асарида мавҳум сонни ифодалашда илк бор арабча «нарс» маъносини ифодаладиган «*chay*» сўзини ишлатди. Бу сўз кейинчалик испан тилида нашр қилинган илмий адабиётларда «*хау*» шаклида ишлатилди. Замонлар ўтиб бу сўздан фақат биринчи ҳарфгина-«*х*» ҳарфи қолиб, у номаълум сонни ифодаладиган тимсолга айланди.

Ҳайём Самарқандда ёзиб тугатган бу рисоласини ўз ҳомийсига бағишлаб куйидаги сўзларни ёзганди:

«Биз илм аҳли кадр-қимматимиз топталаётган бир замонда яшаяпмиз. Шул сабабдан, жуда камчилик олимларгина ҳақиқий илмлар билан шуғулланиш имкониятига эгадир. Бугунги олимлар билимининг саёзлигига сабаб, уларнинг кўпчилиги фақат илоҳий илмлар билан шуғулланмоқдалар. Мен бу дунёда илоҳий можароларга эмас, ҳақиқий илмга, инсоният тақдирига қизиқадиган одамни топишдан умидимни узгандим. Лекин Аллоҳ менга шундай инсонни, қозилар- қозисини,яъни имом Абу Тоҳирни учратишни насиб

этди. Бу олийжаноб одамнинг раҳномолиги шу ишни бажаришимга имкон берди».

У ўзига бошпана вазифасини ўтаётган шийпонга етиб келганида, анча кеч бўлиб қолганди. Шу сабабли, ўқиш ва ёзишга ҳафсаласи бўлмай, чироқ келтиришни ҳам буюрмади. Шаввол ойининг охирида ингичка тортиб кетган кўкдаги ҳилол йўлни яхши ёритмас, у шийпонгача бўлган йўлакни туртиниб, суриниб босиб ўтар, оёқлари буталарга ўралашиб қолар, юзларини эса мажнунтол новдалари сийпалаб ўтарди.

У хонага кириши биланоқ мулойим, лекин кинояли овозни эшитди:

-Сизни барвақтроқ келади, деб ўйлагандим!

«Бу- кун бўйи хаёлимдан кетмаган ўша дилбар аёлнинг овозими?»

Умар эшикни секин ёпиб, рўпарасидаги шарпани лйдирди. Бироқ кеч нарсаси кўринмас, фаълат аёлнинг паст ва майин овозигина эшитилди:

-Нега жимсиз? Хонангизга ногоҳ кириб келганимга ишонгингиз келмаяптими? Саройда тасодифан туташган нигоҳларимиз менга кўкда чакнаган чакмоқдек таъсир қилди. Бироқ у ерда, хон, қозикалон ва тўпланган одамлар олдида бундай нигоҳингизга дош бера олмадим. Аммо, баъзи эркаклар каби сиз ҳам бирорта аёлни кўрганда ўзингизни тия олмаслигингизни аён этдингиз. Бори-йўғи фақат ягона ўткир тили ҳисобланган, ҳулқ-атвори шубҳали мендек бир бева аёл учун нега қисматингизни қиморга тикдингиз? Бунинг учун хон газабини кўзгашига уриниш шартмиди?

Умар ўзини аллақандай сеҳрли туйғулар билан занжирбанд қилингандек сездди. У сеҳрлангандек жойидан қимирлай олмас, лаблари калмага келмасди.

-Ҳа, нега жим турибсиз, -деди Жаҳон, биров кинояли, таъсирчан оҳангда. -Баттар бўлинг, мен ўзим ёлғиз гапиравераман, чунки бу ерга келишни ўзим ихтиёр этдим. Саройдан чиқиб кетганингиздан сўнг, сиз ҳақингизда ҳамма нарсани, ҳатто қаерда истиқомат қилишингизгача суриштириб билиб олдим. Кейин Самарқандлик бой савдогарга турмушга чиққан аммамникида тунаб келаман деб, бу ерга келавердим. Одатда саройда қолганимда, хон ҳарамдаги аёллар билан ухлайман, улар орасида бир неча дугоналарим бор. Улар хон ҳузурида шеър ўқиб, унинг илтифотига сазовор бўлганлигимни эшитишиб, менинг журъатимга қойил қолишди. Улар мени кундош эмаслигимни, хоннинг хотинларидан бири бўлишни мутлақо истамаслигимни ҳам яхши билишади. Хонни ўзимга мафтун қила олиш кўлимдан келади, албатта, бироқ мен хон хотинлари қандай ҳаёт кечираётганликларини яхши биламан ва бундай қисмат менинг ҳам бошимга тушишини хоҳлайман. Ҳаёт- сиз эркакларга қанчалик завқли ва фусункор туюлса, менга ҳам шундай. Бундан ташқари, кимнингдир жуфти-ҳалоли бўлган бўлсам ҳам, барибир, хон ўз саройида менинг шеърларимни тинглашни, мени ўзгаларга кўз-кўз қилишни истайди. Мабодо, у мени ўз хотинларидан бирига айлантиришни истаса, ишни- менинг ташқарига чиқишимга рухсат бермасликдан бошлайди.

Баъзӯр ҳушига келаётган Умар аёл гапираётган сўзларнинг маъносига тушунишга уринарди. Ниҳоят, у тилга кирди, бироқ бу гапларни ўзича айтаяптими, ўзгагами, ёки рўпарасидаги шарпагами, ноаниқ эди:

-Болалигимда, кейин, улғайганимда ҳам айнан шундай қарашни, шундай шўх нигоҳли аёлни учратишни орзу қилардим. Мен уни тушларимда кўриб, ўнгимда ҳам пайдо бўлишини, қоронғу тунда нурдек пайдо бўлишини кутардим. Мана, у тун оғушидаги шийпонда, хаёлий шаҳарда, рўпарамда турибди. Мана ўша гўзал ҳилқат, шоира ва ишқ-муҳаббатга чанқоқ аёл!

Аёл кулиб деди:

-Ишқ-муҳаббатга чанқоқ дейсизми? Сиз буни қаердан биласиз? Менга ҳали қўл текказмаган, ҳатто тузикрок кўрмаган ҳам бўлсангиз! Шубҳасиз, кўрмайсиз ҳам, чунки тонг ёришмасданоқ бу ердан кетаман.

Қоронғу тун оғушидаги хонада атлас кийимларнинг сеҳрли шитирлаши эшитилди, ҳушбўй атир ҳиди анқиди. Умар нафас чиқармай жим турар, унинг бутун вужуди ширин эҳтирос билан ёна бошлаганди. У болаларча бир саволни беришдан ўзини тия олмади:

-Сен ҳамон паранжидамисан?

-Йўқ. Энди менинг паранжим-қоронғи тун холос...

ОЛТИНЧИ БОБ

Номаълум мусаввир томонидан рубоийлар қўлёзмасига ишланган расмда эркак ва аёл қучоқлашиб турганлиги тасвирланган. Улар ўтирган шийпон атиргул шодалари билан айлантирилган, оёқлари остида эса, кумушранг арикча. Мусаввир Жаҳонни ҳинд маъбудалари сингари кўкракдор қилиб тасвирлаган. Умарнинг бир қўлида косада май, иккинчи қўли билан эса, маъшуқасининг сочларини силаб турипти. Номаълум муаввир бу ҳақиқатни аввалдан қандай тасаввур қилди экан!?

Улар ҳар куни хон саройида учрашар, бироқ сирлари ошкор бўлишдан қўрқишиб, ўзаро гаплашмасликка, бир-бирларига қарамасликка ҳаракат қилишарди. Ҳар кеч Ҳайём маъшуқасини кутиб олиш учун ўз шийпонига шошиларди.

Тақдир уларга бундай оқшомлардан қанчасини раво кўраркан? Бундай бахтли дамлар қанчалик узоқ чўзилиши хонга боғлиқ эди. Хон ўз саройи аъёнлари билан бирор ёққа йўл олса, Жаҳон ҳам улар билан бирга жўнаши лозим. Афсуски, кўчманчилар авлодидан бўлган хон, ҳеч нарсани аввалдан маълум қилмас, бирон кун тонгданоқ ўрнидан туриб, Бухорогами, Кешгами, Панжакентгами отланиб қолиши ҳеч гап эмасди. Шунда бутун сарой аҳли шоша-пиша унга эргашиши зарур. Умар ва Жаҳон бундай тонг жуда тез етиб келишидан қўрқишгани боис, ҳар бир бўса уларга хайрлашув бўйсидек туюлар, висол дамларининг ҳар бир лаҳзасини ширин эҳтирослар оғушида ўтказишга уринардилар.

Ёзнинг энг узун тунларидан бирида, маъшуқасини кутиб тоқатсизланган Умар шийпон айвонига чикди. Қоронғи оқшом қаъридан, жуда яқин жойда, қозикалон соқчиларининг ҳиринглашиб кулишганини эшитиб безовталанди. Бироқ, Жаҳон келгач, ҳеч ким уни кўрмаганлигини айтиб, Умарни тинчлантирди. Икки ошиқ қалбнинг ҳаммадан пинҳон тутиладиган ширин эҳтиросли висол оқшоми бошланди. Улар ҳар бир кунни ана шундай якунлаб, тун тушишини эса, орзиқиб кутардилар.

-Бу шаҳарда, худди мана шу дақиқада, висол лаззатидан баҳраманд бўлаётган биздек ошиқлар қанча экан-а? – шивирлади ошиғи кучоғида тўлғанаётган Жаҳон, эркалик билан. Умар бошидаги қалпоғини атайлаб қийшайтириб қўйиб, ҳазиломуз жавоб берди:

-Хўш, масалага жиддий ёндошадиган бўлсак, бир-бирларидан безор бўлиб, тескари қараб ухлаётган эр-хотинларни, чарчаб ухлаб қолган эр-хотин кулларни, пул эвазига ўзларини сотаётган фоҳишаларни, висол умидида оҳ чекиб ётган бокира қиз ва йигитларни ҳисобга олмасак, ўзлари танлаган ошиқлари васлига етишмаётган қанча маъшуқалар қолади? Хўш, яна улардан ўз севган аёллари ёнида бемалол ухлаб ётган эркакларни, ёки ўз эрлари кўнглини хушлаш кўлидан келмайдиган беэҳтирос аёлларни ҳам чиқариб ташласакчи? Менимча, бу оқшом бутун Самарқандда фақат биргина ҳақиқий ошиқ ўз маъшуқаси висолига етиб турибди. Сен «Бу иккимизми?» – деб сўрамоқчимисан? Ҳа. Бироқ, Оллоҳ айрим гулларни тиканли ва заҳарли қилиб яратганидек, бизнинг севгимизни ҳам, қисматимизни ҳам аянчли қилиб яратган. Жаҳоннинг кўзларига ёш тўлди. Умар кулиб қўйди.

-Эшикни беркитиб келай, бизнинг бахтимизни ҳеч ким кўрмасин ҳам, эшитмасин ҳам, -деди Умар.

Тун ярмидан оққач, висол лаззатидан анча қаноатланган Жаҳон ўрнидан турди, қоматини ярмигача чойшаб билан ўраб, ошиғидан секингина нари сурилди.

-Сизга муҳим бир махфий гапни айтмоқчиман, - деди у секин.- Мен бу гапни хоннинг катта хотинидан билиб олдим. Биласизми, хон Самарқандга нима учун келган?

-Хоннинг сирлари мени қизиқтирмайди. Уларни эшитган кишининг ҳам қулоғига кўрғошин қўйилади,- деди Умар, бу ҳарамнинг навбатдаги гийбатлардан бири деб ўйлаб, унинг гапини бўлди.

-Бердисини айтгунимча қулоқ тутинг ахир! Бу сир бизга ҳам тааллуқли, у бизнинг бутун ҳаётимизни бир йўла остин-устин қилиб юбориши мумкин. Носирхон Самарқандга шаҳар қалъаларининг мустаҳкамлигини тафтиш қилишга келган эмиш. Шу ёзнинг охирида, иссиқнинг тафти босилгач, салжуқийлар шаҳримизга бостириб келармиш.

Салжуқийлар. Умар уларни яхши биларди. Унинг илк болалик хотираларида михланиб қолган бу сулола мусулмон Осиёсини бутунлай ўзлариники қилиб олишдан олдин, унинг она шаҳрини даҳшатлар билан босиб олган эдилар.

Бу воқеалар унинг туғилишидан ўн йил олдин содир бўлганди. Нишопурликлар ўша тонгда уйқуларидан уйғонишиб, шаҳар жангари турк кўшинлари томонидан ўраб олинганлигини билиб қолишди. Уларнинг саркардалари Микоил ўғли Салжуқнинг ўғиллари бўлиб ака-ука, «Лочин» лақабли Тўғрилбек ва «Қарчиғай» лақабли Чағрилбеклар яқиндагина ислом динини қабул қилишган ва жангарилик билан ҳали довруқ қозонишга улгурмаган катта кўчманчи қабиланинг бошлиқлари эдилар. Улар қамал қилинган шаҳар бошлиқларига қуйидаги мазмунда нома юборишди: «Айтишларича, сизларнинг одамларингиз ўта мағрур эмиш. Сизнинг шаҳрингизга ер ости қувурлари орқали тоза сув келармиш. Агар қаршилиқ қилишга журъат қилсангиз, қувурларингиз бузиб ташланажак ва мағрур эркакларингизни ер билан яксон қилажакмиз!».

Шаҳар бошлиқлари фуқароларнинг жони, мол-мулки омон қолиши, уй ва боғлари, сув тармоқлари бузилмаслиги ҳақдаги ваъдаларга ишонишиб, тезроқ уларга таслим бўлишга шошилдилар. Лекин фотиҳларнинг ваъдаларига ишониб бўладими? Турк кўшинлари шаҳарга кириши биланоқ, Чағрилбек зудлик билан ўз одамларига талон-тарож қилишга ижозат берди. Лекин унинг акаси мулоҳазакор Тўғрилбек бу фикрга қарши чиқиб, укасига ҳозир рамазон ойи эканлигини, рўза пайтида эса мусулмон аҳлини талон-тарож қилиш инсофдан эмаслигини айтди. Далил асосли бўлса-да, бироқ Чағрилбек ҳамон ниятидан қайтмаганди. У шаҳар фуқароларига рўза ойи тугагунча мурувват қилишини айтиб, кутиб туришга рози бўлди.

Нишопурликлар Салжуқий ака-ука ўртасида бўлиб ўтган бу гаплардан хабар топишиб, келаси ойнинг бошида ўз бошларига тушажак оғир мусибатларни: мол-мулкларининг таланиши, аёлларнинг зўрланиши, кўплаб одамларнинг бошлари таналаридан жудо бўлишини кутиб, ваҳима остида яшардилар. Эълон қилинган оғир мусибат кунини кутиш – қонхўр дев ҳамласини кутиш билан баробар эди. Дўконлар куп-қуриқ бўлиб қолди, эркаklar эса яшириниб яшай бошладилар. Ўз ожизликларидан номусига чидай олмаган эркаklar хотинлари ва қизлари олдида кўз ёш тўка бошладилар. Нима қилиш керак? Қандай йўл билан шаҳардан қочиш мумкин? Буни ҳеч ким билмасди. Истилочилар бутун шаҳарни эгаллаб олган эдилар. Орқа сочлари ўрилган турк навкарлари Катта Чорраҳа бозорида, маҳаллаларда, шаҳар атрофида бирон ўлжа илинжида мастларча изғиб юришар, назоратсиз қолган гуруҳлари эса, кўшни қишлоқларга боришиб, аҳолининг бор-шудларини шип-шийдон қилиб келишарди.

Одатда одамлар рўзанинг адоғини, рўза сайлини интизор бўлиб кутардилар. Ўша йили эса, улар рўзанинг мангу давом этишини, рўза сайли ҳеч қачон келмаслигини ҳоҳлардилар. Ниҳоят, самода янги ой кўринди, аммо ҳеч ким хурсандчилик ҳақида ўйламасди, ҳеч кимнинг хаёлига байрамга атаб биронта кўзичоқ сўйиш ҳам келмади. Аксинча, бутун шаҳар аҳли ўзларини қурбонликка сўйиладиган кўчқордек сезарди. Лайлатул-қадр кечасини минглаб оилалар нажот ва омонлик тилаб, худога илтижо қилишди. Эс-ҳушлари оққунча

йиғи-сиғи билан масжидларда, авлиёлар қабрларида ёки ночор кулбаларида ўтказдилар.

Бу пайт шаҳар қалъаси ичкарасида ака-ука салжукийлар орасида шиддатли баҳс давом этарди. Чағрилбек ўз навкарларига бир неча ойлардан бери маош бермаганлигини, улар шаҳарларнинг бойликларини тортиб олиш мақсадидагина қўшинга ёлланганликларини, агар бунга рухсат берилмаса, улар исён кўтариши мумкинлигини, Чағрилбек эса, уларни бу йўлдан узоқ вақт қайтариб тура олмаслигини рўкач қилиб қичқирарди. Тўғрилбек, аксинча, мулоҳазакор оҳангда унга насиҳат қиларди:

-Биз бўлажак улкан ғалабалар арафасида турибмиз. Биз ҳали Исфохонни, Шерозни, Райни, Табризни, эҳ-ҳе, қанча-қанчаларини қўлга киритишимиз керак. Агар, уларга берган ваъдаларимизни унутиб, тинч йўл билан таслим бўлган Нишопур аҳолисини талон-тарож қилсак, бундан буён бизга биронта эшик тинчлик йўли билан очилмайди, бирорта қўшинни қон тўкмасдан, урушсиз таслим қила олмаймиз!

-Навкарларимиз бизни ташлаб қочиб кетаётган, уларнинг сони кун сайин камайиб бораётган бир пайтда, сен орзу қилаётган ўша шаҳарларни қандай қилиб қўлга киритмоқчисан? Ҳатто, уларнинг энг содиқлари ҳам шикоят қила бошладилар-ку! – деб эътироз билдирди Чағрилбек.

Икки ака-ука атрофида ўтирган ҳарбий бошлиқлар, қабила қариялари бир овоздан Чағрилбекни қўллаб-қувватладилар. Бундан руҳланган Чағрилбек ўрнидан туриб қатъий қарорини эълон қилди:

-Биз узоқ вақт беҳуда гап сотдик. Бас! Мен ўз одамларимга шаҳар босқинини бошлашга рухсат бераман. Агар сен ўз одамларингни бу ишдан қайтармоқчи бўлсанг, ихтиёринг. Ҳар кимники ўзига!

Мушкул аҳволда қолган Тўғрилбек бир лаҳза қимирламай сукут сақлади. Кейин бирдан сапчиб ўрнидан турди-да, ханжарини қинидан чиқарди. Буни кўрган Чағрилбек ҳам ўз ханжарига ёпишди. Атрофда ўтирганлардан ҳеч бири уларнинг орасига тушиб, ажратиб қўйишни, ёки одатга кўра, ака-укалар ўртасида чиққан бу ихтилофни қон тўкиш орқали ечилишига ижозат бериш-бермасликни билмай, саросимага тушиб қолдилар.

Шунда Тўғрилбек гап бошлади:

-Ука, сени ўзимга итоат этишга мажбур қила олмайман. Сенинг навкарларингга ҳам гапимни ўтказиш ниятим йўқ. Бироқ, уларга шаҳарни талон-тарож қилишига ижозат берсанг, мен мана шу ханжаримни ўз кўксимга санчаман.

У шундай деб, ханжари дастасидан икки қўллаб ушлаб, учини кўкрагига қадади. Укаси бир зум иккиланиб тургач, ханжарини улоқтириб, кучоқ очганича акаси томон юрди. Уни узоқ вақт бағрига босиб, бундан буён измидан ҳеч қачон чиқмасликка онт ичди.

Нишопур омон қолди. Лекин фуқаролар ўша рамазон ойидаги даҳшатни ҳеч қачон унутмадилар.

-Ҳа, Салжуқийлар ана шундай одамлар, -сўзини якунлади Ҳайём, -уларга энг разилона талончилик, ҳукмдорларга хос манманлик ва шу билан бирга, энг олийжаноб туйғулар ҳам бегона эмас. Айниқса, Тўғрилбекда салтанатни мустаҳкамлаш ишларига мойиллик кўпроқ эди. У Исфaxonни қўлга киритганида, мен уч ёшда, Бағдодни олганида эса, ўн ёшда эдим. У етмиш ёшида халифага куёв бўлди ва ундан «Шарқ ва Фарб султони» унвонини олиб, унинг номидан иш юрита бошлади.

Умар гапини завқланиб ва эҳтимол, биров эҳтиром билан якунлади. Лекин Жаҳон бу гапларни эшитиб, хандон отиб кулиб юборди. Унинг кулгуси Умарга масхараомуз туюлди ва хафа бўлиб, унга хўмрайиб қаради. Жаҳон узр сўраганича, кулимсираб тушунтира бошлади:

-Султоннинг қариган чоғида халифа қизига уйланганлиги ҳақидаги гапингизни эшитиб, ҳарамда бўлган бир ҳангома эсимга тушиб кетди.

Умар севгилиси батафсил сўзлаб бераётган бу воқеани аввал ҳам эшитганди.

-Қизи Саиданинг қўлини сўраб борган Тўғрилбекнинг совчиларини халифа ранги бўзариб кутиб олди. Улар эшикдан чиқиб кетишлари биланок, у дағдаға билан қичқирди:

-Шу кечагина ўтовини тарк этган кўчманчи турк, менга, халифага куёв бўлишни хоҳлаб қолибти-ми?! Ота-боболари кечагача аллақандай санамларга сиғиниб, байроқларига чўчқа тумшуғини чизиб юрган бу турк, олий насабли халифа қизининг қўлини сўрашга қандай журъат қилди экан!

У ўзини пайғамбар авлодидан эканлигини пеш қилиб, қанчалик кибранса ҳам, султонни бу ниятидан қайтаришга, унга рад жавоби беришга журъати етмаслигини биларди. Совчилар яна икки марта келиб-кетишгач, узоқ давом этган иккиланишлардан сўнг, халифа барибир рад жавобини етказишни лозим топди. Жавобни унинг кекса маслаҳатчиларидан бири Тўғрилбекнинг Райдаги қароргоҳига элтди.

Халифа элчисини дастлаб султоннинг вазири қабул қилди. У қарияни куйидаги сўзлар билан кутиб олди:

-Жавоб кутавериб тоқати-тоқ бўлган султон, жонимни ҳалқумимга келтирди. Ниҳоят, сен жавоб олиб келганингдан хурсандман.

-Жавобни эшитсанг, хурсанд бўлмайсан деб ўйлайман. Халифа султондан узр сўраб, унинг таклифини қабул қила олмаслигини билдираяпти.

Вазир пинагини ҳам бузмасдан нефрит тошли тасбеҳини санашда давом этди.

-Демак,- деди у вазминлик билан,- ҳозир мана шу даҳлиз орқали катта эшикдан Ироқ, Форс, Хуросон ва Озарбайжон ҳукмдори, бутун Осиёни ўзига бўйсундирган, ягона динимизнинг қиличи, аббосийлар тахтининг ҳимоячиси олдига кириб: «Халифа сенга қизини бермайди!» –дейсан. Жуда яхши, мана бу навкар сени у ерга бошлаб боради.

Навкар уни бошлаб боришга ҳозирланди, элчи ўрнидан туриб, унга эргаша бошлади. Шунда вазир яна ҳеч қандай кесатиксиз сўради:

-Сени узоқни кўра оладиган, фаросатли одам деб ўйлайман. Ҳар ҳолда бу ерга келишингдан олдин, ҳамма қарзларингни тўлаб, бойликларингни фарзандларингга васият қилиб, қизларингни турмушга бериб келгандирсан?

Халифанинг элчиси бирдан бўшашиб кетди, ҳолсизлангандек яна жойига ўтириб олди.

-Менга нима маслаҳат берасан?- деди у тушкун овозда.

-Халифа сенга келишувнинг бошқа имкониятлари ҳақида ҳеч нарса демаганмиди?

-У менга :«Никоҳ бўлмаслигини айт, ҳеч чора топмасанг, уч юз минг олтин динор қалин сўра», –деганди.

-Мана бу бошқа гап! Лекин менинг фикримча, султондан шунча яхшиликлар кўриб, шиалардан шахрини, бойликларини, ерларини қайтариб олиб берган олийжаноб кишидан халифа бунчалик кўп даражада қалин сўраши инсофдан бўлмаса керак. Бироқ, султон Туғрилбекнинг жаҳлини чиқармай, сихни ҳам кабобни ҳам куйдирмасдан, ишни хамирдан қил суғургандек осон ҳал қилиш йўли ҳам бор. Сен унга халифа қизини беришга рози эканлигини айтасан, мен эса ўз навбатимда келинга муносиб совғалар тайёрлаш лозимлигини уқдираман.

Ҳаммаси вазир айтгандек бўлди. Ишнинг яхшилик билан битганидан шодланиб кетган султон вазир ва бир неча шахзода, саркарда ва сарой аъёнларидан, ўз оиласининг кекса аёлларидан, юзлаб соқчилар ва қуллардан иборат дабдабали тўй қарвонини тузди. Қарвон хушбўй ёғлар, мирра аталмиш хушбўй смола, газмоллар, сандиқлар тўла қимматбаҳо тошларни ва юз минг олтин динорни ортиб, Боғдод томон йўл олди. Султон элчиларини халифанинг шахсан ўзи қабул қилди, улар билан хушмуомилалик билан суҳбатлашди. Кейин султоннинг вазири билан ёлғиз қолишгач, очиқчасига бу тўйга рози эмаслигини, агар уни бунга мажбур қилишсалар, у Боғдодни ташлаб чиқиб кетажаклигини айтди.

-Агар бутун ислом дунёсининг отаси –халифанинг фикри шундай экан, нега у қизига қалин сўради? – деди вазир.

-Мен раддиямни биргина сўз билан ифодалай олмасдим. Султон менинг бундай никоҳга рози бўлишим мумкин эмаслигини, у мендан буни талаб қилиши- шариатга тўғри келмаслигини тушунар дея умид қилгандим. Мен сенга очиқ айтишим мумкин, ҳеч қачон бошқа бирон бир султон, туркми, форсми, миллатидан қатъий назар халифадан қизини хотинликка сўраганми? Ахир, мендек пайғамбарнинг ноиби, иззат-обрўйини ерга уриб, турк султониға қизини бера оладими?

-Бир неча ой олдин сиздан рад жавоби келиши мумкинлигини ҳис қилиб, султонни бунга тайёрлашга урингандим. Мен унга халифадан ҳеч ким бундай қудачиликни талаб қилишга ҳаққи йўқлигини, бу урф-одатларга, шариатга тўғри келмаслигини, одамлар бу ишдан ажабланиши мумкинлигини тушунтиргандим. У қандай жавоб берганлигини сизга айтишга тилим бормайди.

-Гапир, қўрқма!

-О, бутун дунё мусулмонларининг подшоси, бу сўзларни такрорлашга мени мажбур қилманг!

-Гапир! Мен сенга буюраман, ҳеч нарсани яширма!

-У мени халифанинг тарафини олаяпсан деб сўка бошлади. Кейин, мени темир қозиққа ўтқазаман деб...,-вазир атайлаб минғирлади.

-Гапнинг индаллосини айт! Туғрулбек нима деди?

-У менга қичқириб деди-ки: «Бориб айтгин, бу аббосийларнинг ҳаммаси нобакор одамлар. Уларнинг ота-боболари ер юзининг энг гўзал қисмларини ўзлариники қилиб олиб, гуллаб-яшнаган шаҳарлар қургандилар. Лекин уларнинг авлодлари ғирт ношуд одамлар бўлиб чиқди. Мен уларга салтанатини қайтариб олиб бердим. Эндиликда улар буни унутиб қўйган кўринадилар. Мен уларга пойтахтларини қайтариб олиб бердим, улар мени олқишлашиб, совғалар билан кўмиб ташладилар. Халифа менга: «Худо менга берган ҳамма мамлакатларни сенга бераман, менга ўз тақдирларини ишониб топширган барча мўмин-мусулмонларни сенинг қўлингга топшираман»,,-деганди. У мендан ўз саройини, ҳарамини, ўзини ҳам паноҳимга олишимни ялиниб-ёлвориб сўраганди. Бугун мен ундан фақат қизинигина сўрасам, у бундан иззат – нафси озорланиб, рад жавобини бермоқчи. Нима бало, бокира қизининг қуйруғини ҳимоя қилиб, мен билан жанг қилмоқчимиз?»

Қаттиқ хаяжонланиб, нафаси ичига тушиб кетган халифа бир неча лаҳза нима дейишини билмай қолди. Бундан фойдаланган вазир охирги зарбани берди:

-Султон яна айтдики: « Унга бориб айт, мен унинг қизини, албатта, оламан. Унинг салтанатини, унинг Бағдодини қандай олган бўлсам, қизини ҳам шундай оламан!».

Жаҳон дунё айвонидаги оилавий дилсиёҳликларни завқ билан, лекин бироз уялиброқ ҳикоя қилиб берарди. Умар энди уни хафа қилиб қўймасликка тиришар, унинг юз ифодаларига яширинча тикилиб, мафтун бўлиб тингларди. Буни сезиб қолган Жаҳон:

-Бўлди, энди бошқа гапирмайман, -дея аразлаб қолди. Умар бу воқеа қандай якунланганлигини билса ҳам, ёлғондан унга ялиниб-ёлвориб, эркалатиб, яна давом эттиришини сўради. Ниҳоят Жаҳон давом этди:

-Шунда халифа юрагида минг афсус-надоматлар билан никоҳга розилик беришга мажбур бўлди. Тўғрулбек бу жавобни олиши биланоқ, Бағдодга йўл олди. Лекин шаҳарга кириш олдидан вазирини яна саройга жўнатиб, тўйга қандай тайёргарлик кўришаётганларини билиб келишни буюрди.

Халифа саройига келган султон вазирга никоҳ шартномаси имзоланишини, бироқ, қизнинг отаси саройида куёв билан учрашуви мумкин эмаслигини, бу мусулмон урф-одатларига тўғри келмаслигини тушунтирдилар.

Вазирнинг жаҳли чиқди, бироқ вазминлик билан деди:

-Мен Тўғрулбекни жуда яхши билганлигим учун сизни ишонтириб айтаманки, бу урф-одатларингиз унга ёқмайди.

Ўз истаги сўзсиз бажарилишига ўрганиб қолган султон, бу гапни эшитиб, қўшинларини жангавор ҳолатга келтирди. Бутун Боғдодни, ҳатто халифа саройини ҳам турк қўшинлари ўраб олдилар. Султоннинг бундай ҳатти-ҳаракати ниҳоят халифани шаштидан туширди. Келин- куёв учрашуви халифа саройида ўтказиладиган бўлди. Султон келин ҳузурига кириб келганида, у олтин суви югуртирилган чорпоя устида ўлтирар эди. Тўғрилбек хонага кириб, унинг оёқлари остидаги ерни ўпди. Солномачиларнинг ёзишича: «...кейин уни иззат-хурматини жойига қўйиб, қимматбаҳо совғалар берди. Бироқ, малика унинг бу ерда бор-йўқлигини сезмагандек, унга бирон маротаба сўз ҳам қотмади, юзини ҳам очмади».

Шундай қилиб, султон ҳар куни малика билан учрашувга келар, ҳар сафар унга қимматбаҳо совғалар келтириб, унинг иззат-хурматини жойига қўяр, бироқ малика бирор марта ҳам султонга юзини очмасди.

Султон қаллиғи ҳузуридан чиққанида, ҳар сафар уни бир талай мулозимлари кутиб олишар, у яхши кайфиятда бўлганлиги учун уларнинг ҳар қандай илтимосларини рад қилмас, ўнгу-сўлига совға саломларини аямай сочарди.

Жинсий ожизлик ва манманлик йўғрилган бу никоҳдан биронта ҳам фарзанд дунёга келмади. Тўғрилбек бу тўйдан олти ой ўтгач, тўсатдан оламдан ўтди.

Аслида ўзи бепўшт бўлган султон, бундан олдин ҳам иккита хотинини бепўштликда айблаб талоқларини берганди. Қўлидан қанча-қанча хотинларни, жорияларни ўтказган султон, ниҳоят айбни ўзидан қидиришга мажбур бўлди. У табибларга, мунажжимларга, фолбинларга мурожаат қилиб кўрди. Ҳар янги ой тўлганида унга янгигина суннат килинган гўдакнинг кесилган аъзоси учини ейишни маслаҳат бердилар. Бу ҳам ҳеч қандай натижа бермади. У тақдирга тан бериши лозим эди. Бу ожизлиги обрў-эътиборига путур етказмаслиги учун ўзини ўта хотинбоз одамдек тутар, энг яқин масофаларга бориладиган сафарларга ҳам ўзи билан кўп сонли ҳарамини олиб юрарди. Бу борада у эришаётган «ютуқлар», унинг амалдорлари учун мажбурий суҳбат мавзуларидан бири эди. Саркардалари, ҳатто чет эллик меҳмонлари ҳам унинг кечалари содир қилаётган куч-қудратини мақташлари, ундан маслаҳатлар олиб, бунга ёрдам берадиган турли дори- дармонлар сўрашлари лозим эди.

Шундай қилиб, халифанинг қизи Саида ҳам бева қолди. Лекин бева бунинг учун кўп қайғурмади ҳам. Энг жиддий масала ҳокимият тепасидаги парокандалик эди, чунки эндиgina мустаҳкамланаётган салтанат эгасиз қолганди. Бу салтанатнинг номи аллақандай Салжук номи билан аталса-да, унинг ҳақиқий асосчиси Тўғрилбек эди. Унинг ўзидан кейин бирон зурриёд қолдирмай оламдан ўтиши мусулмон шарқида кутилмаган тартибсизликлар руй беришига сабаб бўлиши мумкин. Тўғрилбекнинг укалари, жиянлари, холабаччалари сон-саноқсиз эди. Бироқ, турклар саройида ҳали тахт вориси ҳақидаги қонун-қоидаларга риоя қилинмасди. Зўравонлик қонун-қоидаларига биноан тахт учун курашни Чағрилбекнинг ўғли Алп-Арслон бошлаб юборди. У

бир неча ой ичида кимларнидир ўлдириб, кимларнидир кўнглига йўл топиб, туркларнинг энг обрўли сардорига айланди. У ҳамюртлари кўзи олдида қаттиққўл ва адолатли ҳукмдор сифатида ном қозона бошлади. Лекин унинг рақиблари бепўшт Тўғрилбекка туганмас эркаклик сифатларини ёпиштирганларидек, тўққиз фарзанднинг отаси бўлган, бироқ, таваккалчи, хотин-қизлар масаласига мутлақо қизиқмайдиган Алп Арслонга ҳам «Хотинчалиш» лақабини ёпиштирдилар. Сарой аъёнлари унинг ҳузурида ҳамма эркакларни қизиқтирадиган бу нозик мавзу ҳақида сўз юритишдан ҳайиқишардилар. У бундай шармандали лақабга лойиқмиди-йўқми, лекин айнан мана шу лақаб унинг тобора юксалиб бораётган обрў-эътиборини ер билан яксон қилиб, ўзининг бевақт оламдан кўз юмишига сабаб бўлганди.

Умар ва Жаҳон Абу Тохирнинг боғи тўридаги шийпонда ҳар бир лаҳзани ширингузаронлик билан ўтказаётган ўша ёз оқшомида ҳали бу фожеа содир бўлмаган ва куч-қудратга тўлиб, эндигина ўттиз олти ёшга кирган Алп Арслон ер юзидаги энг қудратли ҳукмдорлардан бирига айланганди. Унинг салтанати Қобилдан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудларни ўз ичига олар, ҳокимиятдаги ҳуқуқлари чексиз, қўшинлари содиқ ва интизомли эди. Унинг бош вазири ўша пайтлар энг донишманд ва удабуррон деб ном қозонган Низомул Мулк деган киши эди. Алп Арслон яқиндагина Анатолия атрофидаги Малазжерд қишлоғида Византия устидан ғалабага эришди. Уларнинг қўшинларини ер билан яксон қилиб, подшосини бошини танасидан жудо қилганди. Салтанатдаги барча масчитларда воизлар бу ғалабани кўкларга кўтариб мақташар, унинг оқ чакмон кийиб, жанг майдонига кирганию, қандай қилиб ўз қўллари билан отининг думини боғлагани, ўтови олдида эса, ғайридин хуфяларни тутиб олгани ва уларнинг бурунларини кесиб, қўйиб юборганлигини мадҳия қилардилар. Ислом дунёси учун ғоят аҳамиятли бўлган бу воқеалар

Алп Арслоннинг Самарқандни қўлга киритиш учун жиддий тайёргарлик кўраётган ўша ёзда рўй берганди.

Самарқандни қўлга киритиш Алп Арслоннинг энг ширин орзуси эди. Лекин, византияликлар билан олиб борилган жанглар, қолаверса икки салтанат ўртасида ўрнатилган қудачилик муносабатлари тинчликни вақтинчалик, омонат сақлаб турарди. Алп Арслоннинг катта ўғли Носирхоннинг синглиси Туркон Хотунга уйланган бўлиб, ўз навбатида Носирхон ҳам Алп Арслоннинг қизига уйланган эди. Аммо замон ақобирлари назарида бундай қариндошлик ришталари дунё ҳукмронлиги иштиёқи олдида ҳеч гап эмасди. Самарқанд ҳукмдори ўз қайнотасининг насронийлар устидан қозонган ғалабасини эшитиб, шаҳри узра қора булутлар қуюқлашаётганлигини сизди. У ҳақ эди...

Алп Арслон бошлиқ икки юз минг отлиқ салжуқийлар ўша пайтлар Жайхун, юнонлар Окс, ҳозир Амударё деб аталувчи дарёдан кечиб ўтиш учун ҳозирлик кўришар, кемалар устига қурилган кўприкдан охириги отлиқ ўтиб кетиши учун йигирма кун вақт зарур эди.

Самарқанд тахти ўрнатилган сарой ҳар куни гавжум бўлар, бироқ, одамлар ўлик чиқарилган уйга кираётгандек маънос тортиб қолгандилар. Хоннинг ўзи ҳам шаҳар бошига тушажак кулфатларни ўйлаб, анча босиқ бўлиб қолган, энди у ҳеч кимга беўрин ғазабини сочмас, ҳатто овози ҳам мулойимлашиб қолгандек эди. Сарой амалдорларининг ҳам кайфиятлари тушиб кетган, хоннинг ўзини тутишидан бироз хотиржам бўлсаларда, бироқ, бу хотиржамлик уларнинг юракларига гулгула солар, хонни ўз тақдирига тан бериб қўйгандек сезишар, ўз қисматларини ўйлаб даҳшатга тушардилар. Ҳаммани биргина мудҳиш савол қийнаб қўйганди: «-Нима қилиш керак? Сотқинларча қочиб қолишми, ёки худога илтижо қилиб, қисматга дадил пешвоз чиқиш керакми? «

Хон ўз яқинлари ҳамроҳлигида ҳар икки кунда бир маротаба шаҳар айланар, истехкомларда олиб борилаётган мудофаа иншоотларини тафтиш қилар, йўл-йўлакай ўзини олқишлаётган аскарларга, қора халққа беписанд назар ташлаб ўтарди. Шундай сайрларнинг бирида ёш шаҳарликлар унга яқинлашиб, навкарлар ёнида жанг қилишга, ўз шаҳарлари учун, хон ва салтанат учун жон беришга тайёр эканликларини қичқаришиб баён қилдилар. Ёшлар ташаббусини қўллаб-қувватлаш фикридан мутлоқ йироқ бўлган хон уларнинг бу ҳатти-ҳаракатларини кўриб ғазаби кўзиб кетди. Навкарларга уларни беаёв қувиб юборишни буюриб, сайрини ҳам тўхтатиб, қароргоҳига қайтди. Йўлда у ўз сардорларига қуйидача насиҳат қилди:

-Менинг бобом, худо уни раҳматлар қилсин, Балх шаҳрини қамал қилганларида унга «ёрдам берамиз» –деган шаҳар аҳолисининг гапларига ишониб, уларнинг илтимосларига биноан қурол-яроғ улашган экан. Натижада улар ўша қуролларни унинг ўзига қарши ишлатиб, бу кўнгилчанлик қўплаб навкарларнинг қириб ташланишига, қўшинларнинг эса, чекинишига сабабчи бўлганди. Шунда бобом Балх ҳукмдори Махмудга қуйидаги маънодаги кинояли номани жўнатган: « Мен ҳар иккаловимизнинг навкарларимиз жанг қилишини истайман. Худо кимга ғалабани раво кўрса, майли ўша ғолиб чиқсин. Аммо муҳорабага қора халқ аралашса, бизлар хон бўлиб нима қиламиз?!». Махмуд бу номани ўқиб ўз фуқароларига қурол олиб юришни таъқиқлади ва ўз навбатида жанг туфайли вайрон бўлган истехкомларни тиклаш учун уларга қўшимча солиқ белгилади. Бу тарихий ҳақиқат. Балх фуқароларига хос бўлган бундай маккорлик самарқандликларга ҳам бегона эмас. Мен қора халққа ишонганимдан кўра, Алп Арслон олдида ёлғиз, қуролсиз чиқишни афзал кўраман.

Ҳарбий бошлиқлар унинг фикрини қўллаб-қувватлаб, қора халқнинг ҳар бир ножўя ҳатти-ҳаракатлари олдини олишга ваъда бердилар. Хонга садоқатлари ҳақида янгидан қасамёд қилишиб, яраланган шерлардек жанг қилишларини билдирдилар. Хон лашкарбошилариининг бу сўзлари, албатта, оддий пуч ваъдалар эмасди. Улар, агар лозим бўлса, салжуқийлардан ёмон жанг қилмасдилар. Алп Арслоннинг ягона устунлиги - қўшинларининг сони кўплиги-ю, яна ўз куёвидан бироз ёши улуглиги эди. Алп Арслон тобора куч-қудратга тўлаётган, ўз ҳудудларини тинимсиз кенгайтираётган ёш сулоланинг

иккинчи вакили бўлса, Носирхон бир вақтлар энг қудратли ҳисобланиб, Ўрта Осиё катта қисмининг хўжайини бўлган ва эндиликда аввал эришилган шон-шуҳратлар соясидан қаноатланиб келаётган сулоланинг бешинчи авлоди эди.

Бундай таҳликали кунларда Ҳайём шаҳар ташвишларига мутлақо аралашгуси келмас, бироқ, бутун шаҳар аҳли қийин вазиятга тушиб қолган кунларда ўзини четга тортиш ноқулай эканлигини сезиб, вақти-вақти билан саройга, ёки қозикалонникига бориб турарди. Лекин, у ўзининг асосий вақтини шийпонида қамалиб олиб, илмий ишларини давом эттиришга, ёки махфий шеърӣ китобини тўлдиришга сарфларди. Кутилаётган уруш даҳшати гўё унга даҳли йўқдек, бироқ бу даҳшат тўсатдан илҳом бағишлагандек, шошиб-пишиб саҳфаларни тўлдиради.

Айни пайтда Алп Арслонга ҳам муҳорабани бошлаш анча қийин кечаётганди. Қўшинлар сафининг ҳаддан ташқари кўплиги, тартиб-интизомни сақлаб туришнинг қийинлиги, бундан ташқари, қўшин орасида тарқалган турли касалликлар, ботқоқликлардан ўтиш унинг силласини анча қуришиб қўйди. Унга кўрсатилаётган қаршилик ҳаракатлари ҳам айтарлик даражадамасди. Урушнинг бутун оғир азоб-уқубатлари ёлғиз бир саркарда чекига тушган. У ҳам бўлса, Носирхоннинг Амударё қирғоғида қурилган қалъасининг бошлиғи Юсуфбек эди. Турклар бу қалъани айланиб ўтиб, ўз йўлларида давом этишлари ҳам мумкин. Бироқ, бу орқа томондан хавфни кучайтирар, қўшимча жанглар олиб боришга мажбур қилиб, зарур пайтда чекинишга ҳалал берар эди. Шу боис, Алп Арслон ўз йўлидаги бу қалъани ўн кун ичида таслим қилишни буюриб, ҳужумни кучайтирди.

Самарқандликлар муҳораба қандай бораётганлигидан доимо хабардор эдилар. Ҳар уч кунда қалъа ҳимоячилари томонидан учирилган каптар уларга жанг янгиликлари ҳақида нома келтириб турарди. Бу хабарлардан эса қамалдагиларнинг ёрдам сўраб қилган илтижоларини эмас, балки ғанимларнинг талофатлари ва улар орасида тарқалган юқумли касалликлар ҳақидаги маълумотларни ўқиш мумкин эди. Келиб чиқиши асли хоразмлик бўлган қалъа бошлиғи Юсуфбек тез орада бутун Моварауннаҳр қаҳрамонига айланди. Ниҳоят қалъа деворлари портлатиб юборилиб, ҳимоячиларининг қаршилиги синдирилди. Юсуфбек ярадор бўлишига қарамасдан охириги дақиқаларгача мардонавор қилич сермаб, кўп ғанимларни ер тишлатди. Бироқ ўзи ҳам асир тушди. Ғанимларининг энг жасур саркардасини ўз кўзи билан кўриб қўйиш қизиқ туюлган бўлса керак-ки, султон уни ҳузурига келтиришни буюрди. Икки паҳлавон навкар қўлларидан маҳкам ушланган, ярадор, соч-соқоллари ўсиб кетган, чанг-тўзонга беланган, кичик жуссали, озғин, бироқ бошини мардонавор тик тутган бир кишини ёғоч сўрида юмшоқ пар ёстиклар устида чордона қуриб ўтирган Алп Арслонга рўбарў қилдилар. Ҳар иккала ғаним бир-бирларининг кўзларига узоқ вақт сукут сақлаб, нафрат билан

тикилиб турдилар. Рақиби нигоҳига дош бера олмаган Алп Арслон кескин буюрди:

-Ерга тўрт устун ўрнатиб, оёқ-қўлларида боғлаб тортилсин!

Кўзларидан ғазаб учқунлари чакнаган Юсуфбек унга бошдан- оёқ нафрат билан тикилиб қичқирди:

-Мардларча жанг қилган одамга -мардларча ўлим бер!

Алп Арслон унга жавоб бермай, юзини ўгирди. Шунда банди яна қичқирди:

-Эй, «Хотинчалиш»! Мен сенга одамсан деб гапираяпман!

Султон худди чаён чакқандек сапчиб тушди. Бирдан ёнида турган камонини олиб, шоша-пиша унга пайкон жойлади. Камон ипини тортишдан олдин соқчиларига имо қилиб, нарироқ туришни буюрди. Унинг отган пайкони ҳар доим нишонга аниқ тегарди, бироқ бу сафар у навкарларини ярадор қилиб қўйишдан хавфсирар, асаб торлари ҳам камон ипидек таранг тортилган ва шундай яқин масофадан ҳеч қачон ғаниминини нишонга олмагани учинми, отган пайкони Юсуфбекка тегмай, визиллаб учиб бориб деворга санчилди. Шу пайт Юсуфбек яраланган шер мисол ғанимига ташланди. Алп Арслон ўтирган ҳолича ўзини ҳимоя қила олмаслигини сезиб, бирдан ўрнидан туришга уринди, бироқ оёқлари юмшоқ болишлар устида сирғаниб, яна жойига ағдарилиб тушди. Бу пайт унинг устига чиқиб олишга улгурган Юсуфбек, қўйнида яшириб юрган пичоғини чиқариб, жон-жаҳди билан султоннинг кўксига санчди. Худди шу пайтнинг ўзида у ҳам соқчилар томонидан чопиб ташланди. Соқчилар унинг жонсиз танасини хуморларидан чиққанларича бурдаладилар. Аммо, Юсуфбекнинг жонсиз лабларида истехзоли, маккорона бир табассум қотиб қолган, бу эса, унинг қасос олганлиги ва султон ҳам унинг ортидан нариги дунёга, албатта, жўнашлигига бўлган қатъий ишончининг ифодаси эди.

Алп Арслон тўрт кун жон талашди, талвасага тушиб, ниҳоят аламли изтироблар оғушида ёруғ оламдан кўз юмди. Бунини муаррихлар унинг тилидан қуйидагича ёзиб қолдирганлар: «Ўтган куни мен ўз қўшинларимни кўриқдан ўтказгандим. Шунда менга гўё ер ҳам уларнинг оёқлари остида титраётгандек туюлганди. Ўзимга- ўзим: –Бу дунёнинг ягона ҳукмдори фақат ўзим бўлман, мендан ҳам қудратлироқ дунёда ким бор! –дедим. Худо эса, мана менинг жонимни олиб, жазолаш учун энг бахтсиз бир одамни, ўлимга маҳкум қилинган бир бандини юборди. У эса мендан ҳам қудратлироқ эканини исбот қилди. У мени тахтимдан йиқилиб, бевақт оламдан кўз юмишимга мажбур қилди».

Бу қонли воқеанинг эртасига Умар қўлёзма китобига қуйидаги рубоийни ёзиб қўйди:

Бир киши чиқиб ҳар замон, мана Мен дейди,
Молу, симу- зари бор чунон, мана Мен дейди.
Иши ривож топиб турганда, бир куни ажал-
Пистирмадан чиқиб нагоҳон, мана Мен дейди.

ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Байрам шодиёнасига кўмилган Самарқандда фақат биргина аёл-хоннинг хотинигина йиғлашга журъат этди. Ахир йиғламай бўладими? У марҳум Алп Арслоннинг қизи бўла туриб, отасига аза очмайдими? Албатта, эри Носирхон унга чин кўнгилдан таъзия билдирди. Ҳатто бутун ҳарамга мотам кўйлаги кийишни ҳам буюрди, ҳазил-ҳузуллар билан кўнглини кўтарсин учун, унинг ҳузурига қизиқчилик қиладиган бир ҳарам оғасини ҳам тайинлади. Лекин, девонига қайтгач, шодлиги ичига сиғмай, атрофидагиларга бир неча бор: «Худо Самарқанд аҳлининг илтижоларини инобатга олди!»-дея такрорлашдан ҳайиқмади.

Ўша замонлардаги фуқаролар ўз ҳукмдорларини бошқа турк ҳукмдорларидан афзал кўришган, деган фикр мутлақо нотўғри бўларди. Оддий халқнинг ҳукмдорга сўзсиз итоат этиши, кўпроқ кўрқув туфайли бўлса ҳам, ҳукмдорларнинг алмашуви – улар учун жабр-зулм ва азоб-уқубатларнинг кучайиши, мол-мулкларнинг яна бир бор талон-тарож қилиниши деган гап эди. Ҳукмдорлар оддий халққа нисбатан жабр-зулмни кучайтириб юборганида, буларнинг сабр-бардошлари тугаб, унинг бирон жангда енгилишини, ўрнига эса, бошқа ҳукмдор келишини орзу қилишлари мумкин. Носирхон ҳақида бундай дейиш нотўғри бўларди. У энг яхши ҳукмдор бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда уни энг ёмон ҳам деб бўлмасди. Фуқаролар унга сўзсиз итоат қилишга кўникиб қолган эдилар ва Аллоҳу-Таолодан унинг зулмини камайтиришни сўрардилар холос.

Шундай қилиб, бутун Самарқанд аҳли даҳшатли уруш фалокатларидан осонликча фориғ бўлганликларини байрам қиларди. Улкан Расат-тоқ майдони шодиёна марказига айланди. Ҳар тарафдан қувноқ қичқириқлар эшитилар, чанг-тўзон қоплаган майдон четидаги деворлар остида чорбозорчи баққоллар ўз молларини ёйиб ташлашган, кўча чироқлари остида эса, хонанда аёллар хониш қилар, ўйноқи мусиқа садолари янграр эди. Минглаб томошабинлар ўз ҳунарларини кўрсатаётган бахшилар, фолбинлар ва илон ўргатувчиларни қуршаб олганлар. Майдон ўртасидаги омонат қурилган сўри устида халқ шоирларининг анъанавий мусобақаси бўлиб ўтаётир. Улар оламда тенги йўқ, енгилмас Самарқандни кўкларга кўтариб мадҳ қилмоқдалар. Ҳамманинг қалбида ватанпарварлик туйғулари жўш урапти...0

Самарқанд узра юлдузли тун чўкди. Декабр ойида кечалар анча совуқ тушиб қолганлиги сабабли, одамлар ҳар жой - ҳар жойларда гулханлар ёқишиб, шодиёнани давом эттирмоқдалар.

Саройда эса, май кўзалари тинимсиз бўшатилад, шароб ва шодликдан маст бўлган хон болаларча шовқин-сурон солиб, хурсандчилик қиларди.

Эртасига хон барча катта масчитларда жангда қурбон бўлганлар учун жаноза ўқилишини, кейин қайнотасига таъзия билдирувчиларни қабул қилишини эълон қилдирди. Кечагина Алп Арслон олдига бориб, уни ғалаба билан табриклашга шай турган казо-казолар, бугун юзларига мотамсаро тус

беришиб, унинг куёвига таъзия билдирдилар. Маросимда мотамга бағишлаб бир неча мисра шеър ўқиган қозикалон, Умарга ҳам шеър ўқишни таклиф қилди ва қулогига шивирлади:

-Ҳайрон бўлма, ҳақиқатнинг икки қиёфаси бор. Одамларнинг ҳам.

Ўша куни кечкурун Носирхон Абу Тоҳирни ҳузурига чақириб, ундан марҳум султоннинг таъзиясига борувчи Самарқандлик вакилларга бошчилик қилишни сўради. Бир юз йигирма кишилик вакиллар ичида Умар ҳам бор эди.

Таъзия маросими Амударёнинг шимолий қирғоғида, салжуқий қўшинларининг эски қароргоҳида ўтказилаётганди. Қирғоққа минглаб чодир ва ўтовлар тикилган, бу эса, маросим ҳақиқий шаҳарчада ўтказилаётгандек тасаввур туғдирарди. Мовароуннахрнинг энг кўзга кўринган ақобирлари хавфсираганларича салжуқийлар сулоласининг янги ҳукмдорига ўз таъзияларини изҳор қилиш учун келишган, улар орқа сочлари ўрилган жангари турклар билан ёнма-ён туришарди. Отасининг фожеали ўлимини ўз кўзи билан кўрган, улкан қоматли, ўн саккиз ёшдаги Маликшоҳ кенг қорақўл пўстинга ўралганича, баланд супага ўрнатилган тахтида ўтириб таъзияга келганларни қабул қиларди. Ундан биров нарида сулоланинг буюк вазири, эллик беш ёшлардаги Низомул Мулк тик турар: ҳамма уни ўз мансабига мос равишда Низомул Мулк, яъни «салтанат кўрикчиси»- деб атаса, Маликшоҳ унга алоҳида ҳурмат кўрсатиб, «ота» дея мурожаат қиларди. Ҳар сафар бирор мартабали меҳмон тахтга яқинлашганида, ёш султон вазирига қараб қўяр, у эса сезилмас бир ишора билан меҳмонни қандай қаршилашни маслаҳат берарди. Ёш султон бу ишораларга биноан меҳмонларга самимий, ёки вазмин, хотиржам, ёки нафратомуз, илтифотли, ёки беписанд назар ташларди.

Самарқандлик вакиллар ҳам бир гуруҳ бўлишиб Маликшоҳ тахти остида ер ўпдилар. Маликшоҳ уларга бошини қимирлатибгина илтифот кўрсатди. Шундан сўнг, бир гуруҳ ақобирлар Низомул Мулк тарафга ўгирилдилар. Буюк вазир ўзини вазмин тутар, мулозимлари унинг атрофида айланишиб, унга нималарнидир етказишар, у эса пинагини ҳам бузмасдан тингларди.

Сарой хўжайини бўлмиш Низомул Мулкни кўрс ва баджаҳл одам деб бўлмасди. Унинг ҳамма нарсага қодир, ҳадсиз ақл-заковати сирли ҳаракатлари билан қўғирчоқларни ўйнатадиган қўғирчоқбоздек, одамларга ўзи хоҳлаган ҳаракатни бажартириш имкониятини берарди. Ҳатто унинг сукут сақлаб туриши ҳам маълум бир маънони англатарди. Баъзан, унинг олдига кирган кишилар соатлаб ўтиришиб, ундан салом-алигу, хайру- маъзурдан ўзга сўзларни эшитмас эдилар. Чунки унинг ҳузурига ширингуфторлик қилиш учун эмас, балки ўз садоқатларини изҳор қилиш, шубҳаларга ўрин қолдирмаслик ва вазирга ўзларини эслатиб қўйиш учунгина кирардилар.

Шундай қилиб, Самарқандлик вакиллардан фақат ўн икки кишигина буюк вазирнинг ёнига келиб, унинг қўлларини сиқиб кўришиш бахтига мушарраф бўлишди. Умар унинг ёнига бораётиб тўсатдан қозининг оёғини босиб олди, у эса алланималар деб минғирлади. Низомул Мулк қозикалоннинг қўлларини бир неча лаҳза қўйиб юбормасдан, унга алоҳида иззат-ҳурмат

кўрсатди. Вазир Умарнинг ҳам қўлларини сиқар экан, унинг кулоқларига энгашиб шивирлади:

-Келаси йил, худди шу кунда сени Исфаҳонда кутаман. Келгин, гаплашамиз.

Ҳайём ўз кулоқларига ишонмасди.

Вазирнинг гапи унинг юрагида аллақандай гумон уйғотди. Атрофдаги гала-говурдан, гўянда аёлларнинг увиллаб йиғлашидан кулоқлари том битган. Умар эзилганича маъюс тортиб, гумонларига далил, аниқлик изларди. Бироқ, одамлар тўдаси уни олдинга сурди. Вазир эса синчковлик билан тикилганича бош қимирлатиб, меҳмонларни кутиб олишни давом эттирарди.

Самарқандга қайтишда ҳам Умар йўл бўйи бу учрашув ҳақида ўйлаб кетди. Вазир фақатгина унинг кулоғига бу сўзларни айтдимикин? Уни бошқа биров билан адаштирмадимикин? Нега энди айнан бир йилдан кейин, айнан мана шу кунда, яна бошқа бир жойда учрашув тайинлади? Бу каби саволлар йўл-йўлакай бутун фикру хаёлини банд қилиб борарди. Ниҳоят, у ёнма-ён йўл босаётган қозикалонга ҳаммасини айтиб беришга қарор қилди. «У бу гапларни эшитган бўлиши, ҳис қилиши ва бирон нарсани олдиндан айтиб бериши мумкин», -ўйлади у.

Абу Тоҳир унинг дилини хуфтон қилаётган саволларни жимгина тинглаб борди-да, қувлик билан сўради:

-Мен сенга вазир алланималарнидир шивирлаганини сезгандим. Лекин, нима деганини эшитмадим. Ишонтириб айта оламан-ки, у сени бошқа биров билан адаштиргани йўқ. Унинг атрофида айланишиб юрган мулозимларини кўрганмидинг? Улар маросимга келганларнинг кимлигини, исми ва мансабларини аниқлаб, вазирга етказиш учун қўйилган махсус кишилар. Улар мендан ҳам сенинг кимлигингни сўраб кетишди. Шундан сўнггина, сени Нишопурлик олим, мунажжим Умар Ҳайём эканлигинга ишонч ҳосил қилишиб, буни вазирга етказишди. Шу сабаб Низомул Мулк кимга нима дейишини ҳеч қачон адаштирмайди.

Улар текис, лекин тошлоқ йўлда отларини ёнма-ён ҳайдаганларича суҳбатлашиб боришарди. Ўнг томонда, узоқларда, Помир тоғининг баланд тизмалари кўзга ташланар, отлар бир-бирларига аҳён-аҳёнда суйканиб, йўртиб бораётганди.

-У мендан нима истайди? – сўради Умар.

-Буни билишинг учун бир йил сабр қилишингга тўғри келади. Унгача бу масалани ҳадеб ўйлайвериб, ўзингни қийнамасликни маслаҳат бераман. Ҳа, узоқ кутасан, бу сени толиқтириб қўйиши мумкин. Бироқ, бу ҳақда ҳеч кимга гапирма!

-Нима, мени жуда лақма одам деб ўйлайсизми?

Ҳайёмнинг саволи жуда кинояли эшитилса ҳам, Абу Тоҳир бунга аҳамият бермади. Бироқ, вазмин оҳангда таъкидлади:

-Мен аниқроқ айтмоқчиман: ана у хотинга ҳеч нарса дема!

Умар Жаҳоннинг анчадан бери давом этаётган ташрифлари ҳеч кимга сезилмасдан қолиши мумкин эмаслигини ўйлаб қолди.

Абу Тоҳир унинг фикрини ўқигандек давом этди:

-Сизларнинг биринчи учрашувингизданоқ соқчиларим менга бу ҳақда хабар бергандилар. Мен унинг келиб кетишларини жўяли баҳона билан изоҳладим ва эътибор бермасликни тайинлаб, эрталаблари сени барвақт уйғотишни ҳам таъқиқлаб қўйгандим. Бугун ҳам, кейин ҳам, ўша шийпон ўз уйинг эканлигига сираям шубҳаланма. Мен сендан уйимни қизганмоқчи эмасман. Бироқ, сенга барибир ўша аёл ҳақида сўзлаб беришим керак.

Умар қийин аҳволда қолди. Унинг энг яқин кишисини қози «ўша аёл» деб атаётгани қаттиқ тегар ва ўз севгисини муҳокама қилишни хоҳламасди. У дилидагини тилига чиқармаса-да, қовоғи осилиб, тундлашиб қолди.

-Биламан, менинг гапларим гашингни келтираяпти. Лекин, сенга бор гапни очикчасига айтишим лозим. Ўртамизда эндиgina пайдо бўлган дўстлик ришталари буни айтишга ҳалал берса ҳам, сендан кўра кўпроқ қўйлакни йиртганлигим ва одамий бурчим бу гапларни айтишга мажбур қилаяпти. Бу аёлни саройда биринчи бор кўришинг биланоқ, унга хуштор бўлиб қолгандинг. Тўғри, у жуда гўзал ва ёш, унинг шеърий лутфи ҳам сенга ёқиб қолди. Ўта журъатлилиги эса, қонингни қизитди. Шундай бўлса-да, сизларнинг олтинга бўлган муносабатларингиз турлича эканлигини сездинг. Сен учун жирканч туюлган бу олтинларни, у иштиёқ билан оғзига тикишдан тап тортмади. Ўша куни у ўзини сарой шоираси сифатида, сен эса, ўзлигингни унутмаган инсон сифатида намоён қилдинг. Бу ҳақда ҳеч гаплашганмисизлар?

Умар «йўқ» дея жавоб бермаса-да, Абу Тоҳир буни яхши тушуниб, давом этди:

-Тушунаман, ишқий муносабатларнинг бошланишида, одатда бундай нозик масалалар гаплашилмайди. Биламан, ёшлар ширин муносабатларини бирор ўринсиз гап айтиб, бузиб қўйишдан кўрқадилар. Лекин, мен учун сени бу аёлдан фарқлаб тураётган далиллар жуда ҳам жиддий ва муҳим. Сизларнинг оилавий турмуш, ҳаёт ҳақидаги тушунчаларингиз ҳам турлича.

-Бу оддий бир аёл, бунинг устига бева аёл. У кимгадир муҳтож бўлишликни, кимдир ўзига хўжайинлик қилишни истамай, эркин яшашга одатланган аёллардан бири холос. Мен унинг ўта журъатлилигидан фахрланаман ва қолаверса, у қўлга киритган олтинлар - ўқиган шеърига ва унинг жасоратига арзийдиган мукофот. Бунинг учун ундан гина қилишим инсофданми? —эътироз билдирди Умар.

-Фикрингга қўшиламан, -деди қози уни баҳсга торта олганидан баҳри-дили очилиб. -Лекин бу аёл-сарой ҳаётидан ўзга ҳаётга кўника олмаслигини тасаввур қила оласанми?

-Ким билсин?

-Фараз қил, ўзингча ўйлаб кўр. Сен учун сарой ҳаёти манфур ва бадҳазм туюлади, ўзингни мажбурлаб ҳам у ерда бир лаҳза яшай олмайсан, тўғрими?

Ўртага гайри табиий жимлик чўкди. Абу Тоҳир аниқ ва қатъий овозда гапига яқун ясади:

-Мен сенга ҳақиқий бир дўст айтиши лозим бўлган гапларни айтдим холос. Бундан кейин, ўзинг гап бошламасанг бу мавзуга қайтмаганим бўлсин.

Улар совукдан, эгар устидаги тебранишлардан ва икки ўртада бўлиб ўтган ҳижолатдан толиққанлари ҳолда Самарқандга етиб келдилар. Умар овқатланишга ҳам унамай хонасига қамалиб олиб, йўл-йўлакай тўқиган учта рубоийнинг сўзларига сайқал бера бошлади. У ёзганларини ўн, йигирма марталаб овоз чиқариб ўқир, қофиясини созлар эди. Умар ҳар сафар шеърларига ана шундай ишлов бериб, шундан сўнггина уларни махфий қўлёзма китобига кўчириб қўярди.

Бу кеч одатдагидан эртароқ келган Жаҳон билинтирмасдан очик эшикдан мўралади. Жун рўмолини секингина ечдида, оёқ учида юриб келиб, ўз хаёлларига ғарқ бўлиб ўтирган Умарнинг бошидан кучди, юзларини юзига ишқалади, хушбўй сочларини кўзларига босди.

Бирорта ошиқ ўз маъшуқасининг тўсатдан келиб қилган шундай ширин қилиқларида Умарчалик баҳраманд бўлганмикан? Бундай меҳрибончиликдан эриб кетган ошиқ ҳам бир фурсатлик саросимадан сўнг маъшуқасининг нозик белларидан кучиб ўзига тортишга, қисқа муддатлик айрилиқ пайтида тобора ловуллаб ёнган қалб оловини висол эҳтирослари билан ўчиришга уринмасмикин? Лекин, Умар бундай ташрифдан, меҳрибончиликдан эмас, балки ташрифнинг бевақтлигидан саросимага тушиб қолди. Чунки унинг махфий китоби ҳамон очик турар, уни қандай қилиб сездирмасдан севгилисининг нигоҳидан йироқлаштиришни ўйлаб, маъшуқасининг кучоғидан чиқишга ҳаракат қилди. Жаҳон унинг саросимасини сезиб қолиб, бунинг сабабини қидиришга шошилди. Шу тобда у очик китобга худди ўз кундошига қарагандек совуқ назар ташлади.

-Мени кечиринг. Бевақт келдим шекилли. Сабрим чидамаганлиги учун барвақтроқ келгандим. Бу сизни қувонтиради деб ўйлабман.

Умар ўртага чўккан ноқулай жимликни бузишга шошилди:

-Бу ўша китоб, эсингдами? Тўғриси, уни сенга аввалроқ кўрсатишим лозим эди. Сендан доим яшириб юрганлигим учун мени маъзур тут. Чунки уни берган одам, ёзган шеърларимни ҳеч кимга кўрсатмаслигимни илтимос қилган эди.

Умар китобни унга узатди. Жаҳон китобни бефарқлик билан варақлаб, афтини буриштирган ҳолда, нописандлик билан Умарга қайтариб берди.

-Буни менга нега тутқазаяпсиз? Буни сиздан сўрадимми? Қолаверса, мен ўқишни билмайман. Мен нимани билсам, бошқалардан эшитиб ўрганганман.

Умар бунга ҳайрон бўлмади. Чунки ўша замонда энг иқтидорли шоирларнинг кўпчилиги, айниқса, аёллар мутлақо саводсиз, ўқиш-ёзишни билмасдилар.

-Китобингизни мендан яширишингизни сири нима? Унга афсунгарлик сирларини битганмисиз?

-Йўғ- э, нималар деяпсан? Мен фитначи ёки афсунгарга ўхшайманми? Булар май ва ёр ҳақида, ҳаёт гўзалликлари ва ташвишлари ҳақида ёзилган рубоийлар холос.

-Ие, сиз ҳали рубоий ҳам ёзасизми? – Унинг овозида нописандлик оҳанглари сезилди.

Ўша пайтлар рубоийлар энг енгил ва ҳатто беадаб, дағал шеър тури ҳисобланиб, жамиятнинг энг паст табақасига мансуб, иқтидорсиз шоирларгина рубоий ижод қилади деб ҳисобланарди. Умар Ҳайёмдек олим одам ўзига рубоийлар ёзишни эп кўрадимиз? У шунчаки эрмак учун, ёки ҳар замонда кичик гуноҳлар қилиб мақтанмоқ учун ёзадими? Нега бу шеърларини ҳаммадан пинҳон тутадиган алоҳида бир сирли китобга битаяпти? Жамиятнинг юқори табақа шоирлари қаторидан муносиб ўрин эгаллаган бу шоирани айнан мана шу саволлар ҳайрон қолдириб, ташвишга соларди.

Умар ўзини бироз изза бўлгандек, Жаҳон эса, алдангандек сезарди.

-Китобингиздан бирорта шеър ўқиб берасизми?

- Бир кун мен сенга уларнинг ҳаммасини ўқиб бераман. Бироқ, уларга ҳали бироз сайқал беришим, ўқийдиган даражага келтиришим керак, -деди Умар бу мавзуга чек қўйиш учун.

Жаҳон уни қистамади, бошқа сўроққа тутишни ҳам бас қилди. Бироқ, кесатиб гап қотди:

-Бу китобингизни битиргандан сўнг уни Носирхонга тақдим қила кўрманг. Агар бундай иш билан шуғулланишингизни билса, сизни ҳеч қачон тахтда бирга ўтиришдек илтифотга сазовор қилмайди.

-Китобимни ҳеч кимга тақдим қилиш ниятим йўқ, Хондан бирон манфаат ўндиришни ҳам хоҳламайман. Қолаверса, сарой шоири бўлишликка менда заррача ҳам иштиёқ йўқ.

Шундай қилиб, ҳар иккаласи ҳам бир-бирининг дилларига озор бериб қўйдилар. Ўртага чўккан сукунат уларни ҳарсанг тош мисоли эзарди. Ҳар иккаласи ҳам меъёрдан чиқиб кетганликларини ҳис қилишар, ҳали давом этиши лозим бўлган ширин лаҳзаларни қайта тиклаш учун қулай вазият келишини орзиқиб пойлардилар. Айни пайтда, Умар нафақат Жаҳоннинг, балки қозининг гапларини ҳам эслаётганди. У бу масалада гап бошланганидан, ўрталаридаги муносабатларни кескинлашувига ўзи сабабчи бўлганлигидан афсусланар, гаплари маъшуқасининг дилини бутунлай вайрон қилиб қўймадимикин, дея хавотирланарди. Улар шу кунгача ўрталарида ўрнатилган беғубор самимият ва беғам муносабатларни бузиб қўйишдан, бир-бирининг кўнглини совутиб юборадиган гап-сўзлардан эҳтиёт бўлишиб, бахтиёр яшаган эдилар. «Қози менга ҳақиқатни кўришни ўргатдимиз, ёки бахтимга соя ташладимиз?» –ўйларди Умар.

-Сиз ўзгариб кетибсиз, Умар. Мен бунинг сабабини билолмаяпман. Сизнинг нигоҳларингизда, гапириш оҳангингизда мен ҳазм қила олмаётган аллақандай бегоналик бор. У Умарнинг ранги бўзариб кетганлигини кўриб, шу

заҳоти ундан ялиниб-ёлвориб узр сўрай бошлади, кейин хўнграб йиглаб юборди.

-Мен бу оқшом йиғлашимни билардим, -деди у бироз ўзини босгач. Лекин бундай аламли кўз ёшлар тўкишимни ўйламагандим. Мен узоқ вақтга, эҳтимол, бир умрга бир-биримиздан айрилишимизни билардим. Лекин видолашувимиз бундай дилгирлик билан, бундай бегоналик билан тугашини ҳеч ҳам хоҳламаганман. Умримдаги энг гўзал ва ширин севгим хотиралари наҳотки, сизнинг мана шу бегона кўзларингизга боқиш билан тугаса! Менга қаранг, Умар, менга охириги марта боқинг. Мен маъшуқангиз эканлигимни, мени севганлигингизни, мен ҳам сизни севганлигимни эсланг. Мени танияпсизми, йўқми? Мендан ниманидир шубҳа қилаётгандексиз. Қилмаган гуноҳимга иқрор бўлишимни талаб қилаётгандексиз. Сизга нима бўлганлигини тушунмаяпман. Қалбимни дард –алам босиб келаяпти.

Умар уни эркалаб қучоғига тортишга уринди, бироқ, аёл тезда ўзини четга олди.

-Йўқ, Бу билан мени тинчлантира олмайсиз. Чунки таналаримиз ҳам ўша гапларни давом эттиради, айни пайтда улар бу гапларни на ҳазм қилади ва на ёлғонлигини фош эта олади. Сизга нима бўлди ахир, айтсангизчи?!

-Жаҳон, азизим! Кел, эртагача ҳеч нарсани гаплашмай кўя қолайлик?

-Эртага мен бу ерда бўлмайман. Хон тонг саҳар Самарқанддан жўнаб кетмоқчи.

-Қаёққа?

-Буни мен билмайман. Кешгами, Бухорогами, Термизгами, сизга барибир эмасми?! Бутун сарой жўнайди, жумладан, мен ҳам.

-Самарқандлик аммамникида қоламан –десангчи?

-Кошки эди гап баҳона топишда бўлса! Мен сарой ҳаётисиз яшай олмайман. Ҳамма гап мана шунда. Мен бу ўринни эгаллаш учун ўн эркадан ортиқроқ тер тўкканман. Энди уни Абу Тоҳирнинг боғидаги шийпонда кўнгилхушлик қилишга алмаштирмоқчи эмасман.

- Наҳотки гап фақат кўнгилхушликда бўлса! Сендан ҳаётимга шерик бўлишингни сўрамоқчиман!-деди Умар ўйлаб ҳам турмасдан.

-Шерик? Шерикликка бирон нарса йўқ-ку, ахир!-Жаҳон бу гапни ҳеч қандай адоватсиз, гинасиз оҳангда айтди. Бироқ, унинг гап оҳангида аввалгидек мулойимлик сезилмасди.

Умар уни меҳрибонлик билан қучоқлаб шивирлади:

-Ҳеч курса бир-биримизни тушунишга уринганимизда эди, вақтимизни беҳуда сарфламай, бундай ахлоқона баҳсга чек қўйган бўлардик. Ҳар лаҳзаси олтинга тенг бўлган видолашув онимизда, келажагимиз ҳақида ўйлашимиз лозим бўлган бир пайтда, ахлоқона гиналар билан дилимизни огритиб ўтирибмиз-а!

Умарнинг кўзларида ёш қалқиди. Аммо кўз ёшларини Жаҳонга кўрсатмоқчи эмасди. Бироқ, Жаҳон буни сезиб қолиб, бирдан уни девоналарча бағрига босди, юзини -юзига суйкалаб, гап қотди:

-Сиз мендан ёзувларингизни пинҳон тутишингиз мумкин, лекин мана бу кўз ёшларингизни яшира олмайсиз. Мен бу кўз ёшларингизни кўришни истайман. Майли, улар менинг кўз ёшларим билан кўшилиб кетсин. Майли, улар менинг ёноқларимда из қолдириб оқиб тушсин. Мен лабларим билан уларнинг шўр таъмини татиб кўришни истайман.

Улар бир-бирларининг вужудларига сингиб кетишга, шу кўйи нафаслари бўғилиб, ёруғ оламдан кўз юмишга тайёр ҳолда кийимларни юлиб-юлқиб ечиб, ота бошладилар. Қайноқ кўз ёшлар томонидан олов олдирилган икки ёш вужуднинг оламда тенги йўқ ишқ оқшоми бошланди. Уларнинг бутун вужудини қамраб олган бу олов тобора авж олар, маст қилар, оромбахш эҳтирос қозонида қовураб эди. Хонтахта устидаги қум соат қумлари бутунлай оқиб тугади. Ниҳоят, эҳтирос алангалари пасайиб, яшнаётган чўғларгина қолди. Бу чўғлар хансираб нафас олаётган икки ёшнинг лабларида мамнуният ва қониқиш табассумини мужассам этганди. Умар Жаҳонгами, ёки уларни бунчалик жунбушга келтирган тақдиргами, мурожаат қилиб шивирлади:

-Бизнинг даҳанаки жангларимиз энди бошланади.

Жаҳон кўзлари юмуқ ҳолда уни маҳкам қучоқлаб, беҳолгина илтимос қилди:

-Мени тонггача ухлаб қолишимга йўл қўйманг!

Бу куниси Умар қўлёзма китобига янги рубоийсини ёзиб қўйди:

Дилим бўлган эди битта ёрга зор,
У ўзга бир ерда ғамга гирифтор.
Мен ундан ўзимга дору изласам,
Нетай, табибимнинг ўзи ҳам бемор.

ЎН БИРИНЧИ БОБ

Кушон туз саҳроси адоғидаги ипак йўли устида жойлашган пастак уйлардан иборат кичик шаҳарча. Карвонлар Ватур тоғларидан Исфaxon чегараларигача изғиб юрган лаънати қароқчиларга дучор бўлмаслик учун, Карғас Кўх томон узоқ йўлга чиқишларидан олдин бу кичик шаҳарчада тўхташиб, нафасларини ростлаб оладилар.

Кушон асосан паҳса ва гуваладан қурилган шаҳарча, бу ерга ташриф буюрган саёҳатчи бирорта силлиқ сувалган, ёки безатилган иншоотни излаб бекорга овора бўлади. Бироқ, Самарқанддан бошлаб Боғдодгача мавжуд бўлган минглаб масчитлар, сарой ёки мадрасалар айнан мана шу ерда ишлаб чиқарилган яшил ва олтин ранг бериб тайёрланган кошинлар билан безатилган. Инглизлар оддий чиннини «Чин» (Хитой) номи билан атаганларидек, бутун мусулмон шарқи чиннини оддийгина «Куши», ёки «кушаний» деб атай бошлаганлар.

Шаҳарча чеккасидаги хурмолар соясида оддий бир карвонсарой жойлашган. Ичкари ва ташқари ҳовлиларини айланасига ўраб турган деворларнинг кунжакларида кузатиш миноралари бўлиб, ташқари ҳовли

меҳмонларнинг от-уловлари ва юклари учун, ҳовли бўйлаб айлана хоналардан иборат ичкари ҳовли эса ётоқхоналарга мўлжалланган. Умар улардан бирини ҳордиқ чиқариш ниятида ижарага олмоқ истади. Бироқ, карвонсарой хўжайини Исфакхондан бир бой савдогар ўғиллари-ю, хизматкорлари билан келганини, бу оқшом бирорта бўш хона йўқлигини айтиб, таассуф билдирди. У ўз сўзларининг исботи учун рўйхат дафтари кўрсатиши шарт эмасди, чунки ҳовли бақариб-чақираётган хизматкорлар, от –уловлар билан тўла эди. Қиш бўлишига қарамасдан Умар тунни очиқ осмон остида ўтказишни кўнглидан ўтказди, бироқ, Кушоннинг чаёнлари унинг чиниларидан ҳам машхуրроқ эканлигини биларди.

-Наҳот бир оқшом тунашим учун кичик бир бурчак ҳам топилмаса?- деди у, умидсизланиб.

Карвонсарой хўжайини иягини қашиди. Қоронғи тушиб борарди. У мусулмон бир кишини бошпанасиз қолдиришни ўзига эп кўрмади шекилли:

-Бурчакдаги хонада бир талаба яшайпти. Ундан ҳамхона бўлишни илтимос қилиб кўр-чи,-деди.

Улар ўша хона томон йўл олдилар. Хўжайин ёпиқ эшикни тақиллатиб ўтирмасдан бетаккалуф очди. Ичкарида, пирпираб ёниб турган шам ёруғида кимдир ўқиб турган китобини шоша-пиша яширгани кўринди.

-Бу ҳурматли жаноб Самарқанддан уч ой илгари йўлга чиққан. Мен уни тунни бирга ўтказарсизлар, деб бошлаб келдим,-деди хўжайин.

Хонадаги йигит зоҳиран бу гапга қарши бўлган бўлса ҳам, ўз истагини билдиргиси келмай, хушмуомалалик тамойилига кўра қўлини кўксига қўйиб, енгил таъзим қилди.

Ҳайём хонага кириб, салом берди ва оддийгина қилиб ўзини таништирди:

-Нишопурлик Умар.

Хонадаги йигит бу исмни эшитиб, кўзлари чақнаб кетди ва ўз навбатида у ҳам ўзини таништирди:

-Ҳасан ибн Али Саббоҳ, Комда туғилганман. Райда талабаман. Исфакхонга бораяпман.

Ҳамхонасининг бундай батафсил ўзини таништириши Ҳайёмга бироз эриш туюлди, шу билан бирга бегона йигит Ҳайёмга ҳам ўз саёҳатидан мақсади ҳақида батафсилроқ гапириб беришни талаб қилаётгандек таъсир қилди. Лекин Ҳайём ўзи ҳақида бирон бошқа гап айтиб, ўзини таништиришни ёқтирмасди. Шунинг учун жимгина деворга суяниб ўтирганича, бу кичик, жуссали нозик ва буғдойранг одамга тикилиб, сукут сақлади. Унинг соқол-мўйловлари эндиgina сабза ура бошлаган, бошида зич ўралган қора салла, кўзлари эса кишини ҳайратлантирадиган даражада бўртиб чиққан эди.

Талаба кулганича, ўсмоқчилашда давом этди:

-Кушон томонларда Умар исмли кишилар жуда эҳтиёткор бўлиб юришлари керак.

Умар ўзини жуда ҳайрон қолгандек кўрсатди. Бироқ, у шамага тушуниб турарди. Пайғамбарнинг иккинчи издоши, шиалар маҳзабининг бошлиғи,

Алининг ўғитларига қарши чиққан ва шу сабаб ҳақиқий мусулмонларнинг нафратига учраган халифанинг исми ҳам Умар эди. Ҳозирги пайтда Форснинг кўпчилик аҳолиси суннийлар мазҳабида бўлса ҳам, шиаларнинг тарафдорлари Ком ва Кушон ўлкаларида анча-мунча топиларди. Ҳар йили бу ўлкаларда халифа Умарнинг ҳалок бўлган кунини кулгили тарзда нишонлашардилар. Бу муносабат билан аёллар пардоз-андоз қилишар, ҳар хил ширинликлар ва қовурилган писта тайёрлашар, болалар эса, болохоналардан йўловчилар устига сув тўла идишларни ағдаришганларича, қувноқ қийқиришиб: «Умарни худо қарғасин!»-дея қичқиришарди. Одамлар кўлида лойдан ясалган тасбеҳли Умар тасвирланган кўғирчоқни кўтариб маҳалла кўчаларидан ўтишар, «Номинг Умар бўлгани учун, сенинг жойинг дўзахда бўлсин, чунки сен энг разил одамларнинг раҳномоси, виждонсиз, зўравон ҳукмдор эдинг!» – деб қўшиқ куйлашарди. Ком ва Исфохонлик этикдўзлар ўз маҳсулотлари таг чармининг остига «Умар» деб ёзиб қўйишга одатландилар. Хачир эгалари ўз ҳайвонларини ҳар сафар халалаганларида, унинг исмини айтиб сўкинардилар. Овчилар ўз камонларидаги охирги пайконни отишаётганларида «Бу Умарнинг юрагига санчилсин!»-деб кўярдилар.

Ҳасан бу тавфсилотларни унчалик батафсил бўлмаса-да, бир неча умумий жумлалар билан ифодалаб берди. Умар ҳамхонасига унчалик рўйхушлик бермаган оҳангда гап қотди:

-Мен исмим учун йўлимдан, йўлим учун исмимдан воз кечадиган одамлар хилидан эмасман.

Ўртага совуқ сукунат чўкди. Улар бир-бирларига қарамасликка уринардилар. Умар кийимларини ечиб ухлашга тараддудланди. Шу пайт Ҳасан яна гап бошлади:

-Бу одатларни эслатиб, эҳтимол, сени ҳафа қилиб қўйгандирман. Мен бу жойларда исмингни сўрашганларида эҳтиёт бўлишлигини эслатмоқчиман, холос. Менинг гапларимни кўнглигга олма. Болалигимда бундай маросимларда мен ҳам бир неча бор иштрок этганман. Лекин ёшим улғайгач, уларга бошқача нигоҳ билан қарайдиган бўлдим. Мен бундай тушунчалар ақл-идрокли кишиларга муносиб эмаслигини, улар пайғамбаримиз ўғитларига мос келмаслигини тушуниб етдим. Бироқ, сен Самарқандда, ёки бирон бошқа бир жойда Кушонлик ҳунарманд шиалар тайёрлаган сирли кошинлар билан безатилган масжидларга мафтун бўлиб турганинигда, айнан ана шу масжидларнинг воизлари ўзларининг баланд минбарларидан туриб шиа мазҳабидаги диёнатли кишиларга лаънатлар ўқишади. Энди айт-чи, бу пайғамбаримиз ўғитларига мос келадими?

Умар бироз қаддини тиклаб, унга қаради.

-Мана бу соғлом фикрли кишининг гапи бўлди, - деди у.

-Мен соғлом мулоҳазали киши бўлишни ҳам, аҳмоқона иш қилишни ҳам уддасидан чиқа оламан. Кейин, одамларнинг кўнглини овлашни, уларга ёқишни ҳам яхши биламан. Лекин, ҳамхона бўлишда ўзини яхшилаб

таништиришни эп кўрмаган кишинининг қандай қилиб кўнглини топиш иложини тополмаяпман.

-Менга илтифотсизлик кўрсатишинг учун исмимни айтишимнинг ўзи етарли бўлди-ку! Агар ўзимни батафсил таништирганимда, ким билсин яна нималар деган бўлардинг?

-Эҳтимол, бу гапларни гапирмаган бўлар эдим. Ҳалифа Умарни қанчалик сўкиш мумкин бўлса ҳам, хандаса, риёзат илмининг билимдони, мунажжим, ҳатто файласуф Умарни фақат иззат-ҳурмат қилиш лозим.

Ҳайём ўрнидан қўзғалганини кўриб, Ҳасан мамнун жилмайиб қўйди:

-Сен одамларни фақат уларнинг исмларидан таниш мумкин деб ўйлайсанми? Одамни қарашидан, юришидан, хулқ-атворидан ва гапириш оҳангидан ҳам таниш мумкин. Эшикдан кириб келишинг биланоқ, сени иззат-ҳурматга одатланиб қолган, лекин унга беписанд қарайдиган одамлар хилидан эканлигини билиб олгандим. Сен исмингни айтганингданоқ, мен Нишопурлик ёлғиз биргина Умарни билишимни ҳис қилгандим.

-Агар сен мени ҳайратдан лол қолдирмоқчи бўлсанг, айтиб қўй, бунга эришинг. Кимсан ўзинг?

-Мен сенга исмимни айтдим, у сенга ҳеч нарсани англамайди. Мен Комлик Ҳасан Саббоҳман холос. Агар ўн етти ёшимдаёқ дин, фалсафа, тарих ва юлдузларга оид барча асарларни ўқиб чиққанимни айтмасам, бошқа ҳеч нарсам билан мақтана олмайман.

-Одамзод ҳеч қачон барча китобларни ўқиб тугата олмайди, ўрганиш лозим бўлган билимлар ҳали тикилиб ётибди.

-Мени синаб кўра қол.

Умар суҳбатдошининг бу гапига қизиқиб, унга Платон, Евклид, Порфирий, Птолемей ҳақида, Диоскорид, Галиэн, Розий ва Ибн Сино тиббиётидан, кейин Қуръон оятлари шарҳлари ҳақида саволлар бера бошлади. Ҳасан саволларнинг ҳаммасига аниқ ва лўнда, исбот талаб қилмайдиган, эътирозга ўрин қолдирмайдиган даражада жавоб берди. Тонг отганида иккаласи ҳам ҳали ухламаган, вақт қандай ўтганлигини сезмаган эдилар. Ҳасан ўз муваффақиятларидан руҳланиб кетган, Умарнинг эса, суҳбатдоши ҳақидаги фикри анча ўзгариб қолганди.

-Бунчалик билимларни ўзлаштириб олган кишини ҳали ҳеч учратмагандим. Шунча билиминг бўлатуриб энди нима иш билан шуғулламоқчисан?

Ҳасан худди қалбидаги яширин сирини очаётганидек, унга шубҳаланиб нигоҳ ташлади, кейин хотиржам тортиб, кўзларини ерга тикканича жавоб берди:

-Мен Низомул Мулк саройига бораяпман. Эҳтимол у менга бирорта муносиб иш топиб берар.

Суҳбатдошининг ақлу-заковатидан лол бўлган Ҳайём ўзи вазиру аъзамнинг олдида тургандек саросимага тушиб қолди. Лекин юрагининг тубида

қолган жиндекгина ишончсизлик апоқ-чапоқ бўлмасликка, уни ўзидан бироз узоқроқ тутишга ундади.

Орадан икки кун ўтгач, улар савдогарлар карвонига қўшилиб йўлга чиқдилар. Ёнма-ён отда боришар, ўзлари севган муаллифларнинг асарларидан гоҳ форсча, гоҳ арабча мисоллар келтириб, суҳбатлашиб кетардилар. Баъзан ораларида тасодифий баҳслар чиқиб қолсада, лекин улар дарров ўз якунини топарди. Гап илоҳий эътиқод ҳақида кетганда, Ҳасан руҳланиб кетиб, овозини баландлатар, баҳс талаб қилмайдиган ҳақиқатларни рўкач қилиб, ўз суҳбатдошини ҳам уларга ишонтиришга уринарди. Умар бундай ҳолларда унга шубҳаланиб тикилар, фикрларига баҳо беришга шошилмас, атайлаб бу ҳақда ҳеч нарса билмаслигини рўкач қиларди.

Ана шу лаҳзаларда от устида ўйчан бораётган Ҳайёмнинг шуурига қуйидаги рубой келди:

Азал сиррин билолмасмиз на сену, на мен,
Бу жумбоқ, ҳал қилолмасмиз на сену, на мен.
Парда орқасида ахир, бу гувуримиз,
Парда кетару, қолмасмиз, на сену, на мен.

Орадан бир ҳафта ўтгач, улар Исфaxonга етиб келдилар.

ЎН ИККИНЧИ БОБ

«Исфaxon, нисфи жаҳон, -Исфaxon дунёнинг ярми!», - дейишади бугунги форсийлар. Бу ибора Ҳайём яшаган даврдан кейин пайдо бўлган бўлса-да, 1074 йилларда ёзилган, бизгача етиб келган маълумотлардан: «унинг тошлари кўрғошиндек ялтироқ, майсалари кўмкўк, ҳавоси шунчалик тоза ва шифобахшки, омборхоналардаги ғаллаларга ҳеч қачон қурт тушмайди, гўштлар ҳеч қачон айнинамайди», - деган мақтов сўзларни ўқиш мумкин. Бу водий денгиз сатҳидан беш минг қадам баландликда жойлашгани рост. Бу даврларда Исфaxonда олмишта карвонсарой, икки юзта пул алмаштириш шаҳобчалари, бесаноқ усти ёпиқ бозорлар мавжуд эди. Унинг устахоналарида ҳунармандлар ипак ва пахтадан ип йигирардилар. Унинг гиламлари, газмоллари, осма қулфлари узоқ-узоқларга олиб кетиб сотиларди. Унинг атир гуллари минг хил рангда очилади. Бу ердаги тўкин-сочинлик, фаровонлик тилларда дoston эди. Форс дунёсида энг кўп аҳолиси бўлган бу шаҳар амал, бойлик, ҳамда билим иштиёқмандларини доимо ўзига тортиб келган.

Биз «бу шаҳар» дедик. Аслида бу ўринда гап муайян бир шаҳар ҳақида эмас. Чунки Исфaxon аталувчи шаҳарнинг ўзи йўқ, аксинча, бутун водий шу ном билан аталади. Бу мавзуда қизиқ бир ривоят ҳам бор. Айтишларича, Райлик бир ёш сайёҳ Исфaxon шаҳрининг деворларини биринчи бўлиб кўриш учун карвондан ажралиб, от чоптиганча илгарилаб кетибди. У бир неча соат йўл босгач, Зоянде Руд-«хаёт берувчи дарё» дан ўтиб, пахсали деворлар билан ўралган бир манзилга етибди. Бу жой анча катта бўлса-да, Райга нисбатан

кичикроқ туюлибди. Йигит шаҳар дарвозаси ёнига келиб, соқчилардан бу қандай шаҳарлигини сўрабди.

-Бу Жай шаҳри, -дейишибди улар.

Саёҳатчи йигит бу шаҳарга кириб ўтишни ўзига эп кўрмай, ғарбга қараб йўлини давом эттираверибди. Улови анча чарчаб қолган бўлса ҳам, уни қамчилаб йўл юраверипти. Ниҳоят, ҳолдан тойган холда Жай ва Райга нисбатан бироз каттароқ яна бир шаҳар дарвозасига етибди. У кекса бир йўловчидан бу қандай шаҳарлигини сўрабди.

-Бу Яҳудия, -дебди у.

-Бу ерда яҳудийлар яшайдими?, -сўрабди сайёҳ.

-Ҳа, унча-мунча бор. Бироқ, кўпчилик аҳоли сену-мендек мусулмонлар.

Бу ернинг Яҳудия деб аталишига сабаб, бир пайтлар Набушодоназар исмли подшоҳ Иеруссаломдан ҳайдаб келган яҳудийларни мана шу ерга жойлаштирган. Бошқа бир гапга қараганда, ислом дини пайдо бўлишидан олдин бир подшоҳнинг хотини яҳудий бўлган ва бу аёл ўз қавмидаги одамларни бу ерга кўчириб келиб жойлаштирган. Бу гапларнинг рост-ёлғонлиги эса ёлғиз худога аён.

Ўз йўлидан адашганлигини англаган ёш сайёҳ яна йўлга тушмоқчи бўлибди. Лекин, унинг оти шундай ҳолдан тойган экан-ки, уни кўрган қария сўрабди:

-Бу отинг билан қаерга бормоқчисан, ўғлим?

-Исфакхонга.

Қария қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборипти:

-Сенга Исфакхон деган шаҳар мавжуд эмаслигини ҳеч ким айтмаганмиди?

-Нега энди? Ахир у Форсдаги энг катта ва энг гўзал шаҳар эмасми? У пайтлар Парт подшоҳлик қилган даврларда Артабаннинг пойтахти бўлганлиги ҳам ёлғонми? Унинг ажойиботлари китобларда мадҳ қилинганлиги-чи?

-Китобларда нима деб ёзилганлигини билмайман. Мен бу ерда етмиш йил илгари туғилганман ва фақат бегоналаргина Исфакхон шаҳри ҳақида гапирганларини эшитаман, лекин уни ўзим ҳеч қачон кўрмаганман.

Қария, албатта, бироз ошириб юборган. Исфакхон узоқ вақтларгача шаҳар номини эмас, шу ўлка номини ифодалаган. Бу ўлкада бир-бирларига бир соатлик масофада жойлашган Жай ва Яҳудия шаҳарлари мавжуд бўлган.

Фақат ХУ1 асрга келибгина бу икки шаҳар бирлашиб, ҳақиқий катта бир шаҳарга айланган. Ҳайём яшаган даврларда эса шаҳарлар ҳали бирлашмаган бўлиб, фақатгина уларнинг айланасида ўнлаб мил узунликдаги ҳимоя деворлари мавжуд бўлган.

Умар ва Ҳасан Жай шаҳрига кечқурун етиб келишди. Улар Тирах дарвозаси ёнидаги бир карвонсаройга жойлашдилар. Жуда чарчаганликлари сабабли, тез орада тўшақларига чўзилишиб, донг қотиб ухлаб қолишди.

Эртаси куни Ҳайём бош вазир қабулига йўл олди. Пул алмаштирувчилар майдонида турли миллатларга мансуб саёҳатчилар ва савдогарлар: андалузлар,

юнонлар, хитойлар танга қийматини аниқловчилар атрофида уймалашмоқда. Улар тангалар вазнини махсус тарозиларда ўлчашар, Кирмон, Нишопур, ёки Севил динорларини тишлаб, Деҳли рупийларини ҳидлаб кўришар, Бухоро дирҳамларини вазнини қўллари билан чамалашар, ёки Константинополнинг қиммати тушиб кетган номисма пулларини кўриб, афтларини буриштирар эди.

Низомул Мулкнинг расмий қароргоҳи- девони, бу ердан унча узоқ эмас. Эшиклари олдида карнай-сурнайчилар қатор бўлиб туришар, уларнинг асосий вазифаси-бир кунда уч маротаба бош вазир шарафига ўз асбобларини варанглатиш эди. Аммо бундай улуғворликка қарамасдан девонга ҳамма кириши мумкин. Ҳатто, ҳақ-хуқуқи топталган, энг бечора бева ҳам кенг қабулхонага кириб, салтанатнинг энг қудратли кишисига, яъни бош вазирга учрашиши, кўз ёш тўкиб, унга ўз арзу-додини айтиши мумкин эди. Низомул Мулк атрофида соқчи ва мулозимлар шай туришар, улар ҳар бир ташрифчининг кимлигини сўраб-суриштирар, сурбетлик қилганларини эса девондан ҳайдаб чиқаришарди. Умар эшик остонасида тўхтаб, қабулхонага синчиклаб назар ташлади. Унинг деворлари гиламлар билан безатилган эди. У қабулхонадагиларга ийманибгина салом берди. Турли-туман рангда кийинган кишилар вазирни ўраб туришар, вазир эса бир турк зобити билан суҳбатлашаётганди. Низомул Мулк кўз қири билан янги меҳмонга назар ташлади, уни таниб, самимий кулиб қўйди ва ўтиришга ишора қилди. Орадан беш дақиқалар ўтгач, у Ҳайёмнинг ёнига келиб, юзидан, пешонасидан ўпти.

- Сени кутгандим, вақтида етиб келишингни ҳам билардим. Сенга айтадиган жуда кўп гапларим бор, -деди у қувониб. Умарни қўлларидан тутиб, алоҳида, махсус бир хонага олиб кирди. Улар улкан чарм болиш устига ёнма-ён ўтирдилар.

-Менинг кўп гапларим сени ҳайратга солиши мумкин. Бироқ, уларни эшитиб, умид қиламанки, бу ерга келганингдан пушаймон бўлмайсан.

-Низомул Мулк остонасидан ўтган бирор киши бу ишидан пушаймон бўлганми?

-Бўлиб туради, -минғирлади вазир, қувлик билан кулиб. -Мен айрим одамларнинг обрў-эътиборларини кўккача кўтараман, айримларини эса, ер билан яксон қиляпман. Мен ҳар куни одамларга ҳаёт, ёки ўлим улашаман. Ишларимга худонинг ўзи шоҳид ва у менга мана шу куч-қудратни раво кўрган. Яратган эгам олам ҳукмронлигини дастлаб арабларга берди. Улар бу ҳукмронликни энди турк султонларига бўшатиб беришга мажбур бўлдилар. Турк султонлари эса, бу ҳокимиятни бошқаришни форслик вазирга, каминаю-камтариннинг қўлларига тутқазиб қўйдилар. Бошқалардан мен бу ҳокимиятни тан олишни, ҳурмат қилишни талаб қиламан. Сендан эса, мавлоно Умар, менинг орзуларимни ҳурмат қилишни сўрайман. Ҳа, бошқариш менинг зиммамга тушган бу улкан салтанатда энг қудратли, энг фаровон, энг мустаҳкам ва дунёдаги энг маданиятли давлат ташкил қилишни орзу қиламан. Бу салтанатнинг ҳар бир вилояти, ҳар бир шаҳри софдил, худодан кўрқадиган, бева-бечораларнинг арзу додига етадиган кишилар томонидан бошқарилишини

истайман. Мен бўри ва кўзичоқ бир-бирларидан кўркмаганлиги ҳолда, бир ариқдан сув ичадиган жамият қуришни орзу қиламан. Мен орзуйим билан чекланиб қолаётганим йўқ, уни амалга оширишга уринаяпман. Эртага шаҳар айлансанг-ер қазаётган, иншоотлар қураётган, турли касблар билан шуғулланаётган кўплаб меҳнат аҳлини кўрасан. Етимхоналар, масчитлар, карвонсаройлар, қалъалар, ҳукумат саройлари қурилаяпти. Тез орада ҳар бир катта шаҳарда менинг исмим билан «Низомия мадрасаси» деб аталадиган олий мактаблар қурилади. Боғдодда бундай мадраса аллақачон иш бошлади. Мен уларнинг тарҳини ўз қўлларим билан чиздим, уларнинг ўқув дастурларини ўзим белгиладим. Уларга энг билимдон мударисларни танладим, ҳар бир талабага йиллик мояна тайинладим. Сен ҳали буни кўрасан, бу салтанат улкан қурилиш майдонига айланажак. У қад кўтараяпти, кенгаяпти, гуллаб-яшнаяпти. Оллоҳ бизга раво кўрган энг яхши замон шу ердан бошланаяпти.

Хонага малла соч бир хизматкор таъзим қилганича кириб, кумуш патнисда муздек узум шарбати солинган икки косани келтирди. Умар улардан бирини олиб, шаффоф шарбатни ҳузур қилиб симирди. Вазир эса ўз косасидаги шарбатни бир кўтаришдаёқ ичиб юборди-да, гапида давом этди:

-Сенинг бу ерга келганингдан хурсандман!

Умар вазирнинг кўтаринки кайфиятига мос келадиган жавоб бермоқчи бўлди, бироқ вазир қўли билан ишора қилиб, уни тўхтатди:

-Мени хушомад қилаяпти деб ўйлама. Мен ёлғизгина Яратганга ҳамдусанолар айтганлигим учун қудратлиман. Бироқ, мавлоно Умар, салтанат қанчалик катта, аҳолиси қанчалик кўп ва бой-бадавлат бўлса ҳам, барибир ақлли одамлар камлик қиларкан. Юзаки қараганда ҳамма ерда одамлар гуж-гуж, бироқ, жуда кўп ҳолларда ўзим тўплаган куч-қудратим етарли эмаслигини, ақл-заковатли кишиларга муҳтожлигимни сезаман. Намоз вақти масчитларда, бозорларда, ёки, ҳатто девонимда одамларга назар ташлаб, ўзимдан-ўзим сўрайман: агар мана шу одамлардан ақл –заковат, содиқлик ва софдилликни талаб қилсам, барча яхши сифатларини менга намоён қилишларини сўрасам, улар нима қилишаркан? Энди мен буни яхши биламан, улар бу талабимни эшитишлари биланок, бир зумда кўз ўнгимдан ғойиб бўлишлари тайин. Ҳа, мавлоно Умар, мен бу ишимда ёлғизлик қилаяпман. Девонимда ҳам, саройда ҳам кўзга илинадиган одамнинг ўзи йўқ. Демак, бу шаҳарда ва бу салтанатда ҳам бундай одамлар мавжуд эмас. Мен ўзимни доимо бир қўллаб чапак чалаётгандек сезаман. Шу сабабли сен каби одамларни Самарқанддан бўлса ҳам чақириб келишдан эринмайман. Уларни бу ерга келтириш учун ўзим Самарқандгача пиёда боришга ҳам тайёрман.

Умар секингина «Худо сақласин! –дея эътироз билдирди. Лекин вазир уни жим бўлишга имо қилиб гапини давом эттирди:

-Менинг орзуларим, эзгу ниятларим мана шулар. Мен бу ҳақда сенга кечаю-кундуз гапиришим мумкин, лекин сенинг фикрингни эшитмоқчиман. Менинг бу орзуларим сени бироз бўлса-да қизиқтирдими? Уларни амалга

ошириш учун мен билан ҳамкорлик қилишга розимисан? Мен мана шуни билишни истардим.

-Сизнинг режаларингиз жудаям ажойиб ва менга ишонганингиздан мамнунман, -деди Умар қизғинлик билан.

-Ҳамкорлик қилишинг учун мендан нималарни истайсан? Мен сенга очикчасига гапирганимдек, сен ҳам юрагингда борини айт. Нимани хоҳласанг, ҳаммасини муҳайё қиламан. Ўзингни камтарликка солма, вақтимни беҳуда олма!,-дея кулди вазир.

Умарнинг лабларида ҳаяжонли табассум ўйнади.

-Менда бирор бошпанада камтарона илмий ишларимни давом эттиришдан ўзга хоҳиш йўқ. Ҳасислигим чегараси-ейиш, ичиш, бошпанали бўлиш ва кийинишдангина иборат,- деди у.

-Тураржой учун сенга Исфакхоннинг энг гўзал уйларида бирини ажратаман. Мана шу сарой қурилатганида, ўзим ўша уйда яшаганман. Унинг боғларию чорбоғлари, гиламларию хизматкорлари, чўри аёллари- ҳаммаси сеники бўлади. Ҳаражатларинг учун салтанат хазинасидан ўн минг динар мояна белгилайман. Мен тирик эканман, ҳар йилнинг бошида уни сенга келтириб бериб турадилар. Нима дейсан, шу етарлими?

-Керагидан ҳам ортиқ. Бундай миқдордаги пулни нима қилишни ҳам билмайман. Хайём бу гапларни очик кўнгиллик билан айтди, бироқ вазир ундан ранжигандек бўлди:

-Бу пулларга ўзингга керакли ҳамма китобларни сотиб оласан, кўзаларингни майга тўлдирасан, маъшуқаларинга дуру- гавҳарлар олиб берасан. Ортиб қолса, мухтожларга садақага берасан, ёки Маккага савдо қарвони жўнатиб, ўз номингга биронта масжид қурдирарсан!

Пулга нисбатан бефарқлигию, камтарона хоҳишлари вазирга ёқмаётганлигини кўрган Хайём, бироз журъатланди:

-Мен бир умр тошдан ясалган катта устурлобни, турли жиҳозларга эга бўлган расадхона қуришни орзу қиламан. Мен қуёш йилининг узунлигини ўлчашни хоҳлардим.

-Ҳамаси муҳайё бўлади! Келаси ҳафтадан бошлаб бу ишга керакли миқдорда маблағ ажратилади. Сен эса, расадхонанг учун жой танлайвер ва у бир неча ой ичида қуриб битказилади. Бошқа ҳеч нарса хоҳламайсанми? Айтавер!

-Худо ҳақи, бошқа ҳеч нарсага мухтож эмасман. Сизнинг олийжаноблигингиз олдида бош эгаман.

-Бўлмаса, мен ҳам сендан бир нарсани илтимос қилсам бўладими?

-Шунча мурувватингиздан сўнг, сизнинг ҳар бир илтимосингизни бажариш мен учун шараф.

Вазир ўз илтимосини дарров айта қолди:

-Мен сени очик кўнгил, бироз сўзамол, лекин ақлли, вазмин, адолатли, ҳамма нарсада ҳақиқат ва ёлғонни фарқига бора оладиган, ишонса бўладиган

одам деб биламан. Сенинг зимманга энг нозик бир вазифани юкламоқни истардим.

Умар энг ёмон илтимосни эшитишга чоғланди, лекин эшитгани ундан ҳам баттар эди.

-Мен сени соҳибхабар вазифасига тайинламоқчиман.

-Мен? Соҳибхабар? Хуфияларнинг бошлиғи бўламанми?

-Йўқ! Салтанат маълумотхонасининг бошлиғи бўласан. Бироқ, жавоб айтишга шошилма, гап софдил одамларни кузатиш, мўмин- мусулмонларни безовта қилиб, уларни хуфия равишда кузатиш ҳақида эмас, балки жамият хавфсизлигини кўриқлаш ҳақида бораяпти. Салтанатдаги энг кичик порахўрлик, энг кичик адолатсизлик ҳокимиятга маълум бўлиши ва гуноҳкорлар бошқаларга намуна бўлар даражада жазоланишлари шарт. Биронта қози , ёки вилоят ҳокими ўз мансабидан фойдаланиб, бева-бечоралар ҳисобидан бойиб қолишга интилишини қандай олдини олиш мумкин? Буни бизнинг хуфияларимиз амалга оширадilar, чунки жабрланувчилар ҳеч қачон шикоят қилиб келишмайди.

-Шу хуфияларингизнинг ўзлари қозилар, ҳокимлар ёки амирлар томонидан сотиб олиниб, уларга ҳамтовоқ бўлмаслигига аминмисиз?

-Сенинг вазифанг айнан ана шундай сотилмайдиган одамларни топиб, уларга ўз бурчларини англатишдир.

-Агар шундай одамлар бор бўлса, уларнинг ўзларини ҳоким, қози қилиб тайинлаш осон эмасми?

Бундай содда фикрлаш Низомул Мулк қулоғига, албатта, мазахдек эшитилди. У тоқатсизланиб ўрнидан турди:

-Бу масалани чуқурлаштиришни истамайман. Мен сенга ўз таклифларимни ва сендан нима кутаётганлигимни айтдим. Боргин, таклифимни мулоҳаза қилиб кўр, хотиржамлик билан «ҳа» ёки «йўқ» жавобингни ақл тарозингга солиб ўлчаб кўр ва жавобингни айтиш учун эртага ҳузуримга кел.

ЎН УЧИНЧИ БОБ

Ўша куни Ҳайёмнинг бўлиб ўтган суҳбат моҳияти ва оқибатларини ўйлаб кўришга ҳоли қолмаганди. У девондан чиқиб, бозорнинг гавжум, тор кўчалари бўйлаб одамлар, от-уловлар, мармар гумбаз остида турли ширинликларни уюб кўйиб, бақириб-чақириб савдо қилаётган қандолатпазлар орасида кеза бошлади. Унинг назарида тор йўлакнинг ҳар бир қадами тобора қоронғилашиб бораётгандек, одамлар жуда секин ҳаракат қилаётгандек, уларнинг бақирик-чақириклари минғирлаган товуш каби эшитилаётгандек, сотувчи ва харидорлар эса, ниқоб кийиб ўйин тушаётган ойпараст раққосалардек туюларди. Умар қаёққа бораётганлигини ўзи билмас, гоҳ ўнгга, гоҳ чапга қараб илгарилар, тез орада ҳушидан кетиб, йиқилиб қолишидан ҳадиксирарди. Тўсатдан у чангалзордаги яланглик мисол ёп-ёруғ майдончага чиқиб қолди. Қуёш нақ тепасидан уриб, уни қамчилагандек бўлди. У бирдан ўзига келиб, чуқур нафас

олди. Унга нима бўлди? Унга жаннатда дўзах бошлиғи бўлишликни таклиф қилдиларми? Қандай қилиб бу таклифга «ҳа» ёки «йўқ» деб айтса экан? «Йўқ» дейдиган бўлса, бош вазир олдига қайси юз билан боради? Кейин бу шаҳардан қайси юз билан чиқиб кетаркан? Ана шу хаёллар билан бозор кезар экан, ўнг томондаги майхонанинг эшиги очилиб-ёпилганига кўзи тушди ва ўша тарафга йўл олди. У эшикни очиб қум сепилган зиналар орқали пастак, ним қоронғи хонага кирди. Майхона сатҳига сув сепилган, у ер - бу ерга омонат курсилар ва ранги-тусини билиб бўлмайдиган наъматлар тўшалганди. Умар шулардан бирига жойлашиб, Ком майидан келтиришни сўради. Унга сирлари кўчиб, четлари учиб кетган кўзада май келтирдилар. У кўзларини юмганича, ҳузур қилиб майни узоқ симирди.

Шунда шуурига бир тўртлик келди:

Қиш ўтиб келади, баҳор садоси,
Етар умр варағини ҳам интиҳоси.
Ғам ема, май ичгил, ҳаким дебдиким-
Жаҳон ғами заҳар, шароб давоси.

Бирдан унинг миясига бир фикр чақмоқдек урилди. Эҳтимол, шунинг учун мана шу ифлос майхонага келиши зарур бўлгандир. Бу фикр уни мана шу ерда, мана шу курси рўпарасида, тўртинчи бор кўтарилган қадахнинг учинчи култумида кутиб турарди. У шароб ҳақини тўлади, анчагина чой чақа ҳам қолдириб, ташқарига отилди. Аллақачон қоронғи тушган, майдон бўм-бўш, бозорнинг йўлакларидаги оғир дарвозалар ҳам ёпилган эди. Умар ўз карвонсаройига қайтиш учун айлана кўчалардан юришга мажбур бўлди. У оёқ учида хонасига кириб келганида, Ҳасан аллақачон ухлаб қолган, унинг юзи жиддий ва ҳорғин кўринарди. Умар унга узоқ вақт тикилиб турди. Унинг фикрида юзлаб гумонлар, саволлар туғилар, лекин уларга жавоб қилдиришга ҳафсаласи йўқ. У бир қарорга келган ва бу қароридан қайтишни истамасди.

Қадимий китоблардан бир ривоятни ўқиш мумкин. Унда айтилишича ўша замонларда учта машҳур форсий яшаб ўтган эмиш. Уларнинг ҳар учаласи уч хил фаолиятлари билан донг таратган эканлар: Умар Ҳайём дунёни кузатиши билан, Низомул Мулк дунёни бошқариши билан, Ҳасан Саббоҳ эса, дунёни даҳшатга солиши билан. Улар Нишопурда бирга ўқишган деган фикрлар ҳам учрайди. Бироқ бу ҳақиқатдан йироқ. Чунки Низомул Мулк Умардан ўттиз ёш катта, Ҳасан эса мадрасани Нишопурда эмас, Райда, кейин, она юрти Комда ўқиб битирган. Ҳақиқатни Ҳайём рубойлари кўлёмасининг ҳошияларига ёзилган воқеалар шарҳидан ҳам билиб олиш мумкин. Унга кўра, бу уч машҳур киши биринчи бор Исфahонда, тақдири азалнинг буйруғи-ю, Ҳайёмнинг ташаббуси билан Низомул Мулк девонида учрашганлар.

Низомул Мулк саройнинг кичик хонасида аллақандай қоғозларни ўқиш билан банд эди. У остонадан кириб келган Умарга кўзи тушиши биланок, таклифи қабул қилинмаганлигини сизди.

-Демак менинг режаларим сени бефарқ қолдирибди-да! –деди у совуққонлик билан.

Умар уни хафа қилиб қўйишни хоҳламаса-да, қатъий жавоб бериш пайти келганлигини сезди:

-Сизнинг режаларингиз энг олийжаноб режалар ва мен уларнинг амалга ошишини чин кўнгилдан истайман. Бироқ, менинг зиммамга юкламоқчи бўлган вазифангиз... Гап кимларнингдир ортидан яширин маълумот тўплаш, кейин уларни фош қилиш, жазолаш ҳақида бўладиган бўлса, мен, айнан ана шундай ишларга лаёқатсиз одамман. Мен биринчи бор яширин маълумот олиб келган хуфияга оғзини юмишликни буюриб, бу ишлар на унга, на менга тааллуқли эмаслигини айтиб, уни уйимдан ҳайдаб соладиган одамлар хилиданман. Ҳа, менинг одамларга, дунёга, воқеа ҳодисаларга бўлган муносабатим мутлақо бошқача ва менинг бу табиатим сизга ёқмайди деб кўрқаман.

-Қароринг қатъийлигидан мамнунман,- Вазир узоқ жим қолди.

-Салтанатда умрини илмга бағишлайдиган одамларнинг мавжуд бўлиши ҳам бефойда бўлмаса керак деб ўйлайман. Бўпти, келишдик. Сенга нима ваъда қилган бўлсам, ҳаммаси: йиллик мояна, уй, расадхона, барчаси ижобат бўлади. Мен чин кўнгилдан берган ваъдамни ҳеч қачон қайтариб олмайман. Ўз ишларимга сени ҳамкор қилиб олишнигина хоҳлагандим. Энди биздан кейин ёзиладиган тарихда «Низомул Мулк замонида, Умар Ҳайём ундан кўп мурувватлар кўрди. У вазиру-азамнинг мурувватларидан маҳрум бўлиб қолишдан кўрқмасдан, унинг таклифини рад қила олди», - деган қайдлар қолишдан хурсанд бўламан холос.

-Менга қилаётган олийжаноблигингиз эвазига сизга бирор яхшилик қила олармиканман? –Умар бир зум тўхтаб қолиб, гапини давом эттиришга бироз иккиланди:

-Эҳтимол, рад жавобим орқали оғриган кўнглингизни ўзим яқинда учратган бир одамни сизга тавсия қилиш орқали кўтара оларман? Унинг ақл заковати, билими, эпчиллиги одамни лол қолдиради. Уни соҳибхабар лавозимига жуда муносиб деб ўйлайман. Мен ишонаманки, бу таклифни у ҳам жон деб қабул қилади. У менга Райдан- Исфахонга, сиз билан учрашиш ниятида келаётганини маълум қилганди.

-Аллақандай амалпараст бўлса керак-да, -деди Низомул Мулк ғижиниб.

-Тақдир менга доимо шунақаларни дучор қилади. Модомики, мен биронта ишонарли одамни топсам, унда, албатта, менга керак ҳислатлар йўқ бўлади, яъни давлат ишларига аралашишга ҳафсаласи бўлмайди. Аксинча, кимдир мен таклиф қилган мансабга ҳавасманд эканлигини сезсам, унинг бу интилиши мени хавотирга солади.

У чарчаган ва таклифга кўнгандек бўлиб сўради:

-Бу одамнинг исми- шарифи нима?

-Ҳасан ибн Али Саббоҳ. Мен сизга унинг комлик эканлигини айтишни унутибман.

-Имомликлардаги шиаларданми? Ҳамма ғайридинларни, мазҳабларни ёмон кўрсам ҳам, бу нарса мени безовта қилмайди. Менинг кўпчилик мулозимларим Алининг издошлари, энг яхши навкарларим-арманилар, хазинабонларим-яхудийлар. Шундай бўлса ҳам, мен улардан ўз ишончимни ва мурувватимни аямайман. Менинг энг ёмон кўрадиганларим-исмоилийлардир. Сенинг дўстинг мабодо шу мазҳабдан эмасми?

-Буни билмадим. Лекин мен уни бу ерга бошлаб келганман, у ҳовлида кутаяпти. Ижозат берсангиз чақириб келаман. Ўзингиз ундан ҳамма нарсани сўраб, билиб олишингиз мумкин.

Вазирнинг рухсати билан Умар бир неча дақиқа чиқиб кетиб, Ҳасанни бошлаб келди. Унинг афти-ангоридан ҳеч қандай саросима излари кўринмасди. Аксинча, Ҳайём безовталиқдан асабийлашиб, бўйнидаги томирлари тортишаётганини сизди.

-Бу йигит Ҳасан Саббох, Бу усулда сиқиб боғланган биронта саллалари бошда унинг бошидагидек билим бўлмаса керак, -деди у шеригини вазирга таништириб.

Вазир кулимсираб унга қаради:

-Мана сизга олимликнинг ноёб белгиси, янгича салла ўраш! «Олимлар олдида бориб турган ҳукмдор, энг яхши ҳукмдор» - дейишади,тўғрими?

-Ҳукмдорлар олдида бориб турган олимларни эса, энг ёмон олимлар ҳам дейишади,- жавоб берди Ҳасан.

Ҳар учаласи қаҳ-қаҳ отиб кулиб юбордилар. Бу кулги уларни бироз яқинлаштиргандек бўлди. Лекин бу кайфият узоқ давом этмади. Вазир қошларини чимириб, форсларга хос батафсиллик билан Ҳасанга у қилиши лозим бўлган ишларни, ундан нима талаб қилишини баён қилишдан олдин, бу мақолбозлик таъсиридан тезроқ қутулишни истади. Шундай бўлса-да, суҳбатнинг дастлабки жумлалариданоқ уларнинг фикрлари бир жойдан чиқаётганлиги маълум бўлиб қолди. Умар уларга халақит бермаслик учун секингина чиқиб кетди.

Шундай қилиб, Ҳасан Саббох тез орада вазири-аъзамнинг энг керакли одамига айланиб қолди. У сохта савдогарлар, сохта дарвешлар, зиёратчилар ниқоби остида хуфияларнинг кенг тармоғини ташкил қилишга муваффақ бўлди. Улар салжуқийлар салтанатининг у бошидан-бу бошигача кезишар, биронта сарой, уй ёки бозорда уларнинг зийрак қулоқлари динг турмаган жой қолмаганди. Фитнаю- суиқасдлар, норозиликлар, фисқу- фасодлар, ҳаммаси соҳибхабарга маълум қилиб, улар яширинча фош қилинар ,ёки намуна сифатида қаттиқ жазоланарди.

Дастлабки пайтлар вазир бундай зарур ишлардан мутассил равишда хабардорлигидан фахрланиб юрди. У шу пайтгача бу ишнинг ташкил қилинишидан норози бўлиб юрган Маликшоҳга камтарона мақтаниб ҳам кўйди. Маликшоҳнинг отаси Алп Арслон ўз ўғлига доимо бундай сиёсатдан

воз кечиш лозимлигини ўқдирган, шу сабаб султон вазирининг бу ишига унчалик рўйхушлик бермаганди. «Агар сен салтанатда айғоқчиларни кўпайтириб юборсанг-, огоҳлантирганди Алп Арслон-, ҳақиқий дўстларинг ўзларини энг ишончли одамлар деб ҳисоблаганлари учун бежавотир яшайди. Бунга ҳасад қилганлар эса, ҳатто душманларинг хуфияларини ҳам сотиб олиб, улар ҳақида ёмон маълумотлар келтиришга мажбур қиладилар. Шунда сен, аста-секин энг яқин дўстларинг ҳақида ҳам ёқимсиз маълумотлар олабошлайсан. Агар сен бу маълумотларга ишона бошласанг, бу душманларинг учун айна муддао бўлади. Чунки чақув яхшими-ёмонми, худди найзалардек кўп отилса, албатта, биронтаси нишонга тегади. Шунда сенинг ишонч дарвозаларинг дўстларинг учун бутунлай ёпилади ва улар ўринни душманларинг эгаллай бошлайдилар. Содиқ дўстларингдан айрилсанг, сенинг куч-қудратингдан нима қолади?».

Султон айғоқчилар бошлиғининг ўзига керакли одам эканлигини билиши учун ҳарамдаги бир «бузғунчи аёлнинг» фош қилиниши етарли бўлди. Тез орада Ҳасан Саббоҳ султоннинг энг яқин маслакдошига айланди. Бир пайтлар энг яқин маслаҳатчи ҳисобланган Низомул Мулк эса, бу янги ҳамкорликнинг соясида қолиб кетди. Улар, икки ёш йигит, биргалашиб қари вазир устидан кулишар, уларнинг бу эрмаклари, айниқса, султон ўз яқинларига уюштирадиган жума оқшомларидаги зиёфатларда авжига чиқар эди.

Одатда зиёфатнинг биринчи қисми жуда расмий ва тартибли ўтарди. Бу гал ҳам Низомул Мулк султоннинг ўнг тарафида, шоирлар, олимлар эса, давра қуриб ўтирардилар. Зиёфат турли мавзулардаги баҳслар билан бошланар, ҳиндий қиличларнинг- яманий қиличлардан афзалликлари-ю, Аристотел китобларигача муҳокама қилинарди. Бироқ, султон бу сафар дарров эснаб, кўзлари олазарак бўлганича, тоқатсизлана бошлади. Вазир чиқиб кетиш вақти бўлганлигини сезиб, ўрнидан турди, таклиф қилинганларнинг барчаси унга эргашдилар. Кетганлар ўрнини мусиқачилар ва раққосалар эгаллади. Даврада қадаҳлар айлана бошлади. Бундай базмнинг сокин, ёки жўшқин ўтиши султоннинг кайфиятига боғлиқ бўларди. Базмлар баъзан тонггача ҳам давом этар, ашулачилар ғижжак, сурнай ва тор жўрлигида султоннинг сеvimли мавзуси: Низомул Мулк ҳақида кулгили қўшиқлар тўқиб айта бошлайдилар. Ақл-идрокда, салоҳиятда ўз вазирдан устун бўлиш қўлидан келмаган султон, ундан ўчини ана шундай оларди. «Ота» деб чақирадиган бу одамнинг танобини тортиб қўйишни қанчалик хоҳлаётганини -унинг ашулани эшитиб, болаларча завқ билан чапак чалаётганлигидан ҳам кўриш мумкин эди.

Ҳасан султонни ўз вазирига нисбатан қайраб қўйиш учун қўлидан келадиган ҳар қандай ғаразликлардан қайтмайдиган бўлди. Хўш, Низомул Мулкнинг ундан нимаси ортиқ? Нима, у жуда ақлли, ёки ўта билимдонми? Ҳасан ҳар жиҳатдан ўзини ундан ортиқлигини исбот қилиши мумкин! У султон тахтини ва салтанатини муҳофаза қилиши билан мақтанадими? Керак бўлса, Ҳасан қисқа пайт ичида бу борада ундан ортиқроқ ишларни амалга ошира олди-ку! У султонга содиқлиги билан мақтанадими? Ўзини энг содиқ кишидек

кўрсатиш ҳамманинг ҳам қўлидан келаверади, бу энг осон иш. Айниқса, уддабурон одамнинг лафзида бу нарса ҳақиқатга ўхшаб чиқаверади!

Ҳасан Маликшоҳ табиатидаги ҳаммага маълум бўлган ҳасисликни кўпроқ томир отишига эътибор берарди. Султон билан қурадиган суҳбатларининг асосий мавзуси вазирнинг харажатлари-ю, ўзи ёки, унинг яқинлари ҳақида бўлар, вазир ва унинг қариндошлари кийган ҳар бир кийим янги гийбатларга сабабчи бўларди. Низомул Мулк куч-қудратни ҳам, тантанали кийинишни ҳам севадиган одам эди. Ҳасан эса, фақат куч-қудратни тан оларди. Бунга эришиш учун эса, ҳеч нарсадан тап тортмасди ҳам.

Ниҳоят, у султоннинг кекини шу даражага етказдики, унга энди гугурт чақиб, кучли ёнғинга айлантириш фурсатинигина кутарди. Алқисса, бундай фурсат шанба кунларидан бирига тўғри келди. Султон одатдаги жума базмидан сўнг, тушга яқин, бошида ёқимсиз оғриқ билан ўрнидан турди. Ҳасандан Низомул Мулк томонидан армани қўшин навкарларига олтимиш минг динор тарқатилганлигини эшитиб, ёмон кайфияти баттар бузилди, газабидан ўзини қўярга жой топа олмай қолди. Бу хабар, албатта, султонга ғараз ниятдаги Ҳасаннинг айбқочилари томонидан етказилган эди. Низомул Мулк султонга салтанатнинг энг сара қўшинлари орасида, энг кичик норозиликларни олдини олиш учун уларни яхши таъминлаш лозимлигини, уларга бошқаларга нисбатан ўн баробар ортиқ мояна тўлаб туриш зарурлигини ётиғи билан тушунтиришга уринди. Бироқ, Маликшоҳ хазина олтинларини бундай «сахийлик» билан совуриш оқибатида бошқа навкарларга ҳеч вақо қолмаслигини, бу эса янги норозиликлар келтириб чиқаришини айтиб, вазирни қайириб ташлади.

-Яхши ҳукумат,-деди у қаҳр билан, -ўз олтинларини ёмон кунларга ҳам асраш лозимлигини унутмаслиги керак!

Бу суҳбатда иштирок этаётган Низомул Мулкнинг ўн икки ўғилларидан бири вазиятни бироз юмшатиш учун суҳбатга аралашди:

-Муқаддас ислом динимиз эндигина мустаҳкамланаётган дастлабки вақтларда халифа Умарни ҳам хазина олтинларини беўрин сарфлашда айблаган эдилар. Шунда Умар ўз муҳолифларига қуйидаги сўзлар билан жавоб берган : «Бу олтинлар худонинг бизга қилган инояти эмасми? Агар, худо бизга бошқа иноят қилмайди деб ишонсаларинг, уларни бошқа сарфламанг! Мен эса, худо бизга ўз иноятларини бундан кейин ҳам аямаслигига чексиз ишонаман ва мўмин-мусулмонларнинг фаровонлиги учун сандиғимда бирорта танга қолмагунча сарфлайвераман».

Лекин шу дамда Маликшоҳнинг халифа Умарга таассуб қилиш нияти йўқ эди. Чунки Ҳасан унинг миясига бошқа бир фикрни сингдиришга эришган ва шу сабаб у кескин буйруқ берди:

-Хазинамга кирган олтинларни ва уларни нималарга харажат қилингани ҳақида батафсил ҳисоботингизни талаб қиламан. Хўш, бу ҳисоботни қачон тайёр қилиб берасиз?

Низомул Мулк кайфияти бузилган ҳолда жавоб берди:

-Бундай ҳисобот тайёр бўлади, бироқ унга анча вақт керак.

-Сизга қанча вақт керак, мавлоно?

У вазирни биринчи бор «ота» эмас, мавлоно деб атади. Бундай вазиятда унча-мунча одамларга ишлатилмайдиган бу эъзозли унвон, султоннинг ундан ихлоси қайтганлигини, энди унга «ота» сифатида мурувват қилинмаслигини билдирар эди. Бундай илтифотсизликдан огринган вазир тушунтирди:

-Аниқ маълумотлар тўплаш учун ҳар бир вилоятга биттадан нозир жўнатиш, узоқ вақт ҳисоб-китоблар қилишга тўғри келади. Худонинг паноҳидаги салтанатингиз жуда ҳам катта ва бундай ҳисоб-китобни тугатиш учун камида икки йил керак бўлади.

Шунда Ҳасан тантанали қиёфада султонга яқинлашди.

-Агар ҳукмдоримиз менга ижозат бериб, девондаги барча ҳужжатларни қўлимга топширишга буюрсалар, мен бу ҳисоботни қирқ кун ичида тайёрлаб беришга ваъда берардим.

Вазир жавоб беришга уринди. Бироқ, султон қўл силтаб, ўрнидан турди. У катта одимлар ташлаб эшик томон борар экан, охирги сўзини айтди:

-Жуда яхши, Ҳасан. Девонга бор. Ҳамма котиблар сенинг ихтиёрингда бўлади. У ерга сенинг рухсатингсиз ҳеч ким кира олмайди ва қирқ кундан сўнг гуноҳкорларнинг боши кесилажак!

ЎН ТЎРТИНЧИ БОБ

Ҳамма тез орада кескин ўзгаришлар бўлишлигини ҳаяжон билан кутарди. Давлат бошқаруви издан чиқа бошлади. Одамлар ҳарбий қўшинлар ҳаракатга келиб қолганлигини кўриб, ўзаро қирғин-барот уруш бошланишини башорат қила бошладилар. Низомул Мулк ўзига қарашли қўшинларни Исфахонда турли маҳаллаларига жойлаштираётган эмиш, деган миш-мишлар тарқалди. Бозорларда моллар камёб бўла бошлади. Асосий бозорларнинг, айниқса, заргарлик буюмлари сотиладиган бозорларнинг дарвозалари тушдан кейиноқ таппа-тақ ёпиладиган бўлди. Девонхона атрофида ҳам вазиятнинг кескинлиги яққол сезилиб турарди. Бош вазир ўз девонини Ҳасанга бўшатиб беришга мажбур бўлса-да, чорбоғ четида жойлашган қароргоҳи ҳақиқий ҳарбий истеҳкомга айлантирилди, унинг атрофида Низомул Мулкнинг тиш-тирноғигача қуролланган хос соқчилари зийраклик билан айланиб юришарди.

Бундай таҳликали вазиятда ҳеч ким Умардек қийин аҳвода қолмаган бўлса керак. У бир-бирларни еб қўйишга тайёр турган рақибларнинг ўртасига тушишни, уларни яраштиришни хоҳларди. Низомул Мулк уни ўз ҳузурида қабул қилишни тўхтамаган бўлса-да, ҳар бир учрашувда у «совға» қилган «захарли илон»ни юзига солишни унутмасди. Ҳасан эса, девонда ҳужжатлар билан кўмилган ҳолда, султонга ваъда қилинган ҳисоботни тайёрлаш билан банд, кечалари ҳам бир тўда содиқ кишилари билан ўша ерда тунаб қоларди.

Тайинланган муддатга уч кун қолганда, Ҳайём нима бўлса-да, охирги марта юз бериш мумкин бўлган кулфатнинг олдини олиш мақсадида Ҳасаннинг қароргоҳига келиб, унинг ҳузурига киритишларини ўтиниб сўради.

Бироқ унга соҳибхабар хазинабонлар билан жуда бандлигини, бир соатлардан кейин қабул қилиши мумкинлигини айтишди. Умар ташқарида сайр қилиб туришини, унинг олдига албатта кириш лозимлигини айтди. У дарчадан чиқиши биланок, қип-қизил кийинган султон ҳарам оғаларидан бири унга яқинлашиб, секин шивирлади:

-Мавлоно Умар, илтимос мен билан юрсангиз. Сизни кутишмоқда. Улар бир неча ёпиқ йўлақлар ва зиналардан ўтишиб, аллақандай боғдан чиқиб қолишди. Ҳайём бу ерда бундай боғ мавжудлигини билмасди. Боғда товуслар эркин ҳолда мағрур кезиб юришар, ўриклар қийғос гуллаган, бир фавворада зилол сув майин шилдираб отилиб турарди. Улар фаввора ортидаги пастак ялтироқ дарчага етиб келишгач, ҳарам оғаси эшикни очиб, уни ичкарига киришга ундади. Умар деворларига бахмал гиламлар осилган кенг бир хонага кириб борди. Хонанинг тўрида гумбазсимон айвонча бўлиб, унинг ичкариси парда билан тўсиб қўйилган. Ичкарида кимдир борилигини билдириб, парда шитирлади. Ҳайём ичкарига кириши биланок, унинг ортидан эшик товушсиз ёпилди. Бирор дақиқа безовтали кутишдан сўнг, парда ортидан қандайдир аёл кишининг овози эшитилди. У бу товуш кимники эканлигини билмас, айрим туркча сўзларнигина фарқларди холос. Аёл секин овозда, бироқ тез гапирар, айрим сўзлар бўрон пайтида қояга урилган шамолдек қулоққа қаттиқ тегарди. Умар эшитаётган гапларнинг маъносига тушунмас, аёлнинг гапини бўлишни, ундан форсча ёки арабча гапиришни, ҳеч қурса, секинроқ гапиришни илтимос қилишни хоҳлар, бироқ парда ортида гапираётган аёлнинг сўзини бўлишдан иккиланарди. Нима бўлса-да, унинг гапини тугашини жимгина кутишга қарор қилди. Шунда бирдан бошқа аёл овози эшитила бошлади:

-Менинг бекам, султоннинг рафиқаси Туркен Хотун бу учрашувга келганини эшитиб, сизга миннатдорчилик билдираяпти.

Бу жумлалар форс тилида янгради ва бу овозни Ҳайём қиёмат кунда бозор олағовурлари ичида ҳам таниб олган бўларди. У ҳаяжондан қичқириб юборгудек бўлди, бироқ, бу қичқирик қувонч ва ҳасрат аралаш биргина сўз бўлиб чиқди:

-Жаҳон!

Жаҳон парда четини кўтариб, юзини очиб жилмайди, бироқ уни яқинлашмасликка ишора қилиб давом этди:

-Бекам девон ходимлари ўртасида чиққан зиддиятдан ташвишда. Зиддият тобора кучайиб бораяпти ва у қон тўкилишига олиб келиши мумкин. Ҳатто султоннинг ўзи ҳам бундан ниҳоятда азиятда. У сиркаси сув кўтармайдиган, ниҳоятда жаҳлдор бўлиб қолган. Бутун ҳарам қаҳру-ғазабидан титраяпти. Бундай ҳолат узоқ давом этмаслиги керак. Бекам сизнинг рақибларни ўзаро келиштиришга беҳуда уринаётганлигингиздан хабардор. У бу ишда сизга омад талайди. Бироқ, ишни битишига узоқ вақт кетишини айтаяпти.

Ҳайём бош қимирлатиб, унинг гапини маъқуллади. Жаҳон давом этди:

-Туркен Хотуннинг фикрича, бу зиддият нима билан тугашини кутиб ўтирмасдан, ҳар иккала рақибни ҳам ишдан бўшатиб, бош вазирликка энг

ростгўй, одамларни тинчлантира оладиган, софдил одамни тайинлаш маъқул. Султон ҳам бу қарама-қаршилиқни тинчитиш йўллари билмаяпти. Бекамни фикрича, султонни қуршаб олган ҳамма шуҳратпараст, ғийбатчиларнинг баҳридан ўтиб, уларнинг ўрнига мулоҳазали, донишманд, софдил одамларни тайинлаш керак. Султоннинг сизга нисбатан иззат-хурмати жуда баланд ва бекам бош вазирликка сизни тайинлашни ундан илтимос қилмоқчи. Сизнинг бу лавозимга тайинланишингиз саройдаги кескин вазиятни юмшатган бўларди. Лекин, бекам бундай маслаҳат билан султон ҳузурига киришдан олдин, сизнинг розилигингизни билмоқчи. Умар таклифни эшитиб, бир лаҳза довдираб қолди, кейин кескин хитоб қилди:

-Худо ҳақи, Жаҳон! Мени ўлимга маҳкум қилмоқчимисан? Мени салтанат қўшинларига буйруқ беришимни, амирларни ўлимга маҳкум қилишимни, бебош кулларни жазога тортишимни кўрмоқни истайсанми? Сендан илтимос, мени юлдузларим билан шуғулланишимга қўйиб беришсин!

-Қулоқ солинг Умар! Сизнинг давлат ишлари билан шуғулланишга иштиёқингиз йўқлигини биламан. Сизнинг вазифангиз бош вазир лавозимида бўлиб туриш холос. Амалда ишларни бошқа кишилар бажаради.

Очиқчасига айтганда, сен -бош вазир, беканг эса ҳақиқий султон бўлмоқчи, шундайми? Сен шуни хоҳлаяпсанми?

-Хўш, шундай бўлса нима бўлибди? Сиз эса, доимо иззат-хурматда, беташвиш умр кечирасиз. Бундан ортиқ сизга яна нима керак?

Теркен Хотун туркчалаб алланиманидир таъкидлади. Жаҳон буни форсчага ўгирди:

-Бекам айтаяптики, сиздек одамлар сиёсатдан юз ўтирганлари учун мамлакатимиз ёмон бошқарилётганмиш. У ажойиб вазир бўлиш учун сизда ҳамма зарурий ҳислатлар мавжудлигига ишонч билдираяпти.

-Унга айт, ҳукуматни бошқариш учун мендаги ҳислатлар мутлақо тўғри келмайди. Ҳар қандай ишни кўнгилдагидек бажариш учун киши ўзлигини унутиши, бошқаларнинг ташвиши билан яшаши керак. Бироқ, ҳокимият тепасида бўлиш учун эса, одамларнинг энг ҳасиси, ўзидан бошқа ҳеч кимни ўйламайдиган, лозим бўлса, энг яқин дўстларини ҳам янчиб ташлайдиган киши бўлиш керак. Мен эса, ҳеч кимни янчиб ташлашни хоҳламайман.

Учрашув бесамар якунланди. Умарнинг рад жавоби билан икки қудратли аёлнинг ҳукумат тўнтаришига оид режалари барбод бўлди.

Низомул Мулк ва Ҳасан ўртасидаги беаёв қарама-қаршиликларнинг ҳам бартараф қилиш чоралари топилмай қолаверди.

Белгиланган кунда саройдаги вазият жуда ҳам таҳликали эди. У ерда ҳозир бўлишган ўн беш нафар юқори мансабли амалдорлар жимгина ўтиришиб, бир-бирларини зимдан кузатишар, ҳатто ҳар доим жўшқин табиатли султон Маликшоҳ ҳам одатий қилиғи: мўйлови учларини силаганича, ёнида ўтирган мулозими билан ярим овозда суҳбатлашиб ўтирар, аҳён-аҳён эса, бир-бирлари билан жангга киришишга шай бўлиб турган икки рақибга бепарво назар ташлаб

қўярди. Фижимланиб кетган қора қўйлак кийган ва қора салла ўраган, соқоли одатдагидан пастроқ қилиб кузалган Ҳасан тик турар, унинг ҳорғинликдан қизариб кетган кўзлари чўкиб кетган, гоҳи-гоҳида кўзлари чақнаб, Низомул Мулк томони ўқрайиб қараб қўярди. Унинг орқасида бир тахлам боғланган қоғозларни кўтарганича, котиби шай бўлиб турарди.

Кексаларга лозим бўлган ҳурмат юзасидан Низомул Мулк жойида ўлтирар, салобатли қиёфасидан бирорта хавотир аломатлари сезилмасди. Унинг қўйлаги қўнғир тусда, соқолига оқ оралаган, юзлари ҳам қоғоздек оқ, аммо қарашлари тетик ва ҳатто кўзлари чақнаб турарди. Унга ҳамроҳ бўлиб келган икки ўғли атрофдагиларга ғазабнок сўзлар қотишиб, оталари ҳимоясига шай турардилар. Султоннинг ёнгинасида турган Умар ҳижолатдан ўзини қўярга жой топмай, азият чекар, миясида муҳолифларни мурсага чақирадиган юзлаб жумлалар тўқир, лекин уларни гапира олишлигига имони комил эмасди.

-Бугун хазинамизнинг аҳволи ҳақидаги тўлиқ ҳисоботни келтиришга ваъда берилганди. У тайёirmi? -сўради Маликшоҳ.

-Ваъдамга биноан ҳисоботни тайёрлаб келдим, олампаноҳ, -деди Ҳасан таъзим қилганича. Кейин ўз котибига ўтирилди. Котиб шошилганича дасталанган қоғозларнинг ипини узиб, бир варағини Ҳасанга узатди. У ҳисоботни ўқишга киришди. Ҳисоботнинг дастлабки саҳифалари одатга кўра султон ва салтанатининг равнақи, саломатлиги-ю, бойлигини, ғалабаларини улуғловчи мадҳиялардан иборат эди. Ҳозир бўлганлар тоқатсизлик билан асосий масалани кутардилар. Ниҳоят, шундай дақиқа етиб келди.

-Мен ҳар бир вилоят, ҳар бир шаҳардан ҳукмдоримиз хазинасига тушган қиримларни аниқ ҳисобини қилдим. Шунингдек, душманларимиз устидан ғалаба қилиб, қўлга киритилган ўлжаларни ҳам ҳисоблаб чиқдим. Энди мен бу олтинлар қандай сарфланганлигини

Ҳасан атайлаб томоқ қириб олди, котибига ўқиб чиққан варақни узатиб, навбатдагисини олди ва ўқиш учун кўзларига яқинлаштирди. Унинг лаблари сассиз қимирларди. Ўртага жимлик чўкди. У варақни котибига узатиб, навбатдагисини олди. Бу жараён бир неча бор такрорланди. Ҳасан шошиб, эсанкираб қолди, кўзлари чақчайиб керакли саҳифани излар, лекин тополмасди. Қабулдагилар унинг бу саросимасини жим кузатиб туришарди.

Султон ўрнидан бир қўзғалиб олди. У тоқатсизлана бошлади:

-Сенга нима бўлди? Биз сени кутяпмиз!-деди у.

-Олампаноҳ, навбатдаги саҳифани тополмаяпман. Уларни тартиб билан тахлагандим. Мен излаётган саҳифам тушиб қолибди шекилли, уни ҳозир топаман.

У аянчли қиёфада яна варақларни титкилай бошлади.

Низомул Мулк мурувватли бир оҳангда гап отишни лозим топди:

-Бунақаси ҳаммада ҳам бўлиши мумкин. Ёш дўстимизнинг бундан жаҳли чиқмасин. Бундай кутиб ўтиришдан кўра, мен ҳисоботнинг навбатдаги саҳифасини эшитишни таклиф қиламан.

-Сиз ҳақсиз ота, навбатдаги саҳифани эшитамиз.

Қабулхонада ўтирганларнинг барчаси султон вазирни яна «ота» деб атаганлигига гувоҳ бўлдилар. Бу унга яна мурувват қилинаётганлигининг белгиси эди. Ҳасан навбатдаги саҳифани ҳам топа олмай, ҳаяжон ва ваҳимадан бутунлай ўзини йўқотиб қўйганлигидан фойдаланган вазир яна гап қўшди:

-Шу йўқолган саҳифани қўйиб турсак! Султонни куттириб қўймаслик учун, мен биродаримиз Ҳасанга бизга бирорта йирик шаҳар ёки вилоят харажатлари ҳақидаги ҳисоботни ўқиб беришни таклиф қилмоқчиман.

Султон бош қимирлатиб, унинг гапини маъқуллади. Вазир яна давом этди:

- Масалан, шу ерда ўтирган мавлоно Умар Ҳайёмнинг ватани Нишопур ва унинг вилояти хазинага қанча даромад келтирганини билсак бўладими?

-Бир дақиқа,- деди Ҳасан ва тиз чўкиб, қоғозлар ичидан керакли варақни қидира бошлади. У бу ишда кўзи пишган одамдек ишонч билан ўттиз тўртинчи саҳифани- Нишопур ҳақидаги маълумотни қидирар, бироқ, барча ҳаракатлари беҳуда кетди.

-Саҳифа ўрнида йўқ! У йўқолибди! Уни ўғирлашибди! Менинг қоғозларимни кимдир титкилабди!-деди у овози қалтираб.

Низомул Мулк ўрnidан туриб, Маликшоҳга яқинлашди ва унинг қулоғига шивирлади:

-Агар бизнинг ҳукмдоримиз қийинчиликларни, мумкин ва мумкин эмас нарсаларни фарқига борадиган содиқ ва эътиборли хизматкорларига ишончини йўқотмаганларида эди, бир нодон шайтоннинг гапига қулоқ тутиб, бундай ҳайратомуз ва кулгили вазиятга тушмаган бўлардилар.

Маликшоҳнинг бу ишга йирик фирибгарлик аралашганлигига аллақачон фаҳми етиб турар, бироқ масаланинг шундай ҳал бўлаётганлиги ҳам уни қаноатлантираётганди. Тарихчиларнинг ёзишича, Низомул Мулк Ҳасаннинг котибларидан бирини пул эвазига қўлга олиб, керакли саҳифани йўқотишни, қолганларини алмаштириб юборишни буюрган ва шундай қилиб, ўз рақибининг машаққатли меҳнат эвазига тайёрланган фош қилувчи ҳисоботини йўққа чиқарган.

Фитна уюштиришда айбланаётган Ҳасан йиғламсираб, гапиришга уринар, бироқ, ўзини калака қилинган деб ҳисоблаётган ва бош вазир васийлигидан қутулиш учун зимдан тайёрланган бу уриниш барбод бўлганидан жаҳли чиққан султон бор айбни Ҳасаннинг бўйнига қўя қолди. Ўша заҳотиёқ у Ҳасанни ўлимга ҳукм қилиб, соқчиларга уни тутишни буюрди.

-Буюк ҳукмдоримиздан раҳм-шафқатли бўлишни сўрардим. Ҳасан Саббоҳ бу ишни бажаришда эҳтимол шошма-шошарликка йўл қўйган. Эҳтимол, ишончингиз уни ҳовлиқтириб юборгандир. Менимча, бундай камчилиги учун уни ишдан бўшатиб юборишнинг ўзи кифоя қилса керак. Қолаверса, у сизга, салтанатга нисбатан биронта жиддий жиноятга қўл урмаган.-

Шундай деб Умар бутунлай тилдан қолган, қисматига рози булиб ўтирган Ҳасаннинг қисматини юмшатмоқчи бўлди.

-Йўқса, унинг кўзларига кўрғошин қуйилсин. Тезда темир қиздириб келинсин!- буюрди султон.

Умар ўзи бу ерга бошлаб келган одамни на ўлдирилишига, на кўр қилинишига йўл қўя олмаслигини сезиб, яна ҳимояга отланди:

-Олампаноҳ, ўз тирикчилигини ўқиш ва ёзиш орқали ўтказишдан ўзга иложи йўқ бу ёш ёш йигитга бундай жазони лойиқ кўрманг!

-Сен учун мавлоно Умар, энг софдил, энг инсофли ва доно одам бўлганлигинг учун, яна бир бор қароримни ўзгартираман. Ҳасан Саббоҳ салтанатдан бадарға қилинсин! Унинг қадамлари иккинчи бор салтанатимиз тупроқларига тегмасин!

Бироқ комлик йигит бу ерларга яна келади. У даҳшатли ўч олиш учун қайтиб келади. Умарни ҳам олдинда ажойиб учрашувлар, мудҳиш тақдири кутарди.

Биринчи китобнинг охири

ИККИНЧИ КИТОБ

ҚОТИЛЛАР ЖАННАТИ

Жаннат ҳам, дузах ҳам сенинг ўзингсан...
Умар Ҳайём.

ЎН БЕШИНЧИ БОБ

Орадан етти йил ўтди. Бу етти йил Ҳайём учун, салтанат учун тинчлик ва фаровонлик йилларининг интиҳоси бўлди.

Ишком остида ғаройиб дастурхон тузатилган. Унинг устида Шерознинг энг ноёб оқ мускат шароби тўлғазилган узун бўйинли кўза ва биллур қадахлар турарди. Ёзнинг серфайз оқшомлари Умар ўз шийпонида севимли ёри иштирокида шундай базм қуришни одат тусига киритганди. Улар бу базмларни энг енгил шароблардан татиб кўришдан бошлашар, кейин дастурхонга турли мевалар, тансиқ таомлар, зирк ва олхўри билан пиширилган гуруч, сиркаланган беҳи тортиларди. Енгил шаббода Сарик тоғдан гуллаган боғлар ҳидини олиб келар, Жаҳоннинг қўлидаги уд торларидан таралаётган ўйноқи куй бу ҳидларга ҳамоҳанг жарангларди. Кўнгли висол ва куй садосидан яйраётган Умар ҳузур қилиб шароб симирди. Жаҳон унга ширин табассум билан боқиб, дастурхондаги сара узумлардан энг қизили ва силлиғидан бир дона олиб, газак учун Умарнинг оғзига тутди. Бу ошиқлар тилида «мендан тезда бўса ол» деган маънони англатарди. Умар Жаҳоннинг юз- кўзларидан, лабларидан бир эмас, ўнлаб бўса олди. Бўсалар шодон қичқирикларга сабаб бўлди, кўллар, жуссалар бир-бирларига чирмашди. Тўсатдан чўри аёл кириб қолди. Улар шошмасдан бир-бирларининг қучоқларидан чиқишиб, яна қадахларини кўлларига олдилар. Жаҳон шароб кайфидан ҳузур қилиб секин шивирлади:

-Агар Оллоҳ менга етти марта умр берганида, уларнинг биттасини ҳар оқшом мана шу ишком остидаги бахт масканида, ишқингиз оғушида, шароб ичиб ўтказган бўлардим.

-Мен эса, Оллоҳ неча умр берса ҳам, улар биттами, учтами, ёки еттитами, уларнинг ҳаммасини худди ҳозиргидек сен билан, мана шундай ширин ҳиссиётларга берилиб, сочларингни силаб ўтиришга бағишлаган бўлардим.

Улар тўққиз йилдан бери бир-бирларининг кўнглини ҳушлашар, лекин тўрт йилдан бери эру хотин бўлиб яшаётганликларига қарамасдан, дунёқарашлари, орзу-ўйлари ҳамон турлича эди. Жаҳон аёл бўлса-да забардаст замон ақибларидан бири бўлишга интилар ва бундан ҳеч бир ҳижолат чекмасдан анча-мунча ютуқларга ҳам эришган, жумладан у маликанинг энг ишончли ҳамфикрига айланган эди. У кундузлари ҳарамдаги фитналарга қатнашар, саройга келаётган ва чиқаётган барча янгиликлардан, ишқий можаролардан, берилган ваъдалардан, кимларгадир тайёрланаётган оғулардан огоҳ эди. У бундай муҳитда яшаётганлигидан руҳланар, тиним билмай, қалби ёниб фаолият кўрсатарди. Кечқурунлари эса, Умар ҳузурига, ширин ва серзавқ ишқ оғушига ошиқарди. Умар эса, ҳаётнинг серқирралиги, тадқиқотларининг натижалари ва илмдан завқланиб, лаззатланиб яшар эди. У жуда кеч уйғонар, анъанавий «бош оғриқ» қадаҳини бўшатиб, иш жойига ўтирар, ёзар, ҳисоблар, чизар, ўчираар, яна ёзар, битган шеърларини пинҳоний китобига кўчираар ва буларнинг ҳаммаси унга чексиз роҳат ҳамда ўз-ўзидан қаноатланиш ҳиссини бахш этарди. У кечалари қариб барча вақтини уйи яқинидаги тепаликда қурилган расадхонада ўтказарди. Расадхонадаги ҳамма асбобларни унинг ўзи ясаб, ўзи қурди. Жонидан ҳам яхши кўрадиган бу расадхонага бориш учун у биргина боғни кесиб ўтса бас эди. Умарни кўпинча бирнеча маҳаллий муннажимлар қуршовида кўриш мумкин эди. Шундай қилиб, Исфахондаги ҳаётининг дастлабки уч йили ана шу расадхонани тиклаш, асбобларини тайёрлаш билан ўтди. Айнан ана шу йилларда унинг машҳур тақвими тайёрланди. Бу тақвим ҳижрий 458 йилнинг савр ойининг биринчи санасида, яъни 1079 йилнинг 21 мартада тантанали равишда бутун салтанатга жорий қилинди. Ўша йили Ҳайём тақвимига биноан бутун Форсда Наврўз байрами янги йилнинг бошланиши деб эълон қилинди ва бу байрам балиқ буржи ўрталаридан – қўй буржининг қуёшли кунларига кўчирилди. Айнан шу йилдан бошлаб, қуёш тақвими – юлдуз тақвимига тўғри келмай қолди. Шундай қилиб, 1081 йилнинг июн ойида исфахонликлар янги тақвим бўйича учинчи йилда яшашар, бу тақвим расмий равишда «Маликшоҳ тақвими» деб аталса-да, кўчаларда ва ҳатто айрим расмий ҳужжатларда «Умар Ҳайём замонининг фалон йилида» – деган гапларни эшитиш, ёки ўқиш мумкин эди. Бу ўттиз уч ёшли Умар Ҳайём энг машҳур, энг эътиборли кишилардан бирига айланганлигидан далолат берарди. Албатта, уни бунчалик эъзозлаган замон ақиблари Умарнинг қалбидаги зўровонликка, жабр – зулмга бўлган чуқур нафратини билмасдилар.

У ўзига мутлақо ўхшамайдиган Жаҳонни севиб қолишига, унинг энг яқин кишиси бўлишлигига сабаб нима бўлди экан? Бизнингча, бунинг энг асосий сабаби уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳаётдан бефарзанд ўтишга қарор қилганлигида бўлса керак. Жаҳон ўзидан насл қолдирмасликка, фарзанд тарбиясига вақтини сарфламасликка, фақат ўзи учун яшашга қатъий аҳд қилган аёллар хилидан эди. Ҳайём ҳам суриялик шоир Абдул Алининг «Мен ўзимни дунёга келтирганларнинг гуноҳи туфайли азият чекайман ва мен туфайли ҳеч ким азият чекмасин», – деган иборасини ўзига шиор қилиб олганди. Шундай бўлса-да, уни одамови, инсон иси ёқмадиган киши эди,-деб бўлмасди. У қуйидаги жумлаларни бекорга ёзмаган бўлса керак: «Қачонки сени ҳаёт ҳолдан тойдирса, сен олам узра мангу зулмат қоплаб қолишлигини хоҳлаб қолсанг, ёмғирдан кейин сирли товланаётган майсалар ҳақида, уйқудан уйғонаётган маъсум гўдакнинг беғуноҳлигини ўйла». Агар у ўзидан насл қолдиришни хоҳламаган экан, бу ўша замондаги ҳаёт унинг орзусидаги ҳаётга мутлақо мос келмаганидан бўлса керак. Шу сабабли у барча рубойларида замон кулфатларидан нолийди:

Келмоқ қўлда бўлса, келмасдим бир дам,
Кетмоқ қўлда бўлса, кетмас эдим ҳам.
Жуда соз бўларди бу ғамхонага,
Келмасам, турмасам, келиб-кетмасам.

Улар ўзларидан кейин зурриёд қолдиришни истамаганликларининг боиси ҳам турлича бўлса керак. Жаҳон ўз табиатидаги шуҳратпарастлик ҳислатларининг кўплигидан, Ҳайём эса, буларга бефарқлигидан қийналиб яшардилар. Шундай бўлса-да, улар бир-бирларисиз яшай олишмас, салтанатдаги барча эркак- аёллар уларни ғийбат қилишар, «улардан бири бепушт бўлса керак»- дея миш-мишлар тарқатишарди. Лекин улар бу гапларнинг барчасига қўл силтаб, бир умрга ширин ва лаззатли ҳаёт кечиришга аҳду паймон қилгандилар. Лекин бундай муросасозликнинг ҳам чеку-чегараси бордек эди. Жуда кўп ҳолларда Жаҳон Умарнинг кўзи олдида биронта ҳасадчининг фикри билан иш юритар, баъзан эса, ўз фаолияти ҳақида унга гапириб ҳам берарди. Жаҳон бундай гаплар Умарга ёқмаслигини ҳам биларди. Бироқ, Умар ҳеч қандай араз-гиналарга ўрин қолдирмай индамай қўя қоларди. Шубҳасиз Умар сарой ҳаётига ҳам аралашиб турар, лекин у ерда ўзини кўз-кўз қилишдан орланар, ҳар хил фитнаю-фасодларга аралашишдан жирканар эди. Шундай бўлса-да, сарой муннажимлари-ю, табибларининг алам ва ҳасаддан юракларини ёндириб жума кунлари саройда бўладиган зиёфатларга қатнашар, у ерда касал бўлиб қолган амирларга турли маслаҳатлар берар, Маликшоҳга атаб тузган тақдирномасини тақдим этарди. Оддий инсон сифатида султон ҳам ҳар куни «нима қилиш кераг-у, нима қилиш мумкин эмаслигини» билишга жуда қизиқарди. Умар у учун тузган башоратларда «Ойнинг бешинчи кунда сизни бир юлдуз таъқиб қилади, ўша куни саройдан ташқарига чиқмаслигингиз керак. Ойнинг еттинчи кунда на қон олдиришингиз, на суюқ дори ичишингиз

мумкин эмас. Ойнинг ўнинчи кунида саллангизни бошингизнинг чап томонидан ўрашингиз керак. Ойнинг ўн учинчи кунида бирорта хотинингизга яқинлашмаслигингиз лозим» қаблидаги кўрсатмалар бўлар ва султон уларга сўзсиз амал қилишга одатланганди. Ҳар ойнинг охирида Низомул Мулк ҳам Ҳайёмдан янги ой учун ўз тақдирномасини олар, уни синчковлик билан ўқиб, кўрсатмаларга сўзсиз риоя қиларди. Кунлар ўтиши билан Умарнинг муннажимлик башоратларидан фойдаланиш бахтига муяссар бўлганларнинг сони тобора ортабошлади. Султоннинг шахсий мулозимлари, шаҳар қозикалони, хазинабонлар, ҳарбий қўшин амирлари, бой савдогарлар унинг доимий мухлисларига айландилар. Умар уларга тақдирномалар тайёрлаш учун ҳар ойнинг охириги ўн кунлигида кечалари анча-мунча вақт сарфлашга мажбур бўларди. Одамлар бундай башоратларга ширинлик мисол ўч бўлиб қолгандилар. Уларнинг энг сармоядорлари Умарга мурожаат қилсалар, камхаржроқлари хашаки муннажимларга боришар ва уларнинг башорати кўзларини юмиб, «Қуръон»ни тахминан очиб, бармоғини текказган жумла орқали фол кўрадиган фолбинларнинг башоратларидан арзонроққа тушарди. Айрим камбағал аёллар эса, бирорта ишга қўл уришдан олдин ҳалойиқ тўпланган жойлардан бирига бориб ва у ерда эшитган биринчи жумлани тўғри йўл кўрсатувчи башоратдек қабул қилишиб, тегишли хулосалар чиқаришардилар.

-Туркен Хотуннинг янги ой учун тақдирномаси тайёрма? – сўради Жаҳон ўша кеч.

-Уни бугун оқшом тайёрлайман. Бу кеч осмон ғуборсиз, ҳамма юлдузлар чарақлаб турибди. Расадхонамга ҳам боришга вақт бўлди.

У шошилмасдан ўрнидан тураётган пайт хизматкор аёл кириб келди.

-Дарвоза олдида бир дарвиш бир кеча тунашга рухсат сўраяпти, -деди у.

-Уни ичкари киргиз ва зинапоя остидаги кичик хонага бошлаб бор. Кечки овқатни бирга тановвул қилишликка таклиф эт, -деди Умар.

Жаҳон бегона эркак кириб келишини кутиб, юзига чодирасини ёпди. Бироқ, хизматкор аёл ёлғиз қайтиб кирди:

-У хонада намоз ўқишликни ихтиёр қилди, сизга эса, мана бу хатни бериб юборди.

Умар хатни ўқиб, ранги бўзариб кетди.

-Ким экан у одам? –сўради Жаҳон.

-Мен ҳозир қайтиб келаман, -деди Умар унга жавоб бермай, хатни парча-парча қилиб йиртаркан. У шошилганича кичик хонага борди ва ичкарига кириб эшикни тамбалади. Умар минглаб шубҳа- гумонлар билан меҳмонга бир лаҳза тикилиб қолди. Кейин у билан елка тутиб кўришди-да, ундан танаомуз сўради:

-Исфакхонда нима қилиб юрибсан? Низомул Мулкнинг одамлари сени ҳамма ерда қидириб юришибди-ку!

-Сенинг эътиқодингни ўзгартиргани келдим, -деди меҳмон бетакаллуф овозда

Умар унинг кўзларига тикилди. У меҳмоннинг ҳуши жойидалигига ишонмоқчи эди. Бироқ меҳмон кулар, унинг пихиллаб кулиши ҳамон аввалгидек, Кушон карвон саройидагидек унсиз ва ёқимсиз эди.

-Ишонавер, сенинг эътиқодингни ҳамманикидан кейин ўзгартиришга ният қилганман. Демак ҳали вақтим бор. Бугун эса, мен бошпанага муҳтожман. Султоннинг ҳамтовоғи, бош вазирнинг дўсти уйдан бошқа қаерда ишончлироқ бошпана бор?

-Уларнинг сенга нисбатан нафрати менга бўлган дўстлигидан кучлироқ. Сен менинг кулбамда азиз меҳмонсан, бироқ, агар сенинг бу ердалигингни билишса, улар билан яқинлигим сени ўлимдан қутқара олмайди.

-Эртага мен бу ерлардан узоқда бўламан.

Умар ундан ранжиганини яширмади:

-Сен вазирдан ўч олишга келгандирсан?

Меҳмон ўзини иззат-ҳурмати камситилгандек тутиб жавоб берди:

-Мен ўз қадрим учун ўч олишга арзимайдиган одамман, бироқ мен турклар ҳукмронлигига чек қўйиш ниятидаман.

Умар танишига синчковлик билан тикилди: у қора салласини чанг-тўзон ва қуёшдан ранги ўчиб кетган оқ саллага ўзгартирибти, устида анча уриниб қолган дағал жун чакмон.

-Сен менга жуда манман одамдек туюлаяпсан. Холбуки, рўпарамда бадарға қилинган, ҳамма ерда таъқибга учраётган, уйма-уй яшириниб юрган, жанда-юпин кийинган ва айни пайтда Дамашқдан-Хиротгача чўзилган қудратли салтанат билан беллашишга чоғланган мақтанчоқ бир одамни кўраяпман, холос.

-Сен ҳақиқатда мавжуд нарсаларни кўраяпсан, мен эса эртага содир бўладиган воқеалар ҳақида гапираяпман. Салжуқийларга қарши тез орада қайта уюшган, кўркмас ва қудратли янги эътиқод ғоясининг фидокорлари кураш бошлайдилар. Бу қудратли куч сенинг султонинг ва бош вазирингни ҳам даҳшатга солиб, қалтиратиб қўяжак. Сен ва мен туғилганимизда Исфaxon Бoғдoд халифасига ҳам ўз ҳукмини ўтказаётган форсий шиалар ихтиёрида эди. Бугун эса форсийлар туркларнинг хизматкорларига, сенинг дўстинг, форс миллатининг ярамас вакили Низомул Мулк эса, бу келгиндиларнинг энг содиқ лаганбардорларидан бирига айланди. Кечаги ҳақиқат эртага яна қарор топишига нега ишонмайсан?

-Замон ўзгариб кетди, Ҳасан. Ҳокимият, куч-қудрат туркларнинг қўлида, форсийлар мағлуб бўлган. Кимлардир Низомул Мулк сингари ғолиблар билан келишувчанлик қилиб юрибди, кимлардир эса худди мендек китоблар-у, илм билан овунаяпти.

-Кимлардир курашаяпти ҳам. Эҳтимол, улар бугун бир ҳовучгинадир, лекин эртага, уларнинг сони минглаб бўлади. Ҳали кўрасан, улар кўп сонли, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, қатъиятли ва енгилмас кўшинга айланади. Мен эса, уларни мана шу курашга бошловчи, даъват қилувчи, яъни, янги эътиқоднинг

ҳаворийсимаан. Мен тинмасдан, чарчамасдан бутун дунёни кезиб чиқаман. Янги эътиқодга ишонтиришда Яратган Эгам менга кўмак беради ва мен бу чириган, ярамас салтанатни ер билан яксон қилажакман. Буни сенга, қачонлардир менинг ҳаётимни сақлаб қолган инсонга айтаяпман, Умар! Тез орада дунёда шундай ўзгаришлар бўлади-ки, одамлар унинг маъносини бирданига тушунмайдилар. Лекин сен уни тушунасан, нималар бўлаётганлигини фаҳмлайсан. Сен бу кўҳна дунёни ким титратаётганини ва бу алғов-далғов қандай тугашини биласан.

-Мен сенинг на эътиқодингдан, на куч-ғайратингдан шубҳаланаётганим йўқ. Лекин, турк султонини ҳимоя қилиб, форсий вазир Низом билан ўчакишганлигингни эслаяпман, холос.

-Адашма, Умар. Мен сен ўйлаганчалик аблаҳ одам эмасман.

-Мен бундай ўйлаганим йўқ. Бироқ, табиатингдаги айрим номувофиқликларни таъкидлаяпман холос.

-Бу фикрларинг ўтмишимдан беҳабарлигинг туфайлидир. Дастлабки учрашувимиздауни сенга гапириб бермаганимдан афсусдаман. Агар сенга ҳақиқий ўтмишимни гапириб берсам, фикрларинг ўзгариши шубҳасиздир. Мен оддий шиа оиласида улғайганман. Ота- онам миямга «исмоилийлар энг разил, энг даҳрий одамлар» - деган фикрни қуйиб тарбиялаганлар. Кунлардан бир кун бир исмоилий билан узоқ баҳслашиб қолдим. Ана шунда биринчи бор эътиқодимга дарз кетди. Унга ён бериб қўйишдан қўрқиб, бошқа учрашмасликка, суҳбатлашмасликка қатъий қарор қилдим. Тўсатдан оғир касал бўлиб қолдим. Касалим шундай оғир эди-ки, «куним битган» - деб ўйлардим. Шунда кўзимга бир рўё кўринди, уни Оллоҳ юборганини сездим ва кўнглимда бир ният пайдо бўлди:-«Агар тузалиб кетсам, исмоилийлар эътиқодига ўтаман», - дедим. Ишонасанми - йўқми, кундан – кун аҳволим яхшилана бошлади. Мендан умидларини узиб турган ота-онам тўсатдан бундай тузалиб кетаётганлигим сабабларига тушунмай ҳайрон қолишди. Шундан сўнг мен сўзимда туриб, уларнинг эътиқодига ўтишга қасамёд қилдим. Орадан икки йил ўтгач, улар менга дастлабки топшириқни бердилар. Мен Низомул Мулк саройига жойлашиб олиб, унинг ишончини қозонишим, девонда бирон лавозимни эгаллаб олиб, исмоилий биродарларимизга ёрдам чораларини излашим лозим эди. Шу ниятда Райдан- Исфaxonга йўл олдим. Йўлда, Кушон шаҳрида бир карвонсаройда тўхтадим. Кичик хонага қамалиб олиб, бош вазир девонига қандай жойлашиш режасини тузиб, бошим қотиб турганида, тасодифан хонамнинг эшиги очилди. Рўпарамда Ҳайём, Оллоҳ томонидан менинг режаларимни амалга ошишига кўмак бериш учун юборилган машҳур Умар Ҳайём турарди.

Умар ҳайратдан донг қотиб қолди:

-Низомул Мулк сени исмоилийлардан эмасми, – деб сўраганида, «ундай бўлмаса керак», -деб жавоб бергандим.

-Сен алдамагансан, чунки мени билмасдинг. Мана энди ҳаммасини билиб олдинг. Айтганча, сен менга егулик таклиф қилганмидинг? –деди у бироз ноқулай жимликдан сўнг.

Умар эшикни очиб, хизматкор аёлни чақирди ва унга егулик келтиришни буюриб, гапида давом этди:

-Шундай қилиб, етти йилдан бери дарвиш қиёфасида дунё кезиб юрибсанми?

-Ха, мен кўп жойларда бўлдим. Исфакхондан чиқиб кетаётганимда, Низомул Мулк одамлари изимга тушдилар. Мен уларни Ком шаҳрида адаштириб кетишга муваффақ бўлдим. У ерда ҳам биродарларим бошпана беришди. Кейин, Рай шаҳрига келиб, бир исмоилийни учратдим. У менга Қоҳирага бориб, ўзи таълим олган даъватчилар мактабида ўқишимни маслаҳат берди. Дамашққа бориш учун бутун Озарбойжонни айланиб ўтишимга тўғри келди. Мен Қоҳира томон ички йўллар билан ўтишни ўйлагандим. Бироқ, Қуддус атрофида турклар ва мағрибликлар ўртасида давом этаётган уруш орқага қайтиб, Байрут, Саид, Тир ва Акр орқали кемада йўл босишимга мажбур қилди. Мени Искандарияда даъватчиларнинг олий раиси Абу Довуд бошчилигидаги махсус кишилар энг мартабали амир сифатида кутиб олдилар.

Хонага хизматкор аёл кириб, дастурхонга овқат сузилган косаларни қўйди. Ҳасан у чиқиб кетгунича, ўзини тиловат қилаётгандек тутди, кейин сўзида давом этди:

-Мен Қоҳирада икки йил яшадим. Биз даъватчилар мактабида бир неча ўн киши эдик. Лекин, фақат бир гуруҳ кишиларгина фотимийлар ҳудудидан ташқарида ҳаракат қилишга тайинланган эдик.

Ҳасан буларни Ҳайёмга умумий тарзда, асосий мақсадларини баён қилиб бермасдан гапириб берди.

Бизгача етиб келган турли манбалардан бу диний жамиятнинг мақсад ва вазифаларини билиб олсак бўлади. Жумладан, таълим жараёни иккита алоҳида жойларда ташкил қилинар, янги эътиқоднинг асосий тамойиллари уламолар томонидан Ал- Ахзар мадрасасида ўқитилса, даъватчилар сафини кенгайтириш усулларида бериладиган сабоқлар халифа саройида ташкил қилинади. Фотимийлар саройининг олий мартабали уламози, яъни, даъватчилар бошлиғининг ўзи талабаларга ишонч ва эътиқодни шакллантириш сатъатидан, дунёқарашни ўзгартириш сирларидан, одамлар қалбини эгаллаш усулларида сабоқ берарди. Айнан шу бошлиқнинг ўзи даъватчилар учрашувларда ишлатилиши лозим бўлган махфий сўзларни ўргатарди. Ҳар бир дарснинг охирида талабалар бирма-бир бошлиқ олдига келиб тиз чўкишар , у эса, уларнинг бошлари узра Имоми замон шахсан имзо чеккан махсус ҳужжатни айлантеририб, шогирдларини муқаддас даъватга руҳлантирарди. Шундан сўнг аёллар учун нисбатан қисқароқ машғулотлар бошланарди.

-Мен Мисрда ўзимга керакли барча билимларни эгалладим,- деди меҳмон гапини якунлаб.

-Бир куни сен ўн етти ёшингда ҳамма билимларни ўрганиб олганингни мақтамаганмидинг?, -киноя қилди Умар.

-Мен ўн етти ёшимгача билимларни тўпладим, кейин улар ёрдамида эътиқодга ўргандим. Қоҳирада эса, бошқаларни эътиқодга ўргатиш илмини эгаллаб олдим.

-Сенга эргашувчиларни қандай қилиб ўз томонингга ағдариб оласан?

-Мен уларга устозсиз эътиқодга ўрганиш бемаънилик эканлигини уқдираман. Қачонки биз «Ло илоҳо иллолоҳ», яъни «Худодан ўзга яратувчи йўқ» десак, ўша заҳотиёқ «Мухаммадин Расул Оллоҳ», яъни «Мухаммад унинг ердаги Расули» – деган калимани қўшамиз. Хўш, нега шундай қиламиз, биласанми? Бу бизга Худонинг ягоналигини, иккинчиси эса, бу ҳақиқатни қайси устоз ўргатганлигини билдиради. Бироқ, ушбу Расул, бу устоз аллақачон дунёдан ўтиб кетган. Биз унинг ростдан ҳам мавжуд бўлган ёки бўлмаганлигини, у бизга қолдирган ҳадисларининг рост, ёки ёлғонлигини қандай биламиз? Мен ҳам худди сендек Афлотун ва Арастуни ўқиганман, лекин мен бу масалада исботга муҳтожман.

-Қандай исбот? Бу масалада сенга яна қандай исбот керак?

-Сиз суннийлар учун ростдан ҳам ҳеч қандай исбот шарт эмас. Сизлар Мухаммад ўзидан кейин ҳеч бир валиаҳд қолдирмаган, у мусулмонларни аросатда қолдириб, дунёга энг кучлилар, энг айёрлар ҳукмронлик қилсин, деб ёруғ дунёдан кўз юмиб кетган, деб ўйлайсизлар. Бу қип-қизил беъманиликнинг ўзгинаси. Биз исмоилийлар эса, Худонинг расули ўзидан кейин унинг сирларини сақлагувчи, унинг ғояларини давом эттирувчи ворис қолдириб кетганлигига ишонамиз. Бу имом Али, унинг куёви, ўзининг амакиваччаси, яъни қарийб укасибир. Ўз навбатида Али ҳам ўзига ворис қолдирган. Шундай қилиб, қонуний имомлар сулоласи мавжуд. Улар орқали Мухаммаднинг калималари ва Оллоҳнинг ягоналиги ҳақидаги ҳақиқат бизгача етиб келаяпти.

Сенинг гапларингдан шиалар бошқалардан нега фарқланишини англамаяпман.

-Мен ва ота-онам эътиқоди ўртасидаги фарқ жуда катта. Улар менга ҳақиқий Имоми замон дунёга келгунича душманларимиз ҳукмронлигига сабр-бардош қилиб яшашни, у дунёга келгач, ер юзида адолат ўрнатилажагини, азоб-уқубат тортган мусулмонлар унинг роҳатини кўражагини ўргатардилар. Менинг эътиқодим эса, кутишни эмас, ҳозирдан бошлаб ҳаракат қилишни, бу дунёга ҳақиқий Имом келишини барча чоралар билан тезлатишни ўргатади. Мен Янги имом келишига ер юзини барча тўсиқ ва ғовлардан тозалайдиган ҳаворийман. Пайғамбар ўз оятларида мен ҳақимда ҳам эслатиб қўйганлигини биласанми?

-Наҳотки? Сен, комлик Ҳасан ибн Саббоҳ ҳақида-я?

-Сен ҳадислардан «Комлик бир инсон дунёга келади. У одамларни тўғри йўлга бошлайди. Одамлар ўткир найза атрофига тўпланганларидек, унинг атрофида бирлаша бошлайдилар. Қудратли бўронлар ҳам уларни тарқата олмайди. Уларга Худонинг ўзи мадад берганлиги учун, улар ҳақ йўлида ҳар

қандай жангдан ҳам тап тортмайдилар ва ҳеч қачон енгилмайдилар»- деган калимани ўқимагансанми?

-Мен бундай ҳадисни билмайман. Одатда мен ҳақиқий ҳадисларни ўқийман.

-Йўқ. Сен кўнглингга ёққан ҳадисларни ўқийсан холос. Шиалар тўплаган ҳадислар эса, энг ҳақиқийларидир.

-Сен ростдан ҳам ўша ҳадисда ўзинг ҳақингда гапирилганлигига ишонасанми?

-Яқин орада сен ҳам бунга шубҳа қилмай қўясан.

ЎН ОЛТИНЧИ БОБ

Шундай қилиб, кўзлари чақчайган бу одамнинг дунё бўйлаб янги даъват ташвиқотиغا бағишланган дарбадар ҳаёти бошланди. Тиниб-тинчимас даъватчи бутун мусулмон Осиёсини кезиб чикди. Унинг қадами теккан ҳамма ерда: Балхда, Марвда, Қашқар ва Самарқандда у ўз ташвиқотларида инкор қилиб бўлмайдиган далил ва исботлар келтириб, одамлар эътиқодини ўзгартирар, ўз мазҳабининг янги-янги шаҳобчаларини ташкил қиларди. Ҳар бир шаҳар, ёки қишлоқда у ўзидан кейин бирорта ишончли вакил қолдирар ва улар ҳам ўз навбатида бу ҳудудда ҳаракат қилишга доим тайёр турадиган, жабр-зулмдан сабр косалари тўлиб бораётган форсийлардан, турклардан, араблардан, шиа ёки суннийлардан, энг қурса жанговор ҳаёт ишқибозларидан тўплаб, Ҳасан тарафдорлари сафини кундан- кун кўпайтирар эди. Уламолар уларни «ботинийлар», яъни «мафхий кишилар», «дахрийлар»- деб атаб, улар шаънига лаънат устига лаънатлар ёғдира бошладилар. Воизлар минбарлардан туриб, кимки исмоилийларга қўшилса, улар билан бир дастурхондан овқат тановвул қилса, қудачилик қилса, уларга Худонинг лаънатлари ёғилажагини, уларнинг қонини тўкиш – қақраб ётган боғни суғоришдек савоб иш эканлигини уқтира бошладилар. Исмоилийларга қарши ҳаракат тобора кучайиб, сўзлардан амалий ишларга ўтила бошланди. Саваҳ шаҳрида бир масчит имоми намоз пайтида бошқалардан ажралиб, алоҳида ибодат қилаётган бир гуруҳ кишилар устидан шикоят қилиб келди ва уларни жазоланишини талаб қилди. Шундай қилиб, дастлабки ўн саккиз исмоилий қўлга тушди. Бир неча кундан сўнг чақимчилик қилган масчит имоми ўлдириб кетилди. Низомул Мулк энди қатъий жазо чораларини қўллай бошлади: исмоилий бир дурадгор қотилликда айбланиб, оёқ-қўлларида тўрт томонга тортилиб қатл этилди. Унинг жонсиз танаси бозор кўчаларида судраб, сазойи қилинди. Исмоилийларнинг Нишопур жанубидаги Каин шаҳрида қўлга киритган бу дастлабки ғалабаси ҳақида бир тарихчи шундай ёзган эди: «Масчит имоми исмоилийлар томонидан йўқ қилинган биринчи душман, дурадгорнинг ўлдирилиши эса, улар сафидаги биринчи йўқотиш бўлди.»

Бир куни Каиндан ярим кунлик масофада бир тўда ниқобланган ва курулланган кишилар катта миқдордаги юклар билан Кирмондан келаётган олти юз кишилик савдогар ва зиёратчилар карвонининг йўлини тўсди. Карвонбоши уларни қароқчилар деб ўйлаб, товон таклиф қилди. Лекин, гап товонда эмасди. Йўлтўсарлар сайёҳларни бир қишлоққа олиб бориб, бир неча кун давомида уларни ўз мазҳабига ўтишга ташвиқот ва даъват қилдилар. Бу таклифни қабул қилиб, улар сафига қўшилишга қасамёд қилганлар қўйиб юборилди, рад қилганлар эса ўлдирилди. Сайёҳлар карвони билан юз берган бу ҳодиса-тобора кучайиб бораётган исмоилийлар кучларининг дастлабки синови эди. Ўзаро бир-бирларини ўлдириш, мазҳаблар орасидаги кураш тобора кучайиб борарди. Бу курашдан азият чекмаган бирорта шаҳар, вилоят, ёки кўча қолмади. Шундай қилиб, салжуқийлар ўрнатган «тинчлик замони» нинг охири кўрина бошлади. Бу алғов-далғовлар Самарқандни ҳам четлаб ўтмади. Бир тарихчининг таъкидлашича, «шаҳарда рўй берган тартибсизликларнинг асосий сабабчиси қозикалон Абу Тоҳир эди».

Бироқ, воқеалар ривожини бутунлай бошқача эди.

Дарҳақиқат, ноябрь ойининг салқин кунларидан бирида Ҳайёмнинг эски кадрдони Абу Тоҳир, тўсатдан бола-чақаси, кўч-кўронлари билан куйинганича, Исфаконга кириб келди. У шаҳарга кириши биланок, ўзини Умар Ҳайём хонадонига бошлаб боришни илтимос қилди. Ниҳоят, Умар ҳам уни ўз уйида қабул қилиб, ўз навбатида унга меҳр-оқибат кўрсатиш шарафига муяссар бўлди. Одатий ҳол-аҳвол сўрашиб бўлишгач, Абу Тоҳир кўзларида ёш оқизиб Умардан илтимос қилди:

-Мен бу гапларнинг ҳаммасини тезроқ Низомул Мулкка етказишим керак.

Ҳайём қозини ҳеч қачон бундай жиғибийрон аҳволда кўрмаган эди. У кадрдонини тинчлантиришга уринди:

-Биз бош вазирга бугун кечкуруноқ учрашамиз. Наҳотки, аҳвол шунчалик жиддий бўлса?

-Мен Самарқанддан яширинча қочиб кетишга мажбур бўлдим.

У гапини давом эттира олмай, энтикиб йиғлаб юборди. У охириги етти йил ичида анча қариб, юзининг ранги қочган, соқоллари оқариб, фақат бароқ қора қошларигина ҳамон диккайиб турарди. Умар юпатувчи сўзлар айтиб, унга таассуф билдирди. Қози ўзини тутиб олгач, салласини тўғрилаганча, давом этди:

-Сен Чандиқли муллабачча лақабли кишини эслайсанми?

-Сал бўлмаса мени ўлдириб юбормоқчи бўлган одамни унутиб бўладими?

-Сен уни арзимас бир шубҳа билан одамларни даҳрийликда айблаб, қутуриб юрганини эслайсанми? Ана шу тавқи лаънат киши уч йилдан бери исмоилийлар мазҳабига ўтиб олиб, илгари ҳақиқий мусулмончиликни қандай ҳимоя қилган бўлса, энди янги эътиқодини ҳам худди ана шундай куч-ғайрат билан ҳимоя қилапти. Унга юзлаб, минглаб шаҳарликлар эргашдилар. У

кўчаларнинг ҳақиқий хўжайинига айланди. Бозорлардаги савдогарлар учун унинг ҳар бир сўзи қонун кучига эга. Мен бу масала билан бир неча бор хон олдида кирдим. Сен Носирхонни биласан. Унинг қаҳри ҳам, меҳри ҳам бирдан келиб, бирдан кетадиган одамлардан эди. Худо унинг охиратини обод қилсин, мен уни ҳар бир ибодатимда эслайман. Бугун ҳокимият унинг жияни Аҳмаднинг қўлида. У қатъиятсиз, келажакни ўйламайдиган ёш йигит. Мен унга қайси томондан ёндошишни билмай овора бўлдим. Унга бир неча бор исмоилийлар содир қилаётган тартиббузарликлар ҳақида айтиб, даҳрийликнинг олдини олишни маслаҳат бердим. Унга вазият тобора кескинлашиб бораётганлигини исботлаб беришга уриндим. Лекин гапларим чап қулоғидан кириб, ўнг қулоғидан чиқиб кетаверди. У мени бепарволик билан, эринган қиёфада тинглади. Хон кескин ҳаракат қилишдан чўчиётганлигини сезиб, ҳузуримга ҳарбий бошлиқларни чақирдим. Улардан исмоилийлар ҳаракатини қатъий назорат қилишни илтимос қилдим. Ишончли кишилардан уч киши Чандиқли муллаваҷчани кузатишга қўйилди. Менинг мақсадим исмоилийлар фаолияти ҳақида тўла маълумотларни далилу исботлари билан хонга тақдим қилиб, унда бўлаётган воқеаларга оқилона муносабат уйғотиш эди. Кунлардан бир кун одамларим уларнинг бошлиғи Самарқандга келганини маълум қилдилар.

-Кимни, Ҳасан Саббоҳними?

-Худди ўзини. Одамларим улар йиғиладиган Ғатфор маҳалласидаги Абдак кўчасининг икки бошига пистирма қўйдилар. У йиғилишдан дарвиш қиёфасидаги кийимда чиқди. Одамларим зудлик билан унинг бошига тўрхалта ёпиб, тутиб менинг ҳузуримга келтирдилар. Мен уни қўлга туширганимдан қувониб, зудлик билан саройга олиб келдим. Хон биринчи бор қизиқиш билдириб, уни шахсан кўришга ошиқди. Ҳасан Саббоҳ унинг қабулига кириши биланоқ, барча юмушларини тўхтатиб, у билан ёлғиз қолдиришни буюрди. Мен унга бу жирканч даҳрий билан ёлғиз қолиш хавфи эканлигини, у содир қилган гуноҳлар-у, разилликларни эслатсам-да, барча ҳаракатларим зое кетди. У шахсан ўзи бу даҳрийни тўғри йўлга солишни хоҳлаётганлигини айтиб, ҳаммани чиқиб кетишга буюрди. Улар ўртасидаги суҳбат жуда узоқ давом этди. Аҳён-аҳёнда сарой аъёнлари эшикни қия очишиб, уларни қизғин баҳслашиб ўтиргани, саҳарга бориб эса, уларни жойнамоз устига тиз чўкишиб, биргаликда намоз ўқиётганини кўрдилар. Сарой маслаҳатчилари бу манзарани кўриш учун эшик олдида навбат талашишарди.

Абу Тоҳир бодом шарбатидан бир қултум ичиб, шукроналар айтиб ва гапида давом этди:

-Самарқанднинг, Мовароуннахрнинг ҳукмдори, Қорахонийлар сулоласининг валиаҳди, исмоилийлар мазҳабини қабул қилганлигини тан олишимиздан ўзга иложимиз қолмади. Албатта, у буни расман эълон қилишдан чўчир, ўзини ҳақиқий ислом эътиқодига ишонишини давом эттираётгандек тутар, бироқ худди аввалгидек ҳамма нарсага бефарқ эди. Тез орада сарой маслаҳатчиларининг ўринларини исмоилийлар эгаллай бошлади. Саббоҳни

тутишда жонбозлик кўрсатган ҳарбий бошлиқлар турли баҳоналар билан бирин-кетин ўлдириб юборилди. Менинг шахсий қўриқчиларим ҳам Чандиқли муллабачча одамлари билан алмаштирилди. Бундай вазиятда мен нима қила олардим? Шу сабаб зиёратчиларнинг биринчи қарвонига қўшилиб, вазиятни тушунтириш учун Ислон қиличининг ишончли ҳимоятчилари Низомул Мулк ва Маликшоҳ ҳузурига келдим.

Ўша оқшом Ҳайём Абу Тоҳирни бош вазир ҳузурига бошлаб борди. У меҳмонни ичкари киритгач, уларни ёлғиз қолдириб чиқиб кетди. Низомул Мулк меҳмонни диққат билан тинглаб, қиёфасида ташвиш аломатлари зоҳир бўлиб, шу пайт жим бўлиб қолган қозидан сўради:

-Самарқанд бошига, бизнинг бошимизга ёғилаётган бу кулфатларнинг ҳақиқий сабабчиси ким эканлигини билансанми? У сени бу ерга бошлаб келган кишининг ўзгинаси бўлади.

-Умар Ҳайёмми?

-Бошқа ким бўларди! Мен Ҳасан Саббоҳни ўлимга маҳкум қилишга эришганимда, дўстинг, мавлоно Умар унинг жонига ора кириб, уни ўлдирилишига йўл қўймаганди. Энди у бизни исмоилийлар томонидан ўлдирилишимизнинг олдини олармикин?

Қози нима дейишини билмай эсанкираб қолди. Вазир ҳўрсиниб қўйди ва бир муддат ноқулай жимликдан сўнг яна сўради:

-Нима қилиш керак деб ўйлайсан?

Бу саволга Абу Тоҳирнинг жавоби тайёр эди. У уни секин, бироқ тантанавор эълон қилди:

-Салжуқийлар байроғи Самарқанд узра ҳилпирашига пайт етди!

Вазирнинг юзи бир зум ёришгандек бўлди, бироқ тезда жиддий тортиб гапида давом этди:

-Балли, оғзингга олтин. Мен султонга кўп вақтлардан бери салтанат Мовароуннаҳргача чўзилиши лозимлигини, оламда тенги йўқ Самарқанд ва Бухоро бизнинг тасарруфимизда бўлиши лозимлигини уқдириб келаман. Бироқ, барча уринишларим бефойда кетаяпти. Маликшоҳ бу ҳақда эшитишни ҳам истамаяпти. Хоннинг қўшинлари кучсизланиб қолган. Амирлар ҳам анчадан буён мояна олмайдилар. Қалъалар вайрона ҳолига келиб қолган.

-Биз буларнинг барчасидан хабардормиз.

-Бўлмаса нега пайсалга соласизлар? Ёки Маликшоҳ ҳам отаси Алп Арслон бошига тушган қисматдан қўрқиб, дарё ортига ўтишдан чўчийдими?

-Мутлақо!

Қози бошқа савол беришдан ўзини тийиб, вазирнинг изоҳини кута бошлади.

-Султон дарёдан ҳам, рақиб қўшинларидан ҳам қўрқмайди. У ягона битта аёлдангина қўрқади.

-Туркен Хотунданми?

-Агар Маликшоҳ Мовароуннаҳр ерларига кўз олайтириб, дарёнинг нариги томонига ўтса, бу аёл у билан ҳеч қачон бир тўшақда ётмасликка, ҳарамни дўзахга айлантириб юборишга қасам ичган. Самарқанд унинг она шахри,

Носирхон акаси, Аҳмад эса унинг жияни эканлигини унутма. Мовароуннахр унинг оилавий сулоласига тегишли мамлакат. Агар унинг аждодлари томонидан тикланган салтанатга дарз кетса, маликанинг сарой аёллари ўртасидаги мавқеи пасаяди ва келажакда Маликшоҳнинг валиаҳди бўладиган ўғлининг имкониятларини ҳам бой берган бўлади.

-Лекин унинг ўғли ҳали бор-йўғи икки ёшлик гўдак-ку!

-Бу тўғри. У қанчалик гўдак бўлса-да, онаси-малика ўз ўғлининг имконларини сақлаб қолиш учун шунчалик кўп тиришиб курашиши керак.

-Агар мен сизни тўғри тушунган бўлсам, -хулоса қилди қози, - султон Самарқандни қўлга киритиш ҳақидаги фикрга ҳеч қачон рози бўлмайдимиз?

-Мен айнан шундай деётганим йўқ. Бироқ, султонни бунга кўндириш чораларини қидирсак бўлади. Лекин Туркен Хотуннинг ноз-карашмаларидан устун келадиган муҳимроқ ваз топшиш мушкулроқ бўлади.

Қози қизариб кетди. У ўз фикрига қарши қўйилган далилнинг бунчалик нозиклигини сезиб, одоб билан жилмайиб қўйди.

-Мен сизга айтган гапларни султоннинг ўзига гапириб, Ҳасан Саббоҳ томонидан тайёрланаётган фитна моҳиятини тушунтириб берсам, шуларнинг ўзи етарли бўлмасмикин?

-Йўқ!-деди вазир куруққина. У ўз меҳмонини бунга ишонтиришга уринмади ҳам, чунки унинг миясида ажойиб режа пишиб етилаётган эди. Буни сезган қози ҳам тоқат билан кутиб турди.

-Гап бундай, -деди вазир виқор билан. -Эртага сен султон ҳарами эшигига бориб, ҳарам оғасини кўришинг лозимлигини айтасан. У билан учрашгач, Самарқанддан келганингни, Туркен Хотунга унинг оиласи ҳақидаги янгиликларни келтирганлигингни маълум қиласан. Самарқанд шаҳрининг қозикалони, сулоланинг кекса хизматкори келганлигини билган малика, сени қабул қилмасдан иложи йўқ.

Қози бош қимирлатиб, унинг гапларини маъқуллади. Вазир давом этди:

-Туркен Хотун ҳузурига киргач, унга исмоилийлар томонидан Самарқанд устига ёғилаётган кулфатларни, хавф-хатарларни гапириб берасан. Бироқ, Аҳмадхоннинг Саббоҳ билан бўлган суҳбати ҳақида лом-мим демайсан. Акс ҳолда, Ҳасан Саббоҳ бутун саройни ўз мазҳабига ўтказганини, маликанинг ҳаёти хавф остида эканлигини ва ёлғиз Оллоҳгина унга мадад бериши мумкинлигини билдириб қўясан. Яна менинг олдимга кирганингни, мен эса, сени эътиборсиз тинглаганимни, ҳатто султонга бу гапларни айтмасликка ундаганимни қўшиб қўясан.Эртаси куни бу тадбир бирорта қийинчиликсиз амалга ошди. Туркен Хотун Маликшоҳни Самарқанд хонини исмоилийлар қутқисидан қутқаришга кўндиришни ўз зиммасига олди. Дастлаб бу ишга ўзини қаршидек кўрсатган Низомул Мулк бу ҳарбий юришга ғайрат билан тайёргарлик кўра бошлади. Ҳийла билан ташкил қилинган бу уруш орқали Низомул Мулк нафақат Мовароуннахрни салжуқийлар салтанатига қўшиб, Самарқандни исмоилийлар қўлидан тортиб олишни, балки уларни мағлуб қилиш орқали ўзининг топталган обрў-эътиборини яна қайтадан тиклашни ҳам

мақсад қилиб қўйганди. Шундай қилиб, у бу урушда узил-кесил ғалаба қилиши лозим эди. Айғоқчилари йиллар давомида унга ҳар куни Ҳасаннинг фаолияти, уни қўлга тушириш муқаррарлигини, лекин, Ҳасан ҳам, унинг одамлари ҳам дастлабки тўқнашувларданоқ тутқич бермай кўздан йўқолаётганлиги ҳақидаги хабарларни келтириб турардилар. Шундай қилиб, бош вазир султон, малика ва исмоилийлар билан юзма-юз туриб, жангга киришиш имкониятларини қидирарди. Самарқандни қўлга киритиш эса, бу мақсадни амалга оширишда ҳаёлига ҳам келмаган зўр имкониятлардан бири эди.

1089 йилнинг баҳорида филлар, манжаниқлар билан қуролланган икки юз минг кишилик лашкар Мовароуннаҳр томон йўлга тушди. Бу қўшинни йўлга отлантирган фитна ва ҳийлаларнинг аҳамияти йўқ, у ҳар қандай қуролли кучлар бажариши лозим бўлган асосий вазифа: уруш ва қирғинга отланган эди. Дастлаб ҳеч қандай қаршиликсиз Бухоро қўлга киритилди. Қўшинлар Самарқанд дарвозаларига яқинлашгач, Маликшоҳ Аҳмадхонга яқин оғайниси сифатида мактуб ёзиб, «ниҳоят у Самарқандни даҳрийлар зулмидан озод қилишга келганлигини» маълум қилди. Хон эса унга «Мен ҳазрати олий қариндошимиздан ҳеч нарса илтимос қилмагандим», - деган мазмунда совуққина жавоб юборди. Маликшоҳ уни ўқиб, ҳайрон қолди. Бош вазир эса бу жавобдан мутлақо ажабланмасдан:

-Хон бу хатни ўз ихтиёри билан ёзмаган. Кимдир уни бунга мажбур қилган. Биз бу жавобга эътибор бермай, ўз вазифамизни бажаришимиз даркор, - деди.

Нима бўлса-да, шунча йўл босиб келган лашкарлар ҳеч қандай ўлжасиз орқага қайтишни истамас, амирлар ҳам қуруқ қўл билан қайтиб кетишни хоҳламасдилар. Биринчи кунданоқ қалъа соқчиларидан бирининг сотқинлиги туфайли истилочилар шаҳарга ёприлиб киришга муваффақ бўлишди. Шаҳарнинг ғарб тарафи ишғол қилинди. Ҳимоячилар эса, Кеш дарвозаси атрофидаги жанубий бозорлар томонга чекинди. Аҳолининг бир қисми султон қўшинлари тарафига ўтиб кетди. Чунки салжуқийлар уларни озиқ-овқат билан таъминлар, турли тазйиқлардан ҳимоя қилиб, хонга қарши курашга рағбатлантириб турарди. Бир қисм шаҳарликларгина Аҳмадхон тарафда қолди. Даҳшатли жанглар икки ҳафта давом этди. Бу муҳораба салжуқийлар фойдасига ҳал бўлишига ҳеч ким шубҳа қилмасди. Гумбазли маҳалласидаги бир дўстиникида яшириниб юрган Аҳмадхон ҳам тез орада тутиб олинди. Исмоилийлар мазҳабининг барча бошлиқлари қўлга тушди. Фақатгина Ҳасан Саббоҳ ер ости йўлаклари орқали қочиб кета олди. Низомул Мулк тантана қиларди. Лекин султон ва унинг рафиқаси томонидан узлуксиз камситилиб келинганли ҳамон унинг ёдидан чиқмас, шу сабаб ўртадаги муносабатлар тобора кескинлашиб борарди. Маликшоҳнинг эса, Мовароуннаҳрнинг энг йирик шаҳарларини қўлга киритганлигидан афсусланмаса ҳам, бу уруш- ҳийла- найранг орқали уюштирилганлигидан, алданганлигидан иззат-нафси озор

чекарди. У ҳатто қўшинларига анъанавий ғалаба зиёфатини ташкил қилишдан ҳам бош тортди.

-Бу қандай ҳасислик-а! – дерди Низом ўз тарафдорларига.

Ҳасан Саббоҳ эса, ўз мағлубиятидан бебаҳо сабоқ олди: у ҳукмдорлар эътиқодини ўзгартириш орқали мақсадга эришиш душворлигини билиб, шу пайтгача инсоният билмаган, ҳукмронлик сиёсатининг биронтасига ўхшамайдиган даҳшатли бир жамият – «Ассасинлар» жамиятини барпо қилишни ният қилиб қўйди

ЎН ЕТТИНЧИ БОБ

Аламут. У денгиз сатҳидан олти минг қадам баландликдаги, қоялар устида, атрофи ялонғоч тоғлар ва ҳеч ким билмайдиган кўллар билан ўралган, чуқур жарликлар ва тор даралар ўртасида жойлашган мустаҳкам қалъа . Кўп сонли қўшин бу жойга тор даралар орқали бир кишидан бўлиб ўрмалаб чиқиши мумкин холос. Энг қудратли тош отар манжаниқлар ҳам унинг мустаҳкам тош деворларига зарар етказа олмайди. Тоғлар орасидан оқиб ўтадиган, мустаҳкам истеҳкомлардан яна бири - Шох Руд – Тентак дарё бўлиб унинг қутурган узанидан ҳеч ким ўтолмайди. Баҳорда Элбурс чўққиларидаги қорлар эриганида шиддатли оқим ўз йўлидаги тошу-дарахтларни қўпориб, қутуриб оқарди. Ана шу пайтлар дарёга яқинлашган, унинг қирғоқларида қўналға қурган лашкарларнинг бошларига минглаб кулфатлар ёғилиши ҳеч нап эмасди. Ҳар кеч дарёдан, кўллардан қуюқ туман кўтарилар, пахтасимон булутлар юқорига, қоялар сари кўтарилиб, уларни ярим белларигача қоплаб олар ва қалъа булутлар устида қурилгандек тасаввур туғдирарди. Аламут аҳолисига ана шундай пайтлар ўз қароргоҳлари булутлар уммонидаги кичик оролчадек туюларди. Пастдан қаралса, бу қалъа девлар маконига ўхшарди. Маҳаллий шевада Аламут сўзи «бургут топган» маъносини англатади. Айтишларича, бир ҳукмдор атроф- теваарадаги ўз ҳудудларини яхшилаб кузатиб туриш учун баланд тоғлар тепасидан қалъа қуришни ихтиёр этибди. У қўлидаги ўргатилган бургутни осмонга учуриб, у қайси қояга қўнса, ўша жойда қалъа қуришни ният қилибди. Қуш кўкда анча пайт парвоз қилиб, кейин энг баланд қояларнинг бирига қўнибди. Шунда ҳукмдор қалъа қуриш учун бу қоянинг усти энг қулай жой эканлигини англаб, қурилишни бошлаб юборибди.

Ҳасан Саббоҳ ҳам бургутга тақлид иш тутди. У ўзига содиқ одамларни бир жойга тўплай олиши, уларга таълим бериши, бирлаштириши учун қулай жой қидириб бутун Форсни кезиб чиққан эди. Самарқанддаги мағлубиятидан сўнг, у

катта шаҳарларда қароргоҳ, ташкил қилиш салжуқийлар билан муқаррар тўқнашувга олиб келишини ва унинг натижаси рақиблари фойдасига ҳал бўлишига ишончи комил бўлганди. Демак, унга ҳеч кимнинг қўли етмайдиган, забт қилиб бўлмайдиган, ўша ердан туриб ҳамма ҳудудларда ўз фаолиятини ташкил қилиш имкониятини берадиган бир қароргоҳ керак эди.

Мовароуннаҳр шаҳарларида қўлга киритилган ўлжа байроқлар Исфaxon кўчаларида тантанали равишда намойиш қилинаётган бир пайтда, Ҳасан Саббоҳ Аламут қалъаси атрофида кезиб юрарди. Ер юзининг бу қадам етмас нуқтаси унинг айни муддаосидаги жой эди. У қалъага узоқдан назар ташлаши биланок, унинг дунё бўйлаб дайдиб юришлари мана шу маконда ниҳоясига етишига, мана шу ерда ўз салтанатини барпо қилишига ишонди. Ўша пайтлар Аламут бошқа қалъалар сингари салжуқийларнинг ҳарбий истехкомларидан бири ҳисобланар, у ерда бир неча ўнлаб аскарлар, ҳунармандлар, деҳқонлар ўз оилалари билан истиқомат қилишарди. Низомул Мулк томонидан тайинланган қалъа бошлиғи эса, Маҳди Алайут деган киши бўлиб, у салтанатда содир бўлаётган алғов-далғовлардан узоқда, суғориш шаҳобчалари-ю, ёнғоқ, узум, анор теришдан ўзга бирорта ташвиши йўқ одам эди.

Ҳасан ўз фаолиятини маҳаллий содиқ одамларини қалъа ичига юбориб, уларни янги эътиқодга ишонтиришдан, эътиқодларини ўзгаштиришдан бошлади. Бир неча ой ўтгач, даъватчилар ўз хўжайинига ҳамманинг эътиқоди ўзгартирилганлигини, у бемалол қалъага келаверишлигини маълум қилдилар. Ҳасан одатдагидек, қалъага дарвиш кийимида кириб келди. У қалъа бўйлаб кезаркан, ҳамма ерни текшириб, аниқлаб чиқди. Қалъа бошлиғи меҳмонни авлиё одамдек кутиб олди ва кўнглини қандай хушлаши мумкинлигини сўради.

-Менга мана шу қалъа керак, - деди Ҳасан.

Қалъа бошлиғи мийиғида кулиб, ўзича «бу дарвиш киши ҳазилкашга ўхшайди», -деб ўйлади. Лекин унинг меҳмони ҳазиллашмаётган эди.

-Мен бу ерга эгалик қилиш учун келдим. Энди қалъадаги ҳамма одамлар менинг ихтиёримда бўлади!

Бу савдонинг якуни, айтиш жоизки, одам ишонмайдиган даражада айни ҳақиқат эди. Ўша давр тарихчилари асарларини ва исмоилийлардан қолган ҳужжатларни синчиклаб ўрганишган шарқшунослар, бу гапларнинг ҳаммаси мутлақо афсона эмаслигига ишондилар.

Энди икки ўртадаги савдонинг давомига қайтсак.

Бу савдо XI асрнинг охирида, аниқроғи 1090 йилнинг 6 сентябрида содир бўлганди. Ассасинлар жамиятининг асосчиси Ҳасан Саббоҳ, 166 йил давомида тарихда энг даҳшатли из қолдирган диний мазҳабнинг бошлиғи, бу қалъани қўлга киритиб, уни ўз қароргоҳига айлантиришга қатъий аҳд қилганди. Мана у қалъа бошлиғининг рупарасида хотиржам ўтириб олиб, овозини кўтармасдан тақрорляпти:

-Мен Аламут қалъасига эгалик қилиш учун келдим

-Бу қалъа менга султон томонидан топширилган. Қалъага хўжайинлик қилиш учун анча-мунча ақча сарфлаганман, ахир!

-Қанча?

-Уч минг олтин динор!

Ҳасан Саббоҳ қўлига қоғоз олди. «Аламут қалъаси учун Маҳди Алайутга уч минг олтин динор берилсин. Худо бизни қўлласин. У бизнинг энг яхши ҳомийимиздир», –ёзди у.

Қалъа бошлиғи саросимада қолди. У қўпол жун чакмон кийган бу дарвишнинг имзоси шунчалик кўп миқдордаги пулни кимдандир олиб беришга қодирлигига ишонмасди. Лекин, у Дамгахен шахрига келибоқ, кўрсатилган миқдордаги тўловни ҳеч бир қийинчиликсиз олишга муяссар бўлди.

ЎН САККИЗИНЧИ БОБ

Аламут қалъасининг қўлдан кетганлиги ҳақидаги хабар Исфaxonга етиб келганида, ҳеч ким бундан ортиқча безовталанмади. Сарой ва шаҳар аҳли кўпроқ бош вазир ва султон ўртасида рўй бераётган қарама-қаршиликлардан ташвишланардилар. Ўз акасига қарашли ҳудудларга ҳарбий юриш бошлашга сабабчи бўлган бош вазирни Туркен Хотуннинг кўрарга кўзи йўқ эди. У Маликшоҳдан тезроқ тобора қудрати ортиб бораётган бош вазирдан қутулишни талаб қила бошлади. «Отаси ҳаётдан кўз юмганида ўн саккиз ёшда бўлган султон, ўттиз беш ёшида, ҳар қандай ишни ўзи мустақил ҳал қилиши мумкин бўлган пайтида ҳам васийга муҳтож бўлса, бунақа султон-султонми? Давлат бошқарувини «ота»си қўлида қолдираверса, бу кулгили эмасми? Султон ўзининг салтанатнинг ҳақиқий хўжайини эканлигини исботлашга вақт етмадимикин?» – ўйларди малика. «Самарқандга қилинган юриш орқали Низом ўз ҳукмдорини алдамадими? Бу юриш вазирнинг қутқуси билан уюштирилганлиги ва бу султонни бутун дунё кўзи олдида қўғирчоқ ҳукмдор сифатида шарманда қилинганлигининг исботи эмасми?»

Тез орада содир бўлган бир ноҳуш воқеа султонни бу масалани бир ёқли қилишга ундади ва иккиланиб юрган Маликшоҳнинг сабр косасини тўлдириб юборди. Низомул Мулк ўз невараларидан бирини Марв шахрига ҳоким қилиб тайинлаган эди. Ўз бобосининг куч-қудратига ортиқ даражада ишонган ва ниҳоятда талабчан бўлган ёш ҳоким, кунлардан бир кун ҳалойиқ кўзи олдида кекса турк амирларидан бирини ҳақоратлади. Иззат-нафси ерга урилган амир кўз ёш тўкиб, Маликшоҳга шикоят қилиб келди. Жаҳлдан бутунлай ўзини йўқотган султон ўша заҳотиёқ Низомул Мулкка қуйидаги мазмунда хат ёздириб жўнатди: «Агар сен менинг вазирим бўлсанг, менга бўйсунининг ва қариндошларинг менга яқин одамларни ҳақоратлашини таъқиқлашинг лозим. Агар ўзингни мен даражада сезаётган ва салтанатга ўзингни шерик деб ўйлаётган бўлсанг, тегишли қарорга келишга мажбур бўламан».

Султоннинг обрўли кишилари томонидан келтирилган мактубга Низомул Мулк ўша заҳотиёқ тегишли жавобни оғзаки айтиб юборди: «Султонга мен унинг салтанатига сўзсиз шериклигимни, менсиз – у бундай қудратли давлатни

ҳеч қачон барпо қила олмаслигини бориб айтинг! У отаси дунёдан ўтганида барча ишларни ким бошқарганлигини, тахтга давогар бўлганларни ким бартараф қилганлигини, барча исёнчиларни жазолаб, ким уни тахтга ўтқазганлигини унутмасин! Айнан мен туфайли у ер юзининг ярмига султон бўлиш бахтига муяссар бўлганлигини, султонлик тожининг тақдири-менинг қаламим учига боғлаб қўйилганлигини ҳам айтинглар!»

Султон мулозимлари даҳшатдан лол бўлиб қолдилар. Низомул Мулкдек донишманд одам, султоннинг барча илтифотларидан воз кечтирадиган ва сўзсиз ўзининг ўлимига сабаб бўладиган бундай гапларни қандай айтди экан? Унинг мағрурлиги нодонликка бошляптимикин?

Ўша куни ёлғиз бир кишигина бош вазирнинг нега бундай қилганлиги сабабини биларди. Бу Ҳайём эди. Низомул Мулк унга бир неча ҳафталардан бери ўзини чидаб бўлмас бир оғриқ безовта қилаётганлигини, кечалари ухлай олмаётганлигини, буларнинг ҳаммаси кундуз кунлари ишлашига ҳалақит қилаётганлигини айтиб шикоят қилди. Ҳайём уни узоқ текшириб, саволга тутиб, унда тузатиб бўлмас саратон касаллиги авж олиб бораётганлигини, умри қисқа қолганлигини аниқлади. Ана шундай даҳшатли оғриқ хуруж қилган тунларнинг бирида, Ҳайём вазирнинг соғлиги ҳақидаги ҳақиқатни унинг ўзига айтишга мажбур бўлди.

-Яна қанча умрим қолди?-сўради вазир умидсизланиб.

-Бир неча ой...

-Оғриқ давом этаверадими?

-Мен сизга оғриқни пасайтирадиган гиёҳванд дори тайёрлаб беришим мумкин. Лекин сиз ундан истеъмол қилсангиз, бошингиз карахт бўлиб, мутлақо ишлай олмаслигингиз мумкин.

-Энг қурса ёза оламанми?

-Йўқ. Ҳатто узоқ суҳбат ҳам қура олмайсиз.

-Бўлмаса, оғриққа чидашга тўғри келади.

Ўртага узоқ жимлик чўкди. Бироқ вазир оғриқдан тўлғанар эди.

-Сен нариги дунёдан кўрқасанми, Умар?

-Нега кўрқай? Ўлимдан сўнг на азоб, на кулфатлар бор.

-Қилган гуноҳларимчи?

-Гуноҳларингиз қанчалик кўп бўлса, раҳмдил Худонинг ҳам карами кенг. Вазир бироз хотиржам тортиб давом этди:

-Мен ҳам анча савоб ишлар қилдим-ку! Масчитлар, мактаблар қурдирдим, даҳрийларни аёвсиз жазоладим.

Ҳайём индамай турганини кўриб, у ўзини оқлашни давом эттирди:

-Юз йилдан, минг йиллардан сўнг мени одамлар эслашармикин?

-Ким билсин?

Низом Умарнинг қиёфасидаги ишончсизликдан норози оҳангда давом этди:

-Ахир, «Умр бу бир аланга, у сўнгач, шамол унинг кулларини қандай совурган бўлса, замонлар ўтиб авлодлар ҳам ўз яқинларини ана шундай унутиб юборадилар», –деган ўзинг эмасми? Наҳотки, Низомул Мулкнинг ҳам қисмати шундай бўлади деб ўйласанг?

У оғир, энтикиб нафас олар, Умар эса ҳамон ўйчан ҳолда жим турарди.

Сенинг дўстинг Ҳасан Саббоҳ бутун оламга мени «туркларнинг энг ярамас лаганбардори» - деб жар солди. Биздан кейинги одамлар бу гапларга ишонади деб ўйлайсанми? Наҳотки, мени ўз миллатини сотган одам сифатида эсласалар? Ўттиз беш йил давомида ёлғиз ўзим султонларга қарши туриб, уларга ўз ҳукмимни ўтказганлигимни одамлар унутармикинлар? Ҳа, голиб бўлган душман султонининг бош вазири сифатида бундан ўзгача нима ҳам қила олардим? Сен ҳам бу гапларни инкор қила олмасанг керак? Ҳа, шу сабабли жим турибсан!.

У тушкун қиёфада давом этди:
-Етмиш тўрт йиллик умрим кўз олдимдан ўтаяпти. Қанча умидсизликлар, афсус-надоматлар, бундан бошқача яшашни орзу қилган қанча кунларим ортимда қолди!

Унинг кўзлари ярим юмилиб, лаблари титрарди:

-Гуноҳқори азим, сенсан Ҳайём! Айнан сен туфайли Ҳасан Саббоҳ бутун дунёни булғаб юрипти!

Умар қалбидаги ғалаён унга муносиб жавоб беришга ундарди. Бироқ, у жим турарди. Унинг ҳаёлида куйидаги фикрлар туғён урарди: «Ҳасан ва сиз бир-бирларингиздан қолишмайдиган разил одамларсиз. Агар сизлар бирон ишни қилишга жазм қилдингизми, ҳар иккалангиз ҳам бу ишингиз мамлакатни мустаҳкамлаш учунми, ёки Янги имомни келишига тайёргарлик кўришми, бари бир гўр, ғалабага эришиш учун йўлингизда учраган ҳар қандай одамни ҳеч иккиланмасдан нариги дунёга жўнатаверасиз. Мен учун эса ҳаётда мени қизиқтирадиган ҳеч нарса қолмади. У менинг кўзларимга кун сайин хунукроқ кўриниб бораяпти. У гўзалроқ, лаззатлироқ бўлиши мумкинлигига қарамасдан, кун сайин ўз тароватини йўқотаяпти. Шундай бўлса-да, ўлимга олиб борувчи ҳар қандай фаолият адолатсизликдир». У бу гапларни қичқириб айтишни истар, лекин ўзини босиб, жим турарди. У ўз умрининг поёнига етиб, азоб чекаётган вазирга бор гапларини тўкиб солишга имконият беришга қарор қилди.

Оқшомги бу суҳбатдан сўнг Низом ўз қисматини тан ҳаётдан кўз юмишига кўникиб, кўрқмасдан яшай бошлади. У давлат ишларидан бутунлай юз ўгириб, бутун вақтини «Сиёсатнома» номли китобини тугаллашга сарфлади. Бу асар бутун мусулмон Осиёсида давлатни бошқариш ҳақидаги ягона йўриқнома бўлиб, ўз аҳамияти билан ундан тўрт аср кейин Фарбда Маклавелли томонидан ёзилган «Хукмдор» номли китобдан сираям қолишмас эди. Фақат «Хукмдор» сиёсатдан бутунлай кўнгли қолган, ҳамма ҳукмдорлар томонидан

рад қилинган киши томонидан ёзилган асар бўлса, «Сиёсатнома» салтанатни барпо қилган, донишманд кишининг тенги йўқ тажрибаси натижаси эди.

Шундай қилиб, Ҳасан Саббоҳ ўзининг узоқ вақт излаб юрган енгилмас қалъасига эга бўлган кунларда салтанатнинг энг қудратли кишиси Низомул Мулк ўз номини тарихда қолдириш билан банд эди. У ўз асарида қулоққа ёқадиган сўзларни эмас, балки бор ҳақиқатни баён қилиб беришни мақсад қилиб қўйган ва эндиликда султонга ёқмай қолишдан мутлоқо қўрқмас эди. Тарихчиларнинг таъкидлашича, у ўз ўлимини ҳам ўзига хос тантанавор бўлишини кутиб яшаган. Дарҳақиқат, у ана шундай ўлимга сазовор бўлганди...

Маликшоҳ вазир ҳузуридан қайтган мулозимларининг гапларини эшитиб, қулоқларига ишонмади:

-У ростдан ҳам ўзини менинг шеригим, менинг тенгим деб айтдимми?

Мулозимлар қайғули қиёфада буни тасдиқлаганини кўриб, у ғазабдан қутуриб кетди. Ўз васийини қозиққа ўтқазажagini, тириклайин чопиб ташлаяжagini, уни чор мих қилишга буюражagini айтиб, қичқира бошлади. Ниҳоят у Туркен Хотун олдида бориб, Низомул Мулкни вазифасидан озод қилишини ва ўлимга ҳукм этишини айтишга шошилди.

Энди вазирга содиқ қолган кўп сонли лашкарларни жунбушга келтирмайдиган ўлим чорасини ўйлаб топишгина қолганди. Туркен Хотун ва Жаҳоннинг бу борада ўз режалари бор эди: модомики Ҳасан Саббоҳ ҳам Низомни ўлдириш қасдида экан, Маликшоҳни барча гумонлардан ҳоли қолдирган ҳолда, нега унинг бу ниятини қўллаб-қувватламаслик керак?

Хулласи калом, султоннинг содиқ лашкарбошиларида бири бошчилигида Аламут қалъасига қўшин жўнатилади. Юзаки қараганда, қўшин юборишдан мақсад исмоилийлар қалъасини ишғол қилиш бўлса-да, аслида ҳеч қандай шубҳа уйғотмасдан, бош вазирни ўлдириш масаласини Ҳасан Саббоҳ билан келишиб олиш назарда тутилганди. Воқеаларнинг ривожини ипидан-игнасиғача аввалдан пухта режалаштирилди: султон Низомул Мулкни Исфохон ва Аламут ўртасида жойлашган Ниҳовандга бирга боришга кўндиради. Ўша ерда исмоилийлар ўз ниятларига эришадилар.

Ўша давр ҳужжатларида қайд қилинишича, Ҳасан Саббоҳ ўз одамларини йиғиб қуйидаги гапларни айтган: «Қай бирингиз бу мамлакатни Низомул Мулкдек разил одамдан қутқаришга тайёрсиз?» Аррани деган киши ўртага чиқиб, кўлини кўксига қўйиб, бу ишни бажаришга бажонидил тайёрлигини билдирди. Аламут ҳукмдори уни жўнатаётиб деди: «Бу манфур кишининг ўлдирилиши билан ҳуррам замонлар бошланади».

Ўша пайтлар Низом ўз уйидан ташқарига чиқмас, у султон назаридан тушиб, унинг қаҳрига учрагач, атрофида хушомад қилиб, гирдикапалак бўлиб юрган содиқ дўстлари униқидан қадамини узишди. Ёлғиз Ҳайём ва Низомга қарашли содиқ зобитларгина ундан хабар олиб турардилар. Низом асосий вақтини ёзиш билан ўтказар, бу ишини ҳолдан тойиб қолгунича давом эттирар ва баъзан Умардан уларни ўқиб чиқишни илтимос қиларди. Умар саҳифаларнинг айрим жойларини ўқиб, енгилгина кулиб қўяр, баъзан энсаси

қотиб, афтини буриштирарди. Ҳамма буюк кишилардек, Низом ҳам умрининг якунида ўзига ёқмаган айрим кишилар устидан кулиш, уларга ўткир найзасини санчиб олишдан ўзини тия олмасди. Жумладан, «Парда остида яшайдиган хотинлар» аталмиш қирқ учинчи бобда Умар қуйидагиларни ўқиди: «Қадам замонларда бир маликанинг ўз эрига, подшоҳга таъсири шунчалик катта эканки, унинг ҳар бир хархашаси ўзаро келишмовчиликлар ва ғалаёнларга сабабчи бўларкан. Қиссадан ҳисса шулки, бизнинг замонимизда ҳам бу ҳолат кўз олдимизда содир бўлаяпти. Демак, ҳар қандай ишда зафар қозонишни истасангиз, хотинлар айтган гапнинг тескарисини қилишни унутманг».

Навбатдаги олти боб исмоилийларнинг кирдикорларини фош қилишга бағишланган бўлиб, улар қуйидаги сўзлар билан якунланган эди: «Мен бу гапларни одамлар исмоилийлардан эҳтиёт бўлишлари лозимлиги учун ёздим. Бу худосизлар султоннинг яқин одамларини, амалдорларни бирин-кетин ўлдириб, ноғоралари бутун дунё бўйлаб янграй бошлаганида, уларнинг ҳақиқий башаралари кўринганида, бу сўзларимни ёдга олинглар. Мамлакат уларнинг даҳшатли қутқуси остида қолганида, ҳукмдорлар менинг бу сўзларим айна ҳақиқат эканлигини тушунадилар. Яратган эгамнинг ўзи ҳукмдоримизни ва салтанатимизни ёмон қисматдан асрасин!».

Кунлардан бир кун султон томонидан юборилган мулозим уни Боғдод сафарига таклиф қилаётганини маълум қилди. Вазир бу чорловда ўзини қандай қисмат кутаётганлигини билса ҳам, ҳеч бир иккиланмасдан рози бўлди. Жўнаш олдидан у видолашув учун Ҳайёмни чақиртирди.

-Бундай аҳволда сиз узоқ сафарга чидай олмайсиз, -деди Ҳайём.

-Бу аҳволда энди мен учун ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқ. Яна шуни билгинки, мени йўл ўлдирмайди.

Умар нима дейишни билмасди. Низом уни оталарча қучиб хайрлашди ва уни ўлимга ҳукм қилган султон ҳузурига йўл олди.

Султон ва вазир ўзаро суҳбатлашар эканлар, бир-бирларига олий мақомдаги мулозамат ва хушмуомилалик кўрсатиб, ўлим ҳақида ҳам фикрлаша бошладилар. Улар ҳукм ижро этиладиган жойга йўл олишар эканлар, Маликшоҳ ўз «ота»сидан ўсмоқчилаб сўради:

-Яна қанча яшайман деб ўйлайсан?

-Жуда кўп, жуда узоқ, -жавоб берди вазир, ҳеч иккиланмасдан.

Султон аччиқланди:

-Менинг олдимда ўзингни бунчалик мағрур тутмасанг?! Узоқ яшашни хоҳласанг, аввал Худодан умр тила. Бунчалик ишонч билан катта кетиш ўрнига, «бун ёлғиз Худо билади», - десанг бўлмайдими?

-Бундай жавоб беришимнинг сабаби бор. Ўтган оқшом бу нарса менинг тушимда аён бўлди. Мен тушимда пайғамбаримизни кўрдим. Худо уни раҳмат қилсин! Ундан қачон оламдан кўз юмишимни сўрадим ва қувонарли жавоб олдим.

-Қандай жавоб экан? –Маликшоҳ тоқатсизланди.

-Пайғамбар менга: «Сен ислом устунларидан бирисан, сен ўз атрофингда анча савоб ишлар қилдинг, сенинг ҳаётлигинг мусулмонлар учун жуда зарур. Шу сабаб мен сенга ўлимнинг пайтини ўзинг танлашинг имкониятини бераман», - деди. «Худо сақласин», - дедим мен . «Қандай одам ўз ўлими кунини ўзи белгилай олади? Одамзод барибир кўпроқ яшашни хоҳлайди ва ҳатто энг узоқ муддатни белгиласа ҳам, унинг тобора яқинлашиб келаётганидан ваҳимада яшайди. Ўша кун арафасида, у бир ойми, юз йилми, барибир, кўркувдан даҳшатга тушади. Шу сабаб:»мен аниқ муддатни белгилашни истамайман», - дедим. Ниҳоят, мен сеvimли пайғамбаримиздан биргина тилагимни ижобат қилишни сўрадим. Ундан ҳукмдорим Маликшоҳнинг ўлимини кўрмаслигимни тиладим. У менинг кўз олдимда улғайганини, мени «ота» деб эъзозлашини айтдим. Унинг ўлимини кўриб, ғам-кулфатда яшашни истамаслигимни билдирдим. «Келишдик, - деди пайғамбар. Сен султондан қирқ кун аввал ёруғ дунёни тарк этасан!».

Маликшоҳнинг юзи докадек оқариб кетди, қалтираган ҳолда ниятини ошкор қилиш даражасига етди. Низом мийиғида кулиб гапида давом этди:

-Мана кўраяпсанми? Сенинг олдингда ҳеч ҳам манманлик қилмаяпман ва бугун ишончим комилки, ҳали узоқ яшайман.

Ўша лаҳзада султон ўз васийини ўлдириш ниятидан қайтдими-йўқми, билмаймиз. Бироқ, бу ният унинг бутун фикру ҳаёлини банд қилиб қўйгани аниқ эди. Туш –бу ишониш қийин бўлган бир аломат бўлса ҳам, Низомнинг ҳаёти қил устида турарди. У жўнаб кетиш арафасида атрофида йиғилган содиқ зобитлари муқаддас «Қуръон» устига қўлларини қўйишиб, агар уларнинг хўжаси ўлдирилса, унинг душманлари ҳам сўзсиз ўлдирилиши ҳақида қасамёд қилдилар.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ўша замонларда салжуқийлар салтанати дунёдаги энг қудратли давлатлардан бири ҳисобланарди. Шу қудратли салтанат тизгинини энг шижаотли аёллардан бири – Туркен Хотун ўз қўлига олишга жазм қилди. У ўзининг пардалар билан тўсилган хонаси ортида ўтириб, эри – султон измидаги ҳарбий қўшинларни Осиёнинг у бурчагидан бу бурчагига силжитар, саркарда ва вазирларни, ҳоким ва қозиларни шахсан ўзи тайинлар, ҳатто халифага ҳам йўриқномалар юборар, бутун дунё томонидан энг разил кўпоровчи деб тан олинаётган Аламут ҳукмдори Ҳасан Саббоҳ билан ҳам яширинча музокаралар олиб боришдан тап тортмасди. У ҳатто ҳарбий бошлиқларга ҳам ўз ҳукмини ўтказа бошлади. Бундан ранжиб, норозилик билдира бошлаган айрим амирларга малика кескин оҳангда: «Бизнинг салтанатимизда фақат эркаklar жанг қилишади, бироқ аёллар уларга ким билан жанг қилишни кўрсатиб

беради!»-деб жавоб берарди. Султон ҳарамида уни «Хитой хотин» деб атардилар. Асл насиби Қашқарлик бўлган, Самарқандда таваллуд топган ва акаси Носирхондек қонига ўзга қон аралашмаган, шу сабабли қиёфасидан на араб, на форсийларга хос белгилар сезилмайдиган бу аёл султон Маликшоҳнинг биринчи хотини эди. Тўққиз ёшли шахзодага никоҳлаб беришганида у ўн бир ёшда эди. Бокира малика ўз умр йўлдошини эркак каби улғайишини сабр билан кутди. У ўспирин шахзоданинг иягида пайдо бўлган дастлабки мўйларни меҳр билан силади. Шахзода унинг эркалашлари туфайли вужудида уйғонаётган ҳиссиётлардан уялиб, қизариб, сакраб кетганларидан завқланди. Унинг кундан-кун ўсиб, мушаклари тўлишиб бораётганлигини кўриб, дўмбоққина, қатъиятсиз бу йигитча озгина илтифот эвазига ўзига бутунлай итоат этаётганлигини сезган малика, ёш бўлишига қарамасдан, барча аёлларга хос макр-ҳийлаларни унда синаб кўра бошлади. Йиллар давомида у эрининг энг ардоқли, энг эъзозли, эркатой хотини бўлишга ва айни пайтда уни ўз измига юритиш санъатини қойиллатиб бажарадиган биринчи малика бўлиш шарафига эришди. Шахзода овдан, мусобақадан, ёки тасодифий ўзаро муштлашувдан, амирларнинг сершовқин кенгашидан, серулфат зиёфатлардан маст-аласт қайтганида, ёки Низомул Мулк ҳузурида бўлган, унинг учун зерикарли ва оғир туюладиган суҳбатлардан ҳориб, чарчаб келганида у фақат Туркен Хотун оғушида ором олар, овунар эди. У кирган заҳоти хотини юзидаги ҳарир чодрани кўполлик билан сидириб ташлар, бундай кўполликка майин табассум билан жавоб берган маликанинг юзларига юзини босар, бундан завқланаётган, ўзини хурсанд қилиб кўрсатаётган хотинининг чехрасини кўриб, унинг кучоғида гўдакдек эркаланар, ўз жасорати, қаҳрамонлиги ҳақида оғиз кўпиртириб мақтанарди. Хитойлик хотин унинг ҳар бир сўзини маъқуллар, уни тенги йўқ пахлавондек мақтар, ҳар бир инжиқликларига, кўполликларига нозу-карашмалар билан жавоб берар, ёш султон вужудида уйғонаётган ҳайвоний ҳирсни турли воситалар билан тобора алангалатар эди. Бундай макру ҳийлалар домига илинган ёш султон худди ёввойи ҳайвондек унга ташланиб, оғир жисми билан уни эзғилар, малика эса буларнинг барчасига бардош бергани ҳолда, ириллаётган йиртқичга ўз нафсини қондириш имконини берар ва айни пайтда уни бундай лаззатнинг узок манзилларига етаклаш санъатини қойиллатарди. Кейин у, нафси ором олган, ҳарсиллаётган «ёввойи ҳайвон»нинг қошларини, киприкларини, лабларини, терга ботган бўйинларини меҳр билан сийпалар, шахзода эса мушукдек кўзларини сузганича тинчланар, қорни тўйган йиртқичдек тамшаниб, ором олар эди. Худди шундай лаҳзаларда маликанинг ҳар бир орзу- истаги сўзсиз ўз ижросини топарди. Малика бунга эришиш учун унга латифалар, шеърлар айтиб берар, аёллар ишлатиши мумкин бўлган меҳр ва макрнинг минг бир усулларини қўллар, ёш султон унинг кучоғида ҳеч қачон зерикмас ва хотинига ҳар кеч фақат у билан бўлишга онтлар ичар эди. Ростдан ҳам ёш султон Туркен Хотунни болаларча меҳр ва содиқлик билан севар, умрининг охиригача шу ҳиссиётига содиқ қолганди. Эри унга ҳеч нарсани рад қила олмаслигини малика билар ва салтанатдаги ҳар қандай қарор, ҳар қандай

ҳарбий юриш, янги ҳудудларни босиб олиш, фақат унинг азми билангина амалга ошарди. Бу салтанатда унинг ягона рақиби, унга қарши чиқаётган , жиғига тегаётган ягона киши - бош вазир Низомул Мулк эди, холос. Мана у, ана шу 1092 йилда, ўз рақибини ер билан яксон қилиш арафасида турибди.

Маликалар ўз ҳаётларидан хурсанд бўлиб яшайдилар, - деб ўйлайсизми? Йўқ, албатта. Уларнинг ҳам ўзларига хос турмуш ташвишлари бўлади. Туркен Хотун ёлғиз қолган кезларида, ёки ўз маслакдоши Жаҳон билан якка қолганида ҳаётдан нолиб кўз ёшлар тўкар, бу кўз ёшлар ўз болалари ҳақида, тахт валиахдлиги ҳақида қайғураётган она – маликанинг кўз ёшлари эди. У ўз қисматини қарғар ва ҳеч ким уни «ношукурлик қилманг», - дея койишга журъат эта олмасди. Унинг тўнғич ўғли Маликшоҳ томонидан тахт вориси қилиб тайинланган, султон ўғлини барча юришларида, саёхатларида, тантаналарида ўзи билан бирга олиб юрарди. Султон ўғли билан фахрланар, эркалатар, барчага кўз-кўз қилар, унга барча вилоятларни кўрсатар ва бир кун келиб буларнинг барчасига у ҳукмронлик қилишини уқтирарди: «Бирорта султон ўз ўғлига бунчалик улкан салтанатни мерос қилиб қолдирмаган!»- дерди у ўғлига. Ўша пайтлар Туркен Хотун ўз қисматидан ростдан ҳам рози бўлиб юрар, гулгун чехрасига бирон қайғу-алам соя ташламаган эди. Бироқ, валиахди тўсатдан оламдан кўз юмди. Чидаб бўлмайдиган иситма хуружи уни оёғидан чалди. Табиблар унинг жонини сақлаб қолиш учун беҳуда уриндилар. Ёш шахзода икки оқшом жон талашиб, кўзини мангу юмди. «Унга ёмон кўз теккан, ёки заҳар берилган» –дея тахмин қилдилар. Туркен Хотун чексиз қайғу-алам билан кўз ёш тўкди. Ниҳоят, вақт уни ўзига келтирди. Аза муддати тугаши биланоқ, у иккинчи ўғлини тахт вориси қилиб тайинланишига эришди. Маликшоҳ ҳам бутун меҳру-муҳаббатни янги тахт ворисига бағишлай бошлади. Тўққиз ёшли шахзодага «Шаҳаншоҳ, салтанат устун, мусулмонларнинг ҳақиқий ҳимоячиси» каби дабдабали унвонлар берила бошлади.

«Ёмон кўзлар» ва бахтсизлик янги тахт ворисини ҳам аяб ўтирмади. У ҳам худди акаси сингари шубҳали иситма исканжасида жон таслим қилди. Хитойлик хотин энди охириги, учинчи ўғлини тахт вориси қилиш учун бор куч – гайратини сарфлай бошлади. Лекин унинг бу сафарги саъй- ҳаракатлари анча қийин кечди. Чунки, шахзода ҳали бор йўғи- бир ярим ёшда ва бунинг устига Маликшоҳнинг бошқа хотинларидан ҳам яна учта улғайган ўғиллари бор эди. Улардан икkitаси бир жория аёлдан туғилган, бироқ ўғиллардан энг каттаси - Барқёруқ исмли шахзода султоннинг холаваччаси бўлган хотинидан туғилган эди. Ёши катталиги-ю, ҳақиқий султон наслидан туғилганлиги учун бу шахзода тахт вориси бўлишликка қонуний ҳақли эди. Туркен Хотун рўпарасидан чиққан бу тўсиқни қандай бартараф қилиш чорасини топа олмай боши қотди. Икки тарафлама салжуқий ҳисобланган бу шахзоданинг тахт вориси бўлишига Низомул Мулк ҳам бош қўшганди. Бош вазир салтанатда рўй

бераётган бундай талаш-тортишувни одилона ҳал қилишга, сулолада ворислик қоидаларини таъсис қилишга уринар, султоннинг энг катта ўғли тахт вориси бўлиши лозимлигини инкор қилиб бўлмас далиллар билан исботлаб, маликанинг ярасига туз сепарди. Бироқ, вазирнинг барча уринишлари беҳуда кетди. Маликшоҳнинг ўз сеvimли хотини гапини ерда қолдиришга журъати етмади. Туркен Хотун «Агар менинг ўғлим тахт вориси қилиб тайинланмас экан, бошқа ҳеч кимни тахт вориси қилиб тайинламайсиз!»- деган талаб қўйди.

Шундай қилиб, Маликшоҳ ҳам худди отаси ва боболаридек ҳеч кимни тахт вориси қилиб тайинламасдан яшайверишга аҳд қилди. Бироқ, Туркен Хотун қўл қовуштириб ўтирадиган хотинлар хилидан эмасди. У энди охирги ўғлини омон-эсон ўлғайтириш ва ниҳоят бир кун уни тахтга чиқариш ташвиши билан яшай бошлади. У ўз бошига тушаётган барча қайғу-аламларнинг асосий сабабчиси деб Низомул Мулкни билар ва жонсараклик билан унинг жонига қасд қилиш чораларини қилдиради. У вазирнинг ўлимини тезлаштириш учун барча имкониятлардан фойдаланар, бу йўлда на фитналардан, на дўқ-пўписалардан, ва ҳатто ассасинлар билан ҳам кунаро музокаралар олиб боришдан қайтмасди. Айнан шу мақсадда у ҳам Боғдод сафарига отланди. У ҳукм ижро этилишини ўз кўзлари билан кўришни истарди.

Бу кун Низомул Мулкнинг охирги марта дастурхон олдида ўтириши бўлди. Рамазон ойининг ўнинчи оқшомида амалдорлар, сарой аъёнлари, амирлар, ифторликка тўпландилар. Ифторлик дастурхони кенг ўтов ичида тузатилганди. Машъалалар ёруғида кумуш баркашларда туя, қўй, қовурилган тустовуқ гўштлари тортилди. Кун бўйи нафсларини тийиб оч юрган олтмиш нафар меҳмонларнинг қўллари бирданига таомларга чўзилди. Беихтиёр чўккан жимликда оғизларнинг чапиллаши-ю, гўшт парчаларининг шиппиллаб, гижирлаб чайналаётганлиги эшитиларди холос. Нафслар биров ором олгач, ҳар ким ўз товоғидаги гўштарнинг энг яхши бўлақларини олиб, бир-бирларига узатишиб, ўзаро мулозамат қилишлар бошланиб кетди.

Низомул Мулк жуда кам овқат тановвул қилди. Ўша кеч унинг дарди одатдагидан кўпроқ азоблар, ичи ёнар, кимдир бақувват қўллари билан ичакларини тортқилаётгандек туюлар, дастурхон олдида қоматини базур тик тутиб ўтирарди. Унинг ёнида ўтирган Маликшоҳ ўзига илтифот қилиб узатилаётган гўшт бўлақларини иштаҳа билан ер, аҳён-аҳёнда вазирга кўз ташлаб қўяр, фикру ҳаёлини банд қилаётган мақсадини ошкор қилиб қўйишдан кўрқиб, тинимсиз ковшанарди. У тўсатдан қўлини товоққа узатиб, энг сергўшт бўлақни олида, вазирга узатди. Низомул Мулк гўшт бўлагини хушмуомилалик билан олиб, ундан бир тишлам еди. Худо, султон ва ассасинлар томонидан уч бора ўлимга маҳкум қилинган кишининг томоғидан гўшт ўтармиди?

Ифторлик тугаганида қоронғи тун бошланганди. Биринчи бўлиб Маликшоҳ ўрнидан кўзгалди. У вазирининг қиёфасида кўрган азоб-укубатларни, дард -изтиробларини тезроқ Туркенга сўзлаб беришга ошиқарди.

Ҳамма қўзғолгач, қўллариға таяниб базур ўтирган Низомул Мулк ҳам қийинчилик билан ўрнидан турди. Унинг ўтови унчалик олисда эмас, у ерга бир амаллаб етиб олса, қария холаси унга ажойиб малҳамлар ичириб, оғриқ азобини анча енгиллаштириши мумкин. Ўтовгача юз қадамлар босиш лозим. Султон ўтови атрофида югуруб-елаётган хизматкорлар ва аскарларнинг ғала-ғовур эшитилиб турибди. Аҳён-аҳёнда аёлларнинг босиқ кулгилари ҳам кулоққа чалинади. Йўл унга жуда узоқ туюлар, оёқларини базўр кўтариб, судралгандек илгариларди. Одатда унинг атрофида ўнлаб хушомадгўйлар гирдикапалак бўлишар, лекин, эндиликда султон қаҳрига учраган бу қудратли ва айни пайтда бечора қарияга кўмак берадиган биронта одам топилмасди.

Тўсатдан жулдур чакмонли, баҳайбат гавдали бир киши аллақандай дуоларни минғиллаганича унга яқинлаша бошлади. Вазир уни тиланчи деб ўйлаб, кўнгли яйраб кетиб, ҳамёнини чиқарди ва унга учта олтин танга узатди. Қоронғиликда ўткир тиг ярқиради. Бу шунчалик тез рўй берди-ки, вазир унинг қўли кўтарилганини кўрди холос. У пичоқ тиги кийимига, кейин вужудига санчилганини сизди. Қўрқувдан қичқирмади ҳам, юзида бир лаҳзалик ҳайрат аломатлари зоҳир бўлиб, охириги марта чуқур тин олди. У ерга секин кулаётиб танасидан суғуриб олинаятган пичоқ тигини сизди ва қалтироқ товушда минғиллаб айтилган «бу сенга Аламутдан совға!»- деган сўзларни эшитди холос. Бир зумда ҳар томондан қичқириқлар янгради. Қотилни ўтовлар орасидан қувиб, ушлаб олдилар. Саросимада кимдир унинг бўғзига пичоқ тортиб юборди. Кейин жонсиз қотилни оёқларидан судрашиб, гулхан устига отиб юбордилар.

Ўша йилларда Аламут қаъласидан топшириққа юборилган кўплаб ассасинлар ана шу тарзда ҳалок бўлишарди. Бироқ, энди улар қотиллик содир қилгач, ҳеч тарафга қочмасдан, ўз ўлимларига тик қараб, ҳаётдан мардонавор кўз юмишга ўргатила бошланди. «Бизга душманларимизни йўқ қилишнинг ўзигина кифоя қилмайди, - ўргатарди уларга Ҳасан.- Биз қотиллар эмас, балки Оллоҳ ҳукмини амалга оширувчилармиз, биз бу ҳукмни бутун ҳалойиқ кўз олдида амалга оширишимиз ва ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан қўрқмаслигимизни намойиш қилишимиз керак. Агар биз бир кишини ўлдирсак, минглаб кишилар қалбига даҳшат уруғларини қадаймиз. Энди бизга фақат ўлдириш ва даҳшат солишнинг ўзи етарли эмас. Энди биз мардона ўлишни ҳам билишимиз лозим. Ўлимга тик қараб, Оллоҳ иши учун ўлмоқ шарафдир. Бундай ўлим одамлар қалбида бизга ҳурмат уйғотади ва бизнинг ишимизга хайрихоҳларни кўпайтиради, сафларимизга кирувчилар сони тобора кўпаяверади. Мардонавор ўлмоқ – ўлдиришдан муҳимроқдир. Биз ўзимизни ҳимоя қилиш учун ўлдирамиз. Биз ўз сафларимизни кенгайтириш учун, охир-оқибатда ғалаба қилишимиз учун ўлимга тик боқамиз. Ғалаба қилмоқ асосий мақсадимиз, ўзимизни фидо қилишимиз – ғалабани тезлаштириш йўлидаги бир воситамиз холос».

Бундан буён рўй берадиган қотилликлар кўпроқ жума намози пайтида, масчитларда, ҳалойиқ кўзи олдида уюштириладиган бўлди. Вазирлар, шахзодалар, амалдорлар бир тўда қўриқчилар билан юришга одатландилар. Бироқ ўлдиришлар ҳамон давом этар, ҳалойиқ бундай қотилликларни ҳам даҳшат, ҳам қизиқиш билан томоша қиларди. Аламут қотиллари ҳамма жойда, турли кийимларда ҳозир у нозир эдилар. Жумладан, улар қўриқчилар ичидан ҳам топиларди. Ҳамманинг фикру ҳаёли ибодат билан банд бўлиб турган бир пайтда қотил ишга киришар, қурбон қонга беланиб ерга йиқилар, қотил эса жойидан жилмасдан, ўргатилган дуосини такрорлаганича, ўзини маҳв қилишга ташланаётган қўриқчиларга, ҳалойиққа мағрур табассум билан қараб турарди. Аламут хўжайинининг фикрича, ўлдирилган ҳар бир амалдор ўрнига ўтирган янгисининг эътиқоди исмоилийлар фойдасига ўзгараверади ва шундай қилиб, ҳар бир қотиллик улар сафига ўнлаб, юзлаб одамларни хайрихоҳ қилаверади.

Бундай даҳшатли қотилликларни содир қилувчи кишилар гиёҳванд кишилар бўлган деган тахмин ҳам бор. Ўлимга мағрур табассум билан тик боқаётган бундай кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини бошқача қандай изоҳлаш мумкин? – дейишади бу фикр тарафдорлари. Айниқса Марко Полонинг эсдаликлари бу фикрни ғарбда кенг тарқалиб кетишига сабаб бўлган эди. Мусулмон дунёсида уларни баъзан «гашишиён», яъни «наша чекувчилар» деб ҳам атардилар. Эҳтимол, бу фикр улардан нафратланган кишилар томонидан ўйлаб топилган бўлиши мумкин. Айрим шарқшунослар «ассасин» сўзи кўплаб Оврўпа тилларида мавжуд бўлган «ўлдирувчи», «қотил» сўзидан олинган, деб ҳисоблайдилар. Бироқ, ҳақиқат бошқача бўлса керак. Аламут қаъласидан топилган ҳужжатларга кўра, Ҳасан ўз тарафдорларини «асосиюн», яъни «янги эътиқод асосларига содиқлар» деб аташни севган. Натижада чет элликлар томонидан тўғри тушунилмаган бу сўз «гашашиюн» – «нашавандлар» маъносида талқин қилинган. Дарҳақиқат, Ҳасан Саббоҳ турли гиёҳ ва ўсимликларнинг даволовчи, оғриқни қолдирувчи, ёки кишини руҳлантирувчи хусусиятларини яхши билган ва турли гиёҳларни экиб, парваришлаб, улардан дорилар тайёрлаб, бемор бўлиб қолган ўз ҳамфикрларини даволаган. Масалан, у кашф қилган бир дори талабаларнинг фикрлаш қобилиятини фаоллаштириб, хотираларини мустаҳкамлаган. Бу дори асал, майдаланган ёнғоқ талқони ва кашнич ўсимлигининг шарбати аралаштирилиб тайёрланган. Шундай қилиб, Ҳасан Саббоҳ дурустгина табиб ҳам бўлган. Исмоилийларга тақаладиган барча маломатларга қарамасдан шуни тан олиш жоизки, ассасинларни руҳлантирувчи ягона куч уларнинг мустаҳкам эътиқодларигина бўлган, холос. Бундай эътиқод энг зўр усуллар билан ташкил қилинган машғулотлар ва сабоқлар, вазифаларни аниқ белгилаш, шунингдек, қаттиқ тартиб-интизом орқали шакллантирилган. Бу жамиятнинг бошида унинг ягона ҳукмдори, унинг барча тартиб қоидалари-ю, сирларини ўзи кашф қилган Ҳасан Саббоҳ турарди. Унинг атрофида бир гуруҳ юқори мартабали уламолар жамланган бўлиб, улардан учтаси ўринбосарлари ҳисобланарди. Улардан биринчиси шарқий Форс, Хуросн, Кухистон ва Мовароуннаҳрда, иккинчиси, ғарбий Форс ва Ироқда, учинчиси- Сурияда олиб

бориладиган тарғибот-ташвиқот ишларига мутасади эдилар. Иккинчи поғонада-бевосита фаолият кўрсатадиган «рафиқ»лар турардилар. Улар ҳар тарафлама мустаҳкам сабоқ олишган энг қобилиятли кишилар бўлиб, қалъаларда, шаҳар ва вилоятларда жамият ишини юритишга раҳбарлик қилардилар. Улардан энг қобилиятлилари юқори поғонадаги олий мартабали даъватчилар сафига сайланишлари мумкин эди. Энг пастки поғонада «лассак» деб аталувчи, жамиятга янги қабул қилинган кишилар турарди. Улар жамиятнинг оддий аъзолари бўлиб, бирон жиддий ишга ёки махсус сабоқ олишга лаёқатсиз аъзолар ҳисобланар, улар орасида Аламут атрофида яшайдиган чўпонлар, аёллар ва қариялар кўп эди. Жамиятга янгидан қабул қилинганларни «мужиблар» деб ҳам атардилар. Улар жамиятнинг мақсад ва вазифалари ҳақида дастлабки сабоқларни олишар ва қобилиятларига кўра «рафиқлар» бўлиб етишиш мақсадида чуқурроқ билим олиш учун Аламутга жўнатиладар, шундан сўнг Ҳасан Саббоҳнинг ҳақиқий қудратини намоён қилувчи «фидойилар»-«жонини тикканлар» бўлиб етишардилар.

Аламут ҳукмдори одатда шогирдларининг энг эътиқодлилари, чаққон ва чидамлиларига эътибор берар ва айни пайтда, ўқув машғулотларига камроқ лаёқатлиларни «фидойилар» сафига қўшмасди. Ҳасан «фидойилар» тарбиялашга алоҳида эътибор қаратган. Ўқув машғулотларида ханжар санчиш усуллари, хат ташувчи каптарлардан, махфий сўзлардан фойдаланиш, Аламут билан тез ва яширин алоқа ўрнатиш сирлари тиришқоқлик билан ўргатиларди. Шунингдек, улар биронта маҳаллий шева ёки лаҳжада гаплашиш, бегона киши билан тил топишиш усулларига, одамлар билан аралашиб кетиш, бунинг учун лозим бўлса ҳафталаб, ойлаб мақсад сари интилиш, одамлар нафратига эътиборсиз бўлиш, душманни йўқ қилиш учун энг қулай пайтни пойлаш, уларни қўлга тушириш учун энг моҳир овчидек ҳаракат қилиш, душман юрадиган йўлларни, кийинишини, одатларини, уйдан чиқиш ва кириш пайтини билиб олиш, энг обрўли кишиларнинг ишончини қозониб, улар паноҳида иш юритиш каби кўплаб фаолият сирлари ўргатиларди. Маълум бир ҳужжатда баён қилинишича, белгиланган қурбонни маҳв қилиш учун икки нафар «фидойи» икки ой давомида насронийлар черковида роҳиблар сифатида фаолият кўрсатишганлар. Гиёҳвандликка берилган кишиларнинг қўлидан бундай ишлар келишига ишониш мумкинми? Ҳасан Саббоҳ кашф қилган бу жамият аъзосида энг биринчи ҳислат- бу эътиқодга содиқлик ва ўлимга беписанд қараш эди. Шундай қилиб, Ҳасан Саббоҳ тарихдаги энг даҳшатли жамият – ассасинлар жамиятини барпо қилишга муваффақ бўлди. Аср сўнгида уларга бас кела оладиган, улар билан курашга бел боғлаган янги бир куч пайдо бўлди. Бу ўлдирилган бош вазирга содиқ қолган Низомия зобитлари бўлиб, улар ҳам ассасинларни турли усуллар билан қирғин қилишга киришдилар. Албатта уларнинг усуллари исмоилийларникидек даҳшатли ва ақлни лол қолдирадиган даражада ваҳимали бўлмаса-да, ҳар ҳолда уларнинг сафи тобора камая боришига сабаб бўлди.

ЙИГИРМАНЧИ БОБ

Ғазабланган оломон қотилнинг жонсиз танасини у ёқдан бу ёққа судраб юрган пайтда Низомиянинг беш нафар зобити Низомул Мулкнинг совиб улгурмаган жасади атрофида тўпландилар. Улар бир муддат сукут саклаб туришгач, ўнг қўлларини олдинга чўзишиб, бир овоздан қасамёд қилдилар:

-Тинч ухланг хўжайин, сизнинг биронта душманингиз бу дунёда тирик қолмагай!

Низомул Мулкнинг душманлари кўп эди. Лекин кимдан бошлаш керак?

Улар шивирлашиб, биринчи рақамли қурбон номини тилга олишди. Бу масалада уларнинг фикрлари бир жойдан чиқди. Уларнинг қўллари яна олдинга чўзилди, жасад олдида тиз чўкишиб, қасамларини яна такрорладилар. Кейин, касаллик туфайли озиб кетган, бироқ ўлим туфайли оғирлашиб қолган вазир жасадини кўтариб, қароргоҳлари томон олиб кетдилар. Аёллар аллақачон тўпланиб, уввос йиғи бошлашган, жасадни кўришгач эса, қоронғи тунни уларнинг увиллаб йиғлаган фарёдлари босиб кетди. Зобитлардан бири уларга ўдағайлади:

-Қасос олинмагунча ҳеч ким йиғламасин!

Ваҳимага тушган аёллар бир зум увлашдан тўхтаб, тинчгина ётган, дорилбақога йўл олган вазир жасадига тикилиб қолдилар. Кейин, ўзларини боса олмасдан яна пиққиллаб йиғлашга тушдилар.

Мурда бошига султон етиб келди. Дастлабки қичқириқлар эшитилганида у Туркен Хотун ҳузурида эди. Янгиликни билиб келишга кетган ғулом қалтираганича қайтиб келди.

-Султоним! Қотил бош вазирни чавақлаб кетибди. У умрининг қолганини сизга қолдириб кетибди!

Султон ва малика жимгина бир-бирларига қараб олишди. Кейин Маликшоҳ ўрнидан туриб, узун қоракўл пўстинини кийди ва маликанинг кузгиси олдида бир зум тўхтаб, ўз афт-ангорига тикилди. Кейин қиёфасига қайғули тус бериб, марҳум олиб кирилган ўтов томон йўл олди. Аёллар унга «ота»сини кўриш учун йўл бўшатдилар. У марҳум ёнида чўнқайиб фотиҳа ўқиди-да, пинҳона қувончини баҳам кўриш учун Туркен Хотун ҳузурига йўл олди. Энди Маликшоҳ бутунлай ўзга одамгача айланди. Бош вазир ўлимидан кейин ҳамма «султон салтанат тизгинини ўз қўлларига олади», - деб ўйлаганди. Ҳаммаси аксинча бўлди. Бош вазирнинг оталарча тергаб туришидан қутилиб олган султон бутунлай болаларча бебошликка, кўнгилхушликка берилиб кетди. Саройдаги йиғилишлар, муҳокамалар, элчиларни қабул қилишлар бутунлай тўхтаб қолди. У кундузлари чавғон ўйнар, ёки ов билан машғул бўлар, кечалари

улфатлари билан майхўрлик қиларди. Унинг бебошлиги шу даражага етдики, ҳатто Боғдод халифасига хат ёзиб, шаҳарни ўзининг қишлоқ қароргоҳига айлантираётганини, халифа бошқа шаҳарга кетиб, бошқа қароргоҳ топиши лозимлигини талаб қилди. Пайгамбарлар авлодидан бўлган ва уч ярим асрдан бери аجدодлари Боғдодда яшаб келган халифа ноилоҳ аҳволда қолиб, ундан кўчишга тайёргарлик кўриш учун бир ой муддат беришни илтимос қилди. Ўттиз етти ёшга кирган, қарийб ярим дунёнинг ҳукмдори бўлган султоннинг бу ҳатти-ҳаракатларидан Туркен Хотун хавотирга тушиб, уни бу йўлдан қайтаришга уринди. Лекин Маликшоҳ ўз билганидан қолмади. Малика уни ўз ихтиёрига қўйиб бериб, ҳукмдорнинг енгилтакликларидан ўз обрў-эътиборини кучайтириш мақсадида фойдалана бошлади. Низомул Мулк амалдорлари ўринларини эгаллаган амирлар, мансабдор шахслар, энди ўз ишларини малика орқали ботиришарди. Султон эса, малика томонидан режалаштирилган ҳар қандай ишга маст-аласт ҳолда розилитк билдирадиган бўлди. 1092 йилнинг 18 ноябрида Маликшоҳ Боғдоднинг шимол томонида жойлашган чакалакзорда ов қилиб юрарди. У отган ўн икки пайкондан фақат биттасигина нишонга тегмади. Ҳамроҳлари унинг мерганлигини, ҳеч ким унга тенглаша олмаслиги ҳақида ҳамду-санолар айтардилар. Қизиқарли ов унинг иштаҳасини очиб юборди. Буни у ўз гумашталарига сўқиниш орқали изҳор қилди. Ғуломлар тезда ишга киришди. Овланган ёввойи ҳайвонлар сўйилди, тозаланди ва сихга тортилди. Энг ёғли бўлақлар султон товоғига қўйилди. Султон гўштни икки қўллаб ушлаб, иштаҳа билан ғажий бошлади. У аҳён-аҳёнда ўткир шароб тўлдирилган қадахни симирар, ғуломлар овларда доим бирга олиб юрадиган, у ёқтирадиган сиркаланган мевалардан қарсиллатиб тишлаб, газак қиларди. Бирдан унинг бубун вужудини, ичак -чавоқларини ёриб юборар даражада кучли оғриқ тутиб қолди. Султон оғриқдан ўкириб юборди, гумашталар кўрқувдан қалтирай бошладилар. Маликшоҳ телбаларча бақириб шароб қуйилган қадахни улоқтириб юборди ва ошқазонидаги барча еганларини қусиб ташлашга ҳаракат қилди. У икки букилиб қайт қила бошлади. Атрофидаги ўнлаб сарой амалдорлари, навкарлар, хизматкорлар унинг тирик қолишидан умидларини узишиб, саросима ва ваҳимадан қалтирашарди. Султоннинг шаробига ким заҳар солганлигини ҳеч ким билмасди. Ким билсин, сиркаланган мевалар заҳарланганми, ёки қоврулган гўштми? Лекин ҳамманинг фикрида бир гап айланарди: бош вазир оламдан ўтганига ўттиз беш кун бўлди. Низомул Мулк султондан камида қирқ кун олдин ўлишини башорат қилганди.

Унинг қасоскорлари ҳукми вақтида ижро этгандилар.

Туркен Хотун фожиа рўй берган жойдан бир соатлик масофада жойлашган султон қароргоҳида эди. Ҳали тирик, бироқ бутунлай ҳолдан тойган султонни унинг ҳузурига келтирдилар. Малика ҳаммага тезда ўтовдан чиқиб кетишни буюрди. Унинг ёнида Жаҳон, икки-уч содиқ кишилар ва султоннинг томирини текшираётган сарой табибигина қолди.

-Хукмдор тузалиб кетадими?- сўради малика табибдан.

-Унинг юрак уриши тобора секинлашаяпти. Оллоҳ унинг ҳаёт шамини сўндираяпти. Унинг ҳақиқа ибодат қилишдан ўзга чорамиз йўқ!- тушунтирди табиб.

-Агар Оллоҳнинг хоҳиши шундай бўлса, мени диққат билан эшитинг! Унинг овози бева қолган аёлнинг эмас, балки салтанатнинг ҳақиқий эгасиники сингари янгради:

-Бу ўтовдагилардан бошқа ҳеч ким султоннинг ҳаётдан кўз юмганлигини билмасин! Уни сўраганларга у жуда секинлик билан соғаяётганлигини, дам олиши лозимлигини ва ҳеч ким унинг олдига кириши мумкин эмаслигини айтиш билан кифояланинг!

Шундай қилиб, салжуқийлар салтанатида Туркен Хотуннинг чақмоқдек тез сўнган қонли тарихи бошланди. Ҳали Маликшоҳнинг юраги уришдан тўхтамасданоқ, у бир гуруҳ содиқ амалдорларини тўрт ёшдан бироз ошган ўғли султон Махмудга содиқлик ҳақида қасам ичишга мажбур қилди. Кейин халифага хат ёзиб, Маликшоҳ вафот этганини ва тахтга ўғли Махмудхон чиққанлигини тасдиқлашни сўради. Бунинг эвазига халифа Боғдод шаҳрида қолиши мумкинлигини ва унинг номи салтанатнинг барча масчитларида хутбага қўшилажаклигини таъкидлади.

Сарой аҳли Исфакхон томонга йўлга чиққанида Маликшоҳ аллақачон оламдан кўз юмган, бироқ малика ҳамон буни қўшинларга маълум қилишни истамасди. Султоннинг мурдаси олти от қўшилган, устига чодир ёпилган аравада олиб келинар, бундай аҳволда мумиёланмаган жасад тез орада сасиб кетиб, ўзини ошкор қилиб қўйиши тайин эди. Туркен ундан тезроқ қутулишга қарор қилди. Шундай қилиб, “Буюк султон, қудратли шаҳаншоҳ, мағрибу машриқ ҳукмдори, ислом динининг суянган тоғи, дунё ва дин фаҳри, барча ғалабаларнинг отаси, Худо томонидан тайинланган халифанинг мустаҳкам таянчи” Маликшоҳнинг жасади тунда яширин равишда йўл чеккасига кўмиб юборилди. Унинг қабрини кейинчалик ҳеч ким, ҳеч қачон излаб топа олмайди.

Тарихчилар бу ҳақда “шундай қудратли ҳукмдор аянчли ва шармандали ўлим топганини, унинг қабри устида ҳеч ким қуръон тиловат қилиб, йиғи-сиғи қилмаганини” ҳайратланиб ёзгандилар.

Султоннинг ғойиб бўлиши тез орада ҳаммага ошкор бўлиб қолди. Бироқ, Туркен осонлик билан ўзини оқларди: “Бундай вазиятда, -дерди у, менинг биринчи вазифам султон ўлимини душманларга билдирмаслик эди. Чунки асосий қўшинлар ва сарой аҳли пойтахтдан узоқда эди”. Ҳақиқатда эса, унинг асосий мақсади ўз ўғлини тахтга ўтқозиш ва салтанат тизгинини ўз қўлларига олиш учун вақтдан ютиш эди. Ўша давр тарихий ҳужжатларида ҳам айнан шундай фикрлар билдирилган. Жумладан, салтанат қўшинлари ҳақида гап кетганида “Туркен Хотун қўшинлари”, Исфакхон ҳақида эса, “Туркен Хотун пойтахти” –деган жумлаларни ўқиш мумкин. Ҳужжатларда бола султон номи мутлоқ учрамайди ва зарур ҳолатларда уни “Хитойлик хотиннинг ўғли” –дея

зикр қилинади холос. Туркен Хотуннинг мақсадларига қарши чиқа оладиган, унинг кўнглига гулгула сола оладиган ягона куч бу Низомул Мулк зобитлари эди. Уларнинг қасос рўйхатида Туркен Хотун Маликшоҳдан кейин иккинчи ўринда турар ва айнан улар султоннинг иккинчи хотинидан туғилган ўн уч ёшли Барқёруқни тахтга чиқариш ниятида эдилар. Зобитлар ёш шахзодани ўз паноҳларига олиб, унга турли маслаҳатлар беришар ва ниҳоят, унинг қўшинларини Туркен Хотун қўшинларига қарши жангга киритишга муваффақ бўлгандилар. Дастлабки муҳороба ёш шахзода фойдасига ҳал бўлди: малика қўшинлари Исфакхон қаъласига яширинишга мажбур этилди. Бироқ, Туркен қамал ҳолатида ҳам енгилганини тан оладиган хотинлар хилидан эмасди. У ўзини ҳимоя қилиш мақсадида кейинчалик бутун Форс оламида машҳур бўлиб кетган минг бир хил айёрликлардан фойдалана бошлади. Масалан, у кўплаб вилоят ҳокимларига қуйидаги мазмунда хатлар жўната бошлади: “Мен бева қолдим. Менинг мурғак ўғлим ота тарбиясига ва унинг номидан салтанатни бошқаришга ярайдиган отага муҳтож. Бу вазифани бажаришга сендан ўзга муносиб номзодни кўрмайман. Тезроқ қўшинларинг билан ҳузуримга етиб кел. Сен Исфакхонни озод қил ва бу ерга голиб сифатида кириб кел. Мен сенинг хотининг бўлишга тайёрман. Тезроқ келиб, ҳокимият тизгинини ўз қўлларингга ол!” Чорлов жуда ишонарли эди. Тез орада Суриядан, Озарбойжондан амирлар ўз қўшинлари билан етиб кела бошладилар. Улар шаҳарни қамалдан озод қилишга қурблари етмаса-да, ҳар ҳолда Туркен Хотунга бир неча ой нафас ростлаб олишга имконият яратдилар.

Туркен Хотун худди шу мазмунда Ҳасан Саббоҳга ҳам мактуб жўнатди: “Низомул Мулк бошини сенга мен таклиф қилмаганмидим? Уни ўлдирилишига айнан мен имконият яратиб бермаганмидим? Бугун сенга салтанат пойтахти Исфакхонни эгаллашни таклиф қилмоқчиман. Жуда яхши биламанки, сенинг одамларинг бу ерда жуда кўп. Нега улар ҳанузгача яшириниб юрибдилар. Уларга буюр, очиқ ҳаракат қилишга ўтсинлар. Улар кўплаб мол-дунёга ва қурол аслаҳоларга эга бўладилар ва очиқчасига янги эътиқодингга даъват қилишлари мумкин”.

Мактуб тезда ўз натижасини кўрсатди: узоқ йиллардан бери таъқибда юрган юзлаб исмоилийлар ўз ниқобларини ечиб ташлаб, очиқчасига фаолият кўрсата бошладилар. Янги эътиқодга ўтувчилар сони кундан – кун кўпайди. бошлади. Айрим маҳаллаларда улар Туркен Хотун ҳимоясига отланган ўз қуролли гуруҳларини ҳам тузишга муваффақ бўлдилар.

Туркен Хотуннинг охирги ҳийласи жуда пухта ва айёрона ўйланган эди.

Бир кун унинг амирларидан бир гуруҳи Барқёруқ ҳузурига келишиб, Туркен Хотундан юз ўгирганликлари, шаҳар ичида қолган қўшинлар исён кўтаришга тайёр турганликларини, агар шахзода уларга бош бўлиб шаҳарга кириб борса, бу умумий кўзғолонга ишора бўлишини, Туркен Хотун ва унинг гўдак ўғли ўлдирилиб, шахзода ёлғиз ўзи тахт эгаси бўлиши мумкинлигини

маълум қилдилар. 1094 йилда эндигина 13 ёшга кирган ўспирин тахт давогарига бу таклиф жуда маъкул тушди. Бир йиллик муваффақиятсиз қамалдан кейин, қўшинларнинг ёрдамисиз шаҳарни қўлга киритиш қандай омад! У иккиланмасдан таклифга рози булди ва бу куниси оқшом ўз яқинларига билдирмасдан қароргохдан чиқиб, Туркен амирлари ҳамроҳлигида қршиликсиз очилган Каҳоб дарвозасидан шаҳарга кириб борди. Шаҳзода атайлаб қувноқ кайфиятда бораётган амирлар қуршовида дадил қадамлар билан ичкарига кирди. У жасоратига, муваффақият қозонишига чин дилдан ишониб борарди. Амирлар унинг бундай мағрурлигини масхаралаб кулсалар, у самимият билан уларга жим боришни буюрар, улар эса, ёлғондан ним табассум билан унга таъзим қилиб, яна хоҳолаб кулишарди. Шаҳзода ҳамроҳларининг бундай қувноқликлари ясама эканлигини сезганида, афсуски аллақачон кеч бўлганди. Амирлар унинг оёқ-қўлларини боғлаб, оғиз ва кўзларини бекитиб, калака қилганларича ҳарам эшиклари олдига олиб келдилар. Уйғониб кетган ҳарам оғаси уларнинг келганлигини айтиш учун ичкарига шошилди. Малика энди ўғай ўғли бўлмиш бу тахт давогарини бўғиб ўлдиришга буюрадими, ёки кўзларини кўр қилиш билан кифояланадими, ўз ўғли рақибининг қисмати энди фақат унинг қўлларида. Ҳарам оғаси узун ва ним ёритилган даҳлиз бўйлаб ичкарилаб бораётганида бирдан ҳиққиллаб йиғлаётган ва ёрдамга чақираётган овоз эшитилди. Безовталанган амирлар ҳарам ичкарисига кириш таъқиқланган бўлишига қарамасдан олға интилдилар. Улар ҳовлиқишиб даҳлизда пиққиллаб йиғлаб келаётган қари хизматкор аёлни йиқитиб юбораёздилар. Аёл уларга ҳозиргина Туркен Хотунни кимдир ёстиқ билан бўғиб ўлдириб кетганлигини айтди. Бу орада ҳарам хизматкорларидан бири ғойиб бўлганлиги аниқланди. Хизматкор аёлнинг айтишича, у бир неча йил олдин Низомул Мулк томонидан ҳарам хизматкорлигига тавсия қилинган хизматкор эди.

ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

Туркен Хотун тарафдорлари қийин вазиятда қолдилар: уларнинг ҳукмдори-малика ўлдирилди, бироқ асосий душманнинг тақдири уларнинг ихтиёрида. Қароргоҳлари Низомия қўшинлари томонидан ўраб олинган, лекин қамал бошлиғи уларнинг асири бўлиб турибди. Уни нима қилиш керак? Буни ҳеч ким ҳал қила олмасди. Бу кунларда Жаҳон гўдак султоннинг ягона энагаси сифатида Туркеннинг ўрнини эгаллади. Амирлар унинг ҳузурида қамал муаммоларини ҳал қилишар ва айнан Жаҳонгина маълум бир қатъий қарорга келишда ҳал қилувчи овозга эга эди. Ҳа, шу пайтгача у ўзини нималарга қодир эканлигини мардоновор исботлаб келганди. Бироқ, маликанинг ўлими унинг барча ўй-хаёлларини остин-устун қилиб юборди. Нима қилиш керак? Кимдан маслаҳат сўраш мумкин? Албатта, Умардан-да, яна кимга ҳам мурожаат қилиш мумкин?

Умар саройга келиб Жаҳонни маликанинг ўрнида, пардалар ортида бош эгиб, сочларини елкаларига эътиборсиз ташлаб ўтиргани ҳолда кўрди. Эгни бошига шоҳи кийимлар кийдирилган, бошига кичик салла чиройли қилиб ўраб қўйилган гўдак султон унинг ёнида қимирламай ўтирар, бироз чўтирроқ, қизил юзчаларидаги кўзлари ярим юмиқ, афтидан жуда зерикаётганди.

Умар Жаҳонга яқинлашди, меҳрибонлик билан унинг қўлларини, юзларини силаб, шивирлади:

-Туркен Хотун фожеасини ҳозиригина эшитдим. Мени ҳузурингга чорлаб жуда яхши қилибсан.

Жаҳон сочларини силаётган Умарнинг қўлларини секингина четлатди ва деди:

-Сизни мени овутсин деб ҳузуримга чорлаганим йўқ. Аксинча, жиддий бир масала юзасидан маслаҳатингизни олмоқчиман.

Умар бир қадам орқага чекиниб, қўлларини қовуштирганича, тинглашга тайёр эканлигини билдирди.

-Барқёруқ ҳийла билан қўлга туширилган эди. Ҳозир у мана шу сарой остидаги зиндонда ўтирибди. Амирларимиз унинг қисмати ҳақида бир қарорга келиша олмаяптилар. Кўпчилик уни ўлдиришни таклиф қилаяпти. Айниқса, уни бу қопқонга илинтирганлар бу фикрни қатъий туриб талаб қилишяпти. Агар у тирик қолса, ўзларига ёмон бўлишини сезаётган бу амирлар унинг ўлимини истамоқдалар. Бошқалар эса, ўзларининг ножўя ҳатти-ҳаракатларини ёш шаҳзода кечирар деган умидда уни тирик қолдириб, қўллаб-қувватлашни, тахтга ўтқазиб ундан илтифотлар кутишни афзал кўрмоқдалар. Яна бир гуруҳ амирлар эса, уни Низомия зобитлари билан музокара олиб бориш учун асир сифатида тириклай гаровга ушлаб туришни таклиф қилишяпти. Умар, бизга қайси йўлни танлашни маслаҳат берасиз?

-Фақат шуни сўраш учун мени мутоаламдан чалғитиб, ҳузурингга чорладингми?

Жаҳон тушкун қиёфада ўрнидан турди.

-Бу масала сизга етарлича жиддий туюлмаяптими? Менинг ҳаётим, минглаб кишиларнинг тақдири, шаҳарнинг, салтанатнинг келажаги ушбу масаланинг қандай ҳал қилинишига боғлиқ эмасми? Эҳ, Умар! Сизни китобларингиздан чалғитиш учун булар камлик қиладими?

-Ҳа, бундай арзимас нарсa учун мени безовта қилишларини истамайман.

Умар эшик томон йўналди, бироқ охириги дақиқада уни очиб ташқарига чиқмасдан яна Жаҳоннинг ёнига қайтиб келди.

-Ҳар доим мендан ишни қилиб бўлишгач маслаҳат сўрайдилар. Энди, мен сенинг дўстларингга нима деб маслаҳат берай? Агар мен уларга ёш шаҳзодани қўйиб юборишни маслаҳат берсам, бир кун келиб у уларнинг ҳаммасини бўғизлашга буюрмасликка ким кафолат бера олади? Мабодо мен уларга шаҳзодани гаров сифатида ушлаб туришни, ёки ўлдириб юборишни маслаҳат берсам, уларнинг ҳамфикрларига айланмайманми? Яхшиси, менга бундай

жанжаллардан узоқроқ юришимга имкон бер. Жаҳон, сенга ҳам улардан узоқроқ юришни маслаҳат бераман.

Умар Жаҳонга ачиниш билан тикилди ва давом этди:

-Бир турк султони ўрнини иккинчиси алмаштирса, бир вазир ўрнига бошқаси ўтирса, Худо ҳаққи Жаҳон, умрингнинг энг гўзал лаҳзаларини ўзаро талашаётган бу ёввойи ҳайвонлар орасида ўтказишга қандай чидайсан? Уларнинг бир-бирларини бўғизлашларига, ўлдиришларига аралашиб нима қиласан? Улардан узоқроқ юрсанг, куёш сенга камроқ нур сочадими? Ёки шароб лаззати сенга камроқ татийдими?

-Секинроқ гапиринг Умар, гўдакни кўрқитиб юбораяпсиз. Қолаверса, деворнинг ҳам қулоғи бор.

Бироқ Умар гапида қатъий давом этди:

-Ахир ўзинг мени маслаҳат олиш учун чақиртирмадингми? Бўпти, мен сенга гапнинг очигини айтаман. Бу кошонани, бу саройни, бу кулфатхонани бутунлай ташлаб чиқиб кет, ортингга қарама. Ҳеч ким билан видолашма ҳам. Нарсаларингни ҳам йиғиштира. Кел, менга қўлларингни бер, уйимизга кетамиз. Сен ўз шеърларингни тўқийсан, мен эса, юлдузларимни кузатишимни давом эттираман. Ҳар кеч сен ҳузуримга кириб мени мафтун қилаверасан. Хушбўй шароб руҳимизни кўтараверсин. Иккаламиз бир бўлиб, бу мискин олам мавжудлигини унутайлик. Унинг даҳшатларини, ифлосликларини, қонларини кўрмайлик ҳам, эшитмайлик ҳам.

Жаҳоннинг кўзлари нурсиз боқарди.

-Агар мен бегуноҳ, бокира ёшимда бўлганимда эди, эҳтимол таклифингизга иккиланмасдан рози бўлардим. Аммо энди жуда кеч бўлди, мен жуда узоқларга кетиб қолдим. Мабодо, эртага Низомул Мулк одамлари Исфакхонни эгалласалар, улар мени аяб ўтирмайдилар. Мен уларнинг рўйхатидаги биринчи рақамли душманман.

-Низомул Мулкнинг энг яқин дўстларидан бири мен эдим. Мен сени ҳимоя қилаоламан. Улар менинг уйимга хотинимдан жудо қилиш учун келишга журъат қила олмайдилар.

-Кўзингизни очинг, Умар! Сиз у одамларни билмайсиз. Уларнинг фикру хаёлларида биргина мақсад: қасос олиш холос! Улар бир кун сизни Ҳасан Саббоҳнинг ҳаётини сақлаб қолганликда айблаган эдилар. Эртага эса, улар сизни Жаҳонни яшириб қўйганликда айблайдилар ва сизни ҳам мен сингари ўлдириб юборадилар.

-Бўпти, нима бўлса бўлар, биз уйимизда бирга бўламиз ва тақдир мени сен билан биргаликда ҳаётдан кўз юмишга мажбур қилса, бунга розиман!

Жаҳон ўрнидан кўзгалди:

-Мен эса, рози эмасман. Мен ўз тарафдорларим жасадлари билан тўлган мана шу саройда қоламан. Чунки бу шаҳар бугунликда менинг ҳукимда. Мен охирги дақиқаларгача курашаман ва ўлсам султон сифатида ўламан!

-Султонлар қандай ўлаяпти ахир! Заҳарланиб ёки буғилиб ўлмоқчимисан? Ахир, инсон зоти бошқача, шарафли ўлим топиши ҳам мумкин-ку!

Улар узоқ муддат жимликда бир-бирларига тикилишиб қолди. Кейин Жаҳон Умарга яқинлашиб, унинг юзларига юзини босди, бир лаҳза елкаларига осилиб қолди. Умар уни ўзидан биров нари итарди. Бундай видолашув унга ёқмаётган эди. У Жаҳонга охирги марта ялинди:

-Жаҳон! Агар ўртамиздаги муҳаббатни озгина қадрлай олсанг, юр мен билан, кетайлик бу кулфатхонадан! Бизни айвонимизга солинган висол дастурхони кутаяпти. Бизни Сарик тоғлардан келаётган майин шабода эркалатсин! Икки соатдан сўнг, иккаламиз ҳам сархуш ҳолга келамиз. Бизни висол оғуши кутаяпти. Мен хизматкор аёлларга Исфахонда ҳукмдор алмашмагунча бизни уйғотмасликларини тайинлайман...

ЙИГИРМА ИККИНЧИ БОБ

Ўша оқшом Исфахон узра илк бора ўрик гулларининг ёқимли ҳиди уфурди. Лекин кўчалар кимсасиз, бутун шаҳар ҳувиллаб қолгандек эди. Ҳайём бутун дунё ташвишларидан қутулмоқчидек ўз расадхонасида қамалиб олди. Одатда у расадхонага келганда, устурлобининг қиррали дастакларига қўл теккизганича тубсиз осмонга тикилган пайтларида бутун дунё ташвишларини унутиб юборар, ҳаёлини оламнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ муаммолар банд қилар, юлдузларга тўла коинот қаъридан бахтли яшаш сир-асрорларини қидирав эди. Бироқ, бу оқшом қалбидаги ғусса, дарду алам уни оғир тош сингари эзғилар, осмон узра чарақлаётган минглаб юлдузлар ҳам унга на таскин, на тасалли бермасди. «Наҳотки юлдузлар ҳам менга тасалли бера олмасалар», - ўкинди у. «Қайдан топиш мумкин, ўша ҳаёлий серзавқ ҳаётни!» У ғам-ғуссага ботган ҳолда уйига қайтиб, аламини шароб билан босишга қарор қилди.

У қоронғи хонаси узра узала тушиб ётар, қўлларини ҳаёлида жонланаётган Жаҳон сари беҳуда чўзар, кўзлари алам ёшлари ва шаробдан қизариб кетган эди. У бутун борлиқни унутиш қасдида кетма-кет шароб симирав, аммо бу қадаҳлар унга дунё аламларидек ёқимсиз туюлар, лаблари унсиз пичирлаб, ўзича Жаҳон билан, Низомул Мулк билан, Худо билан баҳслашарди. У тобора айниб бораётган бу дунёни тебратиб турган Оллоҳдан бу кўргуликларининг сабабини сўрарди.

Умар бутунлай ҳолдан тойиб, кайфи ошиб, боши гангиб, тонгга яқин кўзи илинди. Қанча ухлаганини ҳам билмади. Бир пайт гурс-гурс ташланган қадам товушларидан уйғониб кетди. Бу пайт куёш анча баланд кўтарилган, деразага тортилган парда орасидан тушиб турган нур кўзни қамаштирарди. Ногоҳ уйқуси бузилган Умарнинг нигоҳи эшик остонасида турган баҳайбат гавдали, мўйловдор, бақувват қўллари ханжар дастасини маҳкам тутиб турган нотаниш кишига тушди.

Умар унинг бошидаги кўк шоҳи салласига, эғнидаги Низомия зобитлари кийиб юрадиган калта бахмал камзулига кўзи тушиб, унинг кимлигини англади ва шундай бўлса-да томоғи қакраб сўради:

-Кимсан? Менинг ҳаловатимни бузишга қандай ҳаддинг сиғди?

-Хўжам, мени маъзур тутинг. Мен арманистонлик Вартанман. Мен Низомул Мулкнинг шахсий кўриқчиси эдим. Наҳотки, мени у билан ҳеч қачон кўрмаган бўлсангиз?

Умар уни таниди, аммо қалбидаги безовталиги босилмади. Ўзини аъзои бадани қақшаб, бўйнига арқон тортилаётгандек сизди. Бироқ, кўрқувини билдирмасликка тиришиб давом этди:

-Низомнинг шахсий кўриқчиси эдим, -дейсанми? Демак, уни қотиллардан ҳимоя қилолмаган кўриқчиси сен экансан-да!

-Охирги кунларида у менга ўзидан узоқроқ юришимни буюрганди. Бундай ўлимни унинг ўзи излаб юрганини мен билмасдим. Мен унинг қотилларидан бирини ўлдирганим билан, яна бошқаси келиши мумкин эди. Хўжам амри билан унинг қисматига аралашишга қурбим етмади.

-Хўш, мендан нима истайсан?

-Ўтган оқшом бизнинг кўшинларимиз бутун Исфахонни қўлга киритдилар. Сарой кўшинлари ҳам қаршиликсиз биз тарафга ўтди. Султон Барқёруқ озод қилинди. Энди бутун шаҳар унинг тасарруфида.

Ҳайём ўрнидан ирғиб туриб кетди.

-Жаҳон? Унга нима бўлди?- сўради у жон аччиғида.

Вартан индамай ерга қаради. Унинг ғамгин қиёфаси мардона қадди-қоматига мутлақо мос келмасди. Умар унинг ерга бокқан кўзларидан даҳшатли ҳақиқатни билиб олишга уринарди.

-Мен буюк инсон - Ҳайёмнинг хотинини кутқариб қолишни, уни бешикаст ҳолда ҳузурига етаклаб келишни истагандим. Бироқ, улгиролмадим. Мен етиб борганимда, саройнинг барча аёнлари қиличдан ўтказилган экан.

Умар зобитнинг уст бошига ёпишиб, бор кучи билан уни дўппослай бошлади. Бироқ, баҳайбат зобит уни худди ёш бола силкилаётгандек жойидан ҳам жилмади.

-Менга бу маъшум хабарни етказиш учун ҳузуримга келдингми? – дерди Умар уни беҳуда турткилаб. Зобит ҳамон ханжари дастасини маҳкам ушлаганича, Ҳайёмнинг турткилашларига қимирламасдан дош бериб, сукут сақларди. Ниҳоят, у хотиржам овозда гапира бошлади:

-Мен бу ерга мутлақо бошқа нарса учун келдим. Низомия зобитлари сизни ҳам ўлдиришга қарор қилдилар. Сизни ўқ ёй билан эмас, фақат ханжар ёрдамида ўлдиришга келишилган. Чунки узоқдан отилган пайкон сизни фақат ярадор қилиши мумкин бўлганлиги учун, бу вазифани амалга ошириш менга юклатилган.

Ҳайём бирдан хотиржам тортди. У ўз ҳаётининг сўнгги дақиқаларини мардона кутиб олишга чоғланганди. «Донишманд кишилар ўз ўлимини ана

шундай қарши олишган», ўйларди у. Йўқ, у раҳм-шафқат сўраб, ўз жаллодига ялинмайди! У Жаҳон қисмати ҳақида ўйлаб, ўлим даҳшати ўзидан узоқлашаётганлигини сизди ва ўлимини мардона қарши олишга жазм қилди.

-Хотинимни ўлдирганларга минг лаънатлар бўлсин! Улар энди менинг ҳам ашаддий душманларим. Илоҳим улар ҳам бир кун қозикқа ўтқазилган ҳолда ўлим топсинлар! Мен сизларга ўлим тилайман! Демак, мени ўлдиришга қасд қилган бўлсанглар, мен бунга арзийман!

-Хўжам, мен бундай фикрда эмасман. Биз, ўз хўжамиз учун қасос олишга онт ичган зобитлар, беш кишимиз. Улардан тўртаси сизнинг ўлимингизни истади. Ёлғиз менгина бу фикрга қаршиман.

-Бекор қиласан. Ўртоқларинг сендан кўра ақллироқ эканлар.

-Мен сизни Низомул Мулкнинг энг яқин кишиси деб биламан. Сизлар худди ота-боладек суҳбатлашар эдингиз. У хотинингиз Туркен Хотун тарафдори эканлигини билса ҳам, сизга оталарча муносабатини бузмас эди. Агар у тирик бўлганида, сизни ўлдиришга йўл қўймаган, сиз учун хотинингизни ҳам кечирган бўлур эди.

Ҳайём зобитга ажабланиб тикилди.

-Агар менинг ўлимимга қарши бўлсанг, нега ҳукмни ижро этиш учун сени юбордилар?

-Бу таклиф мендан чиқди. Бошқа биров келганида, сиз аллақачон ўлдирилган бўлардингиз. Менинг ниятим, сизнинг ҳаётингизни сақлаб қолиш. Акс ҳолда сиз билан пачакилашиб, шунча суҳбат қуриб ўтирармидим?

-Буни ўз ҳамтовоқларингга қандай изоҳлаб берасан?

-Мен буни изоҳлаб ўтирмоқчи эмасман. Сиз қаёққа кетсангиз, мен ҳам сиз билан кетмоқчиман.

-Сен бу гапларни шунчалик ишонч билан айтаяпсан-ки, гўё уни анчадан буён ўйлаб, пишитиб қўйгандексан!

-Нима десангиз ҳам, рост гапим шу. Мен тасодифан ҳаёлимга келган ишларни қиладиган кишилар хилидан эмасман. Низомнинг энг содиқ хизматкорларидан бири эдим. Агар Оллоҳ менга изн берганида эди, унинг учун ўлимга ҳам тик борардим. Узоқ пайтлардан бери агар хўжам ҳаётдан кўз юмса, на унинг ўғилларига, на унинг ўрнига ўтирган кишига хизмат қилмасликка ва қиличбардорлик касбидан бутунлай воз кечиш ниятида юрардим. Бироқ, унинг фожеали ўлими мени барча ниятларимдан воз кечишга мажбур қилди. Мен Маликшоҳ ўлимига сабабчи бўлганларнинг бириман ва мен бундан ҳеч ҳам афсусланмайман. Чунки у ўз васийини, уни салтанат тахтига ўтқазиб қўйган маънавий отасининг ўлдирилишига бош қўшди ва бу қилмиши учун у ўлимга маҳкум эди. Мен бу ҳукмни ижро этиб ўзимни жиноятчи деб ҳисобламайман. Бироқ, мен ҳеч қачон аёл кишининг қонини тўкмаганман. Сафдошларим сизни ўлимга маҳкум қилишганларида, ўз касбимдан воз кечиб, ҳаётимни бутунлай ўзгартиришга, дунё ташвишларидан юз ўгириб, дарвеш ёки сайёҳ шоир

бўлишимга пайт етганлигини тушундим. Агар хоҳласангиз, хўжам, ҳамма нарсани йиғиштириб, тезроқ бу шаҳарни тарк этайлик.

-Бу ердан кетиб, қаёққа ҳам боришимиз мумкин?

-Сиз қайси томонга бошласангиз, ўша томонга кетаверамиз. Мен сизнинг шогирдингиз сифатида бир умр ҳамроҳ бўлишга розиман. Менинг қиличим сизнинг ҳимоянгизда бўлади. Биз бу ерларга тинчлик ўрнатилсагина қайтишимиз мумкин.

Зобит Умарнинг розичилигини олиб, от-уловларни тайёрлашга чиқди. Улар шаҳардан бир соатлик масофа йўл босишган бир пайтда бебошбоқ оломон келиб Умарнинг уйига ўт қўйиб юборди. Тушдан кейинэса, машҳур расадхона ҳам ер билан яксон қилинди. Ўша куни Жаҳоннинг енгил тортиб қолган жасади сарой боғи деворлари остига кўмилди. Бироқ унинг қабри кейинчалик ҳеч қачон топилмади.

Азиз китобхон. Ёдингизда бўлса, Самарқанд қозикалони Абу Тоҳир Умарга ҳеч нарса ёзилмаган оқ саҳифали китоб тақдим қилиб, ундан рубоийларини ҳеч кимга кўрсатмасдан, шу китобга ёзиб боришни илтимос қилганди. Эндиликда Умар рубоийларини ёзиб бораётган ана шу китоб ҳошияларига бошидан кечирган воқеа-ҳодисаларни ҳам ёзиб боришга одатланди. Мен бу китобни «Самарқанд қўлёзмаси» – деб аташга жазм қилдим. Фикримча, уни шундай деб аташга барча асосларим бор ва сиз ҳам менинг бу фикримга қўшиласиз. Бу ўринда ана шу китоб ҳошиясига Умар Ҳайём ўз қўллари билан ёзган қуйидаги жумлаларни эътиборингизга ҳавола қилмоқчиман: «Уч дўст форс тоғларида сайр қилиб юришарди. Тўсатдан уларнинг рўпарасидан энг ёвуз йўлбарс чиқиб қолиб, уларга тикилиб қолди. Улардан биринчиси энг кекса, бироқ энг бадавлат ва қудратли шахс эди. У кўрқмасдан йулбарсга рўпара бўлиб деди: «Мен бу ерларнинг ҳукмдориман ва менинг тасарруфимда сендек йиртқич ҳайвонлар кезиб юришига йўл қўймайман!» У қўл остидаги икки нафар ов итини гижгижлаб, йўлбарс томон қўйиб юборди. Итлар йўлбарсга ташланди, бироқ йиртқич ҳар икки итни ҳам гажиб ташлаб, кейин уларнинг эгасининг ҳам қорнини ёриб ташлади».

Ҳайём тасаввурида бу Низомул Мулк қисмати эди. Қўлёзма ҳошиясидаги навбатдаги ёзув, бизнингча, унинг ўз қисматига бағишланган: «Иккинчи йўловчи бу воқеаларни кўриб, ўзича мушоҳада қилди: «Менга Оллоҳ шу дунёда тинчгина яшаш ва ундан ҳузур-ҳаловат топиш учун ақл-заковат берган экан, йўлбарс ва итлар курашига аралашиб нима қилдим? Яхшиси улар гавғосига аралашмасдан бу ердан жуфтакни ростлаганим маъқул, –деб у ортига бурилмасдан кетди. Шундан бери у гўёки қутурган йўлбарс ортидан қувиб юргандек хавотирда яшар, дуч келган тешиқда, форларда, кулбаларда яшириниб юрарди».

«Учинчи йўловчи Худо номидан иш юритувчи, бироқ ўз манфаати учун бутун оламни сотиб юбуровчи шахслардан бири эди. У қўлларини кўксига қўйганича йўлбарсга ширин сўз билан рўпара бўлди: -Бу ерларга хуш келибсан, эй олий мавжудот!— деди у. -Кўрдинг, менинг ҳамроҳларим энг бой-бадавлат кишилар эди. Лекин улар сенинг қудратинг олдида ер парчин бўлдилар. Улар энг такаббур кишилар , бироқ сен уларни арзимас кишилар эканлигини исботлаб қўйдинг. Демак, сен дунёдаги энг қудратли жонзотсан. Йиртқич унинг ширин сўзларини эврилган ҳолда тинглади. Йўловчи уни минг бир ҳийла билан ўзига ром қилиб олди. Улар бир умрга дўст бўлиб олдилар. Шундан бери бирорта йиртқич ҳайвон бу икки дўстга яқинлашишга, уларга қаршилиқ қилишга журъат эта олмайди.» Бу Ҳайёмнинг Ҳасан Саббоҳ қиёфасига берган таснифи эди.

Ҳасан Саббоҳ Аламут қалъасини қўлга киритгач, уни дунёдаги энг мустаҳкам, ҳеч бир душман кира олмайдиган, тенги йўқ истехкомга айлантиришга киришди. У ақл бовар қилмайдиган даражада мудофаа истехкомлари куриб, икки дара ўртасидаги кириш йўлагини фақат бир одам юра оладиган даражага келтирди. Энди қалъани ҳеч ким қамал қила олмас, бироқ нима бўлсада, очлик ва сувсизлик балосидан қутулиш муаммосини ҳам ҳал қилиш лозим эди. Кўплаб енгилмас қалъалар айнан шу сабабли таслим бўлганликларини у жуда яхши биларди. Жумладан, ичимлик сувининг камлиги қалъанинг энг ожиз томонларидан бири эди. Буюк ислохотчи бунинг ҳам иложини топди. У яқингинадан ўтадиган дарё сувини қалъа орқали ўтказишдан воз кечиб, тоғлардан келадиган ёмғир ва қор сувлари билан тўлдириладиган бир неча ҳовузлар қурдирди. Қалъа ҳаробаларини томоша қилишга келган киши бугун ҳам Ҳасан яшаган хона ўрнидан туриб суви ҳеч қачон қуримайдиган, ҳеч қачон қирғоғидан тошиб кетмайдиган, инсон ақл-заковатининг ажойиб намунаси бўлган бу ҳовузларни кўриб, ҳайратдан лол қолиши шубҳасиз. Озиқ-овқат, ёғ, сирка, асал каби маҳсулотлар чуқур тош қудуқлар ичида ғамланар эди. Бундай омборлардаги буғдой, арпа, думба ёғи, қурилган мевалар бир йиллик қамалга етар даражада тўпланган эди. Қиш айниқса қаттиқ келадиган тоғ муҳитида бундай ғамламаларнинг аҳамияти жуда катта эди.

Шунингдек, қалъада мустаҳкам тартиб - интизомли, яхши тайёргарлик кўрган мунтазам қўшин ҳам мавжуд эди. Қўшин жангчилари ҳар қандай жангга тап тортмай ташланадиган, энг фидоий исмоилийлардан ташкил топганди. Ўлимга тик борувчи бу жангчилар ҳар қандай душманга бемалол қаршилиқ қила оларди. Айнан ана шу жангчилар бутун қалъадаги тартиб-интизомни назорат қилишар, энг арзимас хиёнат ҳам ўлим билан жазоланар ва бу тартиб-интизом ҳаммани кўрқув билан итоат этишга мажбур қиларди. Кўрқув билмас жангчилар шахид кетсалар, жаннати бўлишларига ишонишар, уларнинг миясига ўз устозларининг: «Сиз бу дунё учун эмас, жаннати бўлиш

учун яратилгансиз. Балиқ ўзини сувга отилишишидан қўрқмаганидек, сиз ҳам ўлимдан қўрқманг!» -деган сўзлари қатъий ўрнашиб қолганди.

«Мен сендан камроқ қудратлиман, бироқ сенга кўпроқ зарар етказа оламан»- деб ёзганди Ҳасан бир кун вилоят ҳокимларидан бирига.

У ўз қароргоҳида ўтириб олиб, бутун Форс салтанатидан ўлпон йиғар, унга қулоқ солмаганларга, ёки қаршилиқ қилганлар бошига кўз кўриб қулоқ эшитмаган офатларни ёғдирар эди. Аламут солномачиларининг ёзишича, Ҳасан Саббоҳ кейинги ўттиз йил давомида бор йўғи икки мартагина уйининг томига чиқиб одамларга кўриниш берган. У эрталабдан кечгача тўзиб кетган бир кўрпача устида ўтирар, бу кўрпачани алмаштиришга ҳеч қачон рухсат бермасди. У ана шу жойида ўтириб олиб шогирдларига сабоқ берар, ўз тарихини ёзар ва ҳукмини бажармаган душманларини йўқ қилиш учун қотиллар жўнатарди. Айнан ана шу кўрпача устида ҳамфикрлари билан беш вақт намоз ўқирди.

Буюк даъватчи нафақат бутун форс оламида, балки ўз қалъасида ҳам темир иродаси-ю, даҳшатли жазолари билан донг таратганди. Шогирдлар ҳаётининг ҳар бир лаҳзаси аниқ қонун-қоидалар билан белгилаб қўйилган, кўнгилхушлиқ қилиш, мусиқа асбобларини чалиш мутлақо таъқиқланган эди. У шогирдлари бисотидан кичик бир най топиб олса ҳам, уни дарҳол синдириб оловга ташлатар, айбдор эса, қалъадан ҳайдалишидан олдин роса калтакланарди. Ҳар қандай кайф берувчи ичимликларни истеъмол қилиш ҳам қатъий таъқиқланган ва бунга журъат қилган айбдор аёвсиз жазоланар эди. Кунлардан бир кун Ҳасаннинг ўғли маст ҳолда қўлга тушиб қолди. Ҳасан уни ҳеч иккиланмай ўлимга ҳукм қилди. Онаизорининг ялиниб ёлборишларига қарамасдан, ўғил ўша куни тонг палласида боши танасидан жудо қилинди. Шу воқеадан сўнг ҳеч ким оғзига бир қултум шароб олишга журъат қила олмасди.

Ҳа, Аламутдаги адолат қиличи беаёв эди. Айтишларича, Ҳасаннинг иккинчи ўғлини аллақандай гуноҳ қилганликда гумонсирашиб, уни чақиб борадилар. Ҳасан воқеани сўраб-сўриштирмасдан, бу ўғлини ҳам ўлимга ҳукм қилди. Бир неча кун ўтгач, ҳақиқий айбдор топилади ва у ҳам ўлимга ҳукм қилинади. Тарихчиларнинг ёзишича, Ҳасаннинг ўта қаттиққўллиги ва адолат юзасидан ўз ўғилларини ҳам ўлимга ҳукм қилишдан тап тортмаслиги туфайли аҳоли ўртасида қатъий тартиб-интизом одат тусига кириб қолган. Турли манбаларда ёзилишича, охириги ўғли ўлдирилган Ҳасаннинг ягона хотини ҳам ўз эрига қарши чиқишга журъат этганлиги учун қалъадан ҳайдаб юборилган. У ўз ворисларига ҳам, агар хотинлари уларнинг райига қарши чиқсалар, худди шундай қилишликни ўқтирган. Бутун дунё лаззатларидан воз кечиб, ўз атрофида биронта яқин кишисини қолдирмай, тош деворлар ортида, бутун оламга даҳшат солиб яшаш- у орзу қилган ҳаёт, эҳтимол, шу бўлгандир.

Йиллар ўтган сари бу ёлғизлик уни тошдек эза бошлади. Ҳамма қудратли ҳукмдорлар ўз ҳаётларини кўнгилхушлиқ билан ўтказиш учун атрофларида

қувноқ дилхушларни сақлаганлар. Бироқ, тош деворлар ортида яшашга ўрганиб қолган бу чакчайган кўзли одам тузалмас ёлғизлик касалига мубтало бўлган эди. У ҳеч кимга кўнглини ёзиб гапира олмас, унинг олдида хизматкорлари ҳам гунг бўлиб олишар, шогирдлари эса, фақат уни тинглашга ва сўзсиз итоат қилишга ўргатилган эди.

У ўзи таниган ҳамма одамлар орасидан фақат бир киши билан дўст ёки инсон сифатида гаплаша олишини сезар, бу эса уни ёқтирмайдиган Умар Ҳайём эди. Шундай қилиб, у Умарга мактуб ёзишга ва уни ўз ҳузурига чорлашга жазм қилди. Бу мактубда унинг умидсизликка тушган кайфияти мағрур шуҳратпарастлиги ортидан мўралаб тургандек эди:

«Бу ёруғ дунёда қувғин бўлиб яшагандан кўра, тезроқ Аламутга кел. Бир пайтлар мен ҳам қувғин қилингандим. Эндиликда кўнглимга ёқмаганларни ўзим қувғин қилаяпман. Бу ерга келсанг, сен иззат-обрў кўрасан ва бутун дунё амирлари сенинг азиз бошингдан бир тола сочни юлиб олишга журъат эта олмайдилар. Мен бу ерда улкан кутубхона ташкил қилдим. Сен бу ердан энг ноёб китобларни топишинг, уларни мутоала қилишинг, эркин ижод қилишинг мумкин. Сени бу ерда бир умрлик хотиржамлик кутмоқда».

ЙИГИРМА УЧИНЧИ БОБ

Ҳайём Исфaxonдан чиқиб кетганидан кейин унинг қувғинликдаги ҳаёти бошланди. Боғдодга келганида, халифа унга кўпчилик олдида ваъз айтишни, ҳузурига келувчиларни қабул қилишни ман қилиб қўйди. Маккага борганида, унинг рақиблари кўплашиб: «Худосиз Ҳайём ҳам зиёратга келибди-да!»-дея калака қилишди. Басрага келганида эса, шаҳар қозикалонининг ўғли шахсан унинг олдида келиб, хушмуомилалик билан бу шаҳардан тезроқ жўнаб кетишни маслаҳат берди. Барча шаҳарларда унинг даҳолигини, донишмандлигини тан олишар, бироқ, ҳеч ким унинг турмуш тарзи билан қизиқмас эди. Қаерга бормасин, унинг олимлигини тан олган зиёли кишилар унинг атрофида тўпланишиб, астрология, алгебра, тиббиёт ва илоҳиятга оид саволлар билан кўмиб ташлашар, унинг фикрига қизиқишар эди. Уни ҳар доим зўр эътибор билан тинглашарди. Бироқ, орадан бир неча кун ўтгач, у ҳақда албатта бирорта бўҳтон гап тарқатилар, уни беимонликда, даҳрийликда айблашар, Ҳасан Саббоҳ билан яқин муносабатда бўлганлигини эслашар, ёки бир пайтлар Самарқанддагидек уни афсунгарликда гумон қилишарди. Душманлари унинг ҳузурига муҳлис қиёфасидаги хуфяларини жўнатиб, атайлаб суҳбатларини бузишга, уни жонидан тўйдиришга, унга бошпана берган кишиларни таъқиб қилишга уринардилар. Вазият кескинлашаётганлигини сезган Ҳайём, ўзини бетобликка солиб, ҳеч кимни қабул қилмасликка, ҳеч кимнинг кўзига кўринмасликка тиришарди. Шу боис, тез орада у ердан жўнаб кетиб, янги бошпана, янги макон излашга мажбур бўларди. Янги манзилдаги ҳаёти ҳам жуда таҳликали кечарди. Бир пайтнинг ўзида ҳам ҳурмат, ҳам

тахқирланишларга чидашга мажбур бўлаётган Ҳайёмнинг Ватрандан ўзга на бирор содиқ дўсти, на яқин кишиси йўқ эди. У тинимсиз равишда бирор тинчгина бошпана излар, уни тушунадиган ҳомий, тинч ижод билан шуғулланишга имконият қидирарди. Низомул Мулк томонидан тайинланган анча миқдордаги нафақа унинг вафотидан бери берилмаётганлиги туфайли, у шахзодалар, ҳокимлар учун ойлик тақдирномалар тузиб бериш эвазига тирикчилик қиларди. Муҳтожлик унга ўз меҳнати эвазига яхшигина ҳақ талаб қилишни ҳам ўргатганди.

Айтишларича, Ҳайём бир вазирдан ўз меҳнати эвазига беш минг олтин динор талаб қилганида, вазир ундан ҳайрон бўлиб сўрабди:

-Менга ҳатто саройда ҳам бунча миқдорда моёна тўланмаслиғни биласанми?

-Бунга ҳайрон қолмаса ҳам бўлади, -жавоб берибди Ҳайём, хотиржамлик билан.

-Хуш, нега бундай деб ўйлайсан? – сўрабди яна вазир.

-Мендек олимлар юз йилда тўртта-бешта туғилади. Сендек вазирлардан эса бир йилда юзлаб туғилиши мумкин, -жавоб берибди Ҳайём.

Тарихчиларнинг таъкидлашларича, Ҳайёмнинг ҳозиржавоблигидан роса маза қилиб кулган вазир унинг гапидаги ҳақиқатга тан бериб, у талаб қилган миқдордаги олтинларни тўлаган экан.

Бироқ, «Ҳеч бир султон мендек бахтиёр эмас, ҳеч бир гадо менчалик хорзор эмас»- деб ёзганди Ҳайём ўша пайтлар.

Орадан йиллар ўтди. 1114 йилда у Хуросоннинг қадимги пойтахти, ипак газламалари ва ўнта кутубхонаси билан машҳур бўлган, лекин анча пайтлардан бери ўзининг аввалги мавқеидан маҳрум Марв шаҳрига келиб қолди. Ўша пайтлар хувиллаб қолган саройга қайтадан жон бағишлашга уринаётган маҳаллий ҳукмдор ўз атрофига замонасининг энг машҳур кишиларни тўплашга уринарди. У Ҳайёмни қандай қилиб ўз саройига жалб қилиш йўлини яхши биларди: У Ҳайёмга худди Исфahондагидек расадхона куриб беришга ваъда берди. Олтмиш олти ёшга кираётган Ҳайёмнинг бу энг эзгу орзуси эди. Шу туфайли у таклифни болаларча хуррамлик билан қабул қилди ва уни лойиҳалашга киришиб кетди. Тез орада Боб Сонжон маҳалласидаги гуллар ва тутзорлар билан ўралган тепаликда янги расадхона биноси қад ростлади.

Ҳайём бу ерда икки йил беҳавотир ҳаёт кечирди. У ўз ишига сидқидилдан киришган эди. Бу ерда у об-ҳавони олдиндан айтиб бериш борасида ақлни лол қолдирар даражадаги тажрибалар ўтказди. Унинг тадқиқотлари об-ҳавони қандай бўлишини беш кун аввал изоҳлаб бериш имкониятларини яратди. Шунингдек, у бу ерда алгебрага оид илғор назарияларни такомиллаштирди. Унинг Евклидни бутунлай инкор қилувчи геометрик назарияси даҳолигини тан олишлари учун оврўпаликлар XIX асргача кутишлари лозим бўлди. У айна

пайтда ўз қўлёзмасига рубойлар битишни ҳам канда қилмади. Марвнинг аъло навли шароби ҳам унга бу борада кўпроқ илҳом берган, -дея тахмин қилиш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, унинг ижодига салбий таъсир қилувчи турмуш ташвишлари ҳам кўп эди. У сарой тантаналарида, байрамларида, ҳукмдорнинг ҳар қандай тадбирларда базмларига иштирок этишга мажбур бўлар, вазиятга кўра бирон ўткир гап ёки шеър ўқиши лозим эди. Бундай тадбирларда иштирок этиш уни таъбини хира қилар, қимматбаҳо вақтини беҳуда ўтказаетганлигидан ўкинар, буларнинг ўрнига ўз иш жойида ўтириб олиб завқли ижодга, тадқиқотларга шўнгишни афзал кўрарди.

Ўша йили февралда қиш совуғи мисол ёқимсиз бир ҳасадгўй унинг ёшликда ёзган бир рубойсини эслаб, Умарнинг иззат-обрўсини ерга уришга уринди. Ўша куни ҳукмдор саройида тўпланган аҳли-донишларнинг кўплигидан мағрурланиб ўтирарди. Тўпланганлар илоҳиятга оид бир савол юзасидан баҳслашар эдилар: «Дунё бундан ҳам мукамалроқ яратилиши мумкинмиди? Бу саволга «ҳа» деб жавоб берилса, «Бутун оламини яратувчи Оллоҳи таолло ўз махсулотини тўла-тўкис қилиб яратмаган» – деган маъно англашилиб, бу шаккоклик ҳисобланар, «йўқ» – деб жавоб берилса ҳам «Худонинг унга қурби етмаган» – деган маъно чиқарди. Аҳли - дониш қўл силташиб узоқ баҳслашдилар. Ҳайём баҳслашувчиларнинг юз ифодаларига яширинча тикилиб, мийиғида кулиб ўтирарди. Тўсатдан бир нотик унинг номини тилга олиб, унга тасаннолар айтганича, бу масала юзасидан ундан фикр билдиришини илтимос қилди. Умар жавоб беришга чоғланиб, томоғини қириб олди. Бироқ, бир жумла ҳам гапириб улгурмасданоқ, унинг бу шаҳарда яшаётганидан норози бўлиб, шуҳратига бутунлай беписанд қарайдиган шаҳар қозикалони жойидан ирғиб туриб, бармоғини айбдор одамга ўқталгандек Ҳайёмга қаратиб гап бошлади:

=Бизнинг муқаддас эътиқодимиз ҳақида бу худосиз одамдан фикр сўраш шартмикин?

Ҳайём безовта бўлса-да, жилмайиб сўради:

-Мени худосиз деб аташга қандай далилларинг бор? Салгина фаросатинг бўлса, жавобимни эшитардинг!

-Жавобингни эшитишим шарт эмас.

Ёмонлик қайтарсанг – ёмонлигимга,

Фарқимиз не бўлди, айт парвардигор! – деган шеърни сен тўқиганмисан? Бундай гапларни айтган киши худосиз эмасми, ахир?

Умар елкасини қисди ва хотиржам жавоб берди:

-Агар мен Худонинг мавжудлигига имон келтирмаганимда, унга шундай деб мурожаат қилган бўлармидим?

-Шундай оҳангда-я! – киноя қилди қози.

-Султон ёки қозиларгагина хушомад оҳангида гапириш мумкин. Бироқ Оллоҳга ҳамма вақт чин дилдан гапирилади. Ё гапим ёлғонми, тақсир? Худо бу соф виждон, адолат ва самимийлик тимсоли. У бизни фикрлайдиган инсонлар қилиб яратган. Бироқ, кимлардир фақат фисқу фасод ва кимлардир эзгу ишлар ҳақида фикрлайдилар. Демак, мен ҳам, сен ҳам фикрлаймиз. Мен Худога ҳеч нарсамни яширмасдан, (яшира олмайман ҳам) ўз фикрларимни баён қилишим мумкин. Бу ишни сен ҳам қила оласан. Аммо, ёлғиз Яратган Эгамгина ким қандай фикрлаётганини билиб турибди ва унинг бўлажак қисматини шунга лойиқ қилиб белгилайди. Фикримга розимисан? Сизлар нима дейсизлар, эй аҳли дониш?

Йиғилганлар гувиллашиб унинг фикрини қўллаб – қувватладилар. Қози алам билан минғирлаб жойига ўтиришга мажбур бўлди. Суҳбат мазмунидан мамнун бўлган ҳукмдор бирдан жиддий тортди. У айрим маҳаллаларидаги уйлар кулаб тушаётганлиги ўйлаб қолди. Унинг тунд қиёфасини кўрган аҳли дониш ҳам тезроқ тарқалишга шошилди...

Вартан билан уйига қайтаётган Умар, сарой фисқу-фасодларига, чақимчилару, лаганбардорларига, жумладан бундай ишларга араллашиб қолаётган ўзига ҳам лаънатлар ўқиб борарди.

-Йўқ, чидолмайман. Бу ердан ҳам ризқимиз узилаяпти шекилли. Бу ердан кетмасак бўлмайди! – деди у шогирдига ўкинч билан. Шогирди ажабланмади. Чунки бу унинг еттинчи маротаба бу ердан кетишлигини айтиб хархаша қилиши эди.

Бу кунисига у одатдагидек ўзини анча тутиб олди ва тадқиқотларига шўнғиб кетди. Ўша оқшом Умар уйига келиб, қўлёмасига куйидаги афсус билан тугалланган рубойисини ёзиб қўйди:

Алмашгин саллангни гулгин шаробга,

Имонинг ярашур оддий қалпоққа.

У шеърини қўлёмасига киритиб, одатдагидек уни ўз ўрни ва девор оралиғига яширди. Тонг билан уйғониб бу рубойисини яна бир бор қайта ишлаб кўришга тутинди. У қўлини махфий жойга тикиб қўлёмани олди ва уни очиб саҳифалар орасидаги Ҳасан Саббоҳнинг мактубига кўзи тушди. Орадан қирқ йил ўтса ҳам «Кушон карвонсаройида учратган дўстингдан»- деган жумлани ўқиб, хатни ким ёзганини дарров фаҳмлади. У хатни ўқиб чиқиб хоҳолаб кулиб юборди. Қўшни хонада ухлаб ётган Ватран кечагина қовоғидан қор ёғаётган хўжаси нега бунчалик завқланиб кулаётганлигидан ҳайрон қолиб, унинг хонасига кириб келди.

-Азизим, биз ажойиб таклифнома олдик. Бизга дабдабали бошпана, тўкин-сочинлик, умримизнинг охиригача хотиржам ҳаёт ваъда қилаётирлар.

-Ким экан бундай саҳоватли подшоҳ?

-Аламути подшоҳи!

Вартан чўчиб тушди. Кейин гуноҳқорона овозда сўради:

-Бироқ, хат қандай қилиб бу ерга келиб қолди? Мен ухлашимдан олдин ҳамма эшикларни қулфлаб чиққандим-ку?

-Буни билишга беҳуда уринмай кўяқол. Ҳамма султонлар-у, халифалар ҳам бу сирни билишнинг уддасидан чиқа олмайдилар. Агар Ҳасан бизга мактуб билан мурожаат қилишга азм қилса, ёки жонимизни олиш учун жаллодларидан бирини юборса, ишонавер, эшигинг очик бўлса ҳам, қирқта қулф билан қулфланган бўлса ҳам, бунинг фойдаси йўқ.

Вартан хатни кўзларига яқинлаштириб қайта-қайта ўқиб чиқди.

-Бу иблис эҳтимол ҳақдир, -хулоса қилди у. –Айнан Аламутда сиз бир умр бежавотир яшашингиз мумкин. Қолаверса, Ҳасан сизнинг эски қадрдонингиз-ку!

-Биласанми Вартан, ҳозирги пайтда менинг энг қадрдон дўстим – бу Марвнинг янгигина етилган шароби!

Умар болаларча шодонлик билан хатни парча-парча қилиб йиртиб, отиб юборди, қоғоз парчалари ҳавода пирпирак бўлиб учишини томоша қилиб, гапида давом этди:

-Ҳасан билан менинг қоним қайнатса ҳам қўшилмаслигини биласанми? Мен оддийгина, завқли бир ҳаёт шайдосиман. У эса Азроилдек бир одам. Ёдингда бўлса, мен қачонлардир «Агар сен ҳаётни севишни билмасанг, сен учун куёшнинг чиқиши ва ботишидан не фойда?» -деб ёзгандим. Ҳасан ўз тарафдорларидан севги ва муҳаббатни, мусиқани, шеърятни, гулгин шаробни ва ҳатто куёшни тан олмасликни талаб қилади. У оламдаги барча гўзалликлардан нафратланади ва айни пайтда шу гўзал ҳаётни яратган, ундан завқланиб яшашни зоил қилган Оллоҳ номидан иш юритишга журъат қиляпти. Энди тушунгандирсан, ким менга жаннатни ваъда қилаётганлигини? Менга ишон, агар унинг қаъласи жаннат дарвозаси бўлса, мен бундай жаннатдан воз кечаман ва ҳеч қачон бу икки юзламачи «художўй» олдига қадам ранжида қилмайман!

Вартан ўтирган жойида чуқур ўйга толиб, зўр бериб соқолини қашлай бошлади ва маънос оҳангда гап бошлади:

-Устоз, агар сизнинг шу қарорингиз қатъий бўлса, сизга бир сирни айтишга мажбурман. Биз Исфaxonдан қочиб чиқаётганимизда Низомия навкарлари нега бизга индамасдан йўл очиб берганликлари ёдингиздами?

-Буни доим сендан сўраб билишни хоҳлардим. Бироқ, узоқ йиллар давомида сендан фақат садоқат ва фарзандларча фидокорликни, меҳр-оқибатни кўрганлигим учун, ўтган гапларни кўзгашни истамасдим.

-Ўша куни Низомия зобитлари сизни қутқаргани кетганлигимни ва сиз билан бирга жўнаб кетишим лозимлигини билишарди. Бу мен ўйлаб топган ҳарбий ҳийла эди ҳолос.

У бир зум тин олиб ўзига ва устозига қадаҳларни тўлдириб анор шарбатидан қуйди.

-Сиз Низомул Мулк томонидан ёзилган ўлимга маҳкумлар рўйхатида бизга тутқич бермай келаётган Ҳасан Саббоҳ биринчи ўринда турганлигини билмасдингиз. Чунки, у бутун салтанатда юз бераётган тартибсизликларнинг, қотилликларнинг бош сабабчиси эди. Менинг режам оддийгина бўлиб, уни ҳамма қўллаб-қувватлаганди. Сиз, албатта, унинг ҳузурига, Аламутга бошпана излаб боришингизга ишончимиз комил эди. Мен унинг ҳузурига сиз билан бориб, қулай пайт топиб, уни ўлдиришим, ҳақиқий мусулмонларни ва бутун дунёни бу иблиснинг даҳшатли қутқуларидан ҳалос қилишим керак эди. Бироқ, сиз ҳозир бу маъшум қалъага ҳеч қачон қадам ранжида қилмасликка қасам ичдингиз.

-Шундай экан, шунча йиллар давомида нега мендан бир қадам ҳам ортга жилмадинг?

-Дастлаб, мен сабр билан унинг ҳузурига йўл олишга ихтиёр қилишингизни кутдим. Сиз шу пайтгача ўн бештача шаҳардан қувғин қилиндингиз. Мен сизни барибир Аламут томон йўл олишингизга ишонардим. Шундай қилиб, йиллар ўтди. Аста-секинлик билан мен сизга чин дилдан боғланиб қолдим. Менинг сафдошларим ҳам салтанатнинг тўрт тарафига тарқалиб кетдилар ва менинг ниятим ҳам секин-аста сўна бошлади. Натижада, сиз, азиз устоз, яна бир маротаба Ҳасан Саббоҳни ўлимдан қутқариб қолдингиз.

-Кўп куйинаверма! Эҳтимол мен сени ҳам бу ниятинг йўлидаги ўлимингдан ҳам сақлаб қолгандирман.

-Ҳа, минг бор афсуски, у ўз уясида жуда ҳам бежавотир ўрнашиб олган.

Вартан устози унга синчковлик билан тикилаётганлигини кўриб, бир лаҳза жим қолди.

Сен илгарироқ ўз режангни маълум қилганингда, эҳтимол мен сени унинг ҳузурига бошлаб борармидим?!

Вартан ўрнидан сакраб турди.

-Гапингиз ростми?- сўради у ҳовлиқиб.

-Йўқ, ҳазиллашдим. Жойингга ўтир. Мен сенинг афсус- надоматларингни билиш учун шундай деяпман. Агар у Мурғоб дарёсига чўкиб кетаётганлигини кўрсам, содир қилган барча гуноҳларига қарамасдан, барибир уни қутқаришга қўл чўзган бўлардим.

-Мен эса, ҳеч иккиланмасдан унинг бошини сув остига тикқан бўлардим. Шундай бўлса-да, сизнинг инсонийлигингиз менга тасалли берапти. Сизни шундай инсонлигингизни билганлигим учун ёнингизда қолишни афзал кўргандим. Бундан мен ҳеч ҳам афсусланмайман.

Ҳайём шогирдини маҳкам бағрига босди.

-Сен ҳақингдаги шубҳаларим тумандек тарқаб кетганлигидан хурсандман. Мен анча кексайиб қолдим. Мен ёнида ишончли бир шогирди бўлишга муҳтож бўлган бечора бир қарияман. Мана бу қўлёзма менинг бисотимдаги энг қимматбаҳо ҳазинам. Ҳасан Саббоҳ бутун дунёга қарши чиқиб, ўз Аламутини барпо қилди. Мен эса, ўз қалъамни мана шу қўлёзма орқали бунёд қилдим.

Менинг бу қалъам Аламутдан кўпроқ яшашига ишончим комил. Бу қўлэзма менинг ягона бойлигим, ягона ифтихорим. Мен ўлимимдан кейин у манфур кишилар қўлига тушиб қолишидан кўрқаман.

Ҳайём ҳеч қандай расмийликсиз самимий тарзда қўлэзмасини шогирдига узатди:

-Сен уни бемалол ўқишинг мумкин. Бугундан бошлаб, сен унинг ишончли кўриқчисан.

Вартан ҳаяжонини яшира олмади:

-Бундай бахтга ўзгалар ҳам сазовор бўлганмиди?

-Фақат икки кишигина қўлэзма сирларидан огоҳ бўлган. Биринчиси – Жаҳон. У маъшум бир араздан сўнг уни қўлларига ушлаган, бироқ ўқий олмаган. Иккинчиси – Ҳасан Саббоҳ. У Исфахонга келишимиздан олдин бир карвонсаройда турганимизда бу қўлэзмадан огоҳ бўлган.

-Наҳотки сиз унга ишонган бўлсангиз, устоз?

-Тўғриси айтсам, ишонмагандим. Бироқ, у тез-тез бу қўлэзмага рубойлар ёзаётганлигимни кўрарди. У қўлэзмани рухсатимсиз ҳам олиб ўқиш имкониятига эга бўлганлиги учун, ўзим унга ўқишга берардим. Ва ниҳоят мен уни сир сақлай оладиган одамлар хилидан эканлигига ишонардим.

-Ҳа, у сир сақлашни биладиган одамлар хилидан. Бироқ, бир кун келиб уни сир эгасига қарши ишлатишдан тап тортмайдиган одам. У айнан шу сабабли сир сақлайди.

Шундай қилиб, Вартан зиммасига шарафли вазифа: қўлэзмани кўз қорачиғидек асраш юкланди. Собиқ зобит хонасида енгилгина шовқин эшитилса ҳам, қилич яланғочлаб ўрнидан туриб кетар, ҳар сафар барча хоналарни синчковлик билан текширар, ҳовлини астойдил кузатиб чиқиб, ҳамма эшикларни кулфлаб, ўз хонасига кирар ва чироқ ёруғида қўлэзмани очиб, ҳар бир тўртликни ёдлаб олишга, уларда ифодаланган фалсафий мазмунни англаб, улар қандай муносабат билан ёзилганлигини фаҳмлашга уринарди.

Бир неча ҳаяжонли тунлардан сўнг унинг хаёлига ажойиб бир фикр келиб қолди. Бу фикрга Ҳайём ҳам дарров рози бўлақолди. Улар рубойлар ёзилган саҳифалар ҳошияларига қўлэзманинг ёзилиш тарихини, Ҳайёмнинг Нишопурдаги болалик саргузаштларини, Самарқанддаги ҳаётини, Исфахондаги шуурли йилларини, Абу Тохир, Жаҳон, Ҳасан, Низомул Мулк ва бошқалар билан учрашувлари тарихини ёзиб боришга келишдилар. Шундай қилиб, Ҳайём назорати остида Вартан қўллари билан Ҳайём ҳаёти солномасининг дастлабки саҳифалари битила бошланди. Тез орада Вартаннинг ишга жуда қўли келиб қолди. У қоралама варақларларга Умар айтган воқеаларни ўн-ўн беш марталаб кўчиради, уларни устозига кўрсатиб таҳрир қилдиради ва охириги нухсани зўр ҳафсала билан рубойлар ёзилган қўлэзма китоб ҳошияларига чиройли қилиб кўчиради эди.

Кунлардан бир кун ёвуз қисмат унинг бу шарафли ишини тўхтатиб қўйди.

Ўша тонг Умар одатдагидан барвақтроқ уйғонди. У Вартанни чақирди, лекин ундан жавоб бўлавермади. «У кечаси билан ишлаб, чарчаб ухлаб қолган» -ўйлади Ҳайём ўзича. Умар шогирдини безовта қилмай бош оғриғига бир култум шароб қўйиб ичди, кейин қадахни яна тўлдириб, уни қўлида тутганича боғ айланишга чиқди. У сайр қилар экан, гуллар япроғида ялтираб турган шабнамни завқланиб томоша қилди, ўзи эккан тут меваларидан териб еди. У марварид тутларни оғзига солишдан олдин қўлидаги шаробдан бир култум ичиб қўярди. Бирор соатдан сўнг у хонасига қайтди. «Вартан турадиган вақт бўлди», - ўйлади у. У яна чақириб ўтирмасдан тўғри шогирди хонасига кириб борди. Бечора Вартан хона ўртасида бўғизланган, қонлари аллақачон қотиб қолган, кўзлари очиқ ҳолда узала тушиб ётарди. Хонтахта устидаги чироқ ва сиёҳдон ўртасига қонли ханжар санчиб қўйилган, ханжар остида бир варақ қоғоз кўзга ташланарди. Умар қоғозни олиб ундаги ёзувларни ўқиди:

«Сенинг қўлёманг ўзингдан аввал Аламут томон йўлга тушди!».

ЙИГИРМА ТЎРТИНЧИ БОБ

Умар шогирдининг ўлимига қаттиқ қайғурди. Унинг қисматидан афсусланиб, иззат-обрў билан ерга топширди. Шогирдининг ўлими ва қўлёманинг ғойиб бўлиши унинг бир дардига ўн дард қўшди. Умар қўлёмани бутунлай қайта ёзиб чиқиши ҳам мумкин эди, чунки ҳар бир рубоийдаги энг кичик урғу ҳам унинг ёдида сақланарди. Бироқ, бу ишга қўли бормади. Ҳар бир рубоийнинг ёзилишига сабаб бўлган воқеалар, туйғулар янги қўлёманда барибир ўз аксини топа олмайдигандек, улар эски қўлёмга билан бир умрга ғойиб бўлгандек туюлаверди. Чамаси Ҳайём қўлёмга ғойиб бўлганидан кейин ўзи ҳақида ҳеч қандай ёзма маълумот қолдирмасликка жазм қилди.

Тез орада у Марвдан жўнаб кетди. Йўқ, Аламутга эмас, у ерга боришдан Худонинг ўзи асрасин! У она шахри Нишопур томон йўл олди.«Дарбадар ҳаётга чек қўйиш пайти етди, - ўйлади у ўзича. –Нишопурга киндик қоним тўкилган, демак ўша ерда ҳаётдан кўз юмишим лозим!»

Шундай қилиб у Нишопурга келиб, синглиси, жуда илтифотли куёви, ўғил ва қиз жиянлари орасида яшай бошлади. Унга айниқса қиз жияни алоҳида меҳр-оқибат кўрсатарди. У кун бўйи устозлари китобларини ўқишдан чарчамас, бироқ энди ҳеч нарса ижод қилмасди.

Бир кун у хонасида одатдагидек Ибн Сино «Тиб қонунлари» нинг «Бирлик ва қўплик» номли бобини мутуала қилиб ўтирарди. Бирдан у юрагида қаттиқ санчиқ сизди. Қўлидаги олтин тиш тозалагични ўқиётган саҳифаси орасига қўйиб, қариндошларини чақирди. У куни битганлигини ҳис қилиб, уларга васиятларини айтди. Ўлим олди ибодатини қилиб бўлгач, унинг охирги сўзлари шу бўлди: «Худойим, биласан, имконим борича сени англашга ҳаракат қилдим. Сени англашга оид билимларим- сен томон бошлагани учун мени кечир!».

Умар 1048 йилнинг 18 июн тонгида дунёга келган бўлиб, 1131 йилнинг 4 декабрида 84 ёшида оламдан ўтди. Узоқ мозийда яшаб ўтган бу буюк инсоннинг туғилган куни бунчалик аниқ белгиланганлиги ҳайратланарли ҳолдир. Бу борада Ҳайёмнинг ўзи чуқур билимлар соҳиби бўлганлигини унутмаслик керак. Шубҳасиз, у ҳам онасидан қачон туғилганлигини сўраб билиб, ўша пайтдаги қуёш ва сайёралар ҳолатини аниқлаб, туғилган куни ва соатини аниқ белгилай олган эди.

Унинг замондошларидан бири Низоми Арузий хотираларидан қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Мен Умар Ҳайёмни Балхда, ўлимидан 20 йил аввал кўргандим. У қуллар бозори яқинидаги бир амалдорнинг уйига тушган бўлиб, уни машҳур олим эканлигини эшитиб, ҳар бир каломини эшитиш учун орқасидан соядек эргашиб юардим. Шунда мен унинг «Менинг қабрим баҳор еллари гуллар ҳидини уфуриб турадиган ерда бўлади», - деган сўзларини эшитгандим. Ўша пайтлар бу сўзлар менга беъманидек туюлган эди. Кейинчалик машҳур одамлар ҳар қандай гапни ўйламасдан айтмаслигини англаб олдим». «Мен Ҳайём вафотидан тўрт йил кейин Нишопурга, унинг руҳига дуои-фотиҳа ўқиш учун қабрига бордим. Мени у ерга бир қария бошлаб борди. Қабристоннинг чап тарафида, боғ деворлари ёнидаги қабр устида нок ва шафтоли қийғос гуллаб турар, унинг новдалари қабрни гуллар билан ўраб қўйгандек кўрсатарди».

Томчи сув дарёда йўқ бўлиб кетди,

Ерга чанг қўнди-ю, кўмилиб кетди.

Дунёга келишинг, кетишинг нима?

Бир чивин туғилди, ё ўлиб кетди.

Бундай тушкун кайфиятда рубоий ёзган Ҳайём, албатта ноҳақ эди. У ўзи ёзганидек «томчи сув», ёки «чанг зарраси»дек мангуга унўтилиб кетмади. Асрлар ўтиб, унинг илмий асарлари, рубоийлари бутун инсониятни ҳайратдан лол қолдира бошлади. Ҳайём ҳаётлигида ўз номига эмас, рубоийларига мангулик умр тилаганди. Унинг бу тилаги ижобат бўлди.

Аламутда яшовчи туб аҳолининг ҳам бутун дунёга даҳшат солиб яшаётган ҳукмдорлари Ҳасан Саббоҳ хонасидаги панжара ортига қулфлаб қўйилган китобга кўзи тушган бўлса ажаб эмас. Ҳеч ким бу қандай китоблигини билмас ва ҳеч ким бу ҳақда Ҳасан Саббоҳдан сўрашга журъат ҳам қила олмасди. «Китоб бундай сақланишинингга ўзига хос сабаблар бўлса керак. Унда олам сирлари битилган бўлиши мумкин» – дея гумон қилардилар одамлар. Ҳасан Саббоҳ салкам 80 ёшга кириб, оламдан кўз юмганида, унинг ўрнига қолган ўринбосари бир неча йиллардан кейин ҳам нафақат панжарали токчадаги китобни олиб ўқишга, балки бу хонага киришга ҳам ботина олмади. Аҳоли ҳам у яшаган уйнинг тош деворларига назарлари тушиши биланок, кўрқувдан титраб кетардилар. Одамлар эндиликда ҳеч ким яшамайдиган бу уй ёнидаги кўчадан худди даҳшатли Ҳасан Саббоҳнинг арвоҳини учратиб қолиш мумкиндек, хавотир билан ўтишарди. Қаълада ҳамон Ҳасан Саббоҳ ўрнатиб

кетган тартиб- қоидаларга риоя қилинган ҳолда ҳаёт давом этар, бироқ дунёдаги энг оғир қисмат Аламут аҳолиси чекига тушган эди. Бу қоидаларни бузиш ёки кўнгилхушликларга берилиш мутлақо мумкин эмасди. Раҳномоларидан айрилиб қолган туб аҳоли руҳлари тушиб кетганлигини, бундан ортиқроқ ғам-ғуссаларга тўлиб бораётган ташқи дунё одамларига кўрсатмас-ликлари лозим эди.

Бундай қаттиққўл тизимни бутун қалъа аҳолиси қўллаб-қувватлаганмикин? Бизнингча, жуда камчилик одамлар унга хайрихоҳ бўлган. Ҳатто Ҳасан Саббоҳнинг сафдошлари, эндиликда кексайиб қолган кишилар ҳам, ўзлари йўл қўйиши мумкин бўлган энг кичик гуноҳ ҳам тезда ҳаммага ошкор бўлиб қолишидан қўрқиб, юракларини ҳовучлаб яшардилар. Бироқ, бундай кексалар сони кундан-кунга озайиб борар, ҳаётга синчков назар солишни хуш кўрадиган навқирон ўғил-қизлар ва набиралар сони тобора ортаётганди. Янги туғилган гўдаклар миясида бешикданоқ энг қабих қонун-қоидаларга худди тангри қонунларидек сўзсиз итоат қилиш туйғулари шакллантирилар эди. Бироқ, бу қонун - қоидалардан бўйин товлаб, ҳаётга бошқача кўз билан қарашни ўрганаётган ёшлар сони тобора кўпая бошлади. Машаққатли, бироқ серзавқ ҳаёт уларга бошқача яшаш мумкин эканлигини англата бошлади. Айрим ёшлар нега улар барча ҳаёт лаззатларидан маҳрум бўлиб, бундай қамокхона-қалъада яшашга мажбур эканлигини сўраб-суриштиришга тушдилар. Буни сезиб қолган бошлиқ уларнинг бошларига шундай кулфатлар ёғдирди-ки, энди ёшлар бу масалани яширин равишда муҳокама қилишга ўтди. Қалбларига исён уруғи сочилган ёшларни айниқса, ўз ўғилларини, эрларини топшириққа кетганларича қайта кўрмаган аёллар кўпроқ рағбатлантиришарди.

Худди шундай эзилган, буғилган, тақиқланган ҳаёт қаридан қалбига эзгулик уруғи қадалган ёш бир йигит отилиб чиқди. У Ҳасан Саббоҳ ўзига ўринбосар қилиб қолдирган олий раиснинг невараси эди. Отаси вафотидан кейин ассасинлар жамиятининг тўртинчи олий раиси бўлиб қолган айнан мана шу йигит аждодлари анъаналарини бузишга журъат қилганди. У Ҳасан Саббоҳ вафотидан бироз кейин туғилган, ўша давр қабоҳатларини, даҳшатларини ўз кўзи билан кўрмаган ва эркин фикрлашни ёқтирадиган инсон бўлиб етишаётганди. У болалик пайтларида Саббоҳ яшаган уй атрофида қизиқиш билан айланиб юрар, қалбида пайдо бўлаётган кўр-кўрона кўрқинчни жасорат билан енгиб, қаълани томоша қилар эди. У ўн саккиз ёшлик пайтида кўрқмасдан таъқиқланган хонага кириб, у ерни томоша қилган, афсонавий ҳовузнинг муздек сувларига бармоқларини тикиб кўрган, кейин сирли китоб қўйилган панжарали токча олдида бир лаҳза тўхтаб ҳам қолганди. У китобни қўлига олиб ўқишни жуда истар, лекин бу отасига маълум бўлиб қолишидан қўрқиб, орқаси билан юриб, токчадан кўз узолмай хонадан чиқиб кетган эди. Биринчи сафардаоқ чегарадан унчалик чиқиб кетишни ўзига эп кўрмаганди. Йигитча ўйчан ҳолда Аламут кўчаларини кезиб юрганида, одамлар уни зимдан кузатишар, ундан яхшиликлар кутишиб, шаънига дуолар ўқишарди. У худди

Саббоҳдек ўзига Ҳасан лақабини танлаган эди. Бироқ одамлар унга аллақачон бошқача лақаб қўйишганди:

У бизнинг гуноҳларимизни кечирувчи, ғам- кулфатларимиздан ҳалос қилувчи Ҳалоскоримиз! Ҳа, у биз узоқ вақтлардан бери кутаётган Ҳалоскоридир! У Ҳалоскор!

Одамлар бу сўзни айтаётиб фақат бир кишидан, жамиятнинг олий раиси бўлиб турган Ҳасаннинг отасидан чўчирдилар. Олий раис қалъа аҳлининг бундай кайфиятидан аллақачон хабардор бўлиб юрар, одамлар бундай тузумга лаънатлар ўқиладганини эшитиб, ўзини эшитмасликка оларди. Олий раис ўғлидан ҳам қонун-қоидаларни бузмасликни, ёшлар онгини шариат қонунларидан чалғитмасликни талаб қилиб, бир неча бор койиганди. Раис янги фикр тарафдорларини ашаддий жазолаб, уларни кўрқитиб қўймоқчи ҳам бўлди. У ўғлининг ҳамфикрларидан 250 йигитни ўлимга ҳукм қилди, яна 250 тасини қалъадан бадарға қилиб, ўлдирилган дўстларини тоғ этагигача елкаларида кўтариб тушишга мажбур қилди. Юрагида сақланиб қолган кичик бир оталик меҳри раисни Ҳасан Саббоҳ мисол ўз ўғлининг қотилига айланиш гуноҳидан сақлаб қолди.

1162 йилда Аламут олий раиси оламдан ўтиб, унинг ўрнига ҳеч бир қийинчиликсиз исёнкор ўғил – Ҳасан ўтирди. Узоқ вақтлардан бери Аламут кўчаларида бундай шодиёна бўлмаган эди.

-Биз кутган ҳалоскор шумикин? У бизнинг азоб-уқубатларимизга, мискин ҳаётимизга чек қўярмикин? – сўрашарди одамлар бир-бирларидан. Кимлардир буни тасдиқлар, кимлардир елка қисарди. Янги ҳукмдор ҳам жим эди. У тунд қиёфада Аламут кўчаларини кезишда давом этар, ёки кутубхонада назоратчи кузатувида узоқ муддат китоб мутуала қиларди. Бир куни қалъа аҳли уни Ҳасан Саббоҳ яшаган хона томон қатъий бораётганлигини кўрди. У эшикни зарб билан очиб, панжарали токча томон йўл олди. У бор кучи билан икки қўллаб панжарани торта бошлади. Ниҳоят, панжара шувоқ ва кесак парчалари билан суғурилиб чиқди. У токчадаги Ҳайём қўлёмасини қўлига олиб, шошиб-пишиб чангини артди. Кейин атрофга мағрур тикилиб, китобни қўлтиғига қистириди. У етти кун хонасида қамалиб олиб, қўлёмани қайта-қайта ўқиб, ёзувлар мағзини чақишга уринди. Саккизинчи кун у ташқарига чиқиб, бутун Аламут аҳлини, эркагу-аёлларни, қарияларни, болаларни шаҳарнинг ягона катта майдонига тўплашни буюрди.

Бу воқеа 1164 йилнинг 8 августида рўй берди. Қуёш қалъа тепасида чарақлар, бироқ ҳеч ким ўзини қуёш оташидан ҳимоя қилишни ўйламас ва янгиликни кутарди. Майдон ғарбида ёғочлардан супа ясашиб, унинг тўрт томонига қизил, яшил, сариқ ва оқ рангдаги байроқларни қадаб қўйдилар. Ҳамманинг нигоҳи ўша тарафга қаратилган эди.

Супага кўзни олар даражадаги оппоқ кийимда янги ҳукмдор, унинг ортидан – ориқдан келган, ёшгина, очиқ чехрали, куёшдан кўзлари қамашиб, ерга қараб келаётган, уялганидан юзлари лоларанг бўлиб кетган унинг рафиқаси кўтарилди. Уларнинг супага чиқиб келиши ҳалойиқ қалбидаги охирги шубҳаларни тарқатиб юборди. Энди улар шодиёна қичқиришиб, олқишлай бошладилар:

-Бу ўша! Яшасин Ҳалоскоримиз!

У салобат билан супага кўтарилдида, кўлини баланд кўтариб, фуқороларига салом берди ва уларни тинчлантирди. Жим бўлиб қолган ҳалойиқ олдида у, шу пайтгача ер юзининг ҳеч қаерида, ҳеч қачон эшитилмаган, ҳаммани ҳайратда қолдирган нутқ ирод қилди:

-Дунё одамлари, жинлар, фаришталар! Эшитинглар! Сизнинг янги имомингиз ҳаммангизни дуо қилиб, қилинган ва қилинажак гуноҳларингизни авф этади! У сизга шу пайтгача риоя қилиб келган муқаддас қонун бекор қилинганлигини, энди янги давр, уйғониш фасли бошланганлигини эълон қилади. Худо сизлар жаннати бўлишларингиз учун бу муқаддас қонунини юборган эди. Сиз узоқ вақт азоб-уқубатларга чидаб келдингиз ва бунинг эвазига сизлар жаннати бўлишга лойиқсиз! Шу бугундан бошлаб, боқий дунё жаннатларининги эшиклари сизлар учун баралла очилгай! Сизлар қонун азоб-уқубатларидан озод қилиндингиз. Шу бугундан бошлаб илгари нима тақиқланган бўлса, ҳаммасига ижозат берилади. Нима мажбур қилинган бўлса, ҳаммаси тақиқланади! Бугундан эътиборан беш вақт намоз ўқиш ҳам бекор қилинади! Модамики биз жаннатда эканмиз, биз Худо билан бевосита мулоқотга киришиш имкониятига эгамиз ва шу сабаб, маълум соатларда унга мурожаат қилиш учун намоз ўқишимиз шарт эмас. Демак, кимки номоз ўқиса, у янги ҳаётга ишонмаган киши эканлигини исботлаган бўлади. Энди намоз ўқиш эътиқодсизликни, даҳрийликни билдиради. Қуръон томонидан «жаннат ичимлиги» деб таъқиқланган шаробни истеъмол қилиш ҳаммага рухсат берилади! Уни ичмаслик ҳам эътиқодсизлик белгисидир!»

Ўша давр форс солномачиларидан бирининг ёзишича бу қарор эълон қилиниши биланоқ Аламут аҳли мусиқа чалиб, рақсга туша бошлаганлар ва супа зиналарига ўтириб олишиб шароб ичаганлар.

Ҳасан Саббоҳ «Қуръон» қонунлари билан жорий қилган тартиб-қоидалар ана шу тарзда барҳам топди.

Тез орада янги даъват тарафдорларининг аввалги куч-ғайратларидан асар ҳам қолмади ва Аламут террорчилар уяси вазифасини бажаришни бутунлай тўхтатди. Қаълада тинч ҳаёт ўз ўзанига тушди ва узоқ йиллар бутун дунёни даҳшатга солган исмоилийлар тинчгина ҳаёт кечирувчи диний мазҳабга айланиб қолди.

Аламутнинг янги ҳукмдори Осиё ва Мисрдаги барча исмоилийлар жамиятларига ана шу мазмундаги ўзи имзо чеккан мактублар жўнатди. Бу кун

байрам сифатида ҳар йили нишонланадиган бўлди. Бу байрам ҳижрий ва Искандар Мақудуний тақвимлари билан, шунингдек «икки дунёдаги энг машҳур олим» Умар Ҳайём Нишопурий тақвими асосида бир кунда -18 августда нишонланадиган бўлди.

Аламутнинг янги ҳукмдори Ҳайёмнинг «Самарқанд қўлёзмаси» ни «энг муқаддас китоб» деб эълон қилди. Ҳунармандлар китобни безай бошладилар, мусаввирлар, миниатюрачилар саҳифаларга оро бердилар, дуродгорлар олтин суви югуртириб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган махсус қутича ясашди. Ундан нусха кўчириш ман қилинди. У махсус хонада кедр ёғочидан ясалган китоб қўйгич устига қўйилган ва олий мартабали кишиларгина назоратчининг жиддий кузатуви остида уни ўқишлари мумкин эди.

Ана шу пайтларгача халқ орасида Ҳайёмнинг бахтиёр ёшлик йилларида ёзган бир неча рубойлари машҳур эди холос. Энди Ҳайём рубойларининг барчаси кенг халқ оммаси орасида мавриду- бемавруд айтилиб юриладиган бўлди. Баъзан унга ўзларига ёққан янги сўзлар қўшишар, шоир рубойларида ифодалаган фикрни бузиб юборишар, айрим шоирлар эса, маза-матрасиз шеърлар ёзишиб, уни Ҳайём қаламига мансуб деб тарғиб қилишарди. Шундай қилиб, халқ орасида кўплаб аслида Умар Ҳайёмга тегишли бўлмаган, бироқ, уники деб ўқиладиган қалбаки рубойлар кўпайиб кетди. Агар қўлёзма бўлмаганида эди, уларни ҳақиқийларидан ажратиш мушкул бўларди.

Аламут ҳукмдорлари талаби билан бир неча йиллар оталардан – болаларга мерос бўлиб, ҳуфёна сақланган, кейинги йиллар муқаддас деб эълон қилинган бу китоб ҳошияларига ҳукмдорлар ҳам Вартан сингари ўз тарихларини битардилар. Ҳар қалай бу китоб муҳим бир воқеага, ассасинлар жамиятининг тарқалиб кетишига ҳам сабабчи бўлди. Китоб ҳошияларига давр тарихини ёзиб бориш яна бир аср давом этди. Мўғул босқинчиларининг бу юртларга бостириб кириши билан бу анъана яна тўхтаб қолди.

Чингизхон бошлиқ мўғул тўдаларининг дастлабки босқиниёқ Осиёга мисли кўрилмаган кулфатлар олиб келди. Ер юзининг энг гуллаб-яшнаган шаҳарлари: Пекин, Бухоро, Самарқанд ер билан яксон қилинди. Қўлига қурол ушлаши мумкин бўлган эркаклар бутунлай қириб ташланди, аёллар эса, ўрда лашкарбошиларига хотинликка бўлиб берилди. Тирик қолган ҳунармандлар куллар бозорларида сотилди. Самарқандда эса, шаҳар қозикалони бошлиқ кичик бир гуруҳ тақводорларгина Чингизхон илтифотига сазовор бўлиб, жонларини омон сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар.

Бундай қирғин –баротдан кейин ҳам Самарқанд култепалар ўрнидан қайтадан қад ростлади. Кейинчалик Буюк Темур уни дунёвий салтанат марказига айлантирди. Аксинча кўплаб шаҳарлар бир умрга култепа ҳолича қолиб кетдилар. Жумладан, бир неча асрлар интеллектуал тараққиёт марказлари бўлган Марв, Балх, Нишопур шаҳарларининг қисмати шундай бўлди. Улар қаторига бир пайтлар шарқ табобатининг бешиги вазифасини

ўтаган Рай шахрини ҳам қўшиш мумкин. Асрлар ўтгач, унинг ҳаробаларидан бир неча километр узоқроқда ҳозирги Техрон шаҳри қад ростлади.

Мўғуллар босқинининг навбатдаги босқичи Аламут қаъласини ҳам четлаб ўтмади. Бу ерда унчалик кўп қон тўкилмаса-да, қаъла истеълоси узоқ давом этди. Қисқа вақт ичида Боғдод, Дамашқ ва узоқ Полшадаги Краковгача, Хитойнинг Цечуан вилоятигача вайрон қилиб борган мўғул тўдалари бу ерда узоқ тўхтаб қолишга мажбур бўлдилар. Ниҳоят 166 йил жараёнида ҳеч кимга таслим бўлмаган аламутликлар ҳам мўғулларга бош эгишди.

Чингизхоннинг набираси Хулагу тоғлар орасидаги бу енгилмас истехкомни шахсан ўзи томоша қилишга келди. Ривоят қилишларича, у қаъладаги Ҳасан Саббоҳ зомонларидан қолган бус-бутун озиқ-овқат захираларини топган. Хулагу лашкарбошилари билан бутун қаълани айланиб чиққач, бу ердаги барча бинолардан асар қолдирмай бузиб ташлашни буюрди. Ўша пайтлардаги Осиёдаги энг бой кутубхона чекига ҳам шундай қисмат тушди. Кутубхонага ўт қўйишни буюришдан олдин Хулагу ҳузуридаги ўттиз ёшли муаррих Жувайнийга у ерга кириб, зарур китобларни олишга рухсат бериб, илтифот кўрсатди. Жувайний ўша пайтлар Хулагу буйруғи билан мўғуллар босқинининг ҳақиқий қимматбаҳо манбаси ҳисобланмиш «Жаҳонгир тарихи»ни ёзарди. У ўн минглаб ноёб китоблар тахланиб турган бу машҳур кутубхонага кирганида, ташқарида биргина ғалтак арава билан бир навкар ва қўлида маъшал ушлаб, олов қўйишга тайёр турган мўғул зобити уни кутиб турарди. У биргина ғалтак аравасига қанча китоб сиғса, шунигина оловдан қутқариб қолишга қурби етарди. Қолганларини даҳшатли олов ўз комига тортиши лозим эди. Унинг китобларни ўқиб кўришга, ҳатто сарлавҳалари рўйхатини тузишга ҳам вақти йўқ эди. Ашаддий суннийлардан ҳисобланган Жувайний биринчи навбатда Худо каломлари ёзилган «Қуръон» китобларини йиғиб олишга киришди. У шошилиш равишда қалин муқовали «Қуръон» нусхаларини бир жойга жамлаб, йигирматача китобни ташқарига, ғалтак аравага элтди. У яна ичкарига кириб, қайси китобни танлашни билмай, одатдан ташқари тартиб билан терилган китоблар жавонига яқинлашди. У ердан Ҳасан Саббоҳнинг ўттиз йил жараёнида ихтиёрий ёлғизликда ёзган ассасинлар тарихини топди. Кейинчалик Жувайний ўзининг машҳур асарини ёзишда бу китобдан бир неча бор ибтидоҳлар олганлигини кўрамиз. Шунингдек у жавондан Саббоҳ томонидан ёзилган «Янги даъват қонунлари» асарини ҳам қўлтиғига қистирди. Бу китоб бизнинг давримизда исмоилийлар тарихини баён қилувчи ягона тарихий манба ҳисобланади. Жувайний бу ерда Ҳайёмнинг «Самарқанд қўлёзмаси» сақланишини, бу ҳақдаги миш-мишларни эшитиб уни сақлаб қолишга уриндимикин? Афсуски, биз бу ҳақда ҳеч нарса билмаймиз. Ривоят қилинишича, Жувайний бутун олам сирлари яширинган китоб жавонлари олдида қай бирини ёнғиндан қутқаришни билмай узоқ қолиб кетган. Ниҳоят уни кутавериш тоқати тоқ бўлган мўғул зобити қўлида маъшала билан уни қидириб киришга мажбур бўлди. У шошилиш лозимлигини билдириб, бир тўп қўлёзмалар ўрамига олов қўйди. Уни жимгина кузатиб турган тарихчи

қўллариға сиққанича китобларни олиб ташқарига йўл олди. Йўл-йўлакай муқовасига «Юлдузлар ва сонлар ҳақида азалий сирлар» деб ёзилган китобга кўзи тушди. Бироқ, унинг ерга энгашиб бу китобни олишга имконияти йўқ эди.

Шундай қилиб, асассинлар кутубхонасининг барча китоблари кулга айланди. У етти кеча-кундуз бурқсиб ёнди. Дунёда биронта нусхаси қолмаган ноёб қўлёзмалар мангуликка йўқолди. Айтишларича, бу кутубхонада инсоният томонидан кашф қилинган минглаб тилсимотлар сирлари сақланган китоблар бўлган экан.

Узоқ пайтларгача одамлар Ҳайёмнинг «Самарқанд қўлёзмаси» ҳам Аламут гулханида ёниб кетганлигига ишонардилар. Аммо бундай эмасди...

Иккинчи китобнинг охири.

УЧИНЧИ КИТОБ

МИНГ ЙИЛЛИКНИНГ ОХИРИ

Турсангчи, ухлама, эй ғофил инсон,
Оламдан кўз юмгач ухларсан мангу.
У.Ҳайём.

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ БОБ

Бу саҳифагача мен ўзим ҳақимда кам гапириб, «Самарқанд қўлёзма»си ҳошияларига битилган ёзувлар, Ҳайём ҳаёти, у таниган кишилар, у гувоҳ бўлган воқеа-ҳодисаларни баён қилдим холос. Энди менга мўғуллар босқинидан бери йўқолиб кетган бу асар қандай қилиб бизнинг замонимизда қайтадан пайдо бўлганлиги, унга эга бўлишим учун бошимга қандай савдолар тушганлиги ҳақида ҳикоя қилиб беришгина қолди. Яхшиси ҳикоямни қандай тасодиф туфайли қўлёзманинг асл нусхаси ҳамон мавжуд эканлигини билиб қолганлигимдан бошлай қолай.

Аввал бошдан исмим Бенжамен Умар Лессаж эканлигини айтгандим. Исмим французча жарангласа-да, Людовик XIV замонида Франциядан Америкага қочиб кетган гугенотлар авлодидан эканлигимни ва ҳақиқий Америка фуқароси эканлигимни айтишим лозим. Мен қирғоқларида Атлантика океани мавжланиб турган Шезапэк тоғлари устида жойлашган Мариланд ўлкасининг Аннаполи шаҳрида туғилганман. Қолаверса, менинг Франция билан боғлиқлигим фақат шу билангина чекланмайди, чунки отам бу алоқани қайта янгилаганлардан бири бўлган. Унинг ўқувчилик даврида ёзган кундаликларида қуйидагиларни ўқигандим: «Францияда ўсган менинг аجدодларим дарахтлари қочқинларни қутқариш учун ясалган паром учун ишлатилган». Шундай қилиб америкалик бўлиб қолган отам ўз аجدодлари тилини, яъни французчани зўр бериб ўрганишга киришган. Кейин, ўша замонлардаги тўс-тўполонларга қарамасдан, қалбида жўшқин ҳиссиётлар туғён уриб, тантанаворлик билан боболари ўтган йўлдан, Атлантик океанидан қайта кесиб ўтиб, Оврўпага қайтиб келган. Билмадим, унинг она юртига қилган зиёрати пайти тўғри танлаганмиди, ёки йўқми? У 1870 йилнинг 9 июлида «Scotia» кемасига чиқиб Нью Йоркни тарк этганди. 18 июлда у Шербургга, 19 июл кечқурун Парижга етиб келган кунида тушдан кейин уриш бошланган. Чекинишлар, мағлубиятлар, ғолибларнинг Францияга бостириб кириши, очлик, Коммуна, қирғинлар... Менимча отам ҳеч қачон бунчалик кўргиликларни бошидан кечирмаган ва уларни бир умр хотирасида сақлаб қолган бўлса керак. Уларни эсламаслик мумкинмиди? Қамал қилинган шаҳарда баррикадалар қуриб, барча ҳаёт қийинчиликларидан бира тўла қутулишга отланган

куйи табақа вакиллари бўлган эркак ва аёлларнинг тенглик учун курашдаги шижоатларини кўриб, отамнинг ҳам қалбида аллақандай ҳадик аралаш қувонч уйғонган бўлса ажабмас.

Кейинчалик Америкага қайтиб келгач, отам ва онам курка гўшти пишириб кутиб олинадиган байрам дастурхонида ўтиришиб, бир пайтлар Парижда Гуссман булваридаги инглиз қассоби Росдан қирқ франкка сотиб олган бир фунт келадиган фил ҳартумини қандай қилиб майдалаб пишириб еганларини ҳаяжон билан эслардилар.

Ўша пайтлар улар эндигина унаштирилган, туйлари бир йилдан кейин нишонланиши лозим эди. Уларнинг бахтларига уруш энагалик қилган. Отам ўз кундаликларида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Парижга келганимдан сўнг эрталаблар Италия ҳиёбонидаги Риш қавҳахонасида нонушта қилишга одатландим. Мен ўзим билан «Le Temps», «Le Galois», «Le Figaro», «La Presse» газеталарини олиб келиб стол ёнига ўтирар, улардаги ҳар бир хабарни тиришқоқлик билан ўқиб, ўзим тушунмайдиган «guetre», «moblot» каби сўзлар маъносини меҳмонхонага қайтгач, менга анча билимли туюлган concièrege- эшикбондан сўраб олиш учун ён дафтарчамга ёзиб олардим. Қавҳахонадаги саводхонлигимнинг учинчи куни оқ мўйловли бир киши келиб ёнимдаги жойга ўтирди. Унинг қўлида ҳам бир даста газеталар бўлиб, у уларни ўқиш ўрнига менга синчковлик билан тикилиб турар, мендан ниманидир сўрашга тараддудланар эди. У узоқ кутиб ўтирмади. Бир қўли билан ҳассаси дастасини маҳкам қисганича, иккинчиси билан мрамор столи асабий чертиб, хириллоқ овозда мени саволга тута бошлади. У мендек ёш ва кўринишидан соппа-соғ йигит нега фронтга, ватан ҳимоясига отламай, бу ерларда ўтирганини билишни истарди. Унинг гапириш оҳанги анча хушмуомила бўлса-да, мендан шубҳаланаётганлиги шундоққина сезилиб турар, алланималар ёзаётган ён дафтарчамга гумонсираб тикиларди.

Мен ўзимни ҳимоя қилишга, ёки уни ишонтиришга уринмадим ҳам. Хорижий лаҳжам бир пасда уни шаштидан туширди. Ҳамсуҳбатим одоб билан узр сўраб, мени ўз столига таклиф қилди. У газеталардан нималарни ўқиётганим билан қизиқиб, ниҳоят бу «уруш бизнинг қўшинларимиз Берлин кўчаларида сайр қилиши билан тугашини» башорат қилди. Фикрини исботлаш учун Ла Файет, Бенжамен Франклин, Токвил ва Пьер Ланфа каби сиёсатдонларнинг гапларидан иқтибослар келтирди. Мен унинг фикрларига қарши чиқишни истардим. Наҳотки у пруссияликлар французлардан қудратлироқ эканлигини билмаса? Мен яқиндагина Америкадаги фуқоралар урушида қатнашиб, Алтана жангида ярадор булиб уйига қайтгандим. Мен унга ҳар қандай уруш бу жанг майдонидаги кўнгил очар сайр эмаслигини тушунтиришни хоҳлардим. Лекин уруш қанчалик даҳшатли бўлмасин, одатда порох ҳиди унинг бу даҳшатларни одамлар хотиралардан дарров ўчириб юбориб, ўзига жалб қилаверадиган ҳодиса. Бироқ, бу масалада у билан баҳслашишдан ўзимни тийдим. Баҳслашишга ҳожат ҳам йўқ эди, чунки ҳамсуҳбатим менинг фикрларимни

эшитишни хаёлига ҳам келтирмас, вақти- вақти билан сўзидан тўхтаб, фикрини менга тасдиқлатиб олиш учун «шундай эмасми?» деб сўраб қўяр, мен эса, фақат елка қисиб қўярдим холос. У жуда ёқимтой одам экан. Биз у билан ҳар куни учрашишга одатландик. Одатдагидек мен жуда кам гапирардим. Шундай булса-да, у ўзининг «америкалик таниши» борлигидан, ва «фикрларимиз бир жойдан чиқаётганлигидан» жуда мамнун эди. Суҳбатларимизнинг тўртинчи куни бу ҳурматли қария мени уйига, нонуштага таклиф қилди. У бу таклифга бажонидил рози бўлишимга шунчалик ишончи комил эдики, розилик беришга улгурмасимданоқ, извошчи чақиринишга шошилди. Тан олишим лозимки, уникига қилган бу ташрифимдан кейинчалик бир умрга хурсанд бўлиб юрдим. Унинг исми шарифи Шарл-Губерт де Люсай бўлиб, Пуассонийер ҳиёбонидаги хусусий меҳмонхонада ижарада турар, ўзи сўққабош, икки ўғли армияда хизмат қилар, у билан турадиган қизи эса, менинг бўлажак рафиқам эди.»

Демак, ўша пайтларда онам ўн саккиз ёшлардаги бокира қиз, отам эса, ундан ўн ёшча катта навқирон йигит бўлган. Улар шубҳасиз ўша пайтлардаги Францияда ватанпарварлик туйғулари жўш ураётган бир шароитдаа танишганлар ва бир-бирларини узоқ вақт зимдан кузатиб юрганлар.

7 августдан бошлаб француз армияси кетма-кет мағлубиятга учрай бошлаган ва уруш нима билан якунланиши аниқ бўлиб қолган. Отамнинг ёзишича шу муносабат билан менинг бобом жуда камгап бўлиб қолган. Унинг қизи ва бўлажак куёви, яъни менинг отам унинг қайғусига шерик бўлишга уринганлар ва шундай қилиб улар ўртасида самимий муносабатлар ўрнатилган. Улар қарияни беҳосдан хафа қилиб қўймаслик учун, унинг кўнглини кўтариш учун қандай гап айтиш лозимлигини кўз уриштириш орқали ҳал қила олиш даражасига етганлар. Отам ўз кундаликларида бу ҳақда қуйидагиларни ёзган:

«Биринчи бор улкан меҳмонхонада у билан ёлғиз қолганимизда ўртамызга узоқ муддатли саросимали жимлик чўкди. Кейин аҳволимиздан уялиб, ҳар иккаламиз ҳам болаларча кулиб юбордик. Маълум бўлишича, шу кунгача кундалик учрашувларимиз жараёнида биз бир-биримизга ҳеч қачон тўғридан-тўғри гап қотмаган эканмиз. Бизнинг кулгимиз чин кўнгилдан, бир-биримизни янада яқинлаштирган хайрихоҳона ва самимий кулги эди. Лекин уни узоқ давом эттириш одобдан эмасди. Биринчи бўлиб гап бошлаш менинг бурчим эканлигини ўйлаб, у кўксига босиб турган китоб қандай асарлигини сўрадим.»

Ана шу дақиқадан бошлаб Умар Ҳайём менинг тақдиримга кириб келган бўлса керак. Яъни, тан олиб айтишим мумкин-ки, айнан у менинг дунёга келишимга асосий сабабчи бўлган. Бўлажак онамнинг қўлидаги китоб 1867 йилда француз империяси нашриётида чоп қилинган «Персиядаги француз ассамблеясининг биринчи таржимони Ж.В.Никола томонидан форс тилидан французчага таржима қилинган Ҳайём рубоийлари» эди. Бўлажак отам ҳам жамодонида 1868 йилда

Эдвард Фитз Жералд томонидан инглиз тилига ўгирилган «Умар Ҳайём рубойлари» мавжудлигини маълум қилган.

Яна отамнинг кундаликларига қайтсак. «Буни билган қиз қувонч-шодликларини яширишга беҳуда уринарди. Биз ҳар иккаламиз ҳаёт йўлларимиз туташаётганлигини ҳис қилардик. Бироқ ўша лаҳзаларда ҳар иккаламиз ҳам фақат бу ҳақидагина ўйламаётганлигимиз рост эди. Умар Ҳайём бизнинг рўпарамиздан худди тақдирларимизни бирлаштирувчи рўёдек пайдо бўлди-ки, буни ҳар иккаламиз ҳам тан олиб турардик. Буни инкор қилиш иккаламизга ҳам даҳрийликдек, оғир гуноҳдек туюларди. Албатта биз ўша лаҳзаларда қалбларимизда туғён ураётган бундай ҳиссиётлар ҳақида бир-бирларимизга ҳеч нарса айта олмасдик. Суҳбатларимиз албатта шеърят, Ҳайём ҳақида борарди. У менга қўлидаги китоб шахсан Наполеон III нинг буйруғи билан чоп қилинганлигини айтди.

Айнан ана шу замонлар бутун Оврўпа Умар Ҳайёмни эндигина кашф қилаётган пайтлар эди. Ёлғон бўлмасин, 1851 йилда бир неча мутахассислар унинг алгебрага оид асарларини нашр қилишган, бу ҳақдаги мақолаларни махсус ойномалардангина ўқиш мумкин эди. Бироқ, нафақат Фарб, балки Шарқ ҳам Умар Ҳайём меросидан бизгача нималар етиб келганлигидан бутунлай беҳабар эди. Одамлар унинг номини, у ҳақдаги бир-икки ривоятни, аслияти номаълум бўлган бир неча рубойлар ва унинг муннажим бўлганлиги ҳақидаги гапларнигина биларди холос.

Фитз Жералд исмли, унчалик машҳур бўлмаган инглиз шоири 1859 йилда унинг 75 рубойисини инглиз тилига ўгириб, нашр қилганида, китоб унчалик муваффақият қозонмади. Китоб 250 нусхада чоп этилган бўлиб, таржимон уларнинг бир нечасини дўстларига ином қилди, қолганлари Бернард Каритиш исмли кишининг китоб дўконига қолиб кетди.

«Умар рубойлари», бу китоб ҳеч кимни қизиқтирмади», -деб ёзган эди Фитз Жералд ўзининг форс тилидан сабоқ берган устозга. Дўкондор икки йил жараёнида китоб нархини 5 шиллингдан бир пенсга туширса-да, бу арзимас нархда ҳам китобга харидорлар жуда кам топиларди. Ниҳоят, китоб иккита адабий танқидчининг қўлига тушиб қолди. Улар китобни қайта-қайта ўқишиб, унинг тилсимловчи сеҳрини тушуниб қолишди. Эртасига яна дўконга қайтиб келишиб, дўстларига совға қилиш учун ундан 6 нусха сотиб олдилар. Китобга харидор топила бошлаганини сезган дўкондор, энди уни икки пенсдан сота бошлади. Айтиш жоизки, Англияга охириги марта борганимда эндиликда бойиб кетиб, ўз дўконини Пикардилли майдонига қуриб олган ана шу дўкондор Каритишдан шу китобнинг биринчи нашрининг бир нусхасини 400 ливр стерлингга сотиб олганман.

Бироқ китобнинг Лондандаги муваффақияти бирданига юз бермади. Бунинг учун Парижда жаноб Никола ўз таржималарини нашр қилиши лозим бўлди. Шундан сўнг танқидчи Теофил Готье “Moniteur Universel” газетасида катта шов-шувга сабаб бўлган “Сиз Ҳайём рубойларини ўқидингизми?”- деган мақоласини эълон қилди. У мақоласида “Ҳайёмни куйлаган эркин фикрга ҳозирги замонининг энг илғор

мутафаккири ҳам тенглаша олмайди” деган фикрни илгари сурди. Бошқа бир танқидчи Эрнест Ренан унинг фикрларини янада бойитиб қўйидагиларини ёзганди: “Мусулмон ақидалари исканжасида бўлган Персиянинг эркинлик даҳосини тушуниш учун Умар Ҳайём ўша замоннинг энг илғор кишиларидан бири бўлиши лозим эди”. Шундай қилиб англо-саксон дунёсида Фитз Жералд ва унинг “Умар рубойлари” китоби бирдан машҳур бўлиб кетди. Энди Умар Ҳайём номи шунчалик машҳур эдики, Шарқ ҳақидаги барча тасаввурлар унинг номи билан боғланиб талқин қилина бошланган, Ҳайём таржимонлари ҳам кўпая бошлаганди. Англияда, кейин, Американинг кўплаб шаҳарларида ҳам уни нашр қилувчи ишқибозлар, “Ҳайём ишқибозлари” клублари ташкил қилина бошланди.

Такрорлаш жоизки, 1870 йилларда Ҳайёмнинг машҳурлиги эндигина бошланаётган пайтлар эди. “Ҳайём ишқибозлари” клублари сони кундан-кунга кўпаярди. Бироқ бу клубларга кўпроқ зиёлилар синфи вакиллари қатнашар эдилар. Умар Ҳайём шеъриятига қизиқиш шундай қилиб менинг бўлажак отам ва онамни ҳам бир-бирларига яқинлаштирди. Улар Ҳайём рубойларини биргаликда ўқишар, уларда ифодаланган фалсафий фикрлар ҳақида баҳслашардилар. Баҳслар асосан “Ҳайём ростдан ҳам шароб ва май ичиб илҳомланганми? Ёки Никола тарифлаганидек шароб кайфи - ҳаётнинг илоҳий рамзими? Ёки аксинча, рубойларда Фитз Жералд ва Ренанларнинг фикрича ҳаёт завқи ва лаззати ва борингки барча чиркинликлари тасвирланганми?” – каби мавзуларда бўларди. Бу баҳслар уларнинг қалбларида янгича ҳиссиётлар уйғотганлиги шубҳасиз. Отам Ҳайём рубойларидан илҳомланиб ўз севгилиси сочларини силаётганида, онамнинг юзлари ҳаёдан қизариб кетганлигини тасаввур қиламан. Эҳтимол улар айнан ана шу рубойларни ўқиётиб илк бора бир-бирларидан бўса олишгандир? Улар ўзаро турмуш қуришга ахдлашган кунлари, агар ўғил фарзанд кўрсалар, исмини Умар қўйишга ҳам келишиб олгандилар.

Ўн тўққизинчи асрнинг тўқсонинчи йилларида туғилган юзлаб кичик америкаликлар шу исм билан номланган эдилар. Бироқ мен дунёга келган 1873 йилнинг 1 мартда бу одат ҳали унчалик оммалашмаганди. Исмимни бунчалик ғайриоддийлигидан ажабланмаслигим ва келажакда ўзим хоҳласам, соддагина “О.” ҳарфини ишлатишим учун ота-оналарим бу ҳарфни исму-шарифимнинг ўртасига жойлаштирганлар. Шундай қилиб менинг исму-шарифим Бенжамен Омар Лессаж бўлиб қолган. Мактабга борганимда ота-оналарим уни соддалаштириб Бенжамен О.Лессаж деб қисқартирганлар. Мактабдошларим бу “О” – Оливье, Освальд, Осборн ёки Орвил бўлса керак деб тахмин қилардилар. Одатда мен бундай гапларни эшитиб индамайгина қўяқолардим.

Шундай қилиб ота-оналаримдан мерос қолган бу исм менда ўзимнинг узоқ маънавий отамга нисбатан қизиқиш уйғотмасдан қолмади. Ўн беш ёшимдан бошлаб Ҳайём ҳақида чиққан барча асарларни ўрганишга бошладим. Форс тили ва адабиётини ўрганишни, бу диёрга узоқ саёҳатлар уюштиришни режалаштирардим.

Бироқ, болаликдаги Ҳайёмга, Персияга нисбатан қизиқишларим улғайганим сари аста-секин сўна бошлади. Бунга Ҳайём ва унинг рубойилари ҳақидаги янги фикрлар ҳам сабабчи бўлди десам, адашмайман. Танқидчиларнинг фикрича Фитз Жералд таржима қилган шеърлар инглиз шеъриятининг ноёб намуналари ҳисоблансада, менга Умар Ҳайём шеърларидан анча йироқдек туюларди. Кўплаб муаллифлар Ҳайём ёзган рубойлар сони мингдан ортиқ деб ҳисоблардилар. Биргина Никола улардан 400 дан ортиғини французчага ўтирган эди. Бу соҳанинг йирик мутахассислари эса, улардан юзтачаси Умар Ҳайём қаламига мансублигини тан оладилар холос. Йирик шарқшунослар эса, улардан фақат биргинаси Ҳайёмга тегишли дейишгача бордилар. Шундай бўлса-да, “қалбаки рубойларни аслиятдан ажратиш имконини берувчи, Умар Ҳайём рубойларининг асл нусха қўлёзмаси мавжуд бўлса керак”,- деган тахминлар ҳам илгари сурилди. Бироқ, бундай қўлёзманинг топилишига ҳеч ким ишонмасди.

Шундай қилиб буларнинг ҳаммаси менда Умар Ҳайёмдан, рубойилардан, ўз исмимдан норозилик ҳисларини уйғота бошлаганди. Исм-шарифим ўртасидаги “О.” ҳарфи эса, ота-оналаримнинг ёшликда қилган бемаънилигидек, менинг гашимни келтира бошлади. Мендаги бундай кайфият яна болалик орзуларимга қайтарган, бутун ҳаётимни яна Ҳайём рубойилари изига йўналтирган унутилмас бир учрашувгача давом этди.

ЙИГИРМА ОЛТИНЧИ БОБ

1895 йилнинг ёзида қухна дунёга, яъни Францияга бориш учун кемага чиқдим. Францияда яшаётган, 76 ёшга тўлаётган бобом менга ва онамга кўз ёшли мактублар жўнатиб, ўлимидан олдин энг кўрса бир бор мени, яъни набирасини кўришни орзу қиларди. Мен ўқишларимни ҳам ярим йўлда қолдириб, бобомни кўриш учун сафарга чиқишга мажбур бўлдим. Сафарим жараёнида зиммамга тушган бу вазифани ўйлар эканман, бобом тепасида тиз чўкиб туришимни, унинг совиб бораётган қўлларини сесканмасдан ушлашимни, шивирлаб айтаётган охириги сўзларини тинглашимни тасаввур қилардим.

Барча хаёлларим беҳуда бўлиб чиқди. Бобом мени Шербург портига кутиб олишга келди. Мен уни Калинги портида кўрарман деб ўйлагандим. Ҳассасидек тик қоматли, ҳашамдор мўйловли, қувноқ кайфиятли, бошидаги кенг айвонли шляпаси билан ҳаммадан баландроқ кўринаётган бобомни таниб, у ҳақда ноҳуш хаёлларга борганимдан уялиб кетдим.

«Амуроте» ресторанида тамадди қилиб олиш учун ўтирганимизда, у бақувват қўллари билан қўлларимни қисиб, ошкора тантановор оҳангда гап бошлади:

- Набирагинам, жигар гўшам, анча катта йигит бўлиб қолибсан-ку! Сени бу қухна дунё одамлари билан ўзим таништираман.

Унинг бу гапларини ҳазил тушуниб, хато қилибман. Тез орада тинимсиз танишувлар бошланди. Фойё, ёки Латуилларникидаги нонуштадан сўнг, Сигал театрига, Этени Буффе томошасига, ёки Мирлитондаги Аристид Брюан томошасига, ё бўлмаса, Скала театридаги Ивет Тилбернинг «Бокира», «Ташландиқ», ёки «Извошчи»сини кўришга чопардик. Биз турли ёшлардаги икки ака-укалардек бирга юардик. Фақат бобомнинг мўйловлари оппоқ, меники эса малла, қадам ташлашларимиз, хатто шляпаларимиз ҳам бир хил эди. Айтиш жоизки, аёллар биринчи бўлиб унга қарар эдилар. Ҳар сафар шампан виносининг тикқинини очаётганида мен унинг эпчил ҳаракатига, ҳулқи-атворида зимдан разм солардим ва улардан бирорта камчилик тополмай ҳайратланардим. У йигит мисол сапчиб ўрнидан турар, мендан тезроқ юар, унинг кўлидаги ҳассаси келишган қадди-қоматига фақат безак вазифасини бажарарди. У умри охиридаги баҳорнинг барча чечакларини териб улгуришга уринарди. У 93 йил умр кўрди. Демак, у яна 17 йил умрининг охирги баҳорларини кўришга улгиради.

Бир кеч у мени Мадлен майдонида яшовчи Дюранларникига нонуштага бошлаб борди. Емакхонанинг бир қанотига жипслаб қўйилган столлар атрофида эркагу-аёл артистлар, журналистлар, сиёсатдонлар тўпланган эдилар. Бобом уларнинг ҳар бирига мени танатанавор оҳангда таништириб чиқди. Машҳур кишилар тўпланган бу хонадонда биргина жой бўш турарди. Тез орада серсавлат бир киши кириб келди ва бу жой унга сақланиб турилганлигини сездим. Ҳамма ўрнидан туриб, уни ўраб олиб, мулозамат қила бошлади. Унинг ҳар бир сўзи кўтаринки хитобларга, ёки гуррос қаҳқаҳага сабаб бўларди. Бобом ўрнидан туриб менга ортидан юришни имо қилди:

-Юр, сени Генри тоғам билан таништириб қўйймоқчиман!

Бобом мени унинг ёнига етаклаб борди. Тоға-жианлар кучоқлашиб кўришдилар. Бобом мени унга таништирди:

-Бу менинг америкалик набирам. У сен билан учрашувидан шунчалик хурсандки!

Мен ҳайратмни яшира олмасдим. Янги тоғам менга синчковлик билан тикилиб турди-да:

-У меникига эрталаб велосипед сайримдан кейин келсин! – деди.

Жойимга қайта ўтирганимдан кейингина, бобом мени ким билан таништирганлигини англаб етдим. Бобом у билан яқин муносабатда бўлишлигимни жуда ҳам истар, у ҳақда зодоганларга хос эзмалик ва гурур билан, тинмасдан гапирарди. Албатта Атлантика океанининг нариги тарафидан келган мендек янги кишига унинг номи ҳеч нарсани ифодаламасди. Чунки, мен унинг Франциядаги энг машҳур одамлардан бири эканлигини билмасдим. Гап демократия пайтида оддийгина Генри Рошефорт деб юритилувчи, маркиз ва коммуна, собиқ депутат ва вазир, кўп йиллар бадарғада бўлган Виктор Генри де Рошефорт Люсай ҳақида борарди. Версалликлар томонидан Янги Каледония қамоқхонасига ташланган Генри

Рошефорт 1874 йилда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган жасорат кўрсатиб, бу қамоқхонадан қочиб кетган ва ўз замондошлари назарида энг жасур киши тимсолига айланганди. Ҳатто Эдуард Манэ унга бағишлаб «Рошефортнинг қочиши» номли машҳур расмини яратган экан. 1889 йилда у Лондонда қувғин ҳолатда яшаган бўлса-да, «Бўйсинмас» номли шов-шувли ва обрўли газета чиқариб, генерал Булонже билан ҳамкорликда республикага қарши кураш бошлаган эди. 1895 йилда эълон қилинган умуммиллий авф туфайли қувғинликдан кутилиб олган Рошефортни икки юз минг кишидан иборат парижликлар эўр тантана билан кутиб олган эдилар. У бир пайтнинг ўзида Бланканинг ҳам, Булонженинг ҳам тарафини олар, уни бемалол сўл ва ўнг кўл революционер, идеалист ва демоког деб аташ мумкин эди. У юзлаб қарама-қарши фикрли кишиларнинг манфаатларини ҳимоячиси сифатида машҳур эди. Мен тез орада буларнинг ҳаммасини билиб олдим. Бироқ ҳали энг асосий гапларни билмас эканман.

Келишилган кун мен унинг Перголез кўчасида жойлашган хусусий меҳмонхонасига борганимда, бобомнинг сеvimли тоғасиникига қилган бу ташрифим менинг Осиё дунёсига қилинажак сермашаққат сафарим сари қўйилган дастлабки қадамим эканлигини билмас эдим.

- Демак сиз графиня Женевеванинг ўғли ва исмингиз Умар шундайми?
- Ҳа, Бенжамен Умар.
- Сени болалигингда қўлларимда кўтариб юрганлигимни биласанми?

Ўртамизда туғилган тасодикий яқинлик, қон-қардошлик унга мени сенлаб гапиришни таққазо қиларди.

- Ойим менга завқ билан хикоя қилиб беришича, сиз ўша машҳур қочишингиздан сўнг Америкага келиб, Сан-Франсискода кемадан тушгансиз ва поезд билан Фарбга томон йўл олгансиз. Биз сизни кутиб олиш учун Нью-Йоркка келганмиз. Шунда мен икки ёшда бўлганман.

- Ҳа, буларнинг ҳаммаси эсимда. Шунда биз, сен ва Ҳайём, Персия ҳақида гаплашгандек. Ана шунда мен сени буюк шарқшунос бўлади деб башорат қилган эдим.

Бу гапни эшитиб энсам қотди. Мен унга болалик орзуларимни аллақачон унутиб юборганимни, эндиликда бутунлай бошқа нарсага, молиявий ишларга қизиқаётганлигимни, отам томонидан ташкил қилинган денгиз портида курилиш билан шуғилланмоқчи эканлигимни айтдим. Рошефорт менинг бу гапимни эшитиб қавоғини уйди ва бирдан фикримга қарши чиқиш мақсадида узиндан-узоқ насиҳатга берилиб кетди. У Монтескьенинг «Форс мактублари» ва бу китобдаги машҳур «Қандай қилиб форс бўлиш мумкин» иборасини, Персия шоҳи томонидан Людовик XIVнинг элчиси сифатида қабул қилинган жаҳонгашта аёл- Мари Петитнинг саргузаштларини, умрини Исфахонада соатсоз бўлиб ўтказган Жан-Жак Руссонинг жияни саргузаштларини ҳикоя қила бошлади. Унинг гаплари менинг у кулоғимдан кириб, бу кулоғимдан чиқиб кетар, бу пайт мен унинг ҳаддан ташқари улкан

бошини, қалин ва жинчалак сочлари осилиб турган кенг пешонасини кўзатиш билан банд эдим. У жуда илҳом билан гапирарди, бироқ бундай ёрқин нутқлар унинг улкан гавдасига мос келмаётгандек, қўл силтаб гапириш одати унга ярашмаётгандек туюларди.

- Мен Эронга ҳеч қачон қадам ранжида қилмасам-да, бу диёр ишқибозларидан бириман. Аслида-ку мен жаҳонгашта эмасман. Бир неча бор қувғин ёки сургун қилинган бўлсам-да, ҳеч қачон Франциядан кўнгил узмаганман. Лекин замон ўзгариб борапти, дунёнинг нариги тамонида содир бўлаётган воқеалар эндиликда бизни бефарқ қолдирмаяпти. Агар мен бугун олтмиш эмас, йигирма ёшда бўлганимда эди, ҳеч иккиланмасдан Шарқ саргузаштлари томон ошиққан бўлардим. Айниқса менинг исмим Умар бўлганида, бу ишни албатта амалга оширган бўлардим.

Мен унга нима учун Ҳайёмга қизиқмай қолганлигимни тушунтиришга уриндим. Фикримни исботлаш учун рубойларнинг аслидан - қалбакилари кўпайиб кетганлигини, уларнинг ҳақиқийларини аниқлаш учун асл нусхаси йўқолиб кетганлигини эслатдим. Менинг гапларимни эшитиб бирдан унинг юзи ёришиб кетди. Мен эса, у нега қувонаётганлигини, гапларим нега уни руҳлантириб юборганлигини тушунмай энсам қотиб, бу қилиғим унга қўпол туюлишини ҳис қилиб, тезда гапимни тугатиб, жим бўла қолдим.

Рошефорт жилмайганича сўради:

-Агар рубойлар қўлёзмаси мавжуд эканлигига ишонтира олсам, Ҳайёмга қизиқишинг қайта бошланадими?

-Албатта-да!- ишонтирдим уни.

-Бўлмаса эшит! Ҳайём қўлёзмасини мен Парижда ўз кўзларим билан кўриб, мана шу қўлларим билан варақлаганлигимни биласанми?

ЙИГИРМА ЕТТИНЧИ БОБ

Тўғриси айтсам, бу янгилик мени Рошефорт кутган даражада ҳайратга ҳам солмади, қувонтирмади ҳам. Чунки шунча замонлар ўтиб, қўлёзма ҳамон сақланиб қолганлигига барибир ишонмас эдим. Эҳтимол у қўлларида ушлаб турган, варақлаган китоб унинг кейинчалик кўчирилган бирон нусхаси бўлгандир? Ахир у форс тилини билмаганлиги туфайли адашган бўлиши ҳам мумкин-ку! Қолаверса, қўлёзма қандай қилиб Парижга келиб қолган? Наҳотки бундан бирорта шарқшунос беҳабар бўлса?

Мен гумонларимни очиқчасига, хушмуомилалик билан баён қилдим. Шубҳаларим суҳбатдошимни янада руҳлантириб юборди чамаси, қизғинлик билан мени ишонтиришга киришиб кетди. Мен ҳам бу гапга ишониш учун асослироқ далил кутардим. У жилмайганича, хотиржамлик билан гапини давом эттирди:

-Мен ҳаддан ташқари ғайри оддий бир инсон билан учрашишга муяссар бўлганман. У ўзининг метин иродаси-ю, қувваи ҳофизаси билан келажак авлодга мислсиз таъсир ўтказадиган ва шубҳасиз тарихда қоладиган одамлар тоифасидан. Турк султони ундан қўрқанлиги туфайли унга турли - туман илтифотлар кўрсатишга мажбур. Эрон шоҳи унинг номини эшитса қўрқувдан зир-зир титрайди. Мухаммад алайхус салом авлодидан бўлган бу киши бир кун қандайдир анжуманда энг мутабар дин пешволари ҳузурида «файласуфлик пайғамбарликдек зарур касб» эканлигини айтганлиги учун Константинополдан бадарға қилинган эди. Унинг исми шайх Жамолиддин . Эҳтимол сен у ҳақда эшитгандирсан?

Мен елкамни қисиб ҳеч нарса билмаслигимни ифодаладим.

-Мисрликлар Англияга қарши курашга қўзғолганларида,- давом этди Рошефорт, -айнан мана шу одамнинг фикрларидан руҳланган эдилар. Нил водийсининг барча саводхон аҳли тилидан унинг номи тушмасди, уни «Устоз» дея эъзозлардилар. Аслида у мисрлик эмас, бу мамлакатга фақат бир мартагина борган холос.У Ҳиндистонга қувғин қилинган, у ерда ҳам улкан халқ ҳаракати қўзғалишига сабабчи бўлди. Унинг таъсирида инқилобий газеталар чоп қилина бошланди, турли жамиятлар тузилди. Ҳиндистон вице-қироли ҳам бу ҳолдан ташвишга тушиб, уни мамлакатдан чиқариб юборишга мажбур бўлди.У Оврупага бориб жойлашди ва дастлаб Лондонда, кейин Парижда мисли кўрилмаган сиёсий ҳаракатга шунғиб кетди. У «Бўйсинмас» газетаси билан ҳам тинимсиз ҳамкорлик қилар ва биз бу баҳонада тез-тез учрашиб турардик. Унинг шогирдлари орасида ҳинд мусулмонлари, мисрлик яҳудийлар, суриялик маронитлар бор эди. Билишимча, мен унинг французлар орасидаги энг яқин дўсти эдим. Энг машҳур сиёсатчилардан Эрнест Ренан ва Жорж Клемансо, инглиз сиёсатдонларидан лорд Салисбюри, Рандолф Шуршил, Вилфрид Блунтлар ҳам уни яхши танирдилар. Ўша кундан бошлаб мен ўз хотираларимда фойдаланиш учун у ҳақда барча маълумотларни йиға бошладим.

Рошефорт тортмасидан майдалаб ёзилган бир неча варақ қоғозни олиб ўқий бошлади:

«Менга бутун ислом дунёсида ислоҳатчи ва революционер сифатида машҳур бўлган, ҳаворий каллали шайх Жамолиддин исмли сургун қилинган кишини таништирдилар. Унинг қора, сокин ва оловли кўзлари, кўкракларигача осилиб тушган соқоллари унга улуғворлик ва олийжаноблик бағишлагандек туюларди. У бутун оломонни ўзига қарата оладиган, ўзига ром қила оладиган одамлар тоифасидан эди. У французчалаб қийналиб гаплашар, лекин унинг ўта маданиятлилиги бу камчилиги ўрнини босиб кетарди. Унинг қиёфаси тетик ва мулойим, айти пайтда чарчов билмас фаолият эгаси эканлигидан дарак берарди. Биз тез орада жуда қалинлашиб кетдик, чунки мен ҳам қалбан инқилобчи кишиман ва барча эрк учун курашувчилар менинг қалбимга яқин одамлардир.»

Рошефорт варақларини йиғиб, гапида давом этди:

-Жамолиддин Мадлен майдони яқинидаги Сэз кўчасидаги меҳмонхонанинг охириги қаватидаги кичик бир хонада истиқомат қиларди. Мана шу кичик хона унга газета нашр қилиб, уларни қопларга жойлаб, Ҳиндистон ёки Арабистонга юбориш учун етарли эди. Унинг хонасига бир мартагина киришга ва бу хона нимага ўхшашлигини билишга муяссар бўлганман. Биз Дюранларникига нонуштага таклиф қилинган ва мен уни бирга олиб боришга ваъда берган эдим. Унинг хонасига тўғри кириб боравердим. Хонада йиғилган газеталар, ҳатто кроват устида сочилиб ётган, шифтгача қаланиб кетган китоблар орасидан юриш анча қийин эди. Бунинг устига хонада нафас қисар даражадаги бадбўй сигара ҳиди анқир эди.

Рошефорт Жамолиддин ҳақида қанчалик илиқлик билан гапираётган бўлса-да, сигарани бадбўй ҳиди ҳақида гапираётиб афтини буриштириб, ижирғанди. Унинг қиёфасидаги бу ўзгаришни кўриб, янгигина тутатган Гавана сигарамни ўчиришга шошилдим. Рошефорт енгилгина жилмайиб миннатдорчилик билдирди ва давом этди:

-У мендан бунчалик тартибсиз ҳолдаги хонада кутиб олаётганлиги учун узр сўради ва бисотидаги қимматбаҳо китобларини кўрсата бошлади. Улар ичида муқоваларига фаройиб тарзда ора берилган ва қадимий миниатюралар билан безатилган Умар Ҳайёмнинг китоби эътиборимни тортди. У менга бу китоб «Самарқанд кўлёмаси» деб аталишини, китобдаги рубойлар ва саҳифа ҳошияларига ёзилган солномалар шоирнинг ўз қўллари билан ёзилганлигини, китоб қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолганлигини тушунтирди.

-Ё раббим!-дедим мен инглизчалаб, бу гапларни эшитиб ҳайратимни яшира олмай.

Менинг бу хитобимни эшитиб Генри тоғам ғолибона жилмайиб қўйди. У энди мендаги аввалги бефарқлик, ишончсизлик бутунлай супириб ташланганини, унинг ҳар бир сўзини интиқлик билан кутаётганимни сизди ва ўз ғалабасини мустаҳкамлашга шошилди:

-Ўз-ўзидан маълумки ўша пайт Жамолиддин менга бу китоб ҳақида нималар деганига унчалик эътибор бермагандим, -деди у жиддийлик билан. Ўша кеч биз кўпроқ Судан ҳақида гаплашдик. Кейинчалик кўлёмани бошқа кўрмадим ҳам, суриштирадим ҳам. Мен унинг мавжудлиги ҳақида гувоҳлик бера олсам ҳам, бугунга келиб у яна йўқолиб кетганми, деб кўрқаман. Чунки Жамолиддин тўплаган барча нарсалар ёниб кетган, йиртиб ташланган, ёки йўқ қилинган.

-Ҳатто Ҳайём кўлёмаси ҳамми?

Рошефорт саволимга жавоб бермасдан менга афсуслангандек тикилиб қолди ва яна гапиришдан олдин ёзувларига қараб олди:

-1889 йилда Парижга жаҳон кўрғазмасига қатнашиш учун келган Эрон шоҳи Жамолиддинга «умрининг охирини ғайридинлар орасида ўтказиш ўрнига Эронга қайтишни» илтимос қилиб, унга юқори даражадаги лавозимлар беришни ваъда қилди. Бироқ Жамолиддин унга ўз шартларини қўйди: агар мамлакатда умуммиллий

конституция қабул қилинса, умумий сайловлар ўтказиш чоралари кўрилса, ва барча маданиятли мамлакатлардагидек фуқоралар қонун олдида тенг эканлиги тан олинса ва ниҳоят хорижийларга сотилган барча мулклардаги чидаб бўлмас қонун – қоидалар бекор қилинсагина Эронга қайтиши мумкинлигини маълум қилди. Айтиш жоизки, тилга олинган барча масалалар бир неча йиллардан бери француз карикатурачилари учун тинимсиз илҳом бериб турган мавзулар эди. Жумладан йўл қурилишини ўзларига монополия қилиб олган руслар энди Эронда ўзларининг ҳарбий қисмларини туза бошлаган эдилар. Улар ташкил қилган казаклар корпуси форс армиясидаги энг мукаммал кўролланган ҳарбий куч бўлиб, бевосита рус зобитлари томонидан бошқариларди. Аини пайтда инглизлар бир неча тонна ғалла эвазига мамлакатдаги ер ости бойликларини қазиб олиш, ўрмон саноатидан фойдаланиш, мамлакатдаги банк тизимини бошқариш ҳуқуқини қўлга киритган эдилар. Австрияликлар эса, мамлакатдаги почта хизматини ўз ҳукмларига ўтазиб олганди. Жамолиддин шоҳдан ўз ҳуқуқларидан ва хорижий ҳамкорлардан воз кечишни талаб қилиб, уни ўз таклифидан воз кечишини кўзда тутганди. Шоҳ эса, ҳаммани ҳайрон қолдириб унинг барча талабларини қондиришга ва мамлакатда ислоҳат ишларини бошлаб юборишни ваъда қилди.

Шундай қилиб шайх Жамолиддин шоҳ ва унинг амалдорлари куршовида танатана билан Эронда кутиб олинди. Дастлабки пайтлар шоҳ унга зўр илтифотлар кўрсатди. Ҳатто уни ҳарамидаги аёллари билан ҳам таништириб қўйди. Бироқ ислоҳатлар ҳамон бошланмас эди. Конституция қабул қилиниши уломолар томонидан шоҳга «худо томонидан яратилган шариат қонунларига хилоф бўлишлигини», умумхалқ сайловлари ўтказилиши ҳақида қонун чиқарилса, бу ҳукмдорнинг шоҳлик обрў-эътиборини йўқ қилинишига ва шоҳни ҳам Людовик ХУIнинг қисмати кутиши мумкинлигини ўқтирдилар. Хорижий монополияларга чек қўйиш эмас, балки янгиларини ҳам киритиш зарур, чунки шоҳ ва мамлакат сармоёга муҳтож!

Шундай қилиб шоҳ 15 минг ливр стерлинг эвазига мамлакатда тамаки ишлаб чиқариш саноатини инглизларга сотиб юборди. Шартномага биноан тамаки саноатининг экспорти ва импорти инглизларга ўтиб кетди. Ҳар бир эркак ва аёл, ҳатто кўпчилик болалар ҳам сигарет ёки чилим чекишга одатланган бу мамлакатда тамаки савдоси инглизларга мўмай даромад келтира бошлади.

Техронда бу қарор қабул қилиниши биланоқ, мамлакатдаги сўл газеталарда турли мазмундаги памфлетлар кўпайиб, улар шоҳни ақлу-хушини йиғиб олишга чақира бошладилар. Бундай газеталардан бири шоҳга етиб келди ва унинг муаллифи сўзсиз шайх Жамолиддин бўлса керак дея гумон қилинди. Бундан жаҳли чиққан Жамолиддин дунё ишларига қўл силтаган киши бўлиб, Техрон атрофидаги эски қабристонлардан бирига узлатга чекиниб, ўз даҳлсизлигини таъминлади. Бу Эронда азалдан давом этиб келаётган диний удумлардан бўлиб, ўз эрки ва ҳаёти таҳликада қолган кишилар ана шундай йўл тутишар ва улар даҳлсиз ҳисобланар эдилар.

Жамолиддиннинг бу ҳатти-ҳаракати унинг тарафдорларининг умумий норозилиги бошланишига сабабчи бўлди. Эроннинг турли бурчакларидан минглаб одамлар уни зиёрат қилишга оқиб кела бошладилар. Содир бўлаётган воқеалардан тоқати тоқ бўлган шоҳ уни узлатга чекинган хонақадан ва мамлакатдан қувиб чиқаришни буюрди. Айтишларича бундай қарорга келгунича шоҳ жуда узоқ иккиланган. Бироқ унинг оврўпача таълим олган вазири “нафақат файласуф, балки даҳрий ҳам бўлган Жамолиддиннинг узлатга чекиниш ҳуқуқидан фойдаланишга ҳаққи йўқ”лигига ишонтира олди. Шундай қилиб қуролланган аскарлар узлат даҳлсизлиги удумини бузиб, кўп сонли зиёратчилар орасидан ўзларига зўровонларча йўл очишиб, Жамолиддинни хужрадан олиб чиқдилар. Ярим яланғоч ҳолда кўлга олинган шайх Жамолиддин мамлакатдан бадарға қилинди. Унинг бисотидаги барча нарсалар аскарлар томонидан талон-тарож қилинди ва ўша куни “Самарқанд кўлёмаси” ҳам изсиз йўқолди.

Рошефорт бу гапларни айтиб ўрнидан турди ва деворга суянганича бақувват кўлларини кўксига қовуширди.

-У тирик қолди, бироқ жиддий касалликка йўлиққанди. У минглаб зиёратчилар кўзи олдида, унинг ҳар бир сўзига зор бўлиб турган муридлари олдида таҳқирланганини кўтара олмади. Бундан ўзича муҳим бир хулосага келди: бир умр диний жаҳолатга қарши курашиб келган бу одам, Миср, Франция, Туркияда сиёсий фаолият билан шуғилланиб, минглаб тарафдорлари бўлган бу инсон, охири нима билан тугаши билан қизиқмасдан қалтис бир сиёсатга кўл урди. У шоҳни тахтидан қулатиш мақсадида барча воситалардан фойдаланишга қарор қилди.

Дастлаб у Эрондаги олий мартабали дин арбобларига узундан-узоқ хатлар ёзиб, улардан мусулмонларнинг энг муқаддас ерларини ғайридинларга арзон гаровга сотиб юбораётган шоҳга ўз обрў-эътиборлари билан таъсир қилишни, уни бундай нопок йўлдан қайтаришни илтимос қилди. Бу машмашаларнинг давомини сен газеталардан ўқиб билиб олишинг мумкин.

Америка матбуотининг хабарига кўра шиаларнинг бош раҳномаси Жамолиддиннинг хатидан таъсирланиб ҳайратланарли баёнат эълон қилган: ”Кимки тамаки истемол қилса, Худо томонидан бизга юборилажак янги Имомга қарши исён кўтарган бўлади.” Кунлар кетидан кунлар ўтиб бу давъатга эргашган барча шиалар сигарет чекмайдиган бўлдилар. Чилимлар, машхур калёнлар бир жойга тўпланиб синдирилиб, ёқиб юборила бошланди. Тамаки дўконлари бирин-кетин ёпила бошланди. Ҳатто шоҳ харамидаги аёллар ҳам бу тақиқга бўйсинишга мажбур бўлдилар. Шоҳ бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. У диний арбобларга хат ёзиб, уларни “жавобгарликни сезмасликда, тамаки чекишни тақиқлаш -мусулмонлар соғлигига жиддий таъсир қилишини билмаслик”да айблади. Бироқ тамаки чекишга қарши ҳаракат жиддий тус ола бошлади. Техронда, Табриз ва Исфажонда шовқин-суронли намоёишлар бўлиб ўтди. Мақсад тамаки саноатида чет эл монополиясига барҳам бериш эди.

-Бу пайтда,- давом этди Рошефорт, Жамолиддин яна Англияга келган эди. Биз бу масалада у билан бир неча бор учрашиб роса баҳслашдик. Бу сафар у менда калаваси учини бутунлай йўқотиб қўйган одамдек тасаввур уйғотди. У тинмасдан “шоҳни тахтидан ағдариб ташлаш керак” дея такрорларди. Таҳқирланган, руҳи бутунлай тушиб кетган бу одам энди фақатгина қасос олиш нияти билан яшарди. Уни таъқиб қилишдан чарчамаётган шоҳ Англияга, лорд Салисбюрига ўпқаланиб қуйидаги мазмундаги хат жўнатди:

“Биз бу одамни Англия манфаатларига хилоф фаолияти туфайли юртимиздан бадарға қилган эдик. Эндиликда у Лондонда бошпана топганлигини қандай тушуниш керак?”

Англия ҳукумати шоҳга Буюк Британия эркин мамлаат эканлигини ва бу ерда эркин фикр билдирган ҳар қандай шахс қонун томонидан таъқиб қилинмаслигини баён қилиб расмий жавоб хати юборди. Шундай бўлса-да Жамолиддиннинг фаолиятини чеклаб қўйишга мос келувчи чора-тадбирларини излаб топишга ва бу ердан тезроқ жўнаб кетишга мажбур қилажақларини маълум қилди. Жамолиддин юраги тўла алам билан Константинополга жўнаб кеишга мажбур бўлди.

-Ҳозир у ўша ердами?

-Ҳа. Менга маълум қилишларича, унинг бутунлай руҳи тушиб кетган. Туркия султони унга ажойиб турар жой ажратиб берган эмиш. У ерда шайх ўз дўстларини, шогирдларини қабул қилиши мумкин, бироқ, унга мамлакатдан чиқиб кетиш таъқиқланган ва яширин назорат остида яшайпти.

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Бош вазир қароргоҳининг ёнгинасида, юлдуз тепалиги устида ёғоч ва мрамардан тикланган бу ҳашаматли қаср эндиликда Жамолиддин учун “фахрий қамокхона” вазифасини ўтар, у қочиб кетиши мумкин бўлмаган бу “қамокхона”нинг эшиклари доимо очиқ турар, “махбус”га эса, тўғридан-тўғри султон ошхонасида тайёрланган иссиқ таомлар келтирилиб туриларди. Бу ерга келиб-кетувчиларнинг кети узилмас, бироқ улар қасрни айлантириб ўрнатилган панжара деворлар орқали маҳсус эшикдан кириб келишиб, остонада оёқ кийимларини ечибгина ичкарига киришлари мумкин эди. Юқори қаватдаги хоналардан биридан Эрон ва шоҳ шаънига лаънатлар ёғдириб, қаҳрли овозда гапираётган Жамолиддиннинг овози эшитиларди.

Ҳайём қўлёмасини излаб, уч салтанат узра 70 соатлаб поездда йўл юриб келишим, бунинг устига бошимдаги кичик шляпам, хорижийларга хос майда қадамлар билан юришим, ташвишларим, барча- барчаси бу ерга келиб мен учун бачкана бир ишдек туюлиб кетди. Эҳтимол менинг ташвишларим, ҳатто Умар Ҳайём қўлёмаси ҳам бу олаговур Шарқда ҳеч нарсага арзимаيدиган оддий нарсалардир?

Эшик олдида мени хизматкор кутиб олди. У туркона тазим қилиб, французчалаб “хуш келибсиз” деганича, мендан ҳеч нарса сўрамасданоқ ичкарига бошлади. Чунки бу ерга одамлар фақат бир мақсадда, устозни зиёрат қилиш, уни суҳбатини олиш, ёки айғоқчилик учунгина келадилар. Хизматкор мени кенг меҳмонхонага бошлаб кириб, шу ерда кутиб туришимни билдирди. Кутиш залида аллақандай аёл киши ҳам ўтирганини кўриб, унга қарамаслик учун кўзларимни ерга тикдим. Чунки бу ерда аёлларга қўл узатмаслик, уларга очиқ юз билан кулиб қарамаслик ҳақида жуда кўп эшитганман. Мен у билан шляпамни бошимдан олиб, енгил тазим қилиб, минғирлабгина саломлашган бўлдим. Аёл ўтирган жойнинг рўпарасидаги инглиз орам курсисига бориб ўтирдим. Ўтириб олиб ерга тўшалган гиламлар нақшини томоша қила бошладим. Нигоҳим аста-секин аёлнинг оёқ кийимларига, кейин унинг олтин ҳошияли мовий ранг узун кўйлаги этакларига, тиззаларига, қоматига, бўйинларига, юзидаги ҳарир пардасигача кўтарилди. Тасодифан унинг ҳарир тўр ортидаги шахло кўзлари ҳам менга тикилиб турганлигини, нигоҳларимиз тўқнашганда, унинг майингина табассум қилганлигини кўриб қолдим. Мен бир лаҳза кўзларимни ерга тикиб, яна гилам нақшларини, мрамор пол безакларини томоша қила бошладим. Безовта нигоҳим сув юзига қалқиб чиққан пўкак мисол яна унинг юзларига кўтарилди. Унинг бошида ҳар лаҳзада бегона кўздан асровчи енгил ҳарир тўр пардаси бўлса ҳам, негадир мендек хорижий номаҳрам олдида юзларини яширмас эди. Бу сафар у менга тиниқ бугдойранг юзини ёнбош томонидан кўришимга имкон бериб, узоқларга тикилиб турарди. Агар мафтункорликнинг ранги бўлса, шубҳасиз унинг юзига қиёс қилиш мумкин. Агар сеҳр-жодунинг, латофатнинг шуъласи бўлса, бу шуъла шубҳасиз унинг юзларидан ёғиларди. Бундай гўзаллик ва латофатни кўриб ақлим лол бўлиб қолди. Менга гўё гўзаллик ва бахт маъбудаси дуч келганидек, ҳаяжондан юзларим терлаб, қўлларим музлаб бораётганлигини сездим. Ё тангрим, илк бор кўзим тушган шарқ аёли бунчалик гўзал ва латофатли бўлмаса! Шоирларни мафтун қилиб куйлатган, моҳи тобон, сунбул соч, кўзларидан дур ёғиладиган, сарв қомат, табассуми шароб мисол кишини маст қиладиган шарқ гўзаллари шундай бўлармикан? Унга сўз қотсаммикан? Лекин меҳмонхонанинг бу бурчагида туриб нариги бурчакда турган аёлга сўз қотсам андишасизлик бўлмасмикан? Ўрнимдан туриб унинг ёнига борсамчи? Унинг ёнидаги орам курсига ўтириб олиб, безбетлигимдан юзидан табассум йўқолишини ва жаҳл билан чодрасини тушириб олишини томоша қилсаммикин?

Бизнинг нигоҳларимиз тасодифан яна тўқнашиб кетди ва худди ўйин қилаётганимиздек иккимиз ҳам нигоҳларимизни олиб қочдик. Бизнинг бу ўйинимизни хизматкорнинг кириб қолиши бузди. У менга чой ва сигарет таклиф қилиб, аёлга эгилиб таъзим қилганича туркчалаб алланималар деди. Шунда аёл ўрнидан тўриб, юзига чодрасини ёпди, қўлидаги чарм сумкачасини хизматкорга узатиб, эшик томон йўналди. Меҳмонхона эшигига етгач, қадамини секинлатиб мен

томонга қаради ва мендан ҳам яхши французча талаффуз билан тиниқ овозда менга мурожаат қилди:

- Ким билсин, йўлларимиз яна кесишармикан, омон бўлинг!

На хушмуомилаликка, на ваъдага ўхшамайдиган, ўйинқароқ табассум билан айтилган бу сўзлар менга кинодан кўра давъатдек эшитилди. Ўрнимдан бесўнақайларча тўриб, ўзимни ўнглаб олишга, унга муносиб жавоб беришга улгурмасимданоқ, у эшик олдида бир лаҳза тухтаб менга хайрихоҳлик билан тикилиб турди. Қани энди унга муносиб жавоб бериш учун фикримга бирон гап келса!

Қиз менга ним табассум ҳадя қилганига ичкарига кириб кетди.

Дераза олдида тик турганимча ҳовлида дарахтлар остида мени бу ерга олиб келган извошни қидириб турганимда, қандайдир овоз менинг хаёлларимни бузиб юборди:

- Сизни куттириб қўйганим учун мени авф этинг.

Бу киши Жамолиддин эканлигани сездим. Чап қўлида ўчиб қолган сигаретаси бўлиб, дока билан боғланган бақувват ўнг қўлини мен томон чўзиб, самимий қўл сиқишди. Мен ўзимни таништиришга шошилдим.

-Менинг исмим Бенжамин Лессаж, сизнинг ҳузурингизга Генри Рошефорт тавсияси билан келдим. Шундай деб унга Генри тоғамнинг тавсия хатини узатдим. Бироқ у хатни очиб ҳам кўрмасдан чўнтагига солди ва кўчоқ очганича мени бағрига босиб, пешонамдан ўпди.

-Рошефортнинг дўстлари - менинг дўстларим, мен улар билан чин юракдан суҳбатлашаман.

У мени елкамдан кучганича юқори қавватга олиб чиқувчи ёғоч зинапояга етаклади.

-Ишонаманки дўстим Генри соғ- саломат. Унинг сургундан қайтиши ҳақиқий ғолибона байрам бўлганлигидан хабардорман. Уни кутиб олишга чиққан парижликлар унинг номини айтиб олқишлаганида, у ўзини қандай бахтли сезганини тасаввур қила олмайман. Мен бу ҳақда “Бўйсунмас” газетасида ўқигандим. У менга бу газетани мунтазам юбориб туради, бироқ улар жуда кечикиб қўлимга тегади. Уларни ўқиб Париж кўчаларидаги шодиёна гала- говурни эшитгандек бўламан.

Жамолиддин французлаб қийинчилик билан, лекин тўғри гапирар ва у тополмай қолган сўзларни баъзан ўзим айтиб, унга ёрдам бериб турардим. Айтган сўзим тўғри чиқса, у менга миннатдорчилик билдириб қўяр, шундай бўлса-да, ҳар бир жумлани тўғри гапириш учун хотирасини кавлагандек бошларини, иягини ушлаб қўярди.

-Мен Парижда қоронғи бир хонада яшардим, бироқ у ердан бутун дунё кўриниб турарди. У мана бу қасрдан юз баробар кичик бўлса-да, менга тор туюлмасди. Мен ўз халқимдан минглаб километрлар узоқда эдим, бироқ ўз халқимнинг келажаги учун бу ердаги, ёки Эрондаги пайтимдан кўпроқ ишлар қила олардим. Менинг

овозимни ҳатто Жазоир ва Қабулда ҳам эшитар эдилар. Бугун эса, мени ҳузуримга келганларгина эшитадилар холос. Албатта мен уларни очик юз билан қарши оламан, айниқса улар париждан келган бўлсалар.

-Мен асли Парижлик эмасман. Онам француз ва исмим французча жарангласа ҳам, мен америкаликман ва Мариландда яшайман.

Менинг бу гапим уни қизиқтириб қўйди шекилли, у ўтмиш саргузаштларини ҳикоя қила бошлади.

-1882 йилда Ҳиндистондан сургун қилинганимда, Қўшма Штатларга бориб қолгандим. Тасаввур қилинг, мен ҳам Америка фуқаролигини қабул қилиш муаммосига дучор бўлганман. Эҳтимол бу сизга кулгили туюлар, бироқ, агар мен шундай қилганимда, кўплаб ҳамфикрларим бундан таажубга тушган бўлардилар. Саййид Жамолиддин, ислом уйғониш даврининг ҳаворийси, Муҳаммад пайғамбар авлодининг давомчиси христиан давлатининг фуқаролигини қабул қилса, улар учун кутилмаган ҳол бўларди. Лекин мен бундан заррача уялмаган бўлардим. Бир пайтлар мен бу ҳақда «Эсдаликлар»ида фойдаланиш учун дўстим Вилфорд Блунтга ҳам гапириб бергандим. Менинг далилим оддийгина: ислом оламида зулмдан ҳоли бўлган бирор бурчак топа олмадим. Эронда бутунлай даҳилсизлигимни таъминлайдиган ягона анъанавий удум – узлатга чекиндим, бироқ шоҳ, аскарлари қадимий удумларимизни оёқ ости қилишиб, мени тинглаб турган кўплаб зиёратчилар кўзи олдида обрўйимни бир пул қилдилар. Ва ҳеч ким бундай зўровонликка қарши чиқишга журъат қила олмади. Шундай қилиб Эронда бирорта муқаддас жой, на бирон университет ёки оддий бир уйда ўзимни зулмдан ҳимоя қила оладиган жой қолмади.

У ҳаяжондан титраётган қўли билан пастгина стол устига қўйилган глобусни силаб қўйди ва давом этди:

-Туркиядаги аҳволим эса, бундан ҳам ёмон. Ахир, мени бу ерга султон ва халифа Абдул Ҳамиднинг ўзи таклиф қилмаганмиди? Унинг ўзи менга хат устига хат жўнатиб, мени кофирлар ўртасида яшашга мажбур қилаётган шоҳдан ҳафалигини маълум қилмаганмиди? Энди мен унга қуйидаги сўзларни айтиб ўзимни хотиржам қилишим мумкин: -Агар сизлар бутун мамлакатни қамоқхонларга айлантириб юбормаганларингизда эди, менга ўхшаш эркин фикрли кишилар Оврўпадан бошпана топишга мажбур бўлмаган бўларди. Бироқ мен ҳолдан тойиб қолдим ва яна бир бор алдандим. Мана мен Константинополдаман ва сиз аҳволим қандай эканлигини кўриб турибсиз. Меҳмондорчилик удумларини бутунлай оёқ ости қилаётган бу ярим жинни султон мени бу ерда махбус сифатида ушлаб турибди. Яқинда мен унга бир нома жўнатиб «Агар мен сизнинг меҳмонингиз бўлсам, мени бу ердан кетишимга рухсат беринг. Агар мен сизнинг асирингиз бўлсам, оёқларимга кишан уриб зиндонга ташланг!» дея мурожаат қилдим. Бироқ у менга жавоб ёзишни ҳам ўзига эп кўрмади. Агар мен Қўшма Штатларнинг, Франциянинг, Австро-Венгриянинг, Россия ёки Англиянинг фуқаролигини қабул қилганимда эди, шу

мамлакат элчиси султоннинг бош вазири қароргоҳига рухсат сўраб ўтирмасданоқ кириб келиб, ярим соат ичидаёқ мени озод қилишга муяссар бўларди. Бироқ мен сизга буни таъкидлаганимдек, бизлар, бу асрнинг мусулмонлари ўз эркимизни йўқотиб қўйган бечора бандалармиз.

У ҳаяжондан энтикиб кетди ва қўшиб қўйди:

-Мен ҳозир сизга айтган барча гапларимни ўз газетангизга ёзишингиз мумкин. Фақат султон Абдул Ҳамидни ярим жинни деганим ҳақида индамай қўяқолинг. Бир кун келиб барибир бу қасрдан учиб кетишликдан умидимни узганим йўқ. Лекин бу ҳозирча орзу ва хаёл холос. Чунки бутунлай жинни, ўтакетган жиноятчи, ўлгудек шубҳакор, фақат туркий муннажимларнинг башоратларига ишониб яшаётган бу султон қафасида яшаш жонимга тегиб кетди.

-Менга ишонинг, бу ҳақда мен ҳеч нарса ёзмоқчи эмасман. Сизга мен журналист эмаслигимни айтишим лозим. Жаноб Рошефорт менинг бобомнинг тоғаси ва ҳузурингизга унинг тавсияси билан келдим. Мақсадим сиз ёки Эрон ҳақида мақола ёзиш эмас.

Кейин унга Ҳайём қўлёзмаси билан қизиқишим, уни бирор кун қўлларимга олиб варақлашим, унинг мазмунини тушунишга бўлган иштиёқим ҳақида гапириб бердим. У менинг сўзларимни мамнун жилмайиб, диққат билан тинглади.

-Менинг тушкун кайфиятимдан бир лаҳзага ҳалос қилганлигингиз учун сиздан миннатдорман. Сиз қизиқаётган мавзу- мени ҳам ҳар доим ҳаяжонга солади. Жаноб Никола таржимасидаги «Рубоийлар» сўзбошисида келтирилган уч дўст: Низомул Мулк, Ҳасан Саббоҳ ва Умар Ҳайём ҳақидаги ривоятни ўқиганмисиз? Улар ҳар жиҳатдан бир –бирларидан фарқланган буюк кишилар бўлганлар, лекин уларнинг ҳар бири минг йиллардан бери яшаб келаётган форсийлар орзу-истакларини ўзларига хос ифодалаб берган улуғ кишилардир. Баъзан мен уларнинг ҳар учаласи қалбини бир йўла ўзимда ҳис қилгандек бўламан. Худди Низомул Мулк сингари буюк мусулмон давлати тузгим келади. Ҳатто давлатни тоқат қилиб бўлмас турк султони бошқарса ҳам, ана шундай давлат тузиш фикру-хаёлимдан кетмайди. Баъзан эса, худди Ҳасан Саббоҳ сингари бутун ислом оламини даҳшатга солувчи, ўлимга тик боқувчи мард шогирдларим бўлишини хоҳлаб қоламан.

У бир лаҳза жим қолди, кейин аллақандай фикридан қайтгандек кулимсираб давом этди:

-Худди Ҳайём сингари кундалик ҳаётимдаги ноёб қувончларнинг ортидан қувиб юраман ва шароб, соқий, гўзал ёр ҳақида шеърлар битаман. Худди у каби сохта художўйлардан нафратланаман. Ҳайём бир неча рубоийларини гўё ўзи ва мен ҳақимда ёзгандек: «Гўзал замин узра бир киши бораяпти. У на бой-бадавлат ва на камбағал, на художўй-у на даҳрий. У ҳеч қандай ҳақиқатга хушомад қилмайди. У ҳеч қандай қонунларни тан олмайди. Ям-яшил замин узра бир инсон кетиб бораяпти. Бу жасур, бироқ ғамнок одам ким бўлди экан?»

У рубойини ўқиб бўлиб, сигарасини қайта ёқди ва чуқур ўйга толди. Сигарадан учиб чиққан кичик бир учкун соқоллари устига қўнди ва у одатий ҳаракати билан уни уриб тушириб гапида давом этди:

-Болалигимдан бери Ҳайёмни шоир ва айниқса ҳур фикрли файласуф сифатида завқланиб ўқийман. Унинг шеърлари кеч бўлса-да, Оврўпа ва Америкада машҳур бўлиб кетганидан фахрланаман. Рубойларнинг асл нусхаси, Ҳайёмнинг ўз қўллари билан ёзган қўлёзмаси менинг қўлларимга тушганида, ўзимни қанчалик бахтли сезганимни тасаввур қила оласизми?

-Бу қачон бўлган эди?

-Бу китоб менга бундан ўн беш йил олдин Ҳиндистонда ёш бир форсий йигит томонидан тақдим қилинган эди. Унинг айтишича, айнан шу мақсадда менинг олдимга келган. У ўзини «Кирмон шаҳрида туғилган Мирзо Ризо, Техрон бозоридаги собиқ савдогар ва сизнинг содиқ қўлингиз» деб таништирди. Мен кулганимча ундан «собиқ савдогар» деганинг нимаси деб сўрадим. У бошидан кечирган воқеаларни гапириб берди. У эски кийимлар сотиладиган дўкон очган дастлабки кунлардан бирида шоҳ ўғилларидан бири келиб, ўн бир минг туманлик, яъни минг долларлик шоҳи рўмоллар ва мўйна кийимлар харид қилибди. Хариднинг бу кунисига Мирзо Ризо олинган нарсаларини пулини сўраб борганида, шаҳзода унга яна у пул сўраб келса, уни ўлдиртириб юборажагини айтиб, сўкинганича ҳайдаб чиқарибди. Шунда у нима қилишини сўраш учун мени излаб топишга қарор қилибди. Ўша пайтлар мен Калкуттада ўқитувчилик қилар эдим.

-Мен жабр-зулм ҳукмронлик қилган мамлакатда ҳалол меҳнат билан кун кўра олмаслигимга ишонч ҳосил қилдим. Мамлакатда адолат ўрнатилишининг биринчи омили конституция қабул қилиниши ва парламент республикаси ўрнатиш эканлигини сиз айтмаганмидингиз? Энди мени шу бугундан бошлаб ўзингизнинг энг содиқ шогирдларингиздан бири деб ҳисобланг. Мен савдо дўконимни ёпиб, оила ва рўзғоримни ташлаб, сизнинг ишингизни издоши бўлиш учун ёнингизга келдим. Буюринг, нима иш қилай? Ҳар бир амрингизни сўзсиз бажаришга тайёрман, -деди у куйинганича.

Унинг дил ҳасратини тинглаб ҳам ҳаяжонландим, ҳам ташвишга тушиб қолдим. Мен на уйи, на ватанининг тайини йўқ дайди бир файласуф бўлсам. Бирор кишининг ташвишини чекмаслигим учун ҳатто уйланишдан ҳам воз кечганман. Мен ҳатто пайғамбар, ёки Янги даъват имоми бўлсам ҳам, бу йигит менга эргашмаслигини истаб қолдим.

-Арзимас пулингдан ажралганинг учун савдо дўконингни, оилангни ташлаб менга эргashiш учун ҳузуримга келдингми?- дедим уни шаштидан тушириш мақсадида.

Бирдан йигитнинг юзлари тундлашиб, бир оғиз ҳам гапирмасдан чиқиб кетди. Олти ойдан кейин у яна қайтиб келди. У қўйнидан олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган бир қутича чиқариб, уни очиб, менга узатди.

-Мана бу қўлэзмага қаранг устоз, унинг нархи қанча деб ўйлайсиз?

Мен китобни қўлимга олиб варақлаб кўрдим ва қўлэзма кимники эканлигини фаҳмлаб, ҳаяжондан титраб кетдим.

-Бу Ҳайёмнинг ўз қўллари билан ёзган китоби-ку! Бу китоб бебаҳодир! – дедим ҳайратимни яшира олмай.

-Нима дейсиз, у ўн минг туманга арзийдими? -сўради у ўсмоқчилаб.

-Йўқ, бу бебаҳо китоб!

-Мен уни сизга тақдим қиламан устоз. Илтимос, уни эҳтиёт қилиб асранг. Бу совға сизга Мирзо Ризо ҳузурингизга пулини ўндиришга ёрдам сўраб келмаганлигини эслатиб турсин.

Ана шундай қилиб Ҳайём рубоийларининг асл нусхаси менинг қўлларимга тушиб қолди ва мен ундан ҳеч қачон ажралмадим. Қўшма Штатларда, Англияда, Францияда, Германияда, Россияда ва Эронда дайдиб юрган пайтларимда ҳам у ҳар доим ёнимда бўлди. Қўлэзма Шоҳ Абдул Азам қабристонига узлатга чекинган кунларимда ҳам мен билан бирга эди. Айнан ўша ерда ундан ажралиб қолдим.

-У ҳозир қаерда ва кимнинг қўлида эканлигидан хабарингиз борми? - сўрадим ҳаяжонимни яшира олмай.

-Мени шоҳ аскарлари қўлга олишганида, уларга қаршилик қилган ягона киши Мирзо Ризо бўлди. У қичқирганича аскарларни имонсизликда айблади, «Бу бебошликка чек қўйишга ёрдам беринглар!» деб зиёратчиларга ялиниб- ёлворди. Уни қўлга олишиб, тўрт йилга қамаб юбордилар. Озодликка чиққач, Константинополга, яна менинг ҳузуримга келди. У шундай ҳаста аҳволда эди-ки, уни французлар касалхонасига ётқазиб, даволанишга мажбур қилдим. У мана шу йилнинг ноябригача даволанди. Уни яна бирор ноўрин ҳаракати учун қамоққа тикмасликлари учун касалхонада кўпроқ ушлаб туришга уриндим. Бироқ у касалхонада узоқ қолиб кетишни истамади. У Ҳайём қўлэзмасини яна қайта топишни истар ва бошқа ҳеч нарса уни қизиқтирмасди. Савдойи бўлиб қолган кишиларгина бирор ишни қилишга ана шундай астойдил киришадилар.

-Нима деб ўйлайсиз? «Қўлэзма» ҳали ҳам мавжудмикан?

-Бу ҳақда сизга фақат Мирзо Ризо аниқ маълумот бера олади. У мени ҳибсга олишаётганларида қўлэзмани ўзиники қилиб олган аскарни топишга астойдил ишонади. Нима бўлсада, у ҳозир уни топиб, қайта сотиб олиш ҳаракатида юрибди. Лекин, қандай пул эвазига уни қайта сотиб олишини худо билади.

-Агар гап қўлэзмани қайта қўлга киритиш ҳақида бўлса, пул ҳеч қандай муаммо эмас! – дедим мен ҳар қандай харажатга тайёрлигимни билдириб.

Менинг бу гапим афтидан Жамолиддиннинг гашини келтирди. У менга қошларини кERGанича ҳайрон бўлиб тикилди.

-Сиз менга бу қўлэзма туфайли бечора Мирзодан кўра кўпроқ савдойи бўлгандек туюлаяпсиз. Агар шундай бўлса, Техронга қараб йўлга тушинг. Мен сизга

китобни аниқ қайта топишингизга кафолат бера олмайман, лекин яхшилаб қидирсангиз, у ерда Ҳайём қўлёзмаси ҳақида бирон янгилик топишингиз мумкин.

-Агар рухсат олишининг иложи бўлса, эртагаёқ жўнаб кетишга тайёрман.

Овозимдаги бундай қатъият унинг менга бўлган ишончини анча мустаҳкамлади.

-Бунинг ҳеч қийин жойи йўқ, Мен сизга Персиянинг Бокудаги элчиси номига икки энлик хат ёзиб бераман. У сизга керакли расмийчиликларни бажаришга, ҳатто Энзелига етиб олишингизга ҳам ёрдам беради.

Иш бунчалик осон битиши мумкинлигини билиб, анграйиб қолдим. Жамолиддин буни сезиб мийиғида кулиб қўйди.

-Персиянинг нуфузли амалдорига бундай илтимос қила олишимга ажаблანаяпсизми? Менинг шогирдларим ҳамма ерда, барча шаҳарларда, барча доираларда, ҳатто шоҳ яқинлари орасида ҳам мавжуд десам, гапимга ишонасизми? Бундан тўрт йил илгари Лондондалик пайтимда бир армани дўстим билан газета нашр қилардик. Бу газеталар кичик қутиларга солиниб, почта орқали Персияга жўнатилад эди. Шоҳ газеталар Эронда қандай пайдо бўлаётганидан безовталаниб қолди. У почта вазирини чақириб олиб, бу газетани мамлакат ичкарасига киритмаслигининг барча чораларини кўришни буюрди. Почта вазири эса, чегарадаги барча божхоналарга шубҳали туюлувчи ҳамма посилкаларни текшириш учун ўз маҳкамасига олиб келишлик ҳақида кўрсатма берди.

Жамолиддин трубкасини чуқур тортди. Оғзидан чиқаётган тамаки тутуни унинг янгроқ қаҳқаҳаси билан қўшилиб кетди:

-Бечора шоҳ почта вазири менинг энг содиқ шогирдларимдан бири эканлигини, айнан у газетани бутун Персияда тарқатилишига ёрдам бераётганини билмасди!

Жамолиддиннинг қаҳқаҳаси босилмасдан, меҳмонхонага попукли, қизил рангли кигиз ҳожидўппи кийган уч меҳмон кириб келди. Жамолиддин ўрнидан туриб, улар билан кучоқлашиб кўришди. Кейин уларни ўтиришга таклиф қилиб, араб тилида нималарнидир гаплашди. Фикримча, у меҳмонларга менинг ким эканлигимни тушунтирди ва улардан бир неча дақиқа кутиб туришликни сўраб, менинг ёнимга қайтди.

-Агар Техронга боришга қатъий аҳд қилган бўлсангиз, мен сизга бир неча тавсия хатлари ёзиб бераман. Эртага келсангиз, улар тайёр бўлади. Саёҳатингиз кўнгилли ўтади деб ҳисоблайверинг. Қолаверса, сиздек америкалик сайёҳ ҳеч кимда шубҳа ўйотмаслигига аминман.

Эртаси куни у қўлларимга елимланмаган уч дона хат тутқазди. Биринчиси Бокудаги форс элчиси номига, иккинчиси Мирзо Ризо номига эди. Иккинчи хатни қўлимга тутқазаётиб у алоҳида тушунтириш беришни лозим топди:

-Мен сизга бу одам ўта даражада енгил табиат ва савдойи эканлигини айтиб қўйишим керак. Унинг олдига фақат энг зарур ҳоллардагина боринг. У мен учун жуда қадрли, самимий ва содиқ, барча шогирдларимга нисбатан софдил инсон бўлса

ҳам, ҳеч бир мулоҳаза қилмасдан ўта хавфли ишларга аралашиб қолиш одати ҳам бор.

У чуқур хўрсиниб қўйди ва оқ халати этакларини кўтариб, қўлини кенг кулранг шимининг чўнтагига тикди:

-Мана бу ўн тиллони унга менинг номимдан беринг. У бечора ҳозир бир мирига зор бўлиб, очликдан силласи қуриб юргандир. Бироқ унинг гурури садақа сўрашга ҳеч қачон йўл қўймайди.

-Уни қаердан топишим мумкин?

-Афсуски, буни мен ҳам билмайман. Ҳозир унинг на бошпанаси, на оила-рўзғори бор. У дарвишона кун кечиради. Шунинг учун сизга мана бу учинчи хатни тайёрладим. Манзили аниқ бўлган бу йигит Мирзо Ризонинг бутунлай акси. У Техрондаги энг бадавлат савдогарнинг ўғли. У эндигина йигирма ёшга тўлган бўлса-да, айнан бизнинг орзу-умидларимиз билан ёниб яшайди. Унинг ҳуқ-атвори ўта вазмин. Кўринишидан ҳаётдан кўнгли тўқ бойваччага ўхшаса-да, ҳар доим энг оташин инқилобий фикрларни тарғиб қилишга тайёр йигитлардан. Мен унга доим «ҳуқ-атворингда шарқликларга хос ҳеч нарса йўқ» - деб тана қилардим. Аммо сиз уни доимо оддий форсий кийимларда кўрасиз. Унинг фел-атворида инглизларга хос совуққонлик, французларга хос сермулоҳазалик, жаноб Клемансодан ҳам ўткирроқ аксил клерикалликни сезасиз. Унинг исми Фозил. Айнан у сизга Мирзо Ризони топишга ёрдам беради. Мен унга иложи борича Мирзодан кўз-қулоқ бўлиб юришни тайинлаганман. Бироқ у ҳам Мирзонинг бемаъни қилиқларидан тийиб туролмаса керак, дея кўрқаман. Лекин у Мирзони қаердан топишликни билади.

Мен жўнаш учун ўрнимдан турдим. У мен билан илиқ ва самимий хайрлашди.

-Рошефортнинг ёзишича сизнинг исмингиз Бенжамен Умар, шундайми?-сўради у қўлларимни меҳрибонлик билан ушлаб. -Бироқ, Эронда фақат Бенжамен исмингизни ишлатинг. Ҳеч қачон Умар исмингиздан фойдаланманг!

-Ахир бу Ҳайёмнинг исми-ку?!

-ХУҲ асрдан бери, форсийлар шиа мазҳабига эътиқод қила бошлаганидан бери Эронда бу исм тақиқлаб қўйилган. Бу исм сизга кўплаб душманлар орттиришингизга сабаб бўлиши мумкин. Шарққа борган киши шарқ урф-одатларига мослашиб яшашни ўрганиши керак.

Унинг гапларини эшитиб итоаткорона мулойим жилмайиб, «нима ҳам қилардик» деган маънода елка қисиб қўйдим. Маслаҳатлари учун миннатдорчилик билдириб, ташқарига йўл олаётганимда у мени яна тўхтатди:

-Ҳа, яна бир гап қолибди. Кеча сиз бу ерда ёшгина бир қизни учратган эдингиз. У билан гаплашдингизми?

-Йўқ, имкониятим бўлмади.

-У шоҳнинг набираси, малика Ширин эди. Агар бирор нохуш ҳодиса рўй бериб, рўпарангиздаги барча эшиклар ёпилиб қолса, унга бир энлик хат ёзиб, уни меникида

кўрганингизни эслатинг. Унинг бир оғиз сўзи барча қийинчиликларингизни бир зумда ҳал қилиб юбориши мумкин.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Требизонд шахригача елканли кемада сузиб бордим. Енгил шамол эсиб, Қора денгиз тинчгина мавжланар, Анатоли қирғоқларида яккаш тепаликлар, дарахтлар кўзга ташланар эди. Вақтимни бекор ўтказмаслик учун Ҳайёмнинг таржимони жаноб Никола томонидан тузилган форсча- французча сўзлашув китобини ўрганишга тутиндим. Мақсадим мени кутиб олувчи мезбонларим билан уларнинг тилида гаплашиш эди. Эронда кўплаб зиёли одамлар, савдогарлар ва юқори мартабали кишилар французча гаплаша олишларини билардим. Тўғри, у ерда айрим кишилар инглизча ҳам билади. Бироқ, у ерга келиб олий мартабали кишилар билан учрашишни, шаҳар ташқарисини, оддий одамлар ҳаётини ўрганишни ният қилган киши албатта форс тилини ҳам ўрганиб олиш керак.

Менинг бу мақсадим, бу борадаги қийинчиликларни писанд қилмасликка руҳлантирар, форс тилидаги айрим сўзлар она тилимдаги, лотин тилидаги сўзлар билан ўхшашлигини кашф қилиб завқланар эдим. Французча père-ота, mère-она, frère-ака, ука, fille-қиз каби сўзлар, немисча “father”, “mother”, “brother”, daughter сўзларига ўхшашлигини, улар форсчасига- падар, модар , бродар, духтар каби жаранглашини ва ҳинд-оврўпа тилларидаги бундай ўхшашликни кашф қилганимдан қувонардим. Ҳатто форсча «Худо» сўзи - инглизча “God”, ёки немисча «Gott» сўзларига ўхшаб талаффуз қилинишига эътибор беринг. Бундай ўхшашликларга қарамасдан, форс тилига кўплаб араб сўзлари кириб қолганлигини, ҳар бир форсча сўзнинг арабча эквиваленти ҳам мавжудлигини сезиб қолдим. Кўплаб зиёли одамлар ўз тилларида гапириш ўрнига - ана шу арабча жумлаларини ишлатиб гапириш орқали ўз билимдонликларини кўз – кўз қилишни хуш кўрарканлар. Мен бундай одатга Шайх Жамолиддин ҳам риоя қилишлигини сезгандим.

Демак, араб тилини ҳам ўрганишим керак экан. Лекин, бу кейинчалик. Ҳозирча эса, жаноб Никола томонидан тузилган сўзлашув китобини ҳижжалаб ёд олишим керак. Бу китобча мени форс тилига ўргатишдан ташқари, бу мамлакат ҳақидаги зарур маълумотлардан ҳам хабардор қиларди. Масалан, бу китобчадан қуйидагича диалогларни ўқиш мумкин:

- Эрондан қандай маҳсулотларни олиб чиқиш мумкин?

-Эрондан Кирмон шол рўмолларини, марварид, феруза тошларини, гиламлар, Шероз тамакиси, Мазондарон шоҳиси, зулук, олча дарахти ёғочидан тайёрланган тамаки чекиш трубкаларини олиб чиқиш мумкин.

- Саёҳатчи ўз сафари жараёнида ўзи билан ошпаз олиб юриши шартми?

- Ҳа, Эронда шахсий ошпазсиз, ўз ўрин - тўшагисиз, хизматкорларсиз саёҳат қилиш мушқил.

- Эронда амал қилинадиган ҳорижий пуллар қайсилар!

- Рус корбовонецлари, голланд дукатлари. Француз ва инглиз пуллари кам ишлатилади.

- Ҳозирги Эрон шоҳининг исми нима?

- Насриддин шоҳ.

- Айтишларича у энг яхши шоҳ эмишми?

- Ҳа, у айниқса хорижий меҳмонларга жуда ҳайрихоҳ ва муриватли. У яхши тарбияланган ва тарихни, жугрофияни, расм солишни жуда яхши билади. У французча гаплаша олади ва шарқ тилларидан араб, турк, форс, тилларини билади...

Требизондга келиб, Италия меҳмонхонасига жойлашдим. Агар овқат пайтида булут мисол атрофингизда гуж-гуж ўйнаб жонга тегадиган чивинларни ҳисобга олмасак, у шаҳардаги энг замонавий меҳмонхона ҳисобланарди. Мен ҳам бошқа меҳмонларга тақлид қилиб бир неча чақа эвазига бир йигитчани бу лаънати чивинларни ҳайдаб туришга ёлладим. Бироқ бу йигитчани дўлма ва кабоб қўйилган дастурхон устида чивинларни уриб ўлдириш беъмани одат эканлигига ишонтириш менга қийинроқ бўлди. У бир лаҳза менинг гапимга кулоқ солгандай бўлар, бироқ дастурхон устига бирон чивин қўнганини кўриши биланоқ, ўзини тўтолмай, қўлидаги чивин ўлдиргичи билан шапиллатиб уриб, уни дастурхон устида эзиб ташларди.

Тўрт кундан сўнг Марсел – Константинопол – Требиздон - Батуми йўналишида қатнайдиغان кемага чипта олдим. Қора денгиз қирғоғида жойлашган рус порти Ботумига келиб, транскавказ темир йўли орқали Каспий денгизи қирғоғида жойлашган Боку шаҳрига етиб олдим. Бокудаги Эрон элчиси мени шунчалик яхши кутиб олди-ки, Жамолиддин бериб юборган хатни унга тутқазишга иккиланиб қолдим. «Ҳеч кимда ҳеч қандай шубҳа ўйготмаслик учун оддий саёҳатчи сифатида сафаримни давом этсаммикан?»-ўйладим ўзимча. Бироқ, виждоним бунга йўл қўймади. «Эҳтимол бу хатда менга тааллуқли бўлмаган бошқа гаплар ҳам бордир, уни эгасига топширмасликка ҳаққим йўқ». Ва мен у ҳақда гапиришга қарор қилдим.

- Эҳтимол сизнинг дўстингиз менинг ҳам дўстимдир? – дедим овозимга сирли оҳанг бериб ва Жамолиддиннинг хатини чиқариб бердим. У хатни ҳафсала билан очди ва стол устида турган кумуш гардишли кўз ойнагини тақиб уни ўқий бошлади. Бу пайт тўсатдан унинг бармоқлари титраётганлигини кўриб қолдим. У хатни ўқишдан тўхтаб, ўрнидан турди ва хонаси эшигини кулфлаб келди. Кейин, жойига ўтириб хатни пешонасига суртиб, уни ихлос билан ўпиб, унга бир неча лаҳза тикилиб қолди. Кейин ўрнидан туриб мени худди сувга чўкишдан қутқариб қолинган укасидек маҳкам бағрига босди. Кейин расмий қиёфага кириб хизматкорини чақирди ва унга менинг жамадонимни келтиришни, мени энг чиройли хонага жойлаштиришни ва кечкурунга зиёфат тайёрлашни буюрди. Шундай қилиб

мен элчихонада икки кун қолиб кетдим. Элчи эса, барча ишларини унутиб, устоз ҳақида, унинг соғлиги ва кайфияти, Эрондаги вазият ҳақида унинг фикрини билиш мақсадида ёнимдан жилмай, икки кун мен билан бирга бўлди. Жўнаш соатлари яқинлашгач, у мени Кавказ-Меркур йўналиши бўйича қатнайдиган кемадаги каютамгача кўзатиб қўйди. Бундан ташқари у менга ўзининг извошчисини ҳамроҳ қилиб, мени Казвингача кузатиб боришини ва менинг барча хизматларимни бажаришини тайинлади.

Извошчи фавқулодда чаққон ва ишбилармон киши чиқиб қолди. У оғзидан трубкасини бир лаҳза ҳам туширмай, менинг ҳужжатларимни текшираётган муйловдор божхона ходимига пул қистириб, ишини тезлаштирди. Портдан Казвинга боришда яна бир муаммо пайдо бўлди. Йўл бошқармаси ходими бизга калондимоғлик билан бугун Казвинга извош бўлмаслигини ва эртага келишлигимизни буюрди. Бадқавоқ саройбон (эҳтимол унинг ҳам йўл бошқармаси ходими билан тили бирдир) эндигина ўз хизматини таклиф қилиб турганида, менинг уддабурон ҳамроҳим бир лаҳза ичида тўрт от қўшилган извош топишга муяссар бўлди.

Нихоят йўлга тушдик. Йўл четига кўмилган сайёҳлар қабрларига кўзим тушиб, бу машақатларим ҳали ҳеч нарсага арзимаслиги ҳақида ўйлаб, ўзимни юпатиб борардим. Бундан ўн уч йилча илгари сайёҳлар Эронга фақат эски карвон йўллари орқалигина боришлари мумкин эди. Требиздондан Табризгача, кейин Эрзирумгача бўлган машаққатли йўлни йўловчилар қирқ марталаб дам олиб, олти ҳафтада базур босиб ўтишардилар. Бундан ташқари қабилалараро жанглар давом этаётган бир пайтда бу йўлдан юриш ўта ҳавфли эди. Транскавказ темир йўлининг қўрилиши бу машаққатларга барҳам бериб, Эрон эшикларини бутун дунёга очиб берди. Эндиликда сайёҳлар Бокудан Энзели портигача кемада, кейин бир ҳафталик йўл босиб, ҳеч қандай ҳавф – ҳатарсиз Техронга етиб олишлари мумкин.

Замбарак ғарбда уруш ёки тантаналарда ишлатиладиган қўрол бўлса, Эронда ўзига хос қатл воситаси ҳам ҳисобланар экан. Буни эслатишимга сабаб Техрон истиҳкомига киришим биланок, замбарак оғзига боғлаб ташланган, фақат қирилган бошигина кўриниб турган бир кишини кўриб, бу даҳшатли манзарадан оғзим очилиб қолди. Айтишларича, бу бечора одам жони узилганга қадар офтоб тифида, овқатсиз ва ташна ҳолда шу ҳолича тураверар экан. Унинг жони узилгач, замбарак остига юз тубан чўзилтириб ётқазиб қўйилар ва бу намунавий жазо шаҳар чегарасига кирган ҳар бир кишига қонунларга жимгина итоат этишни ва қонунбузарлар бошига тушажак даҳшатли жазони эслатиб тураркан. Эрон пойтахтига кириб келишим билан кўзим тушган бу манзара ростдан ҳам мени сергакланириб қўйди. Одатда шарқ шаҳарларига илк бора келган сайёҳлар бугунги кунда уларга қизиқ туюлувчи

манзаралардан ўтмиш изларини қидирадилар. Менинг эса, Техронга келишимдан мақсад бутунлай бошқача эди. Шаҳар шимолидаги бой маҳаллаларни жанубдаги камбағал маҳаллалар билан боғловчи кенг йўллар, уларда кетаётган туялар, рангбаранг газмоллар билан тўлиб тошган бозорларни Исфохон, ёки Табриз бозорларига мутлақо қиёслаб бўлмайди албатта. Бу ерда энг кўп кўзга ташланадиган нарсаси кўкимтир биноларнинг кўплигидир. Ҳа, Техрон бутунлай янги шаҳар, бу ердан ўтмиш изларини топа олмайсиз. Илгари пайтлар бу жойлар мўғуллар томонидан вайроналарга айлантирилган, машҳур олимлари туфайли бутун оламга донг таратган Рай шаҳри тасарруфидаги кичик қишлоқ эди халос. ХУ111 аср охирига келиб Каджар туркманлари қабиласи бу қишлоқчани ўзларининг доимий қароргоҳи қилиб олдилар. Қилич тиғи билан бутун Эронни ўзларига бўйсиндиришга муофиқ бўлган бу сулола оддий қишлоқчани замонавий шаҳар даражасидаги йирик пойтахтга айлантирди.

XVIII асиргача мамлакатнинг сиёсий маркази жануброқда, Исфохон, Кирмон ёки Широш шаҳарлари ҳисобланар эди. Туб шаҳарликлар Техронда яшовчи шимолликларни форс тилини билмасликлари учун писанд қилишмас ва айнан шу сабабли уларнинг барчасини дорга тортиш керак деб ҳисоблар эдилар. Шоҳ иш юритиш чоғида доимо тилмочга муҳтож бўларди. Ва ниҳоят салтанат тепасида турган шоҳга форс тилини мукаммал ўрганиб олиш зарурлиги аён бўлди. Айтиш жоизки, сулоланинг кейинги авлодлари бу вазифани бемалол уддасидан чиқишига улгурдилар. Мен Техронга келган 1896 йилнинг апрелида ана шу авлод вакили бўлган шоҳ ўзининг ҳокимият тепасига чиққанлигини 50 йиллигини нишонлашга ҳозирлик кўрарди. Шу муносабат билан шаҳар байроқлар, кўёш ва йўлбарс тасвири туширилган миллий герблар билан безатилган эди. Шаҳарга мамлакатнинг турли бурчакларидаги вилоятлардан амалдорлар, хорижий делегациялар ташриф буюрар, расмий таклиф қилинганларнинг кўпчилиги шаҳар меҳмонхоналарига жойлаштирилганди. Шу муносабат билан иккита Оврўпа усулида қурилган Алберт ва Превост меҳмонхоналари ҳам таклиф қилинганлар билан тўлиб- тошиб кетганди. Мен ҳам Превост меҳмонхонасидаги бир хонага жойлашиш бахтига муяссар бўлдим.

Дастлаб тўғридан – тўғри Фозилнинг олдида бориб, унга хатни топшириб, ундан Мирзо Ризони қандай топиш мумкинлигини сўрамоқчи бўлдим. Лекин бироз ўйлаб кўриб, сабр - тоқат қилишга қарор қилдим.

Шарқликларнинг кўплаб одатларини билмасам ҳам, Жамолиддиннинг бу шогирди мени барибир ўз уйида яшашга таклиф қилишини билардим. Шу сабабли унинг бу таклифини рад қилиб қўйиб, хафа қилиб қўйишдан, ва Жамолиддиннинг сиёсий фаолиятига араллашиб қолишдан ўзимни тийиб, Женевалик хорижий томонидан ишга солиб тўрилган Превост меҳмонхонасига жойлаша қолдим. Бу кунисига эрталаб тартиб – интизомга риоя қилиш мақсадида қари бир байтални ижарага олиб, Элчилар хиёбонида жойлашган Америка дипломатик лигаси биносига бордим. У ердан чиқиб Жамолиддиннинг содиқ шогирди Фозилнинг уйига ўтдим.

Ингичка мўйлов кўйиб, узун оқ халат кийиб олган, мағрур ва совуққон Фозил умумий таърифда менга Канстантинопол бандиси - Жамолиддин чизиб берган қиёфага жуда ўхшаб кетарди.

Кейинчалик биз у билан энг яхши дўстлар бўлиб кетамиз. Бироқ бизнинг биринчи учрашувимиз худди бегоналар учрашуви сифатида совуққина тарзда рўй берди. Унинг Мирзо Ризо ҳақида ҳеч бир илтифотсиз гапириши мени бироз безовта қилиб қўйди.

- Мен сизга ёрдам беришим учун қўлимдан келган барча ишларни қиламан. Бироқ, анаву ақлдан озган Мирзо билан гаплашишни ҳам истамайман. Устоз у ҳақда «бу бир тирик қолган аламдийда»- деганди. Мен унга «бундай аламдийданинг тезроқ ўлгани маъқул»- деб жавоб бергандим. Илтимос, менга ундай қараманг, мен разил одам эмасман, бу одам шунчалик кўп азоб – ўқубат чекканки, ақли – ҳуши ҳам кирди - чиқди бўлиб қолган. Ҳар сафар оғзини очиши билан бизнинг умумий ишимизга албатта бирор зиён етказиб туради.

- Уни бугун қаердан топишим мумкин?

- Анча ҳафталардан бери у Шоҳ Абдул Азим мақбарасида яшайди. У боғлар, ёки бинолар орасида дайдиб юриб, зиёратчиларга шайх Жамолиддиннинг қандай ҳибсга олишганини, ўзининг бошига тушган азоб - ўқубатларни гапириб бериб, шоҳни тахтдан улоқтириб ташлашга ундаб юради. Устознинг ўзи унга бу бемаъни мавзуда гапиришни тақиқлаб қўйганлигига қарамасдан, тинмасдан Саййид Жамолиддин янги замон Имоми эканлигини такрорлаб юради. Шу сабаб унинг ёнида кўриниш беришни истамайман.

- Бироқ қўлёзма ҳақида бирор маълумот бера оладиган ягона киши фақат у-ку, ахир ?

- Биламан. Мен сизни унинг ҳузурига бошлаб бораман. Лекин бир лаҳза ҳам сизлар билан қололмайман.

Ўша куни кечқурун шаҳарнинг энг бадавлат кишиларида бири бўлмиш Фозилнинг отаси менинг шарафимга зиёфат берди. Ҳар қандай сиёсий ҳаракатдан йироқ бўлган бу киши Жамолиддинни ўзининг яқин дўсти ҳисоблар ва мени ҳам у сингари ҳурматимни жойига қўйишга уриниб, зиёфатга юзга яқин меҳмон таклиф қилган эди. Суҳбат одатдагидек Ҳайём ҳақида бошланди. Унинг шеърларини ўқимаган, у ҳақида латифа айтмаган бирорта меҳмон қолмади. Дастурхон устида қизиқ баҳс давом этар, баъзан бу баҳслар сиёсатга боғланиб кетар, меҳмонлар араб, француз, турк, рус, инглиз миллатларига мансуб кишилар бўлсаларда, барчалари форсчани балодек биладиганга ўхшарди. Мен ўзимни улар орасида гирт оми одамдек сезардим. Улар эса, мени машҳур шарқшунос ва рубоийлар бўйича йирик мутахассис деб тушунишар ва ҳаддан ташқари ошириб юборилган бу баҳо мени янаям энсамни қотирар, мен оддий бир ишқибозман деган гапларим, уларга камтарликдек туюлар, ҳамма буюк олимлар ана шундай камтарин бўладилар дея кулиб қўярдилар.

Зиёфат куёш ботиши билан бошланганди. Бироқ менинг мезбоним эртароқ келишимни илтимос қилиб, менга ўз боғини томоша қилдиришни хоҳлаганди. Ҳар бир форсинг Фозилнинг отасиникидек катта қасри бўлмасада, албатта боғи бўлади. Қасрини мақтамаса ҳам, фахр-ғурури ҳисобланмиш боғини кўрсатиб мақтанишдан эринмайди.

Меҳмонлар келишлари биланоқ, улар толлар орасида илонсимон оқиб турган ариқ ёнидаги ҳовлида кутиб олинар, уларнинг таъбларига кўра гиламлар ёки кўрпачалар ўстига жойлаштирилар, хизматкорлар меҳмонлар танлаган жойга барча нарсаларни етказишга шошилардилар. Эронликлар ўз боғларида махсус майсазорлар барпо қилишни ўрганмаганлар. Шу туфайли мен сингари бир америкаликнинг кўзига бу боғлар бироз қип-яланғочдек кўринди.

Ўша оқшом роса ичкиликбозлик бўлди. Энг художўй меҳмонлар чой ичиш билан қаноатланишди. Уларга улкан самаварни кўтариб олган уч хизматкор: иккитаси самоварни кўтариб юриб, бири чой қуйиб узатиб илтифот қиларди. Кўпчилик рус ароғи, ёки мусаллас ичди. Лекин мен меҳмонлардан бирортаси ичиб олиб, маст бўлганини, ножуя ҳати-ҳаракатлар қилганини кўрмадим. Айрим кайфи ошиб қолган меҳмонлар тор, доира ва най чалаётган мусиқачиларнинг кўйига монанд қарсак чалишар ёки тебранишиб ўтиришарди. Кейинроқ ёш йигитчалардан иборат раққослар ўйинини томоша қилдик. Меҳмондорчилик жараёнида биронта аёлга кўзим тушмади.

Таом ярим оқшомга яқин сузилди. Бунгача меҳмонлар дастурхонга тортилган писта, бодом, шўр данак ва ширинликлардан баҳам кўриб турдилар. Иссиқ таом тортилиши - бу ерда зиёфат охирлаганидан дарак беради. Шу сабабдан уй эгаси асосий таомни иложи борица кечроқ суздириб, зиёфатни чўзишга ҳаракат қилади. Ниҳоят дастурхонга жавоҳир палов тортилди. Паловни тановул қилиш ўн дақиқача давом этди ва ҳамма кўлларини ювиб тарқала бошлади. Биз ҳовлидан чиқанимизда дарвоза олдида извозчилар, фонус кўтарувчилар тўда-тўда бўлишиб ўз хўжайинларини кутиб туришарди.

Бу кунисига тонг чоғи Фозил мени извошга солиб Шоҳ Абдул Азам қабристони эшигигача олиб борди. У ичкарига ёлғиз ўзи кириб кетиб, юришлари аллақандай ғалати, баланд бўйли, ҳаддан ташқари ориқ, соқоллари пахмайган, кўллари тинимсиз қалтираётган бир кишини бошлаб чиқди. Узун, тор, ҳамма ёғини ямоқ – чамоқ босиб кетган оқ кўйлак кийиб олган бу кишининг елкасида ранги- туси билинмайдиган бир тўрва бор эдики, бу ёруғ оламда унинг нимаики нарсаси бўлса, шу тўрва ичида бўлса керак. Унинг кўзларидан бутун Шарқнинг ғам – андуҳини ўқиб олса бўларди.

У мени Саййид Жамолиддин олдидан келганимни билгач, оёқларим остига тиз чўкиб, кўлларимни ушлаб олиб ихлос билан ўпиб, кўзларига, юзларига сўрта бошлади. Фозил эса ўзини ноқулай сезиб, узр сўраганича биздан узоқлашди.

Мен Мирзога устознинг хатини узатдим. У хатни қарийб қўлимдан юлиб олди. Хат бир неча саҳифадан ибрат бўлганлиги боис, мени ҳам унитгани ҳолда уни шошилмасдан ўқий бошлади. Мен ўзим қизиқаётган масала бўйича ундан сўриб-суриштириш учун тоқат билан кутиб турдим. У хатни ўқиб бўлгач, форс ва француз тилларини аралаш-қуралаш қилиб, бир амаллаб қуйидагиларни тушунтирди:

- Қўлёзма менинг ҳамшаҳрим, Кирмонлик бир аскарнинг қўлида. У менга эртадан кейин, яъни жума куни китобни олиб келишга ваъда берган. Унга бироз пул беришга тўғри келади. Бу пулни китобни қайта сотиб олиш учун эмас, уни шунча вақт авайлаб сақлагани учун, миннатдорчилик юзасидан бериш керак. Менинг эса, бахтимга қарши чўнтагимда бир мирим ҳам йўқ.

Мен гапни чўзиб ўтирмасдан Саййид Жамолиддин бериб юборган олтин тангани чўнтагимдан чиқардим, ўзим ҳам шунча қўшиб, унга узатдим. Бундан у қаноатлангандек бўлди.

- Шанба куни ҳузуримга кел. Худо хоҳласа, мен ўша куни қўлёмани қайтариб оламан ва уни Константинополга, узтозимга олиб боришинг учун сенинг қўлларингга топшираман.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

Мудроқ босган шаҳар устидан одамларнинг чарчоқ гала-ғувири кўтарилар, ҳатто қуёш нурида ялтираб учиб юрган чанг заррачалари ҳам қайноқ туюлар, бу кун форс диёрининг энг узун кунларидан бири эди. Бу пайт мен тушликка тортилган ўрик билан пиширилган жўжани еб, бироз Шероз шаробидан ичиб, меҳмонхона балконидаги ранги ўчиб кетган соябон остида юзимга намланган сочиқ ёпиб ухлашга ҳаракат қилардим.

Ўша йилнинг биринчи майида қуёш ботиши билан шаҳарнинг кундузги ҳаёти тугаб, тунги ҳаёти бошланиши арафасида эди. Тўсатдан кимдир хонам эшигини жонжаҳди билан тинимсиз таққилата бошлади. Ўрнимдан сакраб туриб яланг оёқ, сочларим тўзиган, мўйловим осилган ҳолда яқинда сотиб олган форсий халатимни елкамга ташлаганимча эшикни очишга шошилдим. Эшик лўкидонини базўр кўтардим. Эшик очилиши биланоқ Фозил хонага кириб уни ичкаридан қулфлаб қўйди.

- Тезроқ бўл, чорак соатдан кейин сени ўлимга маҳкум қилишади!

Фозилнинг айтган бу янгилиги эртага телеграф орқали бутун дунёга маълум бўлишлигини сездим. Фозилнинг тушунтириб беришича Эрон шоҳи ўша куни жума номозини ўқиш учун Шоҳ Абдул Азим мақбарасига ўз юбилейига атаб тикилган олтин, феруза, зумрадлар қадалган байрам кийимларида борган. Мақбаранинг номоз ўқиладиган катта залига кириб, оёқлари остига ҳашаматли жойномозини тўшаган. Номозга тиз чўкишдан олдин хотинларига орқасидан тизилишга имо қилиб, узун, кўкимтир соқол-муйловларини силаган. Бу пайт шоҳ билан бирга номоз ўқиш истагида бўлган бир тўда сарой амалдорлари, мўллалар қўриқчиларнинг

қайтаришларига қарамасдан, залга ёприлиб кирганлар. Ташқаридан шоҳ шаънига айтилаётган шон-шарафлар янграб турган. Бу пайтда ҳукмдор ортидан номозга тиз чўкиш учун шоҳ хотинлари олдинга юришган. Улар билан дарвишона кийинган, қўлларида алланималар ёзилган қоғози бўлган бир киши ҳам шоҳга яқинлашган. Шоҳ дарвиш қўлидаги ёзувни ўқиш учун кўзойнагини тақади. Шу пайт ўқ овози янграйди. Чамаси дарвиш тўппончани қоғоз остига яшириб келган. Ҳукмдор қоқ юрагидан ўқ еб, «мени суянглар» деганича йиқилиб тушган. Умумий тус- тўполонда биринчи бўлиб бош вазир ўзига келган. У «ҳеч нарса бўлмайди, шоҳ енгил яраланди»-дея қичқирганича ҳаммани залдан ҳайдашни буюрган ва шоҳ жасадини извошнинг орқа ўриндиғига ўтқазиб, худди ҳали у тирикдек, шоҳ саройигача елпиб борган. Шунингдек у тезда ҳукмдорнинг Табриздаги ўғлига, яъни валиаҳдга хабар юборишга ҳам улгурган.

Мақбара номозгоҳида эса, шоҳ хотинлари қотилга ташланишиб, уни қарғаганларича, роса дўппослашган. Сарой аёллари унинг кийимларини йиртиб, танасини бурда-бурда қилаётган бир пайтда, шоҳ саройидаги казак ҳарбий қисмининг кумондони полковник Казаковский келиб, унинг жонига аро кириб қолган ва дастлабки тергов ишларини бошлаб юбориш учун уни ўзи билан олиб кетган. Энг қизиғи жиноят воситаси тўппонча ўз- ўзидан ғойиб бўлиб қолган. Айтишларича, қандайдир аёл уни ердан олиб, паранжиси остига беркитган. Энди уни ҳеч ким, ҳеч қачон топа олмайди. Аксинча жиноят содир бўлишига восита бўлиб ҳизмат қилган хат ёзилган қоғоз дарров топила қолган. Албатта Фозил менга воқеани қисқартириб баён қилиб, кўп тафсилотларни айтишга улгирмади. Бироқ унинг чиқарган хулосаси қисқа ва лўнда эди:

-Шоҳни анаву ақлидан озган Мирзо Ризо отган. Унинг чўнтагидан Жамолиддин ёзган хат топилган, бу хатда эса, сенинг номинг ҳам зикр қилинган. Тезроқ форсий кийимларинингни кийда, пулингни, паспортингни ол, бошқа ҳеч нарса олма ва тезда Америка дипломатик миссияси биносига бориб яширин!

Шу пайт хаёлимга келган биринчи фикр Ҳайём қўлёмаси бўлди. Ўша куни Мирзо уни қайтариб олдимикин? Ҳали мен аҳволим танглигини бутунлай англамаётган эдим: шоирлар юрти бўлган бу муқаддас тупроқ, наҳот мени давлат бошлиғига нисбатан қилинган жиноятга шерикликда айбласа! Лекин далилларининг барчаси ёлғон, бемаъни, сохта бўлса-да, менга қарши жуда катта ва ҳавфли далиллар эди. Хўш, бундай далиллар билан қандай суд ёки полиция комиссари мендан шубҳа қилмайди?

Фозил балкондан ҳовли тарафга қараб ташвишли ва буғиқ овозда менга қичқирди:

- Ҳовлига казак аскарлари кириб келишди, улар меҳмонхона атрофини қуршаб олишмоқчи!

Биз чиқиш эшигига олиб борувчи зинапоядан иложи борица шубҳа уйғотмайдиган даражада эҳтиёткорлик билан тушдик. Оқ соқолли, бошига чўзиқ

телпак кийиб олган бир зобит, меҳмонхона эшикларига шубҳали назар ташлаганича ичкарига кириб келарди. «Элчихонага!» – шивирлади Фозил ва мендан ажралиб, зобит томонга йўналди. Мен унинг «Салом палковник!» деган товишини эшитдим ва такаллуф билан қўл сиқишиб, бўлган воқеалар ҳақида бир бирларига таассуф билдирганликларини кўрдим.

Казаковский Фозилнинг отасиникига тез – тез зиёфатга бориб туришини билардим ва бу менинг юрагимда ожизгина илинж уйғотиб, ўзимни босиб олишимга кўмаклашди. Бироқ, бу илинж мени тезроқ чиқиш эшигига шошилишга ундади. Форсий халатимга ўраниб олганимча казакларнинг ҳарбий қўналғаси вазифасини ўтовчи меҳмонхона ҳовлисидаги боққа қараб йўл олдим. Ҳовлида айланиб юрган казаклар мени ичкаридан, полковник олдидан чиқаётганлигимни кўриб, менга бошлиқнинг ўзи рухсат берган дея ўйладилар. Панжараларни айланиб ўтиб, кичик бир кўча томон бурилдим. Бу кўча мени ўн минутдан кейин Элчилар ҳиёбонига, Америка элчихонасига олиб чиқиши лозим эди. Бироқ, тор кўчанинг бошида яна учта казак посбонлик қилиб турарди. Нима қилсам экан? Уларнинг ёнидан ўтиб кетаверсаммикан? Шу пайт бир неча қадам нарида, чап томонимда яна бир тор кўча борлигини кўриб қолдим. Казакларда ҳеч қандай шубҳа уғотмаслик ниятида, уларга нигоҳ ҳам ташламай, тўғри бориб чапдаги тор кўчага бурилдим. Яна бир неча қадам боссам, улар мени, мен уларни кўрмайман.

Шу пайт немис тилида қичқириб айтилган: «Halte!» - «Тўхта!» хитоби янгради. Нима қилсам экан, тўхтасамми, йўқми? Биринчи саволданоқ менинг форс тилини билмаслигим, хорижий эканлигим маълум бўлади - қўяди. Қочсаммикан? Албатта улар мени тутиб олишга уринадилар ва қочганимни ўзи гуноҳкор эканлигимни тасдиқлайди. Бироқ ўзимни беғуноҳ эканлигимни уларга қандай қилиб исбот қила оламан? Тўғри қарорга келишимга ярим лаҳза етарли бўлди ва худди уларнинг ҳайқириғини эшитмаган кишидек шошилмасдан йўлимни давом эттиришга қарор қилдим. Бироқ яна уларнинг «тўхта!» деган хитоби, милтиқларининг шақирлатишлари, шошилиб ташлаган қадам товушлари эшитилди. Энди мен ўйлаб турмасдан тор кўча бўйлаб орқамга қарамай қоча бошладим. Қочаётиб кўчанинг энг тор, энг қоронғи бурчакларини танлардим. Қуёш аллақачан ботган, ярим соатлардан кейин бутунлай қоронғи тушади. Мен қутилиб кетишим мумкин! Фикримга Худога илтижо қилиб, бирон дуо ўқиш нияти келди. Бироқ ҳеч бир дуо хотирамга келмас, нукул «Э Худо! Э Худо!»- дея такрорлардим холос. Менинг бу илтижом аллақачон дунёдан ўтган, бироқ, жаннатга кириш учун уни эшигини беҳуда тақилатаётган умидвор арвоҳ ибодатига ўхшарди.

Кутилмаганда рўпарамдан кўча чанги ва ифлосликларидан ранги ўчиб кетган бир дарча очилди. Гўё рўпарамдан кўча бурчагида жойлашган кичик жаннатнинг эшиги очилди. Кимдир қўлларимдан ушлаб мени ичкарига тортди. Мен ҳам бу ҳалоскор қўлга жон-жаҳдим билан ёпишдим ва эшик ортимдан ёпилди. Қўрқувдан нафасим тикилиб қолганидан, қутилиб қолганимдан ва содир бўлган воқеага

унчалик ишонмаётганимдан кўзларимни чиппа юмиб олдим. Ташқарида мени излаб юрган казакларнинг ҳайқириқлари, қадам товушлари ҳамон эшитилиб турарди.

Кўзларимни очиб, уч жуфт кўз, бошларига румол ўраб олган, лекин юзлари очиқ учта аёлни кўзлари менга худди янги туғилган чақалоқни томоша қилаётгандек қизиқиш билан қараб турганлигини кўрдим. Улардан энг ёши улуғи, чамаси қирқ ёшларда бўлса керак, менга имлаб орқасидан юришни билдирди. Мен «осмондан тушиб қолган» бу ҳовли тўрида кичик бир уй бўлиб, аёл мени ўша уйга олиб кирди ва тўқима курсига ўтқазди. У имо-ишора ва ягона сеҳрли сўз «андарун»- «ичкари» дея мени бутунлай хотиржам тортишимга эришди. Демак, казак аскарлари аёллар яшайдиган «ичкарига» ҳеч қачон мени излаб кирмайдилар!

Бу орада мени излаб у ёқдан- бу ёққа изғиб юрган казак аскарларининг овозлари бир неча бор эшитилиб, ниҳоят бутунлай тинди. Энди улар мени қайси эшикка кириб кўздан йўқолганимни ҳеч қачон билмайдилар. Чунки маҳаллада тартибсиз қурилган, бир - бирларига кичик тор кўчалар орқали уланган юзлаб уйлар ва боғлар мавжуд эди-ки, улар орасида ёлғиз қочоқни излаб топиш - самон орасидан игна қидиргандек гап эди. Қолаверса анча қоронғи тушиб қолганди.

Бир соат ичида ҳалоскорларим менга қора чой дамлаб беришди ва анча суҳбатлашишга ҳам улгурдик. Форсча – французча аралаш бир неча жумлалар орқали улар менга кутқарилишим сабабини тушунтириб беришди. Шоҳ ўлдирилиши биланоқ маҳаллада қотилнинг шериги ҳорижийлар меҳмонхонасида яшашлиги ҳақида миш-мишлар тарқалибди. Кўчада аскарлар таъқибидан қочиб юрганимни кўрган ҳалоскорларим, бу «қаҳрамон» мен эканлигимни фаҳмлашиб, мени кутқариб қолибдилар. Лекин бундай хавfli ишга кўл уришга уларни нима мажбур қилди экан? Аёлнинг тушунтиришича унинг эри, яъни қизларининг отаси бундан 15 йил олдин бабийлар ҳаракатига қўшилганликда ноҳақ айбланиб, ҳукумат томонидан ўлим жазосига маҳкум қилинган. Бабийлар кўп хотинлиликни қонуний бекор қилиш, аёллар ва эркаклар ўртасида тенг ҳуқуқлилик ва демократик тузум ўрнатиш шиорлари билан чиққан инқилобий ҳаракат вакиллари бўлганлар.

Шоҳ ва руҳонийлар уларга қарши ҳақиқий қатағон уюштирганлар. Ўн минглаб бабийлардан ташқари, оддий чакув туфайли кўплаб бегуноҳ одамлар ҳам қирғин қилинган. Ўшандан бери икки кичик ёшдаги қизлари билан бева қолган менинг ҳалоскорим шоҳ ва унинг гумашталаридан қасос олиш учун кўлай пайтни пойлаб юрган. Шундай қилиб улар шоҳни нариги дунёга жўнатишга шерикчилик қилган мендек «қаҳрамон» қасоскорни кутқариб қолганларидан ва мен уларнинг камтарона боғига келишимдан ниҳоятда миннатдор эканлигини билиб олдим.

Агар сени аёллар «қаҳрамон» деб қабул қилишса, улар ноҳақ эканлигини тушунтиришга ийманар экансан киши. Уларнинг ишончини йўққа чиқариш, кўнглини қолдириш ўзим учун ҳам хавfli эканлигини сезиб, индамай кўяқолдим. Чунки тирик қолишим учун «қаҳрамон» эканлигим, уларнинг гайри табиий ишончи ва эътиқоди, мардлиги ва жасорати менга жуда зарур эди. Шундай қилиб мен

тақдиримга тан берганим ҳолда ўзоқ сукунатга чўкдим ва афтидан менинг бу ҳолатим уларнинг охирги шубҳаларини ҳам тарқатиб юборди.

Уч аёл, боғ, менинг ҳаётимни сақлаб қолган бу кўнгилсиз муҳит, Эроннинг жазирама баҳорида ўтказган узундан-уzun бу қирқ кеча – кундузим ҳақида тўхталмасдан узоқ гапиришим мумкин. Ўзим бир келгинди, ҳорижий бўлганим ҳолда, уларнинг оиласига мутлақо бегона эркак, яъни Шарқ аёллари орасида «номахрам» бўлганлигим учун мен бу уйда бир кун ҳам яшашга ҳаққим йўқлигини билардим. Менинг ҳалоскорим ҳам мени кўтқариб қолиб, ўзини қандай кўнгилсизликларга дучор қилганлигини билмасди. Ишонаманки, биринчи кечасиёқ боғ туридаги уйчада ухлаб ётганимда, у нима қилишини ўйлаб, кечаси билан ухламай чиққан. Шу сабабли эртаси тонгданоқ у мени чақириб олиб, мени ўнг томонига, икки қизни чап томонига ўтқазиб қўйди ва кечаси билан пишитиб чиққан узун нутқини бошлади.

У мен кўрсатган жасоратни мақташдан бошлаб, мендек «қаҳрамон»ни ўз уйида қабул қилишидан жуда бахтиёрлигини қайта-қайта такрорлади. Кейин бир неча дақиқа жим қолгач, бирдан менинг кўз олдимда кўкракларини яланғочлади. Мен қизариб кетдим ва унга қарамасликка уриндим. Бироқ у қўллари билан бошимни буриб, кўзларимни ўз кўкракларига қаратди, гапириб ва имо қилиб ўзининг мамаларини эмишга чорлади. Икки қиз оғизларини рўмоллари билан бекитиб, яширинчи пиққирлаб кулишга тутинди. Она муқаддас бир удумни бажаришга киришганди. У ўз эмчакларини учини, дастлаб биринчисини, кейин иккинчисини ҳали ҳеч қачон бундай маросимни кўрмаган менинг лабларимга теказиб, уларни эмишга, сўришга мажбур қилди. Кейин шошилмасдан кўкракларини ёпиб тантанали оҳангда эълон қилди:

-Шу бугундан бошлаб мен сенинг сут эмизган онанг бўламан!

Кейин аллақачон кулгидан тўхтаган қизларига қараб, энди менга худди ўз акаларидек мурожаат қилишликни тайинлади. Менга эса, бу маросим ҳамон ҳам ҳаяжонли, ҳам кулгили туюларди.

Баъзан бу воқеа ҳақида эслаб Шарқнинг бутун нозиклигини тушунгандек бўлардим. Аёл мени мушкул аҳволдан қутқариш учун ҳаётини ҳавф остига қўйиб ва одатдан ташқари инсонийлик қилиб, менга ёрдам қўлини аямади. Шу билан бирга у мендек бегона йигит унинг ёш қизлари билан ёнма – ён яшаб, кунлардан бир кун албатта бирон ножўя ҳаракат содир бўлишининг олдини олганди. Бундай мушкулотдан қўтилишнинг ягона йўли - ота – боболар удумларига биноан мени рамзий ўғилликка қабул қилиш эканлиги унинг ҳаёлига келганлигига қойил қолиш керак! Эндиликда мен унинг ўғли сифатида «ичкари»да ва «ташқари»да бемалол юраверишим мумкин эди. Мен бу аёлга тутинган ўғил бўлишлигим буларнинг барчаси учун кенг йўл очганди. Мендан бошқа киши менинг ўрнимда бўлса, бу удум билан ўзини қафасга солингандек ҳис қилиши тайин эди. Мен эса, аксинча ўзимни жуда эркин ҳис қила бошладим. Аёллар муҳитига тушиб қолган, уларга

тақдир таққозоси билан боғланиб қолган, яхши - ёмон кунларини бирга баҳам кўриб, уларни аёл киши сифатида ўзига яқин олган ҳар қандай ёш йигит албатта кунлардан бир кун уч аёлдан бириси билан яқин муносабатда бўлишга интиланган, онанинг эътиборсизлигидан аёрона фойдаланиниб, улардан бирини йўлдан урган бўларди. Меҳмондорчилик ва инсонийлик туйғуларини топтаган бу йигит тез орада ўзи ҳам бу уйдан ҳайдалиши, қалби эзгулик ва меҳрибончилик билан тўлган бу аёлларни бир умрга, инсонийлик туйғуларига ишонмайдиган қилиб кетган бўларди. Фарбий тарбия олган бўлсамда, ҳаёлимда юқоридаги фикрлар мутлақо бўлмаса-да, бу аёл ўз эътиқодига, оиласининг ор-номусига заррача доғ туширмайдиган ажойиб удумдан фойдаланганига қойил қолдим.

Худди эртақлардагидек бизнинг муносабатларимиз оддий, тиниқ ва соф эди. Айтишим жоизки, ҳиссиётларимга қанчалик эрк берган бўлмай, бу муносабатларимизнинг барчаси юқори даражада қон-қариндошлик, она-бола, ака-сингиллик муносабатларининг худди ўзгинаси эди. Шундай қилиб мен ана шу паранжисиз, юзи очик аёллар ўртасида, ортиқча уятчанликка берилмай, бутун шаҳарда мени қидириб юришган, тинчлик омонат бўлиб турган бир вазиятда тинчгина яшай бошладим.

Вақт ўтиши билан менинг аёллар ўртасида ўтказган кунларим умримнинг энг азиз кунлари бўлиб қолишини, уларсиз менинг шарқ ҳаёти, турмуш тарзи ҳақидаги тушунчаларим ярим-юлиқ, ёки сунъий бўлиб қолиши мумкинлигини тушуниб қолдим. Форс тилида эркин гаплашишга ўрганиб олишимга ҳам ана шу мухтарам аёллар сабабчи бўлдилар. Агар биринчи куни менинг азиз ҳалоскорим мен билан ярим –ёрти француз тилида гаплашишга уринган бўлса, энди биз бемалол форс тилида суҳбатлашишга ўрганган эдик. Жонли суҳбатларимиз менинг айбим ва шумтакалигим туфайли нозик ёки беодоб мавзуларда бўлса ҳам, «ака»лик бурчим чегарадан ўтиб кетишимга йўл қўймас, барча гапларим ҳазил ўрнида тушунилар эди. Бу муносабатларимиз яна давом этаверса, нима билан тугашига ақлим етмасди. Ўша пайтлар бу ҳақда ўйлаб кўришни ҳам истамасдим.

Афсуски, тез орада барча ширин муносабатларимизга чек қўядиган бир воқеа рўй берди. Бу бизникига онахонимизнинг ота-оналарининг ташриф буюриши билан бошланади.

Одатда мен кўчадан кириш эшигидан узоқдаги хонада, боғдаги «ичкари»да яшар ва бирор хавотирли шовқин эшитишим билан дарров ўзимни панага олардим. Лекин бу сафар эътиборсизлигим оқибатида қарияларнинг кириб келишини сезмай қолибман. Улар кириб келганида мен аёллар хонасида бемалол ўтириб олиб, «сингилларим» тайёрлаб берган, чилимни чекиб, оғзимда трубка билан бошимни деворга тираганимча мудраб ўтирар эдим. Ташқарида эркак кишининг йўталган товушини эшитишим билан ўрнимдан сакраб тўрдим.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Мендан биров кейинроқ хонага кириб келган тутунган онамга тезда ўз уйининг ичкарасида нега бегона, оврўпалик эркак яшаётганлигини тушунтириб беришга тўғри келди. Ўзи ва қизларининг ор-номусини шубҳа остида қолдиришдан кўра, у ростини айта қолишини маъқул кўрди. Унинг овоз-оҳанги оила шаънини тиш тирноғи билан, ҳеч нарсадан тап тортмай ҳимоя қила оладиган шаддот аёлнинг овозидек, айти бир пайтда голибона руҳда жаранглади.

Хўш, бу хорижий ким? Бутун шаҳарда полициячилар томонидан тинмай қидирилаётган оддий бир фаранг йигити! Қолаверса бу йигит унинг эрини ўлимга маҳкум қилган шоҳни нариги дунёга жўнатган ботирнинг шериги! Бу йигит унинг эри учун шоҳдан қасос олди!

Биров иккиланишлардан сўнг барибир мени уйдан чиқариб юбориш ҳақида қарор қабул қилинди. Қариялар дастлаб мен ва менинг ҳалоскорларим кўрсатган жасоратларни роса оғиз кўпиртириб мақташди. Қарияларни фикрича, мендек бегона эркак- аёллар ўртасида яшашлиги ростдан ҳам одоб-ахлоқ қоидаларига тўғри келмайди ва бу энг ҳаққоний қарордир.

Дарҳақиқат менинг аҳволим оғир эди. Ховли «ичкари»сида яшашим беҳуда гап сўзларга сабаб бўлиши, қолаверса, бу мени бегона кўзлардан асраш учун атайлаб қилинган сай- ҳаракат сифатида талқин қилиниши мумкин эди.

Оила шаънига ҳеч қандай доғ туширилмаган, бироқ бу ердан кетишим лозимлиги равшан эди. Мен икки йўлдан бирини танлашим лозим. Биринчи йўл ва энг осони: мен аёллар кийимини кийиб олиб, қирқ кун аввал ета олмаган Америка элчихонасига етиб олишим эди. Лекин «онам» бу йўлимдан қайтарди. Кўча айланиб келиб, элчихонага элтадиган барча йўлларда полиция назорати ўрнатилганлигини маълум қилди. Қолаверса, бўйи 183 сантиметрлик мендек эркак форс аёли кийимида кўча кезса, энг ношуд полициячи ҳам менинг аёл эмаслигимни бир зумда пайқаб олиши мумкин. Иккинчи йўл - бир пайтлар Саййид Жамолиддин ёдимга солган малика Ширинга хат ёзиб, ўз мушкулумни баён қилиб, ундан ёрдам сўраш эди. Бу ҳақда мен «онам»га гапириб бердим ва у дарров бу режамни маъқуллади. Унинг фикрича, ўлдирилган шоҳнинг набираси малика Ширин оддий халққа кўпроқ қайишадиган, софдил ва меҳрибон аёл. Хатни «онам»нинг ўзи унга элтиб берадиган бўлди. Энг мушкул вазифа унга қандай мазмунда хат ёзишни ўйлаб топиш эди. Жумлалар мени унга ким эканлигимни англатиши ва бегона қўлга тушиб қолса, менинг ким эканлигимни фош қилмаслиги, хатимда на ўз номимни, на Саййид Жамолиддин номини тилга олмаслигим зарур эди. Ўйлаб-ўйлаб Жамолиддин ҳузурида у менга айтган ягона жумлани қоғозга битдим: «Ким билсин, яна йўлларимиз кесишармикан?»

«Онам» хатни маликага марҳум шоҳнинг қирқ маросимининг охирида тутқазишга қарор қилди. Маросимга келган хотинлар ва юзларига қоракуя суртиб

олиб, ҳамманинг юрак бағрини эзиб йиғлаётган гўяндаларнинг шов-шуви остида хат осонлик билан маликага узатилди. У хатни ўқиб кўзлари ёнганича хат эгасини қидирди. «Онам» унга яқинлашиб «у меникида» дея шивирлади. Ширин шу заҳотиёқ маросимдан чиқиб, ўз извошчисини чақирди ва онамни ёнига ўтқазиб олиб, ҳеч қандай шубҳага ўрин қолдирмаслик мақсадида Провест меҳмонхонасигача боришди. У ерда извошдан тушгач, паранжига ўраниб олган икки аёл, бизнинг бошпанамизгача пиёда келдилар.

Бизнинг бу учрашувимиз аввалгисига қараганда анча тилларимизни бўшатиб юборди. Малика лабларида енгил табасум билан менга синовчан назар ташлади. Ва тўсатдан буйруқ берди:

-Эрта саҳарлаб извош билан келаман. Тайёр бўлиб туринг. Йўлда паранжига ўраниб олинг ва ҳеч кимга тик қараманг!

Бу кунисига у мени Америка элчихонасига элтса керак, деб ўйлагандим. Извош шаҳар дарвозасидан чиқаётганида мен хато ўйлаганимни тушундим.

-Мен сизни осонгина Америка элчихонасига элтиб қўйишим мумкин эди, тушунтирди у. -У ерга борсангиз, бошингизга не кўргиликлар тушишлигини ўйлаб кўрдингизми? Мен шоҳ набираси бўлсам-да, ўз мавқеимдан фойдаланиб, шоҳни ўлдиришида шерикчиликда гумон қилинган кишига қандай ёрдам кўрсата олардим? Мен сизни қутқариб қолган аёлнинг мардлигига қойил қолдим. Бироқ сизнинг элчихонангиз бундай оғир гуноҳ билан айбланаётган кишини ҳимоя қила олармиди? Улар сизни осонгина полициячилар қўлига топширган бўларди. Менга ишонинг, сизга энг яхши йўл- зудлик билан Эрондан чиқиб кетиш. Мен сизни она тарафимдан тоғаларимдан бири Бахтиёрийлар ҳукмдорининг ҳузурига бошлаб бораман. У ўз қабиласи жангчилари билан бобомнинг қирқига қатнашиш учун келган. Мен унга сизнинг ким эканлигингизни ва бўлиб ўтган мудҳиш ҳодисада сиз заррача гуноҳкор эмаслигингизни тушунтириб бердим. Лекин унинг одамлари бу гаплардан хабардор бўлмаслиги лозим. У сизни ҳеч ким юрмайдиган йўллар орқали Туркия чегараларигача олиб бориб қўйишга ваъда берди. У бизларни шоҳ Абдул Азам қишлоғида кутаяпти. Хўш, ёнингизда пулингиз борми?

-Ҳа, мен ўз ҳалоскоримга 200 туман бердим. Ёнимда яна 400 туманча пул бор.

-Бу етарли эмас. Сиз ўз кўзатувчиларингизга ёнингиздаги пулнинг ярмини беришингиз ва саёҳатингизни давом эттиришингиз учун яна анча миқдордаги пулингиз бўлиши лозим. Мана бу турк пулларини олинг. Лекин булар етарли эмас деб ўйлайман. Мана бу хатни эса, Устозга элтиб беришингизни илтимос қилардим. Сиз Константинопол орқали ўтасиз, шундай эмасми?

Унга йўқ деб жавоб беришнинг иложи йўқ эди. У хатни менинг халатим чўнтагига солиб қўйиб, гапида давом этди:

-Бу Мирзо Ризонинг дастлабки тергови баённомасидан кўчирма. Тунни уни кўчириш билан ўтказдим. Сиз уни ўқишингиз мумкин, балки зарур ҳам. У сизга кўп нарсаларни тушунишингизга ёрдам беради деб ўйлайман. Бундан ташқари у

машаққатли сафарингиз жараёнида сизни зериктирмайди. Бироқ, уни ҳеч кимга кўрсатманг.

Биз белгиланган қишлоқ чегарасига яқинлаашдик. Хар томонда полициячилар изғиб юришар, улар ҳатто йўловчиларнинг хачирларига ортилган юкларгача текширар эдилар. Бироқ, шоҳ оиласига мансуб извошни тўхтатишга ҳеч ким журъат қила олмади. Извош зафарон рангли кенг ҳовлига кириб тўхтади. Ҳовли ўртасидаги улкан юз йиллик чинор соясида елкаларига айланма ўқдон тақиб олган жангчилар ўтиришарди. Малика мўйловдор ва мардона қиёфали аскарларга беписанд назар ташлаб қўйиб, менга гап қотди:

-Кўраяпсизми, мен сизни ишончли қўлларга топшираяпман, улар сизни бу ергача олиб келган мендек ожизага нисбатан яхшироқ ҳимоя қила оладилар.

-Бунга ишонгим келмаяпти.

Мен шундай деб, турли томонларга қараб ўқталаётган милтиқ тигларига ташвишли қараб қўйдим.

-Мен ҳам ишонгим келмаяпти,- кулиб қўйди малика.- Бироқ нима бўлсада, улар сизни Туркия чегарасигача эсон – омон олиб бориб қўядилар.

Айни хайрлашув онларида асосий гапни сўраш ёдимдан чиқиб қолганини англаб, савол беришдан ўзимни тиёлмадим:

-Саволим анча ноқулай бўлса-да, сўрашга мажбурман. Айтингчи, Мирзо Ризонинг буюмлари ичидан Ҳайём қўлёмзаси топилган –топилмаганлигидан хабарингиз борми?

У негадир кўзларини мендан олиб қочиб, норози охангда жавоб берди:

-Ростдан ҳам ўринсиз савол бердингиз. Константинополга етганингизча бу номни қайта тилингизга олманг.

-Лекин гап Ҳайём қўлёмзаси ҳақида кетаяпти!

Мен норозилик билдиришга ҳақли эдим. Ахир, айнан шу қўлёмза туфайли бошимга не-не савдолар тушди!

-Ҳозиргача бу ҳақда ҳеч нарса билмайман. Бироқ, суриштириб кўришга уринаман. Менга манзилингизни қолдирсангиз, сизга бу ҳақда ёзишим мумкин. Лекин, худо ҳақи, менга хат ёзишдан ўзингизни тийинг.

У гапини тугатиб чуқур тин олди.

Унга «Аннатоли, Мариланд» сўзларини ёзиб бераётиб, аллақачон ўзимни бу ерлардан узоқлашиб кетгандек сездим. Эрондаги саргузаштларим шунчалик тез тугаб қолганидан, энди бу дилбар қизни ҳеч қачон кўрмаслигимдан афсусланиб, қоғозни маликага узатдим. Унинг қоғозга узатилган қўлларидан ушлаб олдим. Қўл қисишимиз қисқа, бироқ самимий бўлди. Малика қўлларимни қисар экан, бош бармоғи тирноғини секингина ботириб, панжам устида сезиларли из қолдирди. Хар иккаламизнинг лабларимизда табассум пайдо бўлиб бирданига бизга таниш бўлиб қолган жумлани такрорладик:

-Ким билсин, яна йўлларимиз кесишармикан?

Икки ой давомида йўл босиб, нега уларни йўл деб аталиш сабабини топа олмадим. Шоҳ Абдул Азам қишлоғидан чиқиб, жанубий шарққа, Бахтиёрийлар яшайдиган ҳудуд томон йўлга тушдик. Ком атрофидаги шўр кўлни айланиб ўтиб, шу номдаги дарёни кесиб ўтдик. Милтиқларини доимо отишга шай ҳолда олиб бораётган менинг кузатувчиларим аҳоли яшайдиган барча қишлоқ ёки шаҳарлардан четлаб ўтиш чорасини кўрардилар. Шириннинг тоғаси вақти-вақти билан менга «Биз Амулга яқинлашяпмиз», «Биз Верчадан ўтаяпмиз» каби сўзларни айтиб, менга узоқларда кўринаётган қишлоқ ва шаҳар минораларини кўрсатар эди.

Луристон тоғларида, Кон дарёсининг бошланиш жойларида кузатувчиларим бироз хотиржамроқ тортгандек бўлдилар. Мен Бахтиёрийлар ҳудудига кирганимизни сездим. Ниҳоят улар яшайдиган қишлоққа етиб келдик. Менинг шарафимга катта зиёфат уюштирилди. Наша солинган трубка чекиб, умумий шовқин- суронда тошдай ухлаб қолганимни сезмабман. Икки кундан кейингина у ердан жўнаб кетишга муяссар бўлдим. Навбатдаги сафар йўлим янада узоқроқ эди. Мен Шустер, Аҳваз шаҳрларидан ўтиб, даҳшатли ботқоқликлар оралаб Шат-ул Араб тоғлари устидаги Ироқ отаманлари тасаруфидаги Басураҳ шаҳрига етиб олишим лозим эди.

Ниҳоят мен Эрондан эсон – омон чиқиб кетишга муофиқ бўлдим! Фаодан Бахрайнга етиб олиш учун Қароқчилар қирғоғи бўйлаб Аденгача боришга тўғри келди. Кейин Қизил денгиздан сузиб ўтиб, Сувайш канали орқали Александрияга етиб олдим ва эски турк кемасига ўтириб Ўрта ер денгизидан сузиб ўтиб Константинополга кириб келиш учун бир ой машаққатли сафар азобини чекдим.

Машаққатли, бироқ ҳеч қандай кўнгилсизликларсиз тугаган бу сафарим жараёнида ўн саҳифадан иборат Мирзо Ризо тергови баённи қайта-қайта ўқиб чиқиш билан вақтимни ўтказдим. Эҳтимол бирорта бошқа кўнгил очар эрмак топилганида бу баённомани ўқишга унчалик берилмаган бўлармидим? Лекин ўлимга маҳкум қилинган бу одамнинг гапларини ўқиб, кўнглимда унга нисбатан илиқ инсоний туйғулар уйғонди. Кўзлари чўкиб , озиб-тўзиб кетган, кийимлари ҳилвираб қолган бу одамдан бундай гаплар чиқиши тасаввуримга сиғмасди. Тергов баённомасини ўқир эканман, мардонавор юракли бу инсоннинг аянчли овози қулоқларим остида жаранглаётгандек бўларди.

«-Бизнинг севимли шоҳимиз жонига қасд қилишга сени ким йўллади?

-Пешонасида кўзи бор ҳар бир инсон Саййид Жамалиддиннинг иззат-обрўси таҳқирланган жойда шоҳ ҳамўз ўлимини топганини кўрди. Мухаммад пайғамбарнинг ҳақиқий авлоди, бу авлиё инсон ўзини бунчалик таҳқирланиши учун шоҳга нима ёмонлик қилган эди?

-Шоҳни ўлдиришда сенга ким раҳномалик қилди? Шерикларинг ким?

-Ягона ва қудратли Худо раҳномалигида ёлғиз ўзим уни нариги дунёга жўнатдим. У барча инсониятни, жумладан Саййид Жамолиддиннинг ҳам Яратган эгаси. Яратган эгамдан ўзга ҳеч бир кимса шоҳни ўлдириш ҳақидаги режамдан хабардор эмасди. Жумладан Саййид Жамолиддин ҳам. Барибир Устоз бу ерлардан жуда узоқда. У Константинополда! Ҳа, унга сизларнинг қўлларингиз етмайди!

-Сенга Жамолиддин қандай топшириқ берганди?

-Мен Канстантинополга борганимда унинг ҳузурига кириб, шоҳнинг ўғли менга етказган зиён-заҳматлар ҳақида гапириб бергандим. «Онаси ўлиб, етим қолган ёш боладек кўз ёш тўкишингни бас қилсангчи! Йиғлашдан бошқа қўлингдан ҳеч иш келмайдими? Агар шоҳнинг ўғли сени хафа қилган бўлса, сен ундан ўч олиш йўллари қидир!»-деганди менинг ночор аҳволимни кўриб.

-Хўш, сенга шоҳнинг ўғли ноинсофлик қилган бўлса, Жамолиддин сенга унинг ўғлидан ўч ол деган бўлса, сен нега унинг отасини- шоҳни ўлдирдинг?

-Мен бу ҳақда жуда кўп ўйладим. Агар шоҳнинг ўғлини ўлдирсам, шоҳ ўз куч - қудратидан фойдаланиб минглаб одамларни ўлдиртириб юбориши мумкин. Зулм дарахтининг шоҳини кесишдан кўра, туби билан кўпориб ташлаш яхши эмасми? Эҳтимол бу дарахт ўрнидан бошқа бир тузукрок кўчат ўниб чиқар! Бир куни Туркия султони Саййид Жамолиддинга “Бутун дунё мусулмонлари иттифоқини тузиш учун Эрон шоҳини тахтдан қулатиш зарур” деган гапини эшитиб қолган эдим. Эҳтимол бу кунларга етиб келгандирмиз?

-Султон бу гапни Жамолиддинга айтганлигини қаёқдан биласан?

-Буни менга Саййид Жамолиддиннинг ўзи айтганди. У менга ҳамма нарсани ишониб айтаверарди. Мен Константинополда эканлигимда, у мени ўз ўғлидек кўрганди.

-Агар Константинополда бунчалик яхши ҳаёт кечирган бўлсанг, қамоқларга ташланиб, азоб-уқибат чеккан жойинг Эронга нега яна қайтиб келдинг?

-Мен пешонасига ёзилган қисматга ишонадиган одамлар хилиданман. Дарахт япроғи бесабаб узилиб тушмаганидек, менинг пешонамга ҳам Эронга қайтиб келиш ва барча форсларни шоҳ зулмидан қутқариш ёзилган бўлса нима қилай? Мен тақдиримга битилган ишни амалга оширдим”.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Агар Юлдуз тепалигида жойлашган Жамолиддиннинг уйи атрофида айланиб юрган кишилар бошларидаги попукли қалпоқларига “Султоннинг хуфяси” деб ёзиб қўймасалар ҳам, бу ерга келаётган энг содда зиёратчи ҳам бир қарашдаёқ, уларни кимлигини фаҳмлаган бўларди. Кейинги пайтлар бу ерга келувчиларнинг анча

қадами узилиб қолганди. Эҳтимол бу ерда айланиб юривчи хуфияларнинг ҳам асл мақсадлари шудир?

Нима бўлса-да, бир пайтлар Устознинг шогирдлари, хорижий мухбирлар, хизматкорлар билан гавжум бўлиб турадиган бу уй сентябрнинг мана шу машъум кунларида бўм-бўшдек бўлиб қолганди. У ерга кириб Устознинг ҳар доимгидек оғир-вазмин хизматкоринигина кўрдим. У мени биринчи қаватда ўз ором курсисида ўйга толиб, хаёллари аллақерларда кезиб юрган Жамолиддиннинг олдида олиб борди.

Менинг кириб келишимни кўриб, унинг юзи ёришгандек бўлди. У катта қадамлар билан яқинлашиб мени маҳкам бағрига босди. Менинг бошимга шунчалар кўргиликлар тушишига сабабчи бўлганлигини айтиб мендан узр сўраб, соғ-омон кўрганлигидан хурсанд эканлигини изҳор қилди. Мен унга қандай қилиб ўлимдан қочиб қутилиб, Эрондан чиқиб кетганлигимни, малика менга кўрсатган илтифотни, Фозил ва Мирзо Ризо билан учрашганларимни қисқача гапириб бердим. У Мирзо Ризо номини эшитиб қовоғи осилиб кетди.

-Менга маълум қилишларича, уни ўтган ойда дорга осишган. Уни Худонинг ўзи кечирсин! Албатта у ўз қисмати, унга қандай чап беришликни ҳам жуда яхши биларди. Ҳа, у ўзи ўлдирган шоҳдан юз кун кейин унинг орқасидан жўнади. Бечоранинг айбини тан олдириш учун анча қийноққа ҳам солган бўлсалар керак. Жамолиддин жуда тушкун овозда гапирар, менга у куч- қувватдан қолган, анча озиб, ҳолдан тойиб қолган одамдек кўринди. Унинг одатдаги теп-текис юзини чуқур ажинлар қоплаб олибди. Бу ажинлар аҳён-аҳёнда уни жуда хуник одамдек кўрсатар, бироқ унинг қиёфасидаги ўзига тортиб турувчи жозибани йўқота олмаган эди. Айниқса Мирзо Ризо номини эшитганида юзлари янада хунуклашгандек кўриниб кетарди.

-Мен ҳалигача Константинополда ўзим даволатган, қўллари калтираб, бир пиёла чойни ҳам эплаб ича олмай қолган бу бечора йигит қўлларига тўппонча олиб, бир ўқ билан шоҳни ер тишлатганига ишона олмаяпман. Эҳтимол полициячилар унинг савдойилигидан фойдаланиб, бу гуноҳни унга зўрлаб ёпиштиргандирлар?

Мен саволга жавоб бермасдан малика Ширин томонидан кўчирилган сўроқ баённомасини унинг қўлларига тутқаздим. У кўз ойнагини тақиб, уни ҳадик ва ташналик билан қайта-қайта ўқиб чиқди. Унинг қиёфасига тикилиб юзларида ифтихор ва қониқиш аломатлари зоҳир бўлаётганлигини пайқадим, у варақларни тахлаб чўнтагига солиб қўйди-да, чуқур ўйга ботганича хонанинг у бошидан- бу бошига бориб кела бошлади. Ўн дақиқалар оғир сукунатдан сўнг, унинг юрагидан аламли нидолар отилиб чиқди:

- Эҳ, Мирзо Ризо! Мирзо Ризо! Эроннинг дарду-ҳасрати бўлган бечора бола! Агар бунчалик савдойи бўлмаганингда эди, агар Худо сенга бироз мулоҳозакор бўлишликни насиб қилганида эди! Ё Худойим, фақат менинг ишончимни қозониш ва менга содиқ эканлигингни исбот қилиш учун бу ишга қўл ўрмаганингда эди!

Менинг юрагимда меҳр-оқибат уйғотиб, кейин ранж уйғотмаганингда эди! Энди сени қандай сева оламан, қандай қилиб сендан нафратлана оламан? Яратган Эгамнинг ўзи ҳам сенинг қисматингни белгилашда иккиланган бўлса керак. Сени у шунча азоб-уқубатларинг эвазига жаннатга қўярмикан, ёки ёвуз руҳлар жаҳаннамга йўллармикан?

У тушкин ҳолатда жойига келиб ўтирди. Қўллари билан юзини беркитиб ўтирган бу касалманд одамга тикилганимча, мен ҳам нафас чиқармай сукут сақлаб турдим. Бирдан Жамолиддин ўрнидан турди. Энди унинг овози жиддий, фикрлари равшан эди:

-Ҳа бу Мирзо Ризонинг гаплари. Энди мен бунга ишондим. У мен учун қасос олмоқни ўйлаб бу ишга қўл урган. Эҳтимол, бу билан у менга содиқлигини исботламоқчи бўлгандир. Бироқ, ҳеч қачон унга қон тўкишни буюрмаганман. У Константинополга келган дастлабки кунларида менга шоҳ ўғли ва унинг гумашталари билан ўрталарида бўлиб ўтган можароларини йиғлаб гапириб берган эди. Унинг ҳушини жойига келтириб қўйиш учун “Кўз ёш тўкишни бас қил. Агар кўз ёш билан шафқат сўрашга ўрганиб қолсанг, бир умр бўй эгиб яшашга ўрганиб қоласан!”-дегандим. Унга қадимий бир ривоятни ҳам айтиб берганим эсимда. Искандар Зулқарнайн қўшинлари Эрон шоҳи Доро қўшинлари билан жангга киришидан олдин сарой донишмандлари форс қўшинларининг сони юнонларникидан бир неча баробар кўплигини ҳукмдорга маълум қилишипти. Искандар елкасини қисиб ишонч билан жавоб берибди:

-Хўш, нима бўлибди? Менининг қўшинларим оз бўлса-да, жангга ғалаба қилиш учун кирадилар. Доро қўшинлари эса қурбон бўлиш учун жангга киради!

Шунда Мирзога мана бу жумлаларни ҳам айтганлигим эсимда:

-Агар шоҳнинг ўғли сенинг иззат-нафсингни топтаган бўлса, бундан тушкунликка тушмай, сен ҳам унинг иззат-нафсини топташга ўрган! Менинг бу сўзларим жинойтга ундашми? Мана сиз, Мирзони яхши таниган одам сифатида мен бундай топшириқни унга ишониб топширишимга ишонасизми? Ахир ундан бошқа ақли-хушли минглаб шогирдларим бу ерга келиб-кетиб юришарди-ку!

- Кўп одамлар ўйлаётганидек сиз бу жинойтда айбдор эмассиз, лекин сизнинг унга кўрсатган маънавий таъсирингизни инкор қилиш мумкин эмас,-дедим унга чин юракдан тасалли бериб.

Менинг бу гапим уни руҳлантириб юборди шекилли, у дарров жавоб бера қолди:

-Ҳа, ҳар куни шоҳга ўлим тилаганлигимни тан оламан. Афсус, бу жинойт Худони хоҳиши билан, Мирзонинг қўли билан амалга оширилди. Энди мен ўзимни ҳимоя қилиб ўтиришим ҳам шарт эмас. Менинг куним яқин қолган.

У кичик сандиқчани очиб, ундан хафсала билан ёзилган бир варақ қоғозни олди.

-Бугун эрталаб мен васиятномамни ёздим.

Мен кўлларимга тутқазилган матнни ҳаяжон билан ўқидим:

«Мен маҳбус ҳолда сақланаётганлигимдан эмас, ўлимим яқинлигидан афсусланаёпман. Менинг ягона армоним, ўзим эккан уруғларнинг ўниб чиққанини кўрмай кетишимдир. Золим тузум Шарқ халқларини эзишни давом эттираяпти, жаҳолат мазлум халқнинг озодлик учун қилган ҳар бир ҳаракатини буғиб қўяпти. Мен сарой амалдорлари юрагига эсмоқчи бўлган адолат уруғларини оддий халқ юрагига экканимда, эҳтимол яхшироқ натижага эришган бўлармидим? Сен эса, менинг энг катта орзу-умидларим бўлган Эрон халқи, биргина золимни ўлдириш билан озодликка эришиш мумкин эканлигига ишонма! Асрлар жараёнида бўйнингга осиб қўйилган жаҳолат юкларини улоқтириб ташласанггина озодликка эришасан! ».

-Ундан бир нусха олиб, таржима қилиб Генри Рошефортга олиб боринг. У нашр қилаётган «Бўйсунмас» газетасигина менинг айбдор эмаслигим ҳақида мақолалар босаяпти. Бошқалари эса, мени қотилликда айбламоқдалар. Ҳамма менинг ўлимимни истаяпти. Уларни хотиржам қилиш , ўлимим яқинлигини маълум қилиш учун мен тишларимдан саратон касалига гирифтор бўлганлигимни айтишим керак.

У ўзига нисбатан раҳм- шафқат уйғотишдек инсоний нуқсондан ҳоли эмаслигини яшириш мақсадида бундай пайтларда сунъий равишда хоҳолаб кулар, унинг бу қилиғини ҳазил деб тушуниш мумкин эди.

-Саратон , саратон, саратон! – такрорлади у, худди жирканч бир сўзни тилга олаётгандек. -Қадимги табиблар инсон танасидаги барча касалликларни юлдузлар билан боғлаб даволар эдилар. Қизиғи шундаки, барча тилларда бу касаллик юлдуз номи билан сақланиб келинаяпти. Бироқ унга даво топилмаяпти.

У бир неча дақиқа ғамгин ҳолда жим қолди. Кейин руҳи кўтарилгандек, бардам овозда гапида давом этди:

-Бу касалликни кўрарга кўзим йўқ. Бироқ, у мени ўлимга етаклаши тайин. Эрон шоҳи мени гуноҳкор сифатида ўз давлатига топширишни талаб қилаяпти. Султон эса, унинг меҳмони бўлганлигим учун нима қилиш лозимлигини ўйлаб, ўйининг тагига етолмаяпти. Қолаверса, шоҳнинг ўлимида айбланаётган бир кишини ўз давлатида ушлаб туришга ҳам ҳаққи йўқ. Султоннинг шоҳ ва унинг салтанатини кўрарга кўзи йўқ. У ҳар куни шоҳга нисбатан қарши тузилаётган ҳар қандай яширин фитналарда иштирок этиши ҳам мумкин. Бироқ, менга ўхшаш бўй эгмас кишиларни жазолаш учун замон акобирлари биргалашиб ҳаракат қилишлигига ҳеч нарса тўсқинлик қила олмайди. Хўш, бундай мушкул ҳолда нима қилиш керак? Мени мана шу ерда турк султони ўлдиришга мажбур ва бу иш Эрон шоҳи томонидан ҳам қўллаб-қувватланади. Шоҳ мени Эронга қайтариб бериш ҳақидаги талабини тинмай такрорлаётган бўлса-да, ўз ҳукмронлигини дастлабки кунлариданоқ кўлларини менинг қоним билан булғаш истагидан йироқ. Хўш, мени ким ўлдиради? Саратонми? Шоҳми? Султонми? Эҳтимол мен буни билишга ҳам улгурмасман. Лекин сен, менинг ёш дўстим, сен буни албатта биласан!

У бу гапларни айтиб телбаларча хоҳолаб кулиб юборди.

Бироқ мен ҳаммасидан беҳабар қолдим. Шарқнинг буюк ислоҳатчисининг ўлимига боғлиқ тафсилотлар узоқ пайтгача сирлигича қолди. Мен бу хабарни она шахрим Аннатолига келиб эшитдим. «Бўйсунмас» газетасининг 1897 йил 12 март сонидан бундан уч кун олдин Жамолиддиннинг тўсатдан ғойиб бўлиб қолганлиги ҳақида мақола эълон қилинган эди. Ниҳоят ёзнинг охирларида ниҳоят Шириндан мактуб олдим. Бу хатдан мен Жамолиддиннинг ўлимига оид унинг шогирдлари томонидан илгари сурилган айримфаразларни билиб олдим.

«У бир неча ой давомида шубҳасиз саратон касаллиги билан боғлиқ бўлган тиш оғриғидан азобланиб юрди. Ўша кун тиш оғриғи ҳаддан ташқари азоб берганлиги туфайли, у хизматкорини султон ҳузурига юбориб, унинг шахсий тиш докторини бошлаб келишни буюрган. Доктор келиб унинг касал тишларини текшириб кўрган ва сумкачасидан аввалдан тайёрлаб келган шприцни чиқариб, «оғриқни бир зумда тўхтатади»- дея ишонтириб, унинг тиш милкларига укол қилган. Бир неча дақиқа ўтгач, Жамолиддиннинг ияклари шиша бошлаган. Устознинг нафаси қайта бошлаганини сезган хизматкор ҳали уйдан чиқиб улгурмаган докторнинг изидан чопган. Бироқ, хизматкорни кўрган доктор орқага қайтиш ўрнига, уни кутиб турган извоши томон чопган. Саййид Жамолиддин бир неча дақиқадан сўнг оламдан кўз юмган. Кечга томон султон амалдорлари келиб унинг жасадини олиб кетганлар ва шошилиш равишда кўмиб келганлар.» Маликанинг хати Умар Ҳайёмнинг унинг ўзи таржима қилган қўйидаги жумлалари билан тугаган эди:

. Билафонлар борди ўхшаш офтобга,
 Ҳар бири хазина илм-у одобга.
 Бу қоронғу тундан йўл топишолмай,
 Бирор афсона деб, кетдилар хобга.

Хатдан мен кутган янгилик албатта Ҳайём қўлёзмаси эди. Бироқ, бу борадаги у ёзган хабар жуда ҳам қисқа эди: «У ростдан ҳам жинойтчининг тергов ҳужжатлари орасида экан. Энди у менда. Эронга қайтиб келсангиз, уни ўқиб завқланишингиз мумкин».

Ё танграм! Мени қотилликка шерикликда айблаб, бошимга шунчалар савдолар солган Эронга қандай қилиб яна қайта бора оламан!?

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Энди форсий саргузаштларимдан ширин хотиралар қолди холос. Техронга кириб бориш учун бир ой, у ердан қочиб қолиш учун уч ой тентирашларим, оғир

вазиятда қолган пайтларимда унинг бир хил кўринишли кўчаларида кўрган билганларимни ҳеч қачон унита олмасам керак.

Ўша пайтда кўрган кўплаб таасуротларим мени яна таъқиқланган ерларга чорлар, менинг олийжаноб туйғуларим гўё чилим чекиб кайф қилиб олгани каби яна чўғ устида рақс тушишга ундар, хаёлимда қўлларим Шириннинг қўлларини сиқар, “Йўлларимиз яна кесишармикан ? “деган жумлани эслаб, лабларим ҳаё билан унинг лабларига қовушаётгандек бўлар, малика Ҳайём қўлёмасини қўллари билан очиб мени кутаётгандек, келишга ундаётгандек туюларди. Шанба кунларидан бирида кечкурун Шарқнинг мафтункор жозибасини ҳеч қачон кўрмаган ҳамюртларимни у билан таништириш истаги туғилди. Оёқларимга товони йўқ форсий шиппак, эгнимга олди очик форсий чапон, бошимга қўй терисидан тикилган қулоқ кийиб Аннатоли пляжларининг ҳеч ким йўқ жойларида сайр қила бошладим. Лекин сайрдан қайтишда ўз хаёлларим билан бўлиб, устимдаги ғайри - табиий кийимларимни унутиб, одамлар гавжум Компромис Родд кўчаси билан қайта бошладим. Ён - атрофимдан “Хайрли кеч жаноб Лессаж”, “Яхши дам олаяпсизми, жаноб Лессаж” каби хитоблар ёғила бошлади. “Хайрли кеч ҳазратим!” деган хитобни эшитиб бирдан ўзимга келдим. Мен саросима билан ўз уст- бошимга қарадим ва бошимдаги қулоқимни қўлтиғимга қистирганимча уйимга шошилдим. Катта кўчада ним яланғоч баданини намоёиш қилишдан уялган кишидек чопонимга бурканиб олиб уйимга чопдим. Хонамга киргач уларни ечиб, ўраб – чирмаб, “бошқа ҳеч қачон киймайман” деган ниятда, аччиқ билан шкаф орқасига отиб юбордим.

Албатта бундай кийим билан яна ҳамюртларим кўзига кўринишдан ўзимни тийдим. Лекин бу сайрим менга бир умрга ахлоқона бир лақабни ёпиштириб қўйди. Англияда масалан, ғалати кийинган кишиларга ҳар доим хайрихоҳлик билан, ҳатто завқланиб қарайдилар. Америкада эса, бундай одатларга кўникиш ҳали расм тусига кирмаган, уларни худди асрлар қаъридан кўринаётган сароб мисол, атайлаб қилинган олифтагарчилик сингари қабул қилишади. Эҳтимол Нью Йорк, ёки Сан - Франсискода бундай эмасдир. Лекин менинг она шахрим Аннаполида айнан шундай. Француз аёлидан туғилган, бошига форсий қулоқ кийиб юрган киши ҳамшаҳарларим учун ғайри - табиий кўриниши табиий эди.

Бу масаланинг ёмон томони, лекин унинг яхши томони ҳам бор эди. Менинг ғалати қилиғим менга «Шарқнинг буюк билағони» деган асоссиз обрў орттиришимга ҳам сабаб бўлди. Маҳаллий газетанинг директори жаноб Матиас Вебб менинг бундай доврўғимни эшитиб, форс саргузаштларим ҳақида битта мақола ёзиб беришни илтимос қилди.

Персия ҳақидаги охириги мақола бу газетада менимча 1856 йилда, Гинардсларнинг фахри ҳисобланмиш, зирҳи метал билан қопланган, ғилдирак парраклар билан ҳаракатланадиган трансатлантик кемаси айсберг билан тўқнашиб, ҳалокатга учраганда босилганди. Ўшанда бизнинг шахримиздан ҳам етти денгизчи ҳалок бўлганди. Бу маъшум кеманинг номи ҳам «Персия» эди. Одатда денгизчилар

тақдир белгилари билан ҳазиллашмайдилар. Мен ўз мақоламнинг кириш қисмида бу нарсани алоҳида таъкидлаб, «Персия» сўзи қадимий сўз эканлигини, ҳозир форслар ўз мамлакатини Эрон деб аташларини, бу сўз қадимий «арийлар ери» деган маънони англатишини қистириб қўйдим. Албатта мен мақоламда америкаликлар яхши танийдиган ягона форс кишиси Умар Ҳайём ҳақида ҳам эсладим. Мақоламга ваҳимали тарзда: «Жаннат ва дўзах, дунёнинг бу бурчагига ким саёҳат қилади?»-дея сарлавҳа қўйдим. Мақолага шу тарзда батафсил кириш қисми ёзиб, алоҳида бобларда у ерда бир неча асрлардан бери давом этиб келаётган зардўштийлик, монийлик, исломнинг сунъий ва шиамазҳаблари, Ҳасан Саббоҳ илгари сурган исломий йўналиш, кейин ҳозирги пайтда вужудга келган бабийлар, шайхийлар, даҳойлар каби йўналишлар ҳақида ҳикоя қилдим. Бу ўринда бизнинг тилимизда мавжуд бўлган «paradis»-“жаннат” сўзи қадимий форс сўзи - “парадайза” – “боғ” сўзидан олинганлигини қистириб қўйишни унитмадим.

Жаноб Матиас Вебб менинг илк мақола ёзишдаги бундай тиришқоқлигимни кўриб мени табриклади. Бу мақтовдан руҳланиб, унга доимий ҳамкорликни таклиф қилган эдим, унинг қавоғи уюлиб кетганлигини кўрдим.

-Сизни бажонидил синов шарти билан ишга қабул қилиши мумкин. Бироқ сиз ўз матнларингизни ёввойиларнинг жонга тегадиган сўзлари билан тўлдириб ташламасликка ваъда беришингиз керак!

Менга билдирилган бундай ишончсизликдан рангим бўзариб кетди. Ҳар ҳолда жаноб Веббнинг бундай дейишга ўз асослари бордек эди.

-Газетамизда Эрон бўйча махсус мухбир сақлаш учун етарли имкониятлар йўқ. Бироқ, ҳорижда рўй бераётган воқеа- ҳодисаларни умумлаштириб, бизнинг газетхонларимиз тушунадиган даражада уларга етказиб бера олишга қобилиятингиз етарли бўлса, бу газета саҳифаларидан бир ўрин албатта сизники бўлади. Эсингизда бўлсан, мақолаларингиз сўзлари содда ва тушунарли бўлиши керак.

Мен унинг фикрларига қаршилик билдира олмадим ва «розиман» дегандек бош қимирлатдим. У ҳам менинг ҳар қандай шартга розилигимни кўриб, менга дўстона тарзда сигара таклиф қилди ва гапида давом этди:

-Кечагина биз учун ўзга мамлакатлар мавжуд эмасди. Биз Шарқ дейишганда Кам Код бўсағаларигача бўлган ерларни тушунардик. Бироқ, эски аср тугаб, янги аср бошланиши билан бизнинг тасаввуримизга, дунёқарашимизга оламда рўй бераётган барча тус – тўпалонлар бостириб кира бошлади.

Бизнинг бу суҳбатимиз 1899 йилда, Испан-Америка урушидан бироз кейин содир бўлганлигини таъкидлашим лозим. Бизнинг қўшинларимиз нафақат Куба ва Порто Рикода, балки Филиппин оролларида ҳам муваффақият қозона бошлаган эдилар. Илгари Қўшма Штатлар ҳеч қачон ўз қирғоқларидан шунча узоқларда ўз мавқеини ўрнатишга уринмаган эди. Чириб бораётган испан ҳукмронлиги устидан эришилган ғалаба, америкаликлар учун 2400 қурбон эвазига қўлга киритилганди.

Хатто денгиз академиясининг бешиги ҳисобланган Аннаполи шахрида ҳам бу уруш кимнингдир отасидан, дўстидан, қайлиғидан жудо қилганди. Шу сабабли эски тартиб - қоидаларни сақлаб қолиш тарафдорлари бўлган кўплаб ҳамюртларим кўзига президент Мак Кинлай энг хавфли, урушқоқ давлат арбоби бўлиб кўринар эди.

Албатта, жаноб Вебб бундай қарашларнинг тарафдори эмасди. Бироқ у ўз газетхонларининг кўнглига мос келадиган сўзларни ёзиши лозим эди. Ва бу фикрни менга яхшилаб тушунтириш учун, соч соқоли оқариб қолган бу эътиборли қария баланд овоз билан томоғини қириб, юзини ҳайратомуз буриштириб, йиртқич қушникидек ўлкан панжаларини қисганича ўрнидан туриб гапида давом этди:

-Аннаполига ёввойи олам бостириб келаяпти, ва сиз Бенжамен Лессаж, мақолаларингизда ҳамюртларимизни бундан огоҳ этишингиз керак.

Зиммамга юкланган бундай маъсулиятли вазифани бироз иккиланиб қабул қилдим. Дастлабки пайтлар ахборот манбаи сифатида Париж, Лондон ва албатта Нью Йорк, Вашингтон ва Балтимор газеталарида чиққан мақолалардан фойдаландим. Бурлар уруши ҳақида ёзганларим, 1904-1905 йиллардаги рус-япон уруши, ёки Россияда рўй бераётган ғалаёнлар ҳақида ёзганларим, ишонаманки бирон тарихий асарга киритишга арзимайдиган содда ва хом материаллар эди. Фақат Персия ҳақида ёзганларимгина мени журналист сифатида шаклланишимга катта ёрдам берди деб ўйлайман. Газетамиз менинг бу ҳақда ёзган мақолаларим туфайли 1906 йилдан бошлаб бутун дунё газеталари иқтибослар оладиган, Америкадаги ягона газета бўлиб қолганлигидан фахрланаман. «Аннаполи Газет анд Гералд» газетасидаги мақолалар сўзма-сўз равишда Жануб ва Шарқдаги олтмишдан ортиқ газеталарда кўчирилиб босиладиган бўлди.

Шаҳримни, унинг газетасини оламга машҳур бўлишига мен сабабчи эдим. Мен эса, бу учун биринчи навбатда Шириндан миннатдорман. Ўзимнинг Эронда кўрган-кечирганларим туфайли эмас, айнан у туфайли содир бўлиши мумкин бўлган воқеа-ҳодисаларни бутун моҳиятини тушуна олдим,- дея оламан.

Мен маликадан етти йилдан бери хат - хабар олмагандим. У Ҳайём қўлёзмаси туфайлигина менга хат ёзиши мумкин эди. Бироқ мен ундан бу ҳақда аниқ хабар олгандим. Энди мен ундан хат-хабар кутишга асосим йўқ. Бироқ хат ташувчини кўришим биланоқ, қалбимда умид учқунлари уйғонар, мен хатлар орасидан арабча ҳарфли, юрак шаклидаги беш рақамини эслатувчи араб рақамларини кўраманми- дея юрагим орзуқарди. Ҳар куни бу орзуқишларим билан яшашга ўрганиб қолгандим. Бу орада оилам аъзолари Балтиморга кўчиб ўтишди. Отам бу шаҳарда ўз укалари билан иш юритар ва ўз банкларини тузишиб, ишлари юришиб кетаётган пайтлар эди. Мен эса Аннаполида, ўз уйимда, ярим кар бўлиб қолган хизматкор кампир билан ва кам сонли дўстларим даврасида қолишга қарор қилдим. Ва айнан мана шу ёлғизлигим юрагимда ардоқлаётган ширин орзуқиш, кутиш завқини аланглатиб юборган бўлса ажаб эмас.

Ниҳоят, бир кун Шириндан мактуб олдим. «Самарқанд қўлёмаси» ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган бу узундан - узун хат «Узоқдаги қимматли дўстимга» деб бошланиши ғоят таъсирли эди. Хатдан Ширин ва унинг ҳаёти, атрофида рўй берган воқеа-ҳодисаларнинг кунма-кун баёини ўқидим. Хатни ўқиб у билан ёнма-ён ўтириб суҳбатлашгандек, у ҳикоя қилиб бераётган барча воқеа-ҳодисаларни мароқ билан тинглаётгандек ҳис қилдим ўзимни. Мен унинг тийрак ақлига лол қолиб, таъсуротлари меваларини баҳам кўриш учун шунча одамлар ичидан мени танлаганлигидан ғурурланиб кетдим.

Эндиликда мен унинг ҳар ойда бир марта йўллаётган мактублари таъсири остида яшай бошладим. Мен бу мактублардан дунёни ларзага солаётган тафсилотларни ўқир ва Ширин сиполик билан эслатган нарсалар ҳақида худди у менга рухсат бериб қўйганидек шунчалик тўлқинланиб мақолалар ёзар эдим-ки, буларнинг барчаси мени «Эрон мутахасиси» сифатидаги обрўимни янада оширар эди. Баъзан мақолаларимда унинг хатларида келтирилган фикрлардан ҳеч қандай қўштирноқсиз, тўғридан-тўғри таржима қилиб фойдаланар эдим.

Албатта, мен газетхонларга етказаётган факт ва хабарлар моҳият эътибори билан Шириннинг фикрларидан кескин фарқ қиларди. Жумладан малика ҳеч қачон қўйидагича фикрламаган бўларди: «Эрон инқилоби белгиялик вазир мусулмонликни қабул қилиши билан давом этмоқда.»

Ҳар ҳолда, бу воқеа унчалик ҳақиқатдан йироқ эмасди. Қолаверса, инқилобнинг муқаррар рўй бериши Ширинга 1900 йилда шоҳ Контрексивил шахрига даволаниш учун кетган кунларидаёқ аён бўлганди. У ерга ўз шотирлари билан боришни ҳоҳлаган шоҳга жуда кўп миқдорда маблағ керак бўлиб қолганди. Унинг хазинаси ҳар доимгидек бўш бўлганлиги сабабли, рус подшосидан қарз сўрашга мажбур бўлди. Подшо унга 22,5 миллион рубл қарз берди. Бироқ бу қарз шоҳ учун маккарона қўйилган каттакон бир тузоқ эди. Жанубий қўшнисининг тез орада таназзулга юз тутишини тезлашиш учун Санкт-Петербург акобирлари шоҳга бу қарзни беришди, бироқ бунинг эвазига форс-рус божхонасидан тушаётган даромадларни рус ҳукумати тассаруфига ўтказишни талаб қилдилар ва бунга эришдилар ҳам. Ва бу шартнома 75 йил муддатга имзоланди! Бундай ҳайбатли имтиёзни қўлга киритган подшоҳ, Европадаги ҳукмдор доиралар Эроннинг ташқи савдосига таъсир ўтказишдан хавфсираб, қирол Леополд II дан бу борадаги ишларни рус ҳукумати номидан олиб боришни илтимос қилди. Шундай қилиб шоҳ саройига ўттизга яқин белгиялик амалдорлар суқилиб кириб келди-ки, уларнинг мамлакат ҳаётига ўтказаётган таъсири кундан-кунга орта бошлади. Улар орасида энг обрў эътиборлиси жаноб Ноус деган киши бўлиб, у тез орада ҳукуматнинг энг юқори даражадаги амалдорларидан бири бўлишга эришди. Инқилоб арафасида у олий кенгаш аъзоси, почта ва телеграф вазири, Эроннинг бош хазинабони, паспорт берувчи департаментининг бошлиғи, божхона идораларининг бош директори каби

мансабларни эгаллашга муяссар бўлди. Бундан ташқари у солиқ тизимини такомиллаштириш билан ҳам шуғулланар ва хачирлар устига ортиладиган юк миқдорига солиқ солиш ҳақидаги янги қонун айнан у тарафидан қабул қилинган эди. Бу даврга келиб жаноб Ноус бутун Эрон халқининг нафратига сазовор бўлганини, у хорижий зўравонликнинг тимсолига айланиб қолганини эслатмасак ҳам бўлар.

Эндиликда уни Эрондан қувиб чиқариш ҳақидаги талаблар янграй бошлаганди. Бу унинг соф виждонли одам эмаслигидан, барча ишларни чин кўнгилдан қилмаётганидан, оддий форслар унга ишонмай қўйганидан далолат берарди. Бироқ унинг илдизи бақувват эди. У рус подшоси томонидан ва эҳтимол янгиликлардан кўрқувчи, унинг илтифотига сазовор бўлаётган ўз атрофидаги шотирлари томонидан қўллаб-қувватланар ва у юргизаётган сиёсат Санкт-Петербург ҳукумати матбуот органлари томонидан баралла овозда кўкларга кўтарилиб мақталар эди. Чунки Эрон ва Форс қўлтиғини ўз таъсир доирасида ушлаб туриш уларнинг асосий мақсади эди. Гўё жаноб Ноуснинг курсиси жуда мустаҳкам ва тебранмасдек эди. Бироқ унинг ҳимоячиси ўтирган курси тебрана бошлаши билан жаноб Ноус ўтирган курси ҳам қаттиқ силкина бошланди. Бу шунчалик тез ва тўсатдан рўй берди-ки, бу ҳақда орзу қилиб юрган кўплаб эронийлар ҳам кутилмаган совғадан довдираб қолдилар. Бунга замон сабаб бўлди. Дастлаб рус-япон урушида подшоҳнинг мағлубияти ва рус флотининг яксон қилиниши бутун дунёни ҳайратдан лол қолдирди. Кейин ўз раҳбарларининг айби билан бундай мағлубиятдан иззат-нафси ерга урилган рус халқининг норозиликлари, «Потёмкин» кемасидаги исён, Кранштадт, Севастополдаги қўзғолон, Москвада рўй берган воқеалар бу жараёни янада тезлатди.

Ҳали ҳеч кимни ёдидан кўтарилмаётган бу воқеаларни баён қилишдан ўзимни тийган ҳолда, уларнинг Эрондаги вайрон қилувчи маъшум таъсирини таъкидламоқчиман холос. Бу пайтга келиб, яъни 1906 йилда рус подшоси Николай II ҳам ўз мамлакатада Дума сайловлари ўтказишга мажбур бўлганди. Айнан мана шундай оғир вазиятда ҳаммани ҳайратга солган бир воқеа рўй берди. Белгиялик юқори мартабали бир амалдор уюштирган ниқобли бал зиёфатга жаноб Ноус ҳаммани ҳайратга солиш учун мусулмон руҳонийси кийимида келишга қарор қилди. Вазирнинг бундай кийимда кириб келиши табиийки бутун йиғилганларнинг завқини келтирди. Уни кулги-ю, қарсақлар, табриклар билан қарши олишди. Уни бу кийимда суратга ҳам олдилар. Бир неча кун ўтгач, бу сурат юзлаб нусхаларда Техрон бозорларида сотила бошланди.

ЎТТИЗ ТҮРТИНЧИ БОБ

Ширин шундай суратлардан бирини менга ҳам юборибди. Мен бу суратга аҳён-аҳёнда ажабланиб тикиламан. Унда боғ турига тўшалган катта гилам устида туркча, японча, австриялик кийим - бошлар кийган қирқтача эркак - аёл тасвири

бўлиб, олдинги қаторда, ўртада мусулмон руҳонийси кийимидаги оқ – соқол мўйловли жаноб Ноус ўтирибди. Бу кўринишида уни ростан ҳам худойжўй бир мусулмон қариясидан фарқи йўқ эди. Сурат орқасига Ширин ўз қўли билан «Минглаб гуноҳлари учун жазоланмаган, масхарабозлиги учун эъзозланган киши» - деб ёзиб қўйибди.

Бундай кийиниш билан албатта жаноб Ноуснинг мусулмон руҳонийларини калака қилиш нияти бўлмаган бўлса керак. Бу борада уни айблаб бўлмайди. Чунки у ўз феъл - атори билан мусулмонларни камситадиган бирон бир ножўя ҳаракат қилишдан доимо ўзини тийиб юарди. Унинг ҳақийқий хатоси шундай эди-ки, у рус подшоси учун Троя оти вазифасини бажарар ва вақт ўтиши билан унинг бу хизматлари унутилиб юборилишини тушунмас эди.

Суратнинг тарқатилиши одамлар орасида турли-туман салбий кайфиятлар туғилишига сабаб бўлди. Суратни мусулмонларини калака қилиш деб тушунган айрим кишилар норозилик белгиси сифатида бозорни ёпиб қўйдилар. Улар дастлаб Ноусни мамлакатдан қувиб юборишни, кейинчалик эса, ҳукумат муассасаларидаги барча хорижийларни қувиб юборишни талаб қила бошладилар. Худди Россиядагидек парламент ҳукуматини тузишни талаб қилувчи варақалар тарқатила бошланди. Йиллар давомида халқ манфаати учун курашиб келган яширин жамиятлар энди Жамолиддин, хатто Мирзо Ризо сингари қурбонлар номидан ҳаракатга келишиб, улар шоҳ ҳукуматига қарши курашнинг ҳақиқий қаҳрамонларига айландилар.

Казак аскарлари шаҳар марказини ўраб олди. «Шаҳарда яқин орада намойишчилар қаттиқ жазоланармиш, бозорлар ҳарбий кучлар ёрдамида қайта очилармиш, ҳарбийлар бозорларда, дўконларда талон-тарож уюштирармиш»- деган миш-мишлар тарқалди. Бу савдо аҳлини асрлардан бери ваҳимага солиб келаётган энг даҳшатли миш-миш эди.

1906 йилнинг 19 июль куни бу ваҳимадан чўчиган бир гуруҳ савдогарлар Британия элчихонасига муҳим бир илтимос билан келдилар: «Қамоққа олиниши мумкин бўлган кишилар элчихонага келиб бошпана сўрасалар бўладими? Элчихона уларни ўз паноҳига оладими?»

Жавоб ижобий бўлди. Ташрифчилар чуқур таъзим қилишиб, миннатдорчилик билдирдилар.

Ўша куни кечқуруноқ Фозил бир гуруҳ дўстлари билан элчихонага кириб келди ва улар хушмуомилалик билан кутиб олинди. Эндиликда ўттиз ёшларга кириб қолган Фозил шаҳардаги энг бадавлат савдогарлардан бири ҳисобланиб, маданияти, дунёқараши билан ўз ҳамкасблари орасида анча обрў- эътиборга эга эди. Британия элчихонаси бундай юқори мартабали меҳмонга энг мартабали кишиларга ажратилиб қўйилган хоналаридан бирига жойлашишни таклиф қилди. Лекин Фозил ҳаво иссиқлигини баҳона қилиб бу таклифни рад қилди ва “элчи жанобларига малол келмаса, элчихона боғида жойлашишга” рухсат сўради. Бунинг учун битта чодир,

гилам ва китобларини олиб келганлигини маълум қилди. Мезбонлар қошларини чимириб, лабларини қисганларича меҳмон келтирган нарсаларга қарадилар ва унинг истагига рози эканликларини билдирдилар.

Бу кунисига яна ўттиз савдогар худди шу йўсинда Британия элчихонасидан бошпана сўраб келди. Орадан уч кун ўтгач, 23 июль куни уларнинг сони 860 тага, 26 июлда эса 5000, 1 августга келиб 12 минг кишига етди. Инглиз элчихонаси боғида барпо бўлган бу чодир шаҳарча ажойиб кўринишга эга эди. Ҳар бир касб-корга эга бўлган кишилар алоҳида чодирларда яшашар, кимнингдир ташаббуси билан ташкил қилинган катта дошқозонда пиширилган иссиқ овқатлардан “маҳалла”лар оралаб овқат улашиларди.

Бу ерда на бирон тартиб бузарлик, ортиқча шовқин-сурон рўй бермас, форслар тили билан айтганда, улар инглиз элчихонаси ҳимоясидаги узлатда тинчгина норозилик намойиши ўтказар эдилар. Ростини айтганда намойишчиларнинг дахлсизлигини таъминловчи ҳилватгоҳлар Техронда жуда кўп эди. Масалан, шоҳ Абдул-Азам мақбараси, шоҳ отхонаси ва бошқалар. Тўпхона майдонидаги замбарак атрофига қочиб борган ҳар қандай гуноҳкор ўзини дахлсизлигини таъминлаган бўлар ва ҳар қандай қонун посбонлари уларга тегишга ҳақлари йўқ эди. Бироқ, Жамолиддин бундай ҳуқуқдан фойдаланмоқчи бўлганида, унинг бошига тушган кулфатлар энди ҳукумат бу удумга узоқ тоқат қила олмаслигини одамларга сездириб қўйди. Шу сабабли улар бундай ташвишли кунларда энг хавфсиз хилватгоҳ инглиз элчихонаси эканлигини яхши англаб олдилар.

Инглиз элчихонаси боғига йиғилган ҳар бир намойишчининг ўз орзу - истаклари, талаблари бор эди. Шунингдек ҳар бир чодирдаги намойишчининг ҳам ўзига хос орзу - истаги, талаблари бор эди. Фозил атрофига жамиятни янгилаш тарафдорлари тўпланган, улар юзтача ёш ва кексалардан иборат бўлиб, ўзига хос бир анжуман ташкил қилган, бу анжуманда улар Япония, Россия, Францияга оид муаммоларни баҳслашардилар. Улар Сен-Симон, Робеспьер, Валдек, Руссоларнинг асарларининг тиришқоқлик билан ўрганишар ва Эронда вужудга келган вазиятда жамиятни янгилаш чораларини қидирар эдилар. Фозил бундан бир йил илгари Парижда кучга кирган черковни давлатдан ажратиш ҳақидаги қонунни кўчириб олиб, таржима қилиб ўз дўстларига тарқатган ва энди улар бу ҳақда қизгин баҳслашар эдилар. Лекин бу баҳслар ярим овозда олиб борилар, чунки уларнинг чодиридан бир неча қадам нарида ҳукуматдан норози руҳонийлар чодирини жойлашган эди. Норози руҳонийлар ҳам ўз навбатида икки гуруҳга бўлинган эди. Уларнинг бир қисми Оврўпадан келаётган ҳар бир янгиликка, демократияга, парламент жамиятига тиш-тирноғи билан қарши чиқишарди. “Бизга ҳеч қандай конституциясининг кераги йўқ, зеро бизга Худо томонидан юборилган “Қуръон” ҳар қандай конституциясидан аъло”-дерди улар. Унга жавобан янгилиниш тарафдорлари бўлган руҳонийлар бу борада “Қуръон”да келтирилган “Ўртангизда пайдо бўлган ҳар қандай муаммони баҳамжихат, маслаҳат билан ҳал қилинг” деган оятни рўкач

қилишар ва агар Пайғамбар мусулмонларга давлатни тузиш ва бошқариш бўйича мукаммал бир китоб қолдирганида эди, унинг авлодлари ўртасида қонли жанглар бўлмаган, халифа Али бемавруд ўлиб кетмаган бўларди, деган гапларни қўшиб қўйишарди.

Норозилик ҳаракатининг энг бошиданоқ муллаларнинг кўпчилиги шоҳнинг ўзбошимча ҳаракатларидан норози бўлиб, конституция тарафдорлари эканлигини таъкидладилар. Улар ўзларининг бу ҳаракатини Пайғамбарнинг Маккага қочиши билан таққослашар, халқ бошига тушаётган жабр - зулмларни халифа Алининг ўлдирилган ўғли, Ҳусайннинг азобларига ўхшатар эдилар. Элчихона боғига касби-корлари қорилик бўлган кишилар ҳам келишган, улар ўз атрофларига одамларни тўплаб олиб, Ҳусайн бошига тушган азоб-уқубатлардан ўқиб беришар, одамлар унинглаб йиғлашар, сочларини юлишар, Ҳусайн қайғусига, ўзларининг ҳасратларига, Эрон бошига тушаётган мискин кунларга куйинашар эдилар.

Фозил атрофига тўпланганлар албатта бундай намойишчилардан йироқроқ юришга уринардилар. Чунки бу устоз Жамолиддиннинг ўғити эди.

Ширин ўз хатларидан бирида бу ҳақда совуққонлик билан бундай ёзган эди: "Эрон жиддий касаллик билан тўлганмоқда. Унинг бошига кўплаб анъанавий, замонавий табиблар келиб, ҳар бири ўз дори-дармонларини таклиф қилмоқда. Қайси табиб уни даволай олса, келажак ана шу табибнинг қўлида. Агар бу инқилоб ғалаба қозонса, муллалар тез кунда демократларга айланади, агар мағлубиятга учраса, демократлар муллаларга айланиши тайин."

Ҳозирча эса, уларнинг барчаси битта уруш хандагида, битта умумий майдон-британия элчихонаси боғида норозилик намойишига тўпланар эдилар. 7 августга келиб элчихона боғидаги намойишчилар сони 16 мингга етди. Кўчалар хувиллаб қолди. Савдогарлар ўз молларини беркитиб қўя бошладилар.

Ниҳоят, шоҳ ён босишга мажбур бўлди: 15 августда, намойиш бошланганидан қарийб бир ой кейин, Техронда очиқ овоз бериш йўли билан миллий ассамблеяга сайловлар ўтказишга розилик билдирди.

Эрон тарихидаги биринчи парламент йиғилиши 7 октябр куни ўтказилди. Тахт номидан сўзга чиқиш учун исфахонлик арманилардан бўлган шахзода Малкум Хон тайинланди. У Жамолиддиннинг шогирдларидан бири бўлиб, шу пайтгача Лондонда қувғинликда юрарди. Бутун юриш-туришлари инглизларга ўхшаб кетадиган бу ажойиб қария бир умр парламент минбаридан туриб халқ вакилларига конституцион монархияни ёқлаб нутқ ирод қилишни орзу қиларди.

Эрон тарихининг бу саҳифаси билан қизиқувчилар ҳужжатлар ичидан Малкум Хон номини қидирмайди. Худди Ҳайём замонидагидек бугунги эронликлар ўз раҳбарларини номларидан эмас, "Салтанат қўёши", "Дин устун", "Сулаймоннинг сояси" каби лақабларидан танишга одатланганлар. Эронда демократия замонининг бошланишини тантанали эълон қилган бу киши энг мўътабар лақабга сазовор бўлди. Уни Низомул – Мулк деб атай бошладилар. Боши берк кўчага кириб қолган,

тинимсиз азоб уқибатларга дучор бўлаётган бечора Эронни энди қандай келажак кутаётган экан?!

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Шарқ уйғониш даврига гувоҳ бўлиш бу катта бир бахт эди. Бу уйғониш ҳис-ҳаяжонларни қўзғатадиган, кишини руҳлантириб юборадиган, шубҳа-гумонларга кўмиб юборадиган бир давр эди. Бу уйғониш асрлар бўйи мудраб ётган қалбларда қандай нурли ёки мискин ғоялар вужудга келтирар экан? Мудроқ Эрон уйқудан уйғониши биланоқ ишни нимадан бошлар экан? У уйқсираб ўз ҳалоскорларини янчиб ташламасмикин? Мен бу масалалар билан қизиқувчи газетхонлардан кўплаб мактублар олардим. Улар ташвиш билан ана шу саволларга жавоб беришимни сўрардилар. 1900 йилда Пекинда юз берган инқилобий ҳаракатлар, хорижий дипломатларнинг гаровга олиниши, ўзини куёш фарзанди деб ҳисоблайдиган император кампирга қарши ҳаракатга қўшилган экспедицион корпус бошига тушган азоб –уқибатларни унутмаган газетхонлар бундай кўргиликлар Эронда ҳам юз бермайдими?- дея хавотирда эдилар. Эрондаги воқеалар бошқача бўлармикин? Мен янги туғилаётган демократияга ишонганим ҳолда қатъий равишда “ҳа” деб жавоб берардим. Ниҳоят, мамлакатда янги конституция ва фуқора ҳуқуқлари декларацияси қабул қилинди. Ҳар куни янги жамиятлар, янги газеталар тасис қилинарди. Бир неча ой ичида 90 та кундалик ва ҳафталик газеталар чоп қилина бошланди. Уларнинг номлари ҳам гаройиб эди. Жумладан “Тамаддун”, “Тенглик”, “Озодлик” ёки “Уйғониш карнайчиси” номли газеталар мавжуд эди. Улардан тез-тез инглиз газетаси “*Русс*” ва социал демократлар газетаси «Современный мир» мақолалар кўчириб босарди. Техронда нашр қилина бошлаган сатирик газета дастлабки сонидан бошлаб ҳамманинг диққат-эътиборини тортди. Унда нашр қилинаётган карикатураларнинг асосий нишони порахўр амалдорлар, рус подшоҳининг хуфиялари ва айниқса сохта художўйликни даъво қилаётган уламолар эди.

Ширин қувонч билан кўйидагиларни маълум қилди :

« Ўтган жума куни бир неча ёш диндорлар бозор майдонида янги тўс-тўполон уюштиришга ҳаракат қилдилар. Улар қабул қилинган конституцияни Куръонга хилоф дея эълон қилишиб, одамларни парламент биноси жойлашган Баҳористон майдонига бориб намойиш ўтказишга ундадилар. Бироқ уларнинг бу ҳатти-ҳаракатлари беҳуда кетди. Улар қанчалик тамоқ йиртиб вазхонлик қилсаларда, одамлар уларга бепарво эдилар. Шунда улар олдида бир одам келиб бир неча дақиқа қулоқ тутиб турди, кейин елкаларини қисганича узоқлашди. Ниҳоят учта уламо келиб, улардан энг кексароғи тап тортмасдан уларга яқинлашди ва вазхонларга энг қисқа йўл билан, нафасларини ичларига ютганича, тезроқ уй-уйларига тарқалишни

маслаҳат берди. Мен бунга базўр ишонаяпман. Наҳотки Эронда мутаассибликнинг томирига болта урилган бўлса!»

Шириннинг охирги жумласи менинг энг ёрқин мақолаларимнинг бирига сарлавҳа бўлди. Шириннинг хатидаги завқ-шавқ мени шунчалик руҳлантирган эдики, мақолам матни менинг ҳақиқий кўнгил розимга айланди. Газета муҳаррири мендаги бу руҳланишни сезиб, мени бироз вазминроқ бўлишликка чақирди. Бироқ, газетхонлар тинимсиз хатлар ёзишиб, менинг қалбимдаги бу ўт-оловни янада алангалатар эдилар. Бу хатлардан бири Нью Жерсидаги Принсетон университетининг талабаси Говард С. Баскервил томонидан имзоланган эди. У яқин орада санъат бакалаври дипломини олишлигини ва мен тасвирлаётган воқеаларни ўз кўзлари билан кўриб ишониш мақсадида Эронга бориб ишлаш истагини билдирган эди. Унинг хатидаги мана бу жумла айниқса мени тўлқинлантириб юборди: «Мен қатъий ишонаманки, Шарқ эндигина уйғонаётган бу аср бошида - Ғарб ҳам мудроқдан ҳалос бўлса керак».

Унга ёзган жавоб хатимда бу саёҳатга албатта боришни маслаҳат бериб, агар лозим бўлса, унга ўз танишларим манзилларини юборишим мумкинлигини ёздим. Бир неча ҳафтадан кейин у олдимга келиб, Табриздаги Америка миссионерлари раҳбарлик қилаётган мактабга ўқитувчи бўлиб тайинланганлигини қувонч билан баён қилди. У ёш эронликларга инглиз тилидан сабоқ бериши лозим эди. Унга тегишли маслаҳатлар ва тавсиялар бериб, агар Эронга бориб қолсам, албатта уни излаб топишга ваъда бердим.

Албатта, Эронга ҳали-бери бормасам керак деб ўйлардим. Менда бундай орзу-истакнинг йўқлигидан эмас, балки менинг бўйнимда шоҳ ўлимига шериклик айби осилиб турганлигидан бундай сафарга чиқишидан умидим йўқ эди. Техронда юз берган ўзгаришларга қарамасдан, у ерга борсам, кимдир барибир эски ҳужжатларни титиб, мени кимлигимни аниқлаб, чегарадаёқ тутиб олишларидан, яна танишларимни, ёки элчихонамиз ходимларини ташвишга солиб қўйишдан хавфсирардим.

Баскервилнинг Эронга жўнаб кетиши - мени у ердаги вазиятни синчиклаб ўрганиб чиқишга ундади. Маълумки, Ширинга ҳеч қачон жавоб хати ёзмасликка ваъда берганман. Унга хат ёзиб, муносабатларимизни бузиб қўйишдан кўрқардим. Шу сабаб янги Эронда тобора мавқеи ошиб бораётган Фозилга хат ёзиб, вазиятимни аниқлашга жазм қилдим. Миллий ассамблеяда, энг муҳим қонунлар қабул қилинаётган бу анжуманда Фозил депутатлар томонидан жуда ҳурмат қилинишни билардим. Унинг жавоби уч ойдан кейин келди. Илиқ ва дўстона оҳангда ёзилган бу хат ичида менинг бегуноҳлигимни, бутун шубҳалар бекор бўлганлигини тасдиқловчи, адлия вазирининг ўзи имзо чекиб, муҳр босган оқлов хати ҳам бор эди. Шундай қилиб бутун Эрон бўйлаб эркин сафар қилишим мумкинлиги аниқланди.

Бошқа ҳеч нарсани кутиб ўтирмасдан, Марселга келиб, кемага ўтириб Салоник шаҳрига, кейин Константинополга, ундан Трибизондга етиб келдим. Кейин Арарат тоғлари узра хачир устида сафар қилиб, ниҳоят манзилимга -Табризга етиб келдим.

Бу сафарим июн ойининг жазирама кунларига тўғри келди. Арманилар маҳалласидаги карвонсаройга келиб тушганимда кун нақ туш бўлган, унинг олов тафти ҳамма нарсани ёндираман дерди. Баскервилни тезроқ топиб олиш умидида ўрикзор орасида жойлашган, оппоқ қилиб оқланган Америка миссионерлари мактабининг пастак бинолари томон йўл олдим. Бинонинг панжарали дарвозасида ва томида иккитта хоч ва Америка байроғи кўринди. Мени дарвоза олдида форс боғбон қарши олди ва мактаб бошлиғи-пасторнинг кабинетига бошлаб борди. Денгизчиларникидек бақувват гавдали, сарикдан келган соқолдор пастор мен билан самимий қўл қисишиб, илиқ кутиб олди. У мени ўтиришга таклиф қилиб, сафарим жараёнида мактаб меҳмонхонасида тураверишим мумкинлигини маълум қилди.

-Бизни кўришга келган ҳамюртларимизга ҳар доим сафарлари жарёнида бошпана ажратишдан мамнунмиз. Ва миссиямиз ташкил топган кундан бери давом этаётган анъанага кўра, биз сизни беҳаражат озиқ-овқат ва бошпана билан таъминлаймиз.

-Мен аллақачон карвонсаройга жойлашдим ва насиб бўлса, эртадан кейин Техронга жўнаб кетмоқчиман, - дедим мен унга таассуф билдириб.

-Табриз - бир неча кун қолиб томоша қилиб, завқланишга арзийдиган шаҳар. Модомики бу ерга етиб келибсиз, Шарқнинг энг катта бозори лабиринтларини, «Минг бир кеча»да тилга олинган Кўк мачит қодиқларини томоша қилмасдан, бир кунгина қоламан деганингиз нимаси? Бизнинг кунларимизда сайёҳлар кўплаб сарф-харажатлар эвазига бу ерга келишиб, ҳеч нарсани кўришга улгурмасданоқ, бошқа жойларга шошиладилар. Бу юртда ҳар бир кўчада кутилмаган ажойиботларни, ҳар бир қадамда она заминимизнинг янгича кўринишини кашф қилишингиз мумкин. Бунинг учун тийрак кўз билан қараш, буни тушунишни, сева билишни иташ керак холос.

У мени беҳафсала сайёҳлардан бири бўлса керак деб ўйларди. Мен унга шошилишим сабабларини айтишим лозимлигини сездим.

-Мени Техронда шошинч юмушлар кутаяпти. Бу ерга сизларда ишлашга келган Говард Баскервилни кўриш учунгина келдим.

Бу номни тилга олишим биланоқ унинг юзи жиддий тортиб қолганлигини сездим. Унинг қиёфасидаги самимийлик, оталарча меҳрибонлик аломатлари бир зумда изсиз йўқолиб, ташвишли кўриниш касб этди ва бир лаҳзалик оғир сукунатдан кейин у давом этди:

-Сиз Говарднинг яқин дўстимисиз?

-Тўғриси айтсам, унинг Эронга келишига сабабчи бўлган кишилардан бириман.

-Ҳа, бу мушкул жавобгарлик.

Мен унинг лабларидан бекорга табассум изларини қидиравдим. У бирдан менга қаттиқ ранжигандек, елкалари тушиб кетгандек, бир зумда кексайиб қолгандек, кўзлари илтижоли боқаётгандек туюлиб кетди.

-Мен бу мактабни ўн беш йилдан бери бошқараман, давом этди у. -Мактабимиз шаҳардаги энг яхши мактаб ва биз қилаётган иш давлатимиз ва динимиз равнақи учун муносиб ҳисса қўшаяпти, - десам адашган бўламан. Бизнинг фаолиятимизга ёрдамлашишга келган ҳар бир киши бу ерга маърифат ва тараққиёт олиб келади. Сизни ишонтириб айтаманки, ҳеч ким бу ерга шунча узоқлардан келиб, меҳмондўст одамлар қалбига ғалаён уруғлари экиш учун келмайди.

Албатта унинг бу гаплари тўғри эди, бироқ унинг гапириш оҳанги мени бироз таажжубга солди. Мен унинг кабинетига бир неча дақиқа олдин келдим, мен уни ҳеч нарсада айблаётганим, ёки бирон нарсани илтимос қилаётганим йўқ, Унинг гапларини фақат бош қимирлатиб тасдиқлаб турибман холос. У давом этди:

-Бу ерга ишлашга келган миссионер форсийларнинг қайғу-ғамларига шерик эмаслигини кўрсатиб қўйса, ўз ўқувчиларининг ютуқларидан қувонмаса, мен бундай кишига тезроқ Қўшма Штатларга қайтиб кетишни маслаҳат бераман. Тўғри, кўпчилик ёшлар бу ерда тезда руҳий тушкунликка тушиб қоладилар. Бу инсонларга хос нарса.

Пастор менга бу сўзларни нима учун айтаётганлигини тушунмасдим. Унинг улкан қўллари қалтираб трубкасини оғзига олиб борди. У керакли жумлаларни топишга қийналаётгандек бироз ўйланиб қолди. Мен унинг мақсадини ойдинлаштиришга аҳд қилиб, дона-дона оҳангда сўрадим.

-Сиз Говард бу ерга келибоқ тушкунликка тушиб қолди, унинг Шарққа бўлган қизиқиши шу 2-3 ой ичида сўниб қолди,- демоқчимисиз?

У бирдан сесканиб кетгандек бўлди.

-Йўқ, Худо ҳақи йўқ! Фақат Баскервил ҳақида бундай деб бўлмайди! Мен сизга айрим янги ходимларимиз кайфиятида содир бўладиган ўзгаришлар ҳақида гапирмоқчи эдим ҳалос. Сизнинг дўстингиз эса, мен айтганларнинг айнан тескарисиди. У шунчалик фаолки, энди мен унинг келажагидан ташвишланиб қолдим. Қисқаси, у биз ишга таклиф қилганлар ичидаги энг аълоси, унинг ўқувчилари ғаройиб ютуқларга эришаяпти. Ўқувчиларнинг ота-оналари фақат уни мақташади. Миссиямиз ҳеч қачон ота-оналардан бунчалик кўп миннатдорчилик совғалари олмаган эди. Улар келтираётган қўйу-қўзилар, хўрозлар, ҳолвалар ҳаммаси Баскервил туфайли. Бироқ муаммо шундаки, у ўзини ҳорижий эканлигини унутиб қўяпти. У фақатгина форсча кийиниши, паловни қўлда ейиши, уларнинг тилида саломлашиши билан чекланганида эди, унинг бу одатларига кулибгина қўя қолардим. Бироқ, Баскервил ҳар қандай таваккалчиликдан қайтмайдиган одам. У ўзини сиёсий фаолиятдан тўхтата олмаяпти. У ўз ўқувчиларини янги қонституцияни қўллаб-қувватлаш, русларни, инглизларни, шохни, бидатпараст руҳонийларни

танқид қилиш руҳида тарбиялалабди. Баъзан мен уни бу ерда «Одам ато фарзандлари» деб аталадиган яширин сиёсий ташкилот аъзосимикин, деб гумон қиламан.

У хурсиниб қўйди ва гапида давом этди:

-Кеча эрталаб бизнинг панжара деворларимиз ортида энг обрўли руҳонийлар бошчилигида намойишчилар йиғилдилар. Улар Баскервилни мамлакатдан чиқариб юборишни, миссиямиз мактабини ёпиб ташлашни талаб қилдилар. Орадан яна уч соат ўтгач, худди шу жойда янги намойишчилар тўпланишиб, Говардни қўллаб-қувватлашларини, уни Эрондан кетишига йўл қўймасликларини баён қилдилар. Бундай қарама-қаршиликлар давом этаверса, миссиямиз бу шаҳарда узоқ яшаши мумкин эмаслигини яхши тушунасизми?

-Бу ҳақда Говарднинг ўзи билан ҳам гаплашдингизми?

-Юз марталаб ва турли оҳангларда гапириб кўрдим. Унинг фикрича Шарқ уйғониши миссиямиз тақдиридан муҳимроқ эмиш, агар инқилоб мағлуб бўлса, барибир бу ердан кетишга мажбур бўлармишмиз. Албатта мен унинг шартномасини бекор қилиб, тезда Қўшма Штатларга жўнатиб юборишим ҳам мумкин. Бироқ, бундай қилсам, уни севадиган ўқувчилар ва бизни қўллаб-қувватлаётган ота-оналарнинг норозилигига сабаб бўламанми,- деб қўрқаман. Ягона йўл - Баскервилни бироз тафтидан тушириш, ўзини хорижийларга хос вазмин тутишига мажбур қилиш холос. Эҳтимол бу ишни сиз уддасидан чиқарсиз?

Елкамга мушкул вазифа юкланаётганлигини сезиб, уни ёнига бошлаб боришликни сўрадим. Қария пасторнинг соқол босган сариқ чехрасида мамнунлик ифодалари зоҳир бўлди.

У сакраб ўрнидан туриб, мени етаклади.

-Юринг, мен сизни ҳозироқ ўша Баскервил дўстингиз билан учраштираман. Ҳа, мен уни қаердан топишни биламан. Унга зимдан разм солиб қаранг, мен ҳақ эканлигимга ва мен бекорга хафа бўлмаётганлигимга дарров тушунасиз.

Учинчи китобнинг охири.

ТҶРТИНЧИ КИТОБ

УММОНДАГИ ДУР

Мен кетдим, чунки бу жаҳони бедод,
Бунда яшамокнинг охири барбод.
Ким қочиб қутилса ажал дастидан,
Майли, ўша бўлсин ўлимимдан шод.

Умар Ҳайём

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

Чанг- губорли тун қўйнидаги тош девор билан ўралган ҳовлидан одамларнинг ғалағовур товушлари эшитиларди. Бу ҳовлига кириб, шунчалик кўп буғдойранг кишилар орасидан Баскервилни қандай топсам экан - дея ўйланиб қолдим. Дарахтга суянганимча уларни кузата бошладим. Тузиккина ёритилган бир ҳужра олдида аллақандай томоша намойиш қилинарди. Ўртада ўтириб олган дарвиш мунгли хониш қилар, уни тинглаётганлар кўз ёшлар тўкиб, нола қилишар, ўзларини қамчилар билан савалаб, баданларида қонли излар қолдирарди.

Тўсатдан қоронғиликдан ўзини ўзи савалаганича яланг оёқ, яланғоч танли бир киши чиқиб келди. У қўлидаги занжирни зарб билан силкиб баданига урар, силлиқ темир ҳалқалар унинг елкасида кўкимтир излар қолдирарди. Ўттиз – эллиқ зарбалардан сўнг, кўкимтир излардан қоп-қора қон сизиб чиқиб, занжир ҳалқаларига ёпишиб, атрофга сачрай бошлади.

Оломон ҳиссиётларини жунбўшга келтирувчи бундай томоша дарвишлар томонидан минг йиллардан бери ижро этиб келинади. Томошабинлар оҳ-воҳининг кўчайиши билан ўз-ўзини азоблаётган кишининг зарбалари ҳам тезлаша бошлади. Ўртадаги дарвиш ҳам хониши таъсирини янада ошириш мақсадида овозини янада баландлатди. Шу пайт қўлида қилич ўйнатиб, ҳаммага таҳдид қилганича, янги бир ўйинчи пайдо бўлди. Томошабинлар унга тош ва кесаклар отиб, саҳнадан ҳайдай бошладилар. Кейин саҳнага боши кесилган, лекин оёғида юриб келаётган мурда пайдо бўлди ва ҳамма ваҳимадан ўкириб юборди. Бошсиз тананинг бўйнидан қон оқар, бироқ у тирик одам сингари судралиб келарди. Уни кўриб мен ҳам ваҳимага тушиб, қичқириб юбордим.

Ўзимни йўқотиб, кўзларим олайиб, ҳазратга қарадим. У совуққонлик билан жилмайиб қўйди-да, мени тинчлантириш мақсадида шивирлади:

-Бу эскидан қолган бир найрангбозлик. Бу томошани тайёрлаш учун бирор ёш бола, ёки пакана киши танланади, унинг боши кийимлари ичига беркитилади ва бўғизланган қўйнинг бўйни боши ўрнига ўрнатилиб, қонга бўялган оқ мато билан

мустаҳкамланади. Кўриб тўрганингиздек томошанинг таъсири киши тасаввурини лол қолдираяпти.

Шундай деб у трубкасини тортиб қўйди. Бу пайт бошсиз тана сахнада бир неча бор сакраб, гўё ҳолсизлангандек узала тушиб ётиб олди. Сахнага кўзларидан шаш қатор ёшлар оқизганича бир киши чиқиб келди.

Баскервил! Мен яна ҳазратга саволомиз қарадим. У эса қошларини чимирганича, бепарво ҳолда сахнага қараб турарди. Энг ажабланарлиси шунда эдики, Баскервил америкача кийим бошида чиққан, ҳатто сахнада содир бўлаётган ҳам кулгули, ҳам даҳшатли вазиятга қарамасдан, бошидаги кенг айвонли шляпасини ҳам ечмаган эди.

Оломон ҳамон оҳ-воҳ чекишдан тўхтамас ва амин бўлишимча ҳеч кимнинг қиёфасидан томошага қараб завқланиш эмас балки, чексиз ғам - ҳасрат ифодалари акс этиб турарди. Фақат ҳазратгина бундан мустасно бўлиб, ниҳоят у менга гап нимада эканлигини тушунтиришга киришди:

-Бундай мотом маросимларини ифодаловчи томошаларда ҳар доим битта оврўпалик иштирок этиши лозим. Гап шундаки у «беғуноҳ»лар тарафини олиб чиқиши керак. Томоша удумига кўра у умарийлар саройидаги фаранг элчиси ролини ўйнаши ва шиаларнинг бемаврид қурбони бўлган Хусайин ўлиmidан қаттиқ азиятга тушиши, ўз қайғусини худди ўзи ўлимга ҳукм қилингандек ифода қилиб бера олиши лозим. Албатта бундай томоша учун ҳар доим оврўпалик киши топилавермайди. Шунинг учун бундай ҳолларда кўпинча сарғиш танли турк ёки форсий киши танланади. Баскервил Табризга келиши биланоқ, бу томоша ижроси учун энг муносиб номзод бўлиб олди. Кўраётганингиздек у ўз ролини ажойиб ижро этаяпти ва ростакамига йиғлаб, қайғу - ҳасрат чекаяпти!

Шу пайт сахнада яна қилич сермаб олдинги ўйинчи пайдо бўлди ва Баскервилга таҳдид қила бошлади. Баскервил бир лаҳза жойида тик қотди, кейин чакқон ҳаракат билан бошидаги шляпасини тушириб юборди ва чап тарафга ҳафсала билан таралган малла сочлари очилиб қолди. Кейин у ғайри табиий равишда тиз чўкди, чироқлар ёруғда унинг болаларникига ўхшаш силлиқ юзлари, кўз ёшдан қизариб кетган яноқлари кўринди. Кейин у тавозе билан қора костюми чўнтагига тавозе билан ясмин бутоғини қадади.

Энди мен оломон ғалағовурини мутлақо эшитмас, дўстимга кўз узмай тикилиб, унинг ўрнидан туришини бетақотлик билан кутиб тўрардим. Томоша менга жуда чўзилиб кетгандек туюла бошлади ва уни тезроқ тугашини тоқатсизлик билан кута бошладим.

* * *

Бир соатлардан сўнг диний мактаб ҳовлисидаги Баскервилнинг хонасида анор солиб пиширилган шўрва тортилган дастурхон атрофида ўтирардик. Ҳазрат

бизни ёлғиз ташлаб чиқиб кетгач, ўртамизда нокулай сукунат ҳукм суларди. Баскервилнинг кўзлари йиғидан қизариб кетганди.

-Мен аста-секин шарқона руҳда яшашга ўрганаёпман – деди у синиқ кулиб, мендан узр сўрагандек.

-Бунча шошилмасангиз ҳам бўларди, аср эндигина бошланаяпти-дедим унга синовчан тикилиб.

У енгил йўталиб олди, косадаги овқатни оғзига яқинлаштириб ундан шарқликларга хос хуплади ва фикрини жамламоқчидек, яна сукутга чўмди. Кейин тутилиб - тутилиб гап бошлади:

-Мен бу мамлакатга келган дастлабки кунларимда бундан бир минг икки юз йил олдин содир қилинган жиноят учун бунчалар кўйиб-пишиб, ғам-ҳасратга тушаётган серсоқол, эътиборли қарияларни кўриб, уларни мутлақо тушунмас эдим. Ҳозир ҳаммасига тушунаётгандекман. Билсам, форсийлар узоқ ўтмишларини хотирлаб яшаётган эканлар. Бу уларнинг ўз ватанларини севганликлари ва бугунги ҳаётлари ўзларига тегишли эмаслигидан ҳам экан. Биз учун замонавий ҳаётининг рамзи бўлиб туюладиган барча нарсалар, ҳатто инсон эрки учун курашиш ғоялари ҳам улар учун чет элликларнинг ҳукмронлигидек туюлади. Чунки бу ерда кўчалар-русларники, темир йўл, телеграф, банклар-инглизларники, почта-Австро-Венгрияга тегишли...

-Мактаб ва таълим эса, жаноб Бексервилники, ёки америкаликларнинг диний миссияси қўлида, шундайми? - қўшиб қўйдим мен.

-Гапингиз тўғри. Бечора табризликлар нима қилишсин? Бироқ улар фарзандларини XII - асрлардан бери давом этаётган ягона усул: ўн йиллаб бир хил арабий жумлаларини ёдлашга ўргатувчи диний мактабларга берганларидан кўра, америкалик болалар сингари замонавий таълим берувчи, лекин байроғига хоч ва юлдузлар расми солиб қўйилган менинг мактабимга ўқишга берганлари яхшимасми? Менинг ўқувчиларим келажакда ўз юртлари учун фойдалироқ инсонлар бўлиши шубҳасиз, бироқ бу мактабни «дахрийлар мактаби»-деб ишимизга ҳалал берувчиларга буни қандай қилиб тушунтириш мумкин? Бу ерга келган кунларимнинг дастлабки ҳафтасиданоқ мен бу саволни ўз - ўзимга қўйдим ва бугун сиз кўрган маросимларда иштирок этиб, бу саволга жавоб топа бошладим. Мен оҳ-нола чекаётган одамлар орасига кириб бордим. Уларнинг кўзларидан ёш оқизиб нола қилаётганлигини кўриб, даҳшатдан, дарвишона телбаликдан олариб кетган кўзларига қараб, асрлар давомида ғам-ғуссадан дабдаласи чиқиб кетган форсийлар қалбини тушуна бошладим. Ва беихтиёр уларга қараб менинг ҳам кўзларимдан ёш оқа бошлади. Улар менинг бу кўз ёшларимни кўриб, дастлаб ажабландилар. Кейин менга ҳам саҳнага чиқиб, фаранг элчиси ролини ижро этишимга рухсат беришди. Томошадан сўнг кутилмаганда ҳузуримга ўқувчиларимнинг оталари ташриф буюрди. Энди мен улар фарзандларини бизнинг диний мактабимизга ўқишга берганликлари учун уларга таъна қилувчиларга нима дейишлигини яхши

билардим. Энди улар ўз фарзандларини имом Хусайин ўлимидан қайғу - ҳасратга ботган, унинг учун кўз ёш тўккан ўқитувчи қўлига топширишдан қўрқмайдиган бўлгандилар. Айрим диний арбобларнинг эса, барибир ҳамон мени кўрарга кўзлари йўқ эди. Менинг саҳнадаги муваффақиятим уларнинг душманона кайфиятини янада орттира бошлади. Уларнинг фикрича, хорижийлар бу юртда фақат хорижийлардек юришлари керак.

Мен дўстимнинг бу ишга нега қўл урганлигини тушунгандек бўлдим, бироқ унинг бундай фаолиятининг муваффақият қозонишига негадир ишончим комил эмасди.

-Демак, форсларнинг мушкулларини уларнинг нола-ю фиғонларига кўшилиш орқали ҳал қилмоқчи бўлибсан-да?!

-Мен бундай демоқчимасман. Нола-ю фиғондан фойда йўқлигини яхши биламан. Йиғи орқали ўз ҳуқуқларини англаб олишга ўргатиш энг бемаънилик бўларди. Лекин гап йиғламасликка ўргатишда ҳам эмас. Бу ерда энг муҳими бошқаларнинг ғам-ҳасратларидан нафратланмаслик, уларнинг дардларини баҳам кўришдир. Улар менинг кўз ёшларимни кўриб, ғамларига шерик эканлигимни билгач, ҳузуримга келиб, насиҳат оҳангида менинг кўз ёшларим ҳеч нарсани ўзгартирмаслигини, Персия мендек ҳамдардга мухтож эмаслигини, яхшиси кучимни табризлик ўғлонларни яхшироқ ўқитишга сарфлашим лозимлигини илтимос қилдилар.

- Ақилли гаплар. Мен ҳам сенга шундай деган бўлардим.

- Бироқ улар олдида шундай кўз ёш тўкмаганимда, мен билан гаплашишга келмаган бўлардилар. Агар улар кўз ёшларимни кўрмаганларида эди, ўқувчиларимга, яъни уларнинг фарзандларига Эрон шоҳи золим шоҳ эканлигини, Табризнинг муллаю - уламолари ўз шогирдларига ҳеч нарса ўргата олмайдиган хом калла домлалар эканлигини тушунтиришимга имкон бермаган бўлардилар.

- Наҳотки ўқувчиларга дарсларингда шу гапларни ўргатаётган бўлсанг?!

- Ҳа, мен диний миссиянинг кичик, ёш, соқоли ҳам чиқмаган америкалик ўқитувчиси ўқувчиларимга шу гапларни ўргатаёпман. Мен уларга шоҳдан ва қавоқбош домлаларидан воз кечишини ўргатаёпман. Бундай гапларим ўқувчиларимга ҳам, уларнинг ота-оналарига ҳам маъқул тушаяпти. Фақат пастор хазратларигина гапларимдан энсаси қотаяпти.

У мени ўйланиб қолганлигимни кўриб, фикрларини чўқурроқ баён қила бошлади.

-Мен ўқувчиларимга Ҳайём ҳақида, унинг рубойилари миллионлаб америкалик, оврупаликларнинг чўнтакларига олиб юрадиган китобга айланиб қолганлигини ҳақида гапириб бердим. Уларга Фитз Жералд таржимасидаги Ҳайём рубойиларини ёд олдирдим. Кунлардан бир куни бир қария ҳузуримга келиб, невараси ёдлаган Ҳайём рубойиларидан хурсанд эканлигини, америкалик шоирларни улар ҳам жуда ҳурмат қилишини айтди. Албатта у америкалик

шоирлардан бирортасини номини айта олмаса-да, бу унинг набираси ютуқларидан фахрланиши ва менга билдирган миннатдорчилигининг белгиси эди. Бахтга қарши ҳамма оталар ҳам шундай фикрда эмас. Яқинда улардан бири шикоят қилиб келди ва ҳазрат пасторнинг олдида: «Ҳайём майпараст ва даҳрий шоир бўлган» – деди. Мен унга: « Бўндай деб сиз Ҳайёмни ҳақорат қилаяпсиз ва майпарастликни ва худосизликни тарғиб қилаяпсиз» – дедим. Ҳазрат эса, менинг гапларимдан бўғилиб қолай деди.

Баскервил болаларга хоҳолаб кулиб юборди. Ҳа, унинг гаплари ростдан ҳам ҳар қандай кишини мулзам қилиб қўядиган, тап тортмас жиннивойларникига ўхшарди.

- Барча рақибларингни шундай қилиб енгмоқчимимисан? Нима бало, сен ҳам « Одам ато фарзандлари» жамиятининг аъзосимисан?

-Буни ҳам сизга ҳазрат айтиб бердими? Афтидан мен ҳақимда анчагина гаплашиб олган ўхшайсизлар.

-Биз умумий танишиб олишдан нарига ўтмадик.

-Сиздан ҳеч нарсани яширмоқчи эмасман. Менинг виждоним худди янги туғилган гўдакники каби соф. Бундан икки ойча олдин бир киши ҳузуримга келди. Баҳайбат гавдали бу муйловдор одам тортинчоқлик билан ўзи аъзо бўлган анжуманда нутқ сўзлаб беришимни илтимос қилди. Нима мавзуда эканлигини биласизми? Ҳа, буни хаёлингизга ҳам келтира олмайсиз. У мендан мажлисда Дарвин назарияси ҳақида сўзлаб беришимни сўради! Сиёсий курашлар айна қизиётган бу мамлакат муҳитида бу мавзуда суҳбат уюштириш менга ҳам кулгули, ҳам ҳайратланарли туюлди. Бироқ, мен рози бўлдим. Мен Дарвен ҳақида имкони борича кўпроқ маълумот тўплашга уриндим. Бу назарияга қарши чиққанларнинг фикрларини ҳам ўрганиб чиқдим. Фикримча, суҳбатим жуда зерикарли ўтди, бироқ, зал тўла одамлар ҳайрат қолдирадиган даражада, худди атоқли диний арбоб нутқини тингланаётгандек, мени диққат билан тинглади. Кейин бошқа мажлисларга ҳам таклиф қилишди, менга турли мавзуларда сўзлаб беришга тўғри келди. Билсангиз, бу форсийлар ўз билимларини оширишга ўта чанқоқ одамлар. Уларнинг кўпчилиги конституция тарафдорлари. Энди мен улар учун Техрон янгиликларини шарҳлаб берувчи доимий вакилга айланиб қолдим. Сиз уларни яхшилаб ўрганиб олсангиз яхши бўларди. Чунки улар ҳам сиз ва мен орзу қиладиган яхши замон ҳақида орзу қилардилар.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Кечқурунлари Табриз бозоридаги дўконларнинг кўплари ёпиқ бўлса-да, кўчалар гавжум бўлади. Одамлар чорраҳаларда тўқима курсиларга ўтириб олишиб, алоҳида гуруҳларга бўлиниб суҳбатлашадилар. Чилим чекувчилар гуриҳидан чиқаётган

тутун аста- секинлик билан кундузги барча хидлар ўрнини эгаллай бошлайди. Мен Баскервил ортидан эргашиб борардим. У кичик ва тор кўчаларидан ҳеч бир адашмасдан илгарилаб борар, вақти - вақти билан ўқувчиларининг оталаридан бири билан саломлашиш учун тўхтаб қолар, баъзан уни кўриб, гурра қочаётган болаларга тикилиб, энсаси қотарди.

Ниҳоят занглаб кетган бир темир эшик олдида тўхтадик. Шеригим уни итариб очди ва биз қаровсиз боғни кесиб ўтиб бир уйга яқинлашдик. Шеригим эшикни етти марта таққиллатгандан сўнг, у фикрлаб очилди ва биз шифтларига бир неча фонус осилган ёриғ бир хонага кириб бордик. Ичкарида елвизак ўйнар, бу ерда ўтирганлар бундай муҳитга кўникиб кетганлар шекилли, ўзларини бемайлихотир сезишар, мен эса, худди дарёдаги кичик қайиқчада ўтирганимдек ўзимни омонат ҳис қилардим. Энди мен ҳеч кимнинг юзига тикилиб қарамасликни, кўзларимни юмганимча жимгина тинглашни ўрганиб олгандим. Баскервил «Одам ато фарзандлари» жамиятида бегона ҳисобланмайди шекилли, уни мулозамат билан кутиб олдилар. У билан келганлигим учун менга ҳам тегишли равишда илтифот кўрсатилди. Баскервил ўзини Персияга келишига мен сабабчи бўлганлигимни айтгач, менинг обрў- эътиборим янада кўтарилиб кетди. Ниҳоят елкамни деворга тираб, ўтириб олиб дам олишга чоғланаётган пайтимда хона тўридан баҳайбат гавдали бир киши ўрнидан туриб, мен томон кела бошлади. Унинг эгнида узун оқ кийими бўлиб, агар адашмасам миллий ассамблеянинг энг эътиборли номояндаларидан бирига ўхшарди. У мен томон яқинлашди ва «Бенжамен!»- деди.

Мен ҳам у томон икки одим ташлаб, кўзларимга ишонмай қолдим. Ё тангрим, бу Фозилку!

Биз кучоқлашиб кетдик. У ўз мартабасига мос келмаётган бундай ҳаяжон сабабини тушунтириш учун хонадагиларга мурожаат қилди:

-Бу киши жаноб Лессаж ва раҳматли Саййид Жамолиддиннинг энг яқин дўстларидан бири!

Бир лаҳзанинг ўзида мен эътиборли меҳмондан – тарихий, ёки авлиё бир шахсга айландим. Энди улар менга энг нуфузли кишидек иззат-эътибор кўрсата бошладилар.

Мен Фозилга Баскервелни таништирдим. Улар бир - бирлари номини билсаларда, яқиндан таниш эмас эканлар. Фозил табризлик бўлса-да, бу ерга бир йилдан бери келмаган экан. Ҳар ҳолда бу оқшом, бу яланғоч деворли уйда, фонусларнинг липпиллаётган нурида Фозилнинг пайдо бўлиши қандайдир гайри - табиий ва ташвишли воқеа рўй берганлигидан дарак берарди. Мен ундан парламент аъзоларидан бири, конституцион революциянинг устунларидан бири бўлгани ҳолда, нега бундай вазиятда пойтахтдан узоқда юрганлигини сўрадим. У бироз саросимага тушиб қолгандек бўлди. Мен унга паст овозда французчалаб гапирардим. У шерикларига яширинчи қараб қўйди ва саволларимга жавоб бермасдан сўради:

-Қаерда яшаяпсан?

-Арманилар маҳалласидаги карвонсаройда.
-Эрта оқшом сени кўришга бораман.

* * *

Эртасига ярим оқшомда менинг хонамда олти киши тўпландик. Булар Баскервил, мен, Фозил ва унинг учта шериги бўлиб, улар мен билан таомилга кўра ўзларининг яширин лақабларини айтиб кўришдилар.

-Сен кечаги йиғилишда нега мен Техрондан эмас, бу ерда эканлигимни сўрадинг. Сенга айтсам, конституция учун пойтахт қўлдан кетди. Бу гапни сенга кеча ўттиз кишининг олдида айтганимда, улар қалбида саросима уйғотган бўлардим. Лекин бу ҳақиқат.

Бу гапдан ҳаммамизнинг руҳимиз тушиб кетди. У гапини давом эттирди:

-Бундан икки ҳафта олдин менинг олдимга Санкт Питербургдан «Рейх» газетасининг мухбири келди. Унинг исм-шарифи Панов, лекин у газетага «Танэ» тахаллуси билан ёзади.

Мен бу мухбир ҳақида кўп эшитгандим. Унинг мақолалари кўпинча Лондон газеталарида кўчирилиб босилади.

-У социал-демократлардан, - давом этди Фозил, -чоризмнинг ашаддий душмани, бироқ бир неча ой олдин Техронга келиб, ўз эътиқодини яшириб, рус дипломатик миссияси идорасига ишга жойлашиб олишга эришди. Билмайман, тасодифми, ёки ҳийла йўли биланми, унинг қўлига муҳим бир фош қилувчи ҳужжат тушиб қолибди. Бу казак ҳарбий корпуси томонидан амалга оширилиши лозим бўлган давлат тўнтариши ҳақидаги режа бўлиб, Эронда яна абсолют монархияни - шоҳ салтанатини тиклашни кўзда тутди. Ҳамма қилинадиган ишлар режада очиқ-ойдин белгилаб қўйилган. Жумладан бозорга махсус айғоқчилар киритилиб, уларни савдо аҳлига аралаштириб юбориш, савдогарлар орасида янги тизимга ишончсизлик уйғотиш, бир неча нуфузли руҳонийлар шоҳга мурожаат қилиши, ислом ақидаларига мутлақо зид бўлган конституцияни бекор қилишликни сўрашлари белгиланган. Албатта Панов бу ҳужжатларни менга келтириб бериб, ўз ҳаётини хавф остига қўйганди. Мен унга тегишли равишда миннатдорчилик билдирдим ва тезда парламентнинг фавқулодда йиғилишни чақиритиш талаб қилдим. Кейин парламент йиғилишида бор ҳақиқатни очиқ-ойдин баён қилдим. Шоҳ ўрнига унинг ўғилларидан бирини эмас, монархияни бутунлай ҳокимиятдан четлатишни, рус казак корпуси фаолиятига чек қўйишни, айбдор деб топилган руҳонийларни ҳибсга олишни талаб қилдим. Менинг бу талабларим парламентнинг кўплаб ноиблари томонидан қўллаб-қувватланди. Шу пайт бир суд хизматчиси парламент йиғилишига кириб келиб, Русия ва Англиянинг фавқулодда ва мухтор элчилари ўз ҳукуматларининг баёнотларини топширишга келганлигини маълум қилди. Мажлис тўхтатилиб раис ва бош вазир улар ҳузурига чиқишди. Орадан бироз вақт ўтгач, улар башаралари мурданикидек оқариб қайтиб кириб келишди. Элчилар уларга: «Агар

шоҳ тахтдан кетадиган бўлса, ҳар иккала буюк давлат бу ишга қурол ишлатиб аралашишга мажбур бўлишлигини» маълум қилишибди. Шундай қилиб улар нафақат бизни эзиб ташлашга, балки ўзимизни ҳимоя қилишимизга ҳам тўсқинлик қилишмоқчи!

-Нега энди улар бунчалик қаттиқ талаб қўйишяпти?- сўради Баскервил ҳайрон қолиб.

-Рус подшоси ўз чегаралари ортида демократия ўрнатилишини хоҳламайди. Парламент деган сўз уни безгагини кўзитади.

-Лекин Британияда қирол ҳам, парламент ҳам борку!

-Гап бунда эмас, агар форсийлар ўзларини-ўзлари бошқарадиган ҳукумат тузсалар, бу янгилик қўшни Ҳиндистонда ҳам янги ғоялар туғилишига сабаб бўлиши мумкин. Қолаверса, инглизларнинг ҳинд ерларидаги насибаси ҳам узилиш арафасида. Кейин нефть масаласида улар Эрондан кетгулари йўқ. Чунки 1901 йилдаёқ мистер Кнос д Арси деган корчалон 20 минг ливр стерлинг эвазига бутун форс салтанатидаги нефть конларини ишлатиш ҳуқуқини сотиб олган. Бугунгача бу конлардан жуда кам миқдорда нефть ишлаб чиқарилар эди. Бироқ, бир неча ҳафта олдин бахтиёрийлар қабилалари яшайдиган ҳудудлардан улкан нефть конлари топилганлиги ҳақида хабарлар тарқалди. Бу гаплардан шубҳасиз хабарингиз бўлса керак. Бу кон мамлакат учун улкан даромад манбаи вазифасини бажариши мумкин. Мен парламент аъзоларига Лондон билан тузилган шартномани бизга маъқул келадиган шартлар билан қайта куриб чиқишни таклиф қилдим. Кўплаб ноиблар менинг бу таклифимни қўллаб-қувватладилар. Қолаверса, инглиз элчихонаси вакиллари ҳам бу масалада бизлар билан тегишли келишувга эга эмаслар.

-Улар билан элчихона боғида иш ташлаш уюштирганларингдан бери учрашмагандирсан?- дедим мен ўйчан.

-Инглизлар бизларни бу ерда руслар таъсири кучлироқ пайтларда, ўзларига ширин-шарбат форс пирогидан тегишли улуш қолмаётган пайтларда кўпроқ ҳурмат қилишарди. Шу сабаб улар бизнинг қаршилиқ ҳаракатларимизга ҳамдард эдилар ва элчихона эшикларини бизларга ланг очиб бергандилар. Айтишларича, жаноб Ноусни шармандасини чиқарган машҳур расмни тарқатилишига ҳам инглизлар бош – қош бўлганлар. Бизнинг ҳаракатимиз ғалаба қозонгач эса, Лондон рус подшоҳидан форс қозонидаги ўз улушини олишга эришди: Персиянинг шимолий ҳудудлари руслар тасарруфида, жануб эса, Англиянинг луқмаи ҳалоли бўлишлигига келишиб олинди. Инглизлар ўз ниятларига эришишлари биланоқ, форсларнинг демократия учун курашлари уларни мутлоқа қизиқтирмай қўйди. Энди улар бизга худди рус подшоси каби ўз манфаатларига мос келмайдиганлар сифатида қарай бошлади ва бизларнинг йўқ бўлишимизни афзал кўриб қолди.

-Бундай қилишга ҳақлари йўқ! -портлаб кетди Баскервил. Фозил унга оталарча жилмайиб қараб қўйди ва ҳикоясини давом эттирди:

-Уларнинг икки элчиси баёнотни топшириб кетганларидан сўнг, кўпчилик ноибларнинг попуги пасайиб қолди. Бир йўла икки душманга бас келиш чораларини топа олмаган ноиблар бечора Пановни айблашга киришиб кетдилар. Айрим сўзга чиққан ноиблар уни қаллобликда ва бузғунчиликда айблаб, «унинг мақсади Персия ва Русия ўртасида жанжал чиқариш» дейишгача бордилар. Ўша куни Панов ҳам мен билан парламентга келган ва лозим бўлса, шахсан гувоҳлик беришга тайёр туришлиги учун кўшни хоналардан бирига ўтқазиб қўйгандим. Воқеалар ривожини шу даражага етди-ки, энди ноиблар уни зудлик билан қамоққа олиб, казак аскарлари қўлига топширишни талаб қила бошлади. Ҳар доим босиқ юришга одатланган бўлсам-да, ўша лаҳзада ўзимни тута олмадим. Курси устига чиқиб олиб, телбаларча қичқира бошладим:

-Отам жасади кўмилган мана шу муқаддас замин ҳаққи қасам ичиб айтаманки, агар бу одам ҳибсга олинса, «Одам ато фарзандлари» жамиятинининг барча аъзоларини оёққа турғазаман ва бу парламентни қонга ботираман! Пановга тўхмат қилаётган барча ноиблар бу ердан тирик чиқмайди! Айтиш жоизки, обру-эътиборимни ҳисобга олмасдан, мени ҳам ҳибсга олишлари мумкин эди. Ўша тундаёқ пойтахтдан чиқиб кетдим ва мана бугун ўз она шахримга келиб турибман. Панов ҳам мен билан келди. У бу ердан жўнаб кетиши учун бир неча кун яшриниб туриши керак.

Суҳбатимиз жуда чўзилиб кетди. Тез орада азон товуши эшитилди ва тонг отиб қолганига ҳайрон қолдик. Биз қилинажак ишлар ҳақида минглаб таклифлар киритсак-да, ҳамон ягона ечимга кела олмасдик. Баскервил худди ойпараст одамдек ўрнидан сакраб туриб соатига қаради ва ҳафсала билан қаншарини уқалаб гап қотди:

-Ё танграм, соат олти бўлипти-я! Энди ўқувчиларим олдига шу афт-башарам билан қандай бораман! Агар ҳазрат бу пайтда кириб борганимни кўрса, нима дейди!

-Бирорта аёлникида тунадим, дея қоласанда!

Бироқ Баскервилнинг кайфияти ҳазил кўтарадиган даражада эмасди.

* * *

У ёки бу воқеа содир бўлишида тасодифларга унчалик ишонмасам-да, Фозил бизга Панов томонидан қўлга киритилган ҳужжатларда рус казак корпуси форсларнинг ёш демократиясига қанчалик таҳдид солаётганлиги ҳақида гапириб бераётган пайтда пойтахтдааллақачон давлат тунтаришига оид ишлар бошланиб кетган экан.

Кейинчалик маълум бўлишича, 1908 йилнинг 23 июл куни эрталаб соат тўртларга яқин полковник Ляхов қўмондонлигидаги минг кишилик казаклар корпуси Техроннинг марказида, Баҳористонда жойлашган парламент биноси томон юриш бошлаган. Тез орада бино қуршаб олиниб, у ерга кириш ва чиқиш қатъий назорат остига олинган. Анжуман аъзолари рус қўшинларининг бу ҳатти –

ҳаракатларини кўриб, ноиблар ва эътиборли диний демократия вакиллари Оятилла Бехбахний ва Тебатабойларни хабардор қилиш учун телефон ўрнатилган кўшни коллеж биносига қочиб ўтишга улгуришганлар. Тонг отишдан олдин улар ҳам конституция тарафдори эканликларини исботлаш учун парламент биносига, воқеа содир бўлаётган жойга қайтганлар. Қизиғи шундаки, казаклар уларни ҳеч қандай қаршиликсиз ичкари киришга рухсат берган. Чунки улар бинодан ҳеч кимни чиқармаслик ва фақат киришга рухсат бериш ҳақида бўйруқ олгандилар.

Айни пайтда казакларга қаршилик кўрсатувчилар сафи ҳам тинмай орган. Тонг отиш арафасида уларнинг сони бир неча юз кишиларни ташкил қилган. Улар сафида шубҳасиз «Одам ато фарзандлари» жамиятининг кўплаб аъзолари ҳам бор эди. Улар карабинлар билан қуролланиб олишган ва ҳар бирида олтитидан ўқ захиралари бўлиб, мудофаани янада мустаҳкамлаш учун бошқа ҳеч қандай кўрол-аслоҳалари йўқ эди. Бундай арзимас кўрол – яроғлару, ўқдори захиралари билан улар ҳамон ҳужумга ўтишга журъат қилишмас, бироқ, томлар устига чиқиб, дераза ортларига беркиниб олиб, энг қўлай ўт очиш нўқталарини эгаллагандилар. Бироқ, улар биринчи бўлиб ўқ отиб, умумий ҳужумни бошлаб беришни ҳам, ёки давлат тунтаришини тугалланишини жимгина кўтиб туришни ҳам билмасдилар.

Рус аскарлари ҳам негадир ҳужум бошламасди.

Рус ва форс зобитлари орасидаги полковник Ляхов аскарларни қўлай ўқ отиш нўқталарига жойлаштириш билан банд эди. Улар ихтиёридаги энг даҳшатли қирғин қуроллари - олтита замбарак ҳам Тўпхона майдонига ўрнатилди.

Полковник отига миниб олиб бир неча бор қўзғолончилар жойлашган ўқ отиш нуқталари олдидан ўтди. Бироқ «Одам ато фарзандлари» жамиятининг бошлиқлари жангчиларига «бу рус подшоси учун Персияга қарши кўшин тортишга баҳона бўлмасин» дейишиб, казакларга қараб ўт очишга рухсат беришмади.

Пешинларга бориб казаклар ҳужум бошлади.

Кучлар тенг бўлмаса-да олти – етти соат мобайнида мисилсиз отишма давом этди. Бир неча жасур қўзғолончиларнинг ҳатти-ҳаракатлари натижасида казакларнинг учта замбараги портлатиб юборилди.

Бироқ, бу ноиложлик туфайли рўй берган қаҳрамонлик эди.

Қуёш ботиш арафасида форс тарихидаги биринчи парламент биноси устида мағлубият тимсоли - оқ байроқ кўтарилди.

Бироқ, полковник Ляхов ўз замбаракчиларига ўқ отишини давом эттиришга буйруқ берди. Бу масалада чор подшосининг нияти очиқ-ойдин эди: нафақат Парламентни бекор қилиш, балки Техрон аҳолисига бир умр сабоқ бўлиши учун унинг биносини ҳам вайронага айлантириш лозим вазифаси қўйилган эди.

ЎТТИЗ САККИЗИНЧИ БОБ

Табризда дастлабки отишмалар бошланган пайтда Таҳрон кўчаларида ҳамон жанг давом этарди. Мен Баскервилнинг дарслари тугабини кутиб турдим. Биз ҳаммамиз анжуман навбатчилари хонасида тўпланишиб, Фозилнинг қариндошларидан бириникига нонуштага боришимиз лозим эди. Бозор йўлакларидан ўтиб бораётганимизда, яқин орадан ўқ товушлари эшитилди.

Биз ҳайратли қизиқиш билан отишма бошланган тарафга йўл олдик. Юз метрлар нарида шовқин - сурон ва чанг - тузон аралаш бостириб келаётган, қўлларида калтаклар, милтиқлар, машъалалар кўтариб келаётган оломанни кўрдик.

Улар турк тилида гапирувчи табризлик озарбойжонлар бўлиб, улар нималар деб қичқираётганини тушунмасдим.

Баскервил улар :«Йўқолсин конституция! Парламентга ўлим! Дахрийларга ўлим! Яшасин шоҳ!» деб қичқираётганларини тушунтирди.

Кўчаларда ўнлаб шаҳарликлар ўз ташвишлари билан чопиб юрарди. Бир қария шовқин - сурондан эсанкираб қолган эчкиси арқонидан зўр бериб судраб борар, туртиниб, йиқилиб тушган бир аёлни олти ёшлардаги ўғли турғазишга уринар, аёл баъзўр ўрнидан туриб, оқсоқланганича қочиб борарди.

Биз учрашув жойига етиб бориш учун қадамларимизни тезлатдик. Йўлда бир гуруҳ ёшлар баррикада куришар, улар иккита дарахт танасини кўча ўртасига судрашар, у ерда столлар, гиштлар, курсилар, сандиқлар, бочкалар тартибсиз равишда уйиб ташланганди. Баррикадачилар бизни таниб, ўтиб кетишимизга рухсат беришди ва «душман шу ердан ўтади, улар маҳаллага ўт қўймоқчилар, барча «Одам ато фарзандлари»ни қириб юбормоқчилар», - дейишиб бизга бу ердан тезроқ кетишни маслаҳат бердилар.

Анжуман қароргоҳида қирқ – эллик кишилар ўртасида турган Фозилни кўрдик.

Унинг қўлида Австрияда ишлаб чиқарилган манлихер тўппончаси бўлиб, бу қўрол ҳозир унга ҳар бир қўзғолончига у эгаллаши лозим бўлган жойни кўрсатиш воситаси вазифасини бажарарди. У кечагига нисбатан анча хотиржам, худди аччиқ қисматга тан берган кишидек босиқ эди.

-Мана шундоқ – деди у, ярим-яширин тантанали оҳангда. – Панов бизга еткизган маълумотлар ҳақиқат эканлигини кўраяпсизми?! Полковник Ляхов давлат тўнтаришини амалга оширди. У ўзини Техроннинг ҳарбий бошлиғи деб эълон қилди ва у ерда комендантлик соатини жорий қилди. Бугун эрталабдан бошлаб пойтахтда, барча шаҳарларда, жумладан Табризда ҳам конституция тарафдорларини қамоққа олишга буйруқ берилди.

-Ҳаммаси бунчалик тез бошланди-я! – ҳайрон қолди Баскервил.

-Давлат тўнтарилиши ҳақидаги хабарни рус консули телеграмма орқали барчага маълум қилган. Бундай телеграммани бугун эрталаб Табризнинг юқори мартабали уламолари ҳам олганлар. Улар ўз тарафдорларини бугун тушда туячилар маҳалласи

Девечида тўпланишга давъат қилганлар. Ўша ердан улар бутун шаҳарга тарқалганлар. Улар дастлаб менинг дўстларимдан бири – журналист Али Мешхдининг уйига кириб, уни хотини бола - чақалари, онасининг кўзи олдида бўғизлаб, ўнг қўлини кесиб ташлаганлар ва ҳовлини қонга ботириб чиқиб кетганлар. Бироқ, дўстларим бундан ваҳимага тушманглар. Али учун шу бугун кечқурунгина албатта қасос оламиз.

Фозилнинг овози титраб кетди, кейин у бир лаҳза тин олиб, чуқур хўрсиниб гапида давом этди:

-Мадомики мен Табризга келган эканман, демак бу шаҳар ўзини ҳимоя қила олишини биламан. Биз оёқ босиб турган бу замин бугун Конституция томонидан бошқарилаяпти. Бугундан бошлаб Парламентнинг, қонуний ҳукуматнинг қароргоҳи мана шу ер бўлади. Олдимизда муқаддас жанг турибди ва ишонаманки биз албатта ғалаба қозонамиз! Менинг ортимдан олға!

Унинг ўнлаб тарафдорлари орқасидан биз ҳам йўлга тушдик. У бизни бир боққа бошлаб борди. Боғ ўртасидаги уйини айланиб ўтиб, учи қалин дарахт шохлари орасида кўринмай турган бир нарвон орқали томга чикдик. Бир неча йўлаклар ва зиналар орқали ўтиб, кичик деразали, қалин деворли, ҳудди мурдаларга мўлжалланганга ўхшайдиган бир уйга кириб бордик. Фозил бизга деразалардан қарашни таклиф қилди. Биз олди баррикада билан тўсилган, энг мустаҳкам ҳимояланган кўчаларнинг бири бошида қурилган уйда турардик. Баррикада ортида йигирматача киши милтиқларини шайлаганича душман йўлига тикилиб турарди.

-Бундан ташқари бошқа чоралар ҳам кўриб қўйилган, -тушунтирди Фозил. - Маҳалладан чиқиб кетишга уринганлар ҳам тўхтатиб қолиниши керак. Агар «итлар галаси» шу томондан келишсалар, улар тегишли улушларини оладилар.

Тез орада у айтган «итлар гала»си кўринди. Улар йўл- йўлакай «Одам ато фарзандлари» яшайдиган 2-3 уйга ўт қўйишди. Бироқ, улар ҳеч кимни қуролсизлантиришга уринмас, фақат шовқин- сурон солиб яқинлашиб келарди.

Бирдан юрагимни аллақандай даҳшат қамраб ола бошлади. Девор ортида «Ўлим!» деб қичқириб, ваҳшийларча бостириб келаётган оламонни кутиб туриш, дарҳақиқат энг даҳшатли синов эди.

-Уларнинг сони қанча экан –а? –дедим онгсиз равишда кўрқув билан шивирлаб.

- Мингта, ошиб борса бир ярим мингта!, -деди Фозил аниқ, баланд ва ишончли овозда.-Энди уларни даҳшатга солиш бизнинг навбатимиз!

У ёрдамчиларига бизларга ҳам қурол беришни буюрди.

Баскервил иккаламиз ажабланиб, бир - биримизга қараб қўйдик. Биз бу совуқ жисмларни қўлимизда салмоқлаб, ҳам қизиқиш, ҳам жирканиш ҳисларини туйдик.

-Дераза ортига турунглари ва ким яқинлашса отинглари! Мен эса бу ердан кетишим керак, бу лаънатиларга ажойиб совға тайёрлаб қўйганман! –қичқирди Фозил.

У кетиши билан отишма бошланиб кетди. Буни ҳақиқий жанг деб аташ шубҳасиз муболаға бўларди. Душман жон аччиғида қичқириб, тартибсиз равишда бостириб келар, уларнинг олдинчилари худди чопиш мусобақасида қатнашаётган спортчилар каби баррикада томон югурардилар. «Одам ато фарзандлари» ўт очдилар. Ўнлаб душманлар йиқилиб тушди. Тўсатдан улар орқага қоча бошлади. Улардан бири баррикада устига чиқиб олишга улгирди, бироқ у ҳам кимнингдир милтиғи найзасига учраб ағдарилиб тушди. Жон аччиғидаги додлаш янгради. Мен кўзларимни юмиб олдим.

Айни пайтда баррикада орқасидан ҳам бир овоздан «Душманларга ўлим»! деган хитоблар янграб турарди. Кейин баррикадани ишғол қилиш учун душманнинг янги бир гуруҳи ҳужумга ташланди. Энди улар биров тартибли равишда ҳимоячилар турган том ва деразаларга ўт очиб яқинлаша бошладилар. «Одам ато фарзандлари» дан бири пешонасидан ўқ еб йиқилди. Бироқ, бу ҳимоячилар ичидаги ягона қурбон бўлди. Унинг шериклари бир варакайига ўқ узишиб, душманларнинг биринчи сафидагиларини қира бошладилар.

Душманнинг бу ҳужуми ҳам беҳуда кетди. Душманлар орқага чекиниб шовқин - сурон солганларича маслаҳатлаша бошладилар. Улар янги ҳамлага ташланган пайтида жанг майдони узра даҳшатли гумбирлаш янгради. Замбарак ўқи нақ душман тўпланган жойга тушиб портлади ва кўплаб одамларнинг мажағини чиқариб юборди. Душман сафида поракандалик, тартибсиз қочиш бошланди. Ҳимоячилар эса бошлари ўзра милтиқларни кўтаришиб, шод- хуррам овозда «Машруте! Машруте! – Конституция!»-деб қичқира бошлади. Баррикада ортида ўнлаб душманларнинг жасаdlари чўзилиб ётарди.

-Меннинг милтиғим ҳамон совуқ, Мен биттаям ўқ узмадим. Сенчи?- шивирлади Баскервил.

-Мен ҳам .

-Милтиқ нишонида нотаниш кимса калласини кўриш ва уни ўлдириш учун тепкини босиш ...

Бир неча лаҳзадан кейин шодон қиёфада Фозил пайдо бўлди.

-Хўш менинг совғам ҳақида нима дейсизлар? Бу «Банж» деб аталувчи эски француз замбараги эди. Уни мен империя армиясининг бир зобитидан сотиб олдим. У том устида турибди. Уни томоша қилишга боринглар. Келажак кунларидан бирида у Табризнинг кенг майдонларидан бирига ўрнатилади ва остига «Бу замбарак конституцияни қутқариб қолди!» деб ёзиб қўйилади.

Бир неча дақиқа олдин муҳим ғалаба кўлга киритилган бўлса-да, бу гаплар менга биров беўриндек туюлди. Бироқ Фозилнинг мақсади аниқ: у бу ерда барча конституция тарафдорларини тўплаб, ҳимояни ташкил қилиши, баҳамжихат ҳаракат қилиб мамлакатнинг бу кичик ҳудудини ўз қўлларида сақлаб туриши лозим эди.

Агар сизга кимдир июн ойида Табриз бозори ёнидаги чалкаш кўчаларда содир бўлган воқеалар ҳақида гапириб, бир неча милтиқ ва ягона замбарак туфайлигина

бутун Персиянинг бой берилган озодлигини қайтариб олдик - деса, бу гапга ишонармидингиз?

Биз эса, содир бўлган воқеаларнинг барчаси ҳаммамизнинг ҳаётимиз эвазига қўлга киритилганлигини яхши ҳис қилиб турардик.

ЎТТИЗ ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Ҳайём диёри тарихида қора кунлар бошланди. Эҳтимол бу кунлар кутилаётган янги тонг даракчисидир? Исфaxonдан Казвингача, Шероздан Хамондонгача барча тарафлардан юзлаб, минглаб оғизлардан биргина сўз: « Исёнчиларга ўлим!, Ўлим!» деган хитоблар янграрди. Эндиликда озодлик, демократия, адолат сўзларини фақат шивирлабгина талаффуз қилиш мумкин эди. Келажак ҳақидаги орзулар энди тақиқланган ҳаёлларга айланди. Конституция тарафдорлари барча жойларда таъқиб қилина бошланди. «Одам ато фарзандлари» қароргоҳлари хувиллаб қолди, уларнинг барча китоблари йиғиб олиниб, куйдириб юборилди. Эроннинг барча ҳудудларида, Табриздан бошқа бундай аксил инқилобий бирор ҳаракатга қаршилиқ кўрсатувчи шаҳар топилмади.

Давлат тўнтариши ҳақидаги хабар бу қаҳрамон шаҳарга етиб келганида, ўттиз маҳалладан фақат биттасидагина, бозорнинг шимолий-ғарбидаги Амирқиз маҳалласигина инқилобий ҳаракатни давом эттирарди. Ўша оқшом бир неча ўнлаб конституция тарафдорлари маҳалла кўчаларида навбатчилик қилишга қўйилди. Бу пайт Фозил шаҳар ўртасида жойлашган анжуман қараргоҳида гижим бўлиб кетган харита устига энгашиб, унга ғалаба ишоралари бўлмиш найзали чизғилар битарди.

Биз ўн-ўн беш киши фонуснинг тебраниб турган нурида унинг харита устида югураётган қалами учига қизиқиб тикилиб турардик.

У қаддини ростлаб гап бошлади.

-Душман ҳамон берган зарбамиздан ўзига келолмай турибди. Улар бизнинг қанча эканлигимизни билмайди ва шунинг учун бизни жуда кучли деб ўйлаяпти. Уларда замбараклар йўқ ва бизнинг замбаракларимиз сонини ҳам билмайдилар. Биз бу вазиятдан вақтни қўлдан бой бермаслик учун ва ўз ҳудудларимизни кенгайтириш учун фойдаланишимиз зарур. Шоҳ тез орада бу ерга ўз қўшинларини юборади ва улар бир неча ҳафтадан кейин Табризга етиб келиши мумкин. Демак, бугундан бошлаб бутун шаҳарни ўз тасарруфимизга ўтказишимиз лозим. Бу мақсадни амалга ошириш учун шу оқшомдаёқ ҳужумга ўтамыз.

У яна харита устига энгашди. Унинг ортидан барча ялангбош, саллали, телпакли каллалар ҳам харитага энгашдилар.

-Биз билдирмасдан дарёдан ўтиб, шаҳар маркази томон йўналамыз,- тушунтирди у, - ва икки томондан, яъни бозор ва қабристон тарафдан ҳужумга ўтамыз. Қуёш ботишидан олдин шаҳар бизники бўлади!

Бироқ шаҳар маркази ўн кундан кейингина қўлга киритилди. Ҳар бир кўчани эгаллаш учун ўнлаб қурбонлар берилса-да, янгилик тарафдорлари ҳамон илгарилашда давом этишар ва барча жанглар улар фойдасига ҳал бўларди.

«Одам ато фарзандлари» жамиятининг бир неча жасур ўғлонлари шанба куни «Ҳинд-Оврўпа-Телеграф» агентлиги биносини ишғол қилишга муваффақ бўлишди. Энди Техрон, Лондон, Бомбей ва бошқа шаҳарлар билан телеграф алоқаси ўрнатиш имконияти қўлга киритилди. Ўша куни маҳаллий полиция маҳкамаси қўшинлари конституция ҳимоячилари сафига келиб қўшилди ва ҳимоя битта ажойиб «Максим» пулемёти, ўттиз қути ўқ-дори захираси билан мустаҳкамланди. Бу муваффақиятлар шаҳарликларни ҳам руҳлантириб юборди. Юзлаб ёш ва қариялар, баъзан ўз қурол - яроқлари билан қалблари жанговорлик ҳислари билан тўлиб – тошган ҳолда озод қилинган маҳаллалар сари оқиб кела бошладилар. Бир неча ҳафта ичида душман шаҳар чеккаларига қувиб чиқарилди. Уларнинг қўлида биргина маҳалла, шаҳар шимолий- шарқда жойлашган кам аҳолили Туячилар ва Соҳиб Девон ҳудудларигина қолди.

Июл ойининг ўрталарига келиб ихтёрий мунтазам ҳарбий қўшинларга асос солинди. Бу қўшиннинг озиқ-овқат билан таъминлаш бошқармасининг жавобгарлиги тиниб-тинчимас Говард Баскервилга ишониб топширилди. Энди у барча вақтини бозорларда кезиб, озиқ-овқат ғамлаш билан ўтказа бошлади. Савдогарлар ҳам у билан осонгина тил топишарди. Ўша кунлар Баскервил форсий оғирлик ва ўлчов бирликларини ислоҳ қилишга жуда берилиб кетганди.

-Эдиликда, -деди у бир куни менга, - литр, кило, грамм каби оғирлик ўлчовларини бекор қилиб, форсча-« жав, мисқол, сир» ва бир эшак юкни ифодаловчи «ҳарвар» каби атамаларни жорий қилишимиз керак. Энг кичик оғирлик бирлиги «жав» ва у ўртача катталикдаги арпа донига тенг келади. Буни янада аниқроқ бўлиши учун арпа донининг учигаги ихтинни кесиб ташлаб, оғирлик ўлчовининг энг кичик бўлаги вазнини белгилаш лозим.

-Бироқ бу жуда қийин иш-ку,- дедим мен, ўзимни кулгидан тухтата олмай.

Ўқитувчим менга нўноқ шогирдига қарагандек кинояли қараб қўйди. Хатоимни тўғрилаётгандек бўлиб, уни тинглаётганимни исботлаш учун қўшиб қўйдим:

-Бўпти, «жав» энг кичик оғирлик ўлчов бирлиги бўлақолсин.

-Шошмасангчи, - ачиққланди Баскервил ва ўз тушунтиришларига шошилмасдан аниқлик кирита бошлади:

-Битта арпа донининг оғирлиги етмиш дона хантал уруғи оғирлигига тенг бўлиши керак, ёки бошқача айтганда у хачир думининг олтига ёлига тенг бўлиши лозим.

* * *

Менинг зиммамга юкланган вазифа Басервилникига нисбатан осонроқ эди. Маҳаллий тилда гаплаша олмаслигимни ҳисобга олишиб менга ҳорижий

ваколатхоналар билан алоқа ўрнатиш, уларни Фозилнинг ҳатти- ҳаракатларига ишонтириш, шунингдек уларнинг ҳафсизлигини таъминлаш вазифаси топширилди.

Шуни унитмаслик керак-ки, бундан йигирма йил олдин Транскавказ темир йўли қўрилмасидан олдин, Табриз – сайёҳлар, савдогарлар, шунингдек эркин фикрли сайёҳлар оқиб келувчи ўзига хос Шарқ дарвозаси вазифасини ўтарди. Бу ерда эндиликда кўплаб Оврўпа муассасаларининг бўлимлари мавжуд. Германиялик М.М.Моссинг ва Шюнеманлар компанияси, Австриянинг муҳим фирмаларидан бири «Шарқий савдо жамияти» кабилар шулар жумласидандир. Шу билан бирга бу ерда кўплаб элчихоналар, Америка диний миссияси мактаби ва бошқа кўплаб хорижий муассасалар мавжудки, узоқ ойларга чўзилган оғир қамал ойларида хорижий вакиллардан бирортаси азият чекмади дейишдан бахтиёрман. Шаҳар ҳимоячилари ва хорижийлар ўртасида ҳайратга солар даражада биродарлашув муносабатлари ўрнатилган эди. Ўзимнинг, Баскервилнинг ва ҳатто тез орада конституция тарафдорлари ҳаракатига қўшилиб кетган Пановнинг фаолияти ҳақида гапирмасам ҳам бўлади. Бу ўринда “Manchester Guardian” газетасининг муҳбири, мистер Моор фаолияти ҳақида алоҳида тўхталишни истардим. У бир лаҳза ҳам иккиланмасдан Фозил тарафдорлари сафига қўшилиб, қўлига қўрол олиб, ҳатто жангларнинг бирида ярадор ҳам бўлди. Ёки бизнинг таъминот масалаларимиздаги кўплаб муаммоларимизни ечишга ёрдам берган, «Asie française» газетасидаги мақолалари билан Парижда ва ҳатто бутун дунёда бизга ҳамдардлик уйғота олган, шу туфайли Табризни даҳшатли қисматдан қутқариб қолган капитан Анжинйўрнинг фаолиятини олайлик. Бироқ, бу ердаги хорижий ваколатхоналарининг фаоллиги айрим маҳаллий руҳонийлар учун конституция тарафдорларини ёмон отлиқ қилишга баҳона бўлди. Улар учун биз «бир тўда кўчада қолган оврўпаликлар, арманилар, бабийлар, барча миллатларга тегишли худосизлар» эдик ва конституция тарафдорлари сафида бўлишимиз уларга ёқмас эди. Ҳар ҳолда оддий халқ бу тарздаги ташвиқотларга бефарқ эди ва улар биздан миннатдор бўлиб жуда ҳурмат қилишар, бизларни ўз биродарларидек ҳисоблашар, ўз навбатида ҳар бир форсий аёл биз учун она, ёки сингилдек бўлиб қолганди.

Дастлабки кунларданоқ форсийларнинг ўзлари қаршилик ҳаракатига ихтиёрий, оммавий хайрихоҳлик кўрсатишиб, кўмак берганини айтишим жоиз. Дастлаб Табризлик эрксеварлар, кейин эътиқодлари туфайли ўз шаҳарларидан, қишлоқларидан қочиб келган кўплаб одамлар конституциянинг охириги кўрғони Табриздан паноҳ излаб, бу ерга оқиб кела бошлади. Улар ичида «Одам ато фарзандлари» жамияти аъзолари кўпчилиқни ташкил қилар, салтанатнинг турли бўрчакларидан келаётган бу сиёсий қочоқларнинг ягона ўтинчи: қўлларига қуроли олиш эди. Бундай қисмат Техронлик кўплаб ноиблар, вазир ва журналистларнинг ҳам бошига тушгандики, улар полковник Ляхов қўйган тузоқлардан зўрға қутилиб, кичик гуруҳларга бўлинган ҳолда ҳориган, чарчаган, асабийлашган қиёфаларда Табризга кириб келардилар.

Қочоқлардан энг иззат – эътиборлиси шубҳасиз бу малика Ширин эди. У пойтахтда ўрнатилган коминдант соатига ва казакларнинг кўплаб назорат пунктларига чап бериб, машинасига ўтириб шаҳардан чиқиб кетишга муяссар бўлганди. Унинг машинаси Табриз аҳли томонидан тантана билан кутиб олинди. Машина ҳайдовчиси ҳам Табризлик бўлиб, бу касбни ўрганиб олган дастлабки форсийлардан бири эди.

Маликага ҳувиллаб қолган шоҳ қасридан бошпана ажратилди. Бу қаср унинг марҳум бобоси томонидан курдирилган бўлиб, ҳукмдор бу ерда ҳар йили бир ой истиқомат қилиши учун қурилганди.

Айтишларича, шоҳ бу қасрда илк бора тунаган оқшом ёмон тушлар кўриб чиққан ва унинг мунажжимлари бу тушни ёмонлик аломатлари дея башорат қилишиб, шоҳга бу қасрга бошқа қадам ранжида қилмасликни маслаҳат берганлар. Шундай қилиб қаср ўттиз йиллардан бери ҳувиллаб ётар, шу сабаб «Хувиллаган қаср» деб ном олган ва бу ваҳимали ном унга жуда мос келарди.

Ширин беҳосият деб ном олган бу қасрда ҳеч иккиланмасдан жойлашиб олди ва унинг қароргоҳи тез орада кўзғолончилар марказига айланди. Қасрнинг кенг боғлари ёзнинг жазирама кунларида шаҳарнинг энг салқин гўшаси эди ва қаршилиқ ҳаракати раҳбарлари бу ерда тез-тез йиғиладиган бўлдилар ва мен ҳам улар сафида эканлигимдан бахтиёр эдим.

Ҳар сафар мени кўрганида маликанинг юзлари ёришиб кетар, ёзишмаларимиз ўртамызда қандайдир илиқ яқинлик муносабатларини ўрнатган ва албатта бизнинг бундай яқинлигимиз сири ҳеч кимга маълум эмасди. Биз ҳеч қачон ёлғиз учрашмасдик , чунки ҳар бир йиғинда ўнлаб одамлар иштирок этарди. Бу ерда тинимсиз баҳслар давом этар, баъзан пардали ҳазил - ҳузуллар ҳам эшитилиб тўрарди. Форсийлар муомилада ҳеч қачон расмийчиликни ҳуш кўрмайдилар. Улар ҳушмуомилалик, олийжаноблик билан ўз суҳбатдошларининг нозик ҳисларига тегиб, озор беришни севадилар. Улар кимгадир мурожаат қилса «ҳазрат, сизнинг соянгизнинг қулиман» дейишга одатланганлар. Мабода бирор нуфузли киши ёки , айниқса аёллар олдида сўз қотиш лозим бўлиб қолса, албатта таъзим бажо келтириш, атрофга ёмон назар билан қарамасдан, нутқда дабдабали жумлаларни ишлатиш лозим.

Ниҳоят ўта ҳаяжонли жума оқшоми, аниқроғи 17 сентябр кунига етиб келдик. Бу оқшомни ҳеч қачон унита олмасам керак.

Ҳамроҳларим турли юмушлар билан чиқиб кетишгач, мен ҳам ўрнимдан кўзгалдим. Ҳовли четидаги панжараларга етгач, муҳим ҳужжатларни солиб қўйган портфелим иш хонамда қолиб кетганлигини эслаб, изимга қайтдим. Бироқ қайтиб бориб, яна маликага учрайман деган фикр хаёлимда ҳам йўқ эди. У ҳам ҳамма билан хайрлашиб, хонасига чиқиб кетганлигига ишончим комил эди.

Хонага кириб, йигирматача бўш курсиларидан бирида ёлғиз ўтирган маликага кўзим тушди. Унинг қиёфаси ташвишли, хаёллари узоқ-узоқларда кезиб юргандек

туюларди. Ундан кўз узмай, иложи бори ча секинлик билан портфелимни олдим. Ширин мен кирганимни сезмагандек, ён томонга тикилганича қимирламай ўтирарди. Мен эҳтиёткорлик билан курсига ўтириб, унинг гўзал юзига завқланиб тикила бошладим. Мен унга худди бундан ўн икки йил аввалгидек, Жамолиддиннинг меҳмонхонасида учрашувимиз пайтидагидек мафтун бўлиб тикилардим. У ўша пайт ҳам худди шундай ён томони билан кўриниб турганди, бошида эса курси оёғигача осилиб турган латиф мовий тўр рўмоли бор эди. Ўшанда у неча ёшда бўлган экан? Ўн етими, ўн саккизи? Бугун у ўттиз ёшлардаги хотиржам, етилган, худди биринчи учрашувимиздагидек нозик қоматли, бироқ мустақил фикрли аёл сифатида кўринарди. У ўз нуфузидаги аёллар мавқесидан намоишкорона воз кечган, бироқ яхши ва мўл-кўлчиликка ўрганган, саройдаги дабдабали ва фаравон ҳаётни таътиб кўрган бир аёл эди. У турмушга чиқдимикан?

Биз бу ҳақида ҳеч қачон гаплашмасдик.

Мен унга чин юрагимдан «Сенга Константинополда кўрганимдан бери ошиқман» дегим келарди. Бироқ титроқ лабларимдан бирор сўз чиқмасди. Шу пайт Ширин ҳам секингина мен томон ўгирилди. У жўнаб кетмаганлигимни, ёки қайтиб келганлигимни ҳам билмай, менга ҳайрон бўлиб тикилди.

-Нима ҳақида ўйлаяпсиз? – деди у уялинқираб.

-Сен ҳақингда. Константинопол ва Табриз ҳақида – дедим ҳаяжонланиб.

Унинг юзларига уятчан бир табассум қалқиди. Ва мен бир пайтлар у талаффуз қилган, иккаламиз ўртамизда сирли жумлага айланган гапни яна бир бор такрорлашдан ўзга чора тополмадим:

-Ким билсин, яна йўлларимиз кесишармикан?

Ҳар иккимиз бир лаҳза хотиралар уммонига чўмдик.

-Мен Техрондан ўша китобни ҳам олиб келдим, - деди Ширин.

-«Самарқанд қўлёзмаси»ними?

-Ҳа у тўшагим ёнидаги пардоз столи устида турибти. Мен ҳар куни уни варақалашдан чарчамайман ва унинг барча рубойларини, ҳошияларига ёзилган солномаларни ёдлаб олганман.

-Агар бу китобни бир кеча ўқисам, ҳаётимнинг ўн йилидан воз кечган бўлардим, - дедим ҳаяжон билан.

-Мен эса, ҳаётимнинг ҳар бир оқшомини унга бағишлаган бўлардим.

Юзим Шириннинг юзига яқинлашди. Кўзларимиз юмиқ ҳолда лабларимиз бирлашди. Бу пайт биз учун бутун олам ташвишлари унутилган, фақат бошимиз узра чигирткаларнинг чириллашигина эшитиларди холос. Узоқ йиллик ҳижрондан кейин барча тўсиқларни чилпарчин қилиб юбораётган қайноқ, давомли бўсалар бошланди.

Бирор киши келиб қолишидан ҳадиксираб, тезда ўрнимиздан турдик ва гиламлар тўшалган йўлаклар, рўпарамизда чиқиб қолган кичик эшик ва шалоғи чиққан ёғоч зинапоялардан ўтиб, шохнинг хонасига, эндиликда унинг набираси эгаллаган бўлмага кириб бордик. Икки табақали эшик ичкаридан ёпилиб тамбаланди

ва улкан хонада иккаламиз ёлғиз қолдик. Менга энди Табриз дунёнинг бир бурчагидаги шаҳар эмас, балки дунёнинг ўзи Табриздан узоқлашгандек туюларди .

Ғаройиб тарзда нақшланган кроват устида мен шоҳ авлодига мансуб севгилимнинг бағримга босдим. Ўз қўлларим билан унинг кийимларидаги боғичларини, тугмаларини ечдим, бармоқларим, кафтим, лабларим билан унинг баданидаги барча жойларини эркалаб чиқдим.

У менинг барча эркалашларимга, бесўнақай бўсаларимга кўзларидан илиқ ёш оқизганича жавоб берарди.

Тез орада тонг отди. Мен эса «Самарқанд қўлёзмаси»ни ҳали ҳам варақлаб кўрмагандим. У пардоз столи устида турар, Ширин эса, елкамга бош қўйганича ҳамон ухлаб ётар, мен унинг нафаси билан, ундан таралаётган ёқимли ҳидлар билан нафас олардим. Унинг юмиқ киприкларига завқланиб қараб, умидсиз бир ҳолатда нега у уйқусида хўрсуниб–хўрсуниб қўяётганини фаҳмлашга уринардим. Малика кўзини очганида, аллақачан шаҳар кўчаларида шовқин-сурон бошланганди.

Мен «Ҳайём қўлёзмаси билан навбатдаги висол оқшомида танишарман», - деган умидда ҳеч кимга сездирмасдан малика хузуридан чиқиб , ғойиб бўлдим.

ҚИРҚИНЧИ БОБ

«Хувиллаган қаср»дан чиқиб, Табриз тонгларидаги салқиндан жунжикиб, йўлни қисқартиришни ҳам ўйламай, карвонсарой томон йўл олдим. Мен йўл-йўлакай фикрларимни жамлаб олишга уринардим. Тунги эҳтиросларим ҳали пасаймаган, ўша пайтдаги ҳолатим, ҳаракатларим, шивирлаб айтилган сўзлар, барчаси ҳаёлимдан ўта бошлади. Негадир ўзимни бахтиёр ҳис этаётганлигимни ҳам сезмасдим. Қандайдир қониқишни ҳис этардим холос. Бироқ бу қониқиш таъқиқланган ишқ- муҳаббатга , аниқ бир гуноҳкорликка боғлиқдек туюларди. Кечани бедор ўтказган киши мисол фикру-ҳаёлимга тўхтовсиз бостириб келаётган саволларга жавоб излардим. «Кетганимдан кейин у тинч ухладимикин?» «Ёки, бўлиб ўтган ишлардан афсус-надомат чекаятимикин?» «Уни одамлар орасида учратганимда, ўзини бегоналардек тутмасмикин?» «Бугун кечқурун унинг кўзларидан муҳаббат учқунларини кўрармиканман?»

Тўсатдан замбарак гумбирлаши янгради. Мен тўхтаб қолдим ва қулоқларимни динг қилиб тинглай бошладим. Бу бизнинг матонатли «Банж» замбарагимизмикин? Бироз жимликдан кейин отишма овози эшитилди ва яна жимлик чўкди.

Мен иккиланган ҳолда атрофни синчковлик билан кузатиб йўлимда давом этдим. Кейин кетма - кет иккинчи ва учунчи замбарак овози гумбирлади. Ҳаёлимга нохуш фикрлар кела бошлади. Биргина замбарак ҳеч қачон бундай кетма-кетликда ўқ ўзмайди, бу ўринда икки, ёки уч замбарак ўқ ўзаётганлиги аниқ. Мен турган

ердан бир неча кўча нарида иккита снаряд портлади ва мен шаҳар маркази тамон чопа бошладим.

Фозил менинг шубҳаларимни тасдиқловчи хабарни маълум қилди: шоҳ томонидан юборилган жазо кўшинлари бу оқшом Табризга етиб келган. Улар диний бошлиқлар кўлидаги маҳаллаларга жойлашган ва улар ортидан янги кўшинлар ҳам келаётган эмиш.

Табризда қамал ҳолати бошланганди.

* * *

Техроннинг ҳарбий бошлиғи, давлат тўнтаришининг сабабчиси полковник Ляхов Табризга юборилаётган кўшинлар олдида қуйидаги мазмунда нутқ ирод қилди:

«Довюрак казаклар, шоҳ ва унинг салтанати хавф остида. Табризликлар унинг обрў - эътиборини оёқ-ости қилиб, конституцияни тан олдириш мақсадида унга қарши уриш эълон қилди. Конституция эса, унинг барча ҳуқуқларидан воз кечишни ва казак корпусини тарқатиб юборишни талаб қилмоқда. Агар конституция ғалаба қозонса, сизнинг хотинларингиз ва фарзандларингиз очликка маҳкум бўлажак. Конституция сизнинг разил душманингиз ва шу туфайли сиз унга қарши қутирган шерлардек жангга киришингиз лозим. Парламент биносини вайронага айлантириб, сиз бутун дунё аҳлининг миннатдорлигига сазовор бўлдингиз. Ўз ҳалоскорлик вазифангизни давом эттириб, исёнчи шаҳарни ер билан яксон қилинг! Мен эса, Русия ва Персия ҳукумдорлари номидан сизларга туганмас бойликлар ва шон-шухрат ваъда қиламан. Табризнинг барча мол-мулки, бойликлари сизларники бўлади. Уни кўлга киритсангиз, бир умр роҳат - фароғатда яшайсиз!»

Техрон ва Санкт-Петербургда баралла, Лондонда шивирлаб янграган бу буйруқ Табризни ер юзидан супириб ташлашни, шаҳар барчага намуна сифатида жазога тортилиши лозимлигини ифодалар эди. У мағлуб бўлиши, бундан кейин ҳеч ким конституция, парламент, демократия ҳақида оғиз очмаслиги лозим эди. Шарқ яна бир бор куни битар кунини кутиб яшаши керак эди.

Шундай қилиб бутун дунё аҳли кейинги ойлар давомида содир бўлажак ақл бовар қилмас даҳшатдан огоҳ бўлдилар. Табриздаги воқеалар Персиянинг турли бурчакларида ҳалқ қарашлик ҳаракатнинг жонланиб кетишига сабаб бўлди. Шоҳнинг ўзи ҳам энг оғир сиёсий таҳликаларни бошидан кечиарди. Конституция тарафдорларининг ҳарбий кучлари жангга киришдан олдин ўз сафларини қайта ташкил қилишга, ҳаммани кўроллантиришга улғурдимикин?

Январ ойида конституциячилар ўзларининг дастлабки ғалабаларини кўлга киритди: Шириннинг она томонидан тоғалари ҳисобланмиш бахтиёрийлар қабиласининг даъватига жавобан Исфахонда, Персиянинг қадимий пойтахтида кўзғолон кўтарилиб, бутун аҳоли конституцияни ва табризликларни кўллаб-қуватлашини билдирди. Бу хабар қамал ҳолатидаги Табризга етиб келганида, бутун

шаҳар аҳли руҳланиб кетди. Тун бўйи кўчаларда одамларнинг «Табриз! Исфакон! Биз доим биргамиз!» – деган шодиёни хитоблари янграб турди. Лекин бу кунисига эрталабданоқ шоҳ кўшинларининг оммавий ҳужуми бошланиб, ҳимоячилар шаҳар жануби ва ғарбидаги кўплаб истиҳкомларидан чекинишга мажбур бўлди.

Энди Табризнинг ташқи дунё билан алоқа қилиши учун фақат ягона бир йўл, шимолдаги рус чегаралари яқинидан ўтадиган йўл қолганди.

Орадан уч ҳафта ўтгач, ўз навбатида Раст шаҳрида ҳам кўзғолон бошланди. Шаҳар халқи Исфакондан намуна олиб, шоҳ ҳукуматидан воз кечди ва конституция, Фозил тарафдори эканлигини эълон қилди. Табризда яна кўтаринки кайфият ва шодиёналар бошланди. Бироқ ўша куниеқ истилочиларнинг янги ҳужуми бошланди: охирги йўллар ҳам кесиб ташланди. Табриз тўрт томондан қамал ҳолатига тўшиб қолди. Энди ҳеч қаердан на ҳат- ҳабар, на озиқ-овқат олишнинг иложи қолмади. Икки юз минг кишилиқ шаҳар аҳолисини озиқ –овқат билан таъминлаш учун қатъий белгиланган улуш асосида тақсимлаш вазифаси кўндаланг бўлди.

1909 йилнинг феврал - март ойларида кўзғолончи шаҳарлар сони янада кўпайди: Шероз, Ҳамодан, Машҳад, Астробод, Бандар-аббос, Бусхир шаҳарлари ҳам кўзғолончилар тасарруфига ўтди. Айнан ана шу кунларда Парижда машҳур шарқшунос, жаноб Дийўлафуа бошчилигида Табризни ҳимоя қилиш кўмитаси тузилди.

Бундай хайрихоҳона кўтаринки кайфият лорд Ламингтон раҳбарлигида Лондонда ҳам юз берди. Энг муҳим воқеалардан яна бири Карбалада рўй берди: шиаларнинг энг эътиборли руҳонийлари реакцион кайфиятдаги дин арбобларидан юз ўгириб, тантанали равишда ва узил - кесил конституция тарафдорларини ёқлаб чиқдилар.

Табриз тантана қиларди. Бироқ Табриз ўлим талвасасида эди.

Рўй бераётган тўс-тўполонлар ва бутун дунё халқлари билдираётган салбий муносабатлардан эсанкираб қолган шоҳ, биргина фикрга ёпишиб олди: барча балоларнинг ини Табризни тезроқ тиз чўктириш керак! Агар у бўйсиндирилса, қолган шаҳарлар ўз-ўзидан итоатга келади!

Шаҳарни тиз чўктиришга қаратилган барча ҳаракатлари беҳуда кетаётганини пайқаган шоҳ энди шаҳарни очликка маҳкум қилишга қарор қилди.

Шаҳарда озиқ-овқат қатъий улиш орқали тақсимланаётган бўлса-да, нон наёб неъматга айланди.

Март ойнинг охирларига бориб қариялар ва гўдаклар орасида очликдан ўлаётганлар сони кўпайди.

Лондон, Париж, Санкт-Петербург матбуотларида қамал шаҳарда кўплаб ҳорижийлар ҳаёти ҳам ҳавф остида эканлиги эсларига тушиб қолиб, давлат бошлиқлари бу ҳолатдан ташвишланмаётганлигини танқид қилувчи кинояли

мақолалар эълон қилина бошланди. Биз бундай акс садолардан телеграф орқали баҳобар бўлардик.

Кунлардан бир кун Фозил мени чақириб олиб, куйидагиларни баён қилди:

-Руслар ва инглизлар тез орада шоҳ қўшинлари шаҳарда оммавий қирғин уюштиришидан қўрқиб, агар шундай бўлса бу бутун жаҳон аҳлини жунбушга келтиришидан хавфсираб, Техрондан ўз ваколотхоналарини чақириб олишлари мумкин. Бу биз учун оғир зарба бўлади. Лекин мен бундай эвакуацияга мутлақо қарши эмаслигимни билишларини истайман. Бу ерда ҳеч кимни зўрлаб олиб қолишни ҳам хоҳламайман.

Шундай қилиб у менга шаҳардан чиқиб кетишни хоҳловчи ҳамма хорижийларга барча шарт-шароитлар яратиб беришни топширди. Бироқ, топшириқни бажаришим жараёнида кутилмаган ғайри- табиий ҳодисаларнинг гувоҳи бўлдим. Рўй бераётган воқеаларнинг имтиёзли гувоҳи сифатида иштирок этиб, одамлар томонидан содир қилинаётган кўплаб инжиқликлардан кўз юмишимга ҳам тўғри келди. Мен топшириқни бажаришни Америка диний мактабига ташрифимдан бошладим. Тўғриси мен у ерига ҳазрат пасторнинг янги пичингларни эшитаман деб боргандим. Чунки Баскервилни ақлини жойига келтириб қўйишни менга ишонган одам, унинг бу йўлга кириб кетишига мен сабабчи бўлганлигимни билганида қандай ахволга тушганлиги ёдимда. Хуллас у мени зўрма-зўраки хушмуомилалик билан, хушламайгина қабул қилди. Бироқ келишимдан мақсадимни билиши биланоқ, ҳеч бир иккиланмасдан фикримни рад қилди:

-Мен бу ердан ҳеч қачон кетмайман. Агар улар хорижий ваколатхоналар ўз одамларини бу ердан беҳавф-хатар жўнаб кетишлари учун махсус ҳарбий кузатувчилар ташкил қилишга қурблари етган бўлса, уларни оч қолаётган шаҳарга озиқ-овқат маҳсулотлари олиб келишга юбора қолсинлар, -деди у қавоғини уюб.

Мен унга миннатдорчилик билдириб чиқиб кетдим.

Ростини айтсам ҳазрат бу гапларни диний этиқоди ва инсонийлик нуқтаи назардан айтди деб ўйладим.

Кейин шаҳар чеккасида жойлашган учта хорижий савдо компанияларига ташриф буюрдим ва худди юқоридагидек жавобларни эшитиб, ҳайратдан лол қолдим. Нафақат ҳазрат, балки савдогарлар ҳам бу ердан жўнаб кетишни мутлақо истамасди.

Италян савдогарлардан бири ўз фикрини қўйидагича изоҳлади:

-Агар Табризни бўндай оғир вазиятда ташлаб кетсам, кейин яна бу ерга қайтиб келиб ишлашдан номус қиламан. Йўқ, мен бу ерда қоламан. Эҳтимол, менинг бу ерда қолишим ҳукуматимни бу вазият ҳақида бироз ўйлаб кўришга мажбур қилар.

Мен борган барча хорижий муассасаларда худди келишиб қўйишгандек бир хил аниқ, қатъий жавобларни эшитдим. Ҳатто инглиз полковниги мистер Вратислав ҳам, Русия элчихонасининг вакиллари ҳам, жаноб элчи Похитановдан ташқари барчаси

яқдил шу фикрда, «Биз жўнаб кетмаймиз!» дейишди. Уларнинг бу жавоблари ҳатто ўз ҳукуматларини ҳам лол қолдирди.

Шаҳарда эса, хорижийларнинг бундай қувонтирувчи бирдамлиги барчани руҳлантириб юборди. Лекин вазият бутунлай қалтис эди. 18 апрелда мистер Вратислав Лондонга қўйидаги мазмунда телеграмма жўнатди:

«Бугун бу ерда нон жуда тақчил, эртага бундан баттар бўлиши мумкин». 19 апрелда эса, навбатдаги телеграмма жўнатилди: «Вазият бутунлай умидсиз. Бу ерда қамални ёриб ўтиш ҳақида гапирмоқдалар».

Ўша куни шаҳар марказида кўзғолон раҳбарларининг йиғилиши бўлиб ўтди. Фозил конституциячи қўшинлар Райдан Табризга томон келаётганини, шоҳнинг тахти қулаш арафасида турганини айтиб, ғалабамиз яқинлигини маълум қилди. Ундан кейин сўзга чиқан Баскервил эса, бозорларда бирорта озиқ-овқат маҳсулотлари сотилмаётганлигини, аҳвол ниҳоятда мушқил эканлигини баён қилди:

-Одамлар аллақачон уй ҳайвонларини, хатто мушукларини ҳам сўйиб еб қўйдилар. Кўплаб оилалар кеча-кундиз кўчаларда тентираб, чириган анорларни, ташлаб юборилган куйган нон бўлақларини қидириб топиб кун кўрмоқдалар. Яқин орада одам гушти ейишга ўтишлари хавфи бор.

-Икки ҳафта, бор - йўғи икки ҳафтага чидасак эди! –деди Фозил ўкинч билан. Бироқ, Баскервил бунга эътибор бермай, гапида давом этди:

-Бизнинг захираларимиз шу кунгача бир амаллаб кун кўришимга етди. Энди одамларимизга бериш учун ҳеч нарсамиз қолмади. Ҳеч нарса! Икки ҳафтадан кейин, одамларимиз очликдан қирилиб кетади ва Табриз кимсасиз шаҳарга айланади. Кейинги кунларда саккиз юз киши очликдан, ёки очлик билан боғлиқ касалликлардан ҳаётдан кўз юмди!

-Икки ҳафта, фақат икки ҳафта. Ҳатто рўза тутсак ҳамчидашимиз лозим! Хўш, бўлмаса нима қилайлик! Таслим бўламизми? Шунчалик машаққат билан эришган эркимизни яна қўлдан берамизми? Наҳотки курашни давом эттиришнинг ўзга чораси топилмаса?!

Давом эттирмоқ, очликка қарамасдан давом эттирмоқ!

Қиёфалари тунд, очлик даҳшатидан қарахт бўлиб қолган, бироқ ўз қўллари билан эришилган ғалабадан маст ҳолдаги ўн икки киши «курашни давом эттириш керак» деган фикрдан ўзга ҳулосага кела олмасди.

-Фақатгина бир йўл қолди – деди Баскервил, -эҳтимол....

Барча тўпланганлар Баскервилга тикилиб қолди.

-Тўсатдан ҳужум қилиб, душман қамални ёриб ўтишимизгина қолди. Агар биз мана бу жойни эгаллаб олсак, -деди у бармоғи билан харитадаги бир нуқтани кўрсатиб, -бизнинг қўшинларимиз ташқи дунё билан алоқани қайта тиклаши ва душманларимиз ўзига келиб олганга қадар, озиқ-овқат муаммосини ҳал қилиб олишимиз мумкин.

Мен бу фикрга ўша заҳотиёқ қарши чиқдим. Ҳарбий бошлиқлар ҳам «бу қўшинларни тўғридан-тўғри ўлимга маҳкум қилиш бўлади» - дея фикримга қўшилишди. Чунки душман қўшинлари биздан бор - йўғи беш юз метрлар наридаги тепалик устига жойлашган, гап мана шу ораликдаги масофани босиб ўтиб, душман истехкомларини эгаллаш ҳақида борарди.

Фозил ҳамон бир қарорга келолмас, харитага ҳам қарашни истамас, кўпроқ рўй бериши мумкин бўлган воқеанинг тарихий натижаси ҳақида қайғурарди. Бу вазият бир неча кун вақтдан ютишга имконият яратармикан? Бу борадаги баҳслар яна қайтадан бошланди.

Баскервил ўз фикрини ўтказиш учун далиллар келтирар, уни жон-жаҳди билан асослашга уринарди.

Унинг фикрини ҳозирча фақат Моор қўллаб-қувватлай бошлади. У “Gardian” газетасининг мухбири бўлиб, бу борадаги ўз ҳарбий тажрибасини баён қилди. Унинг фикрича, тўсатдан бериладиган зарба ҳал қилувчи натижаларга олиб келиши мумкин. Ниҳоят Фозил қатъий фикр билдирди:

-Мен бу ҳужумнинг натижасига унчалик ишонмайман, лекин бундан ўзга чорамиз йўқлиги учун, Баскервилнинг фикрига қўшилмасдан иложим йўқ.

Бу кунисига, 20 апрелда эрталаб соат учда, қўшинларимиз ҳужумга ўтди. Келишувга кўра соат бешларда душман истехкоми эгалланса, улар қарши ҳужумга ўтмаслиги учун бизнинг қўшинларимиз бир неча жойларда қарши ҳужумга ўтиши лозим эди. Лекин ҳужумимизнинг дастлабки дақиқаларидан бошлаб барча режаларимиз беҳуда эканлиги маълум бўлди: Моор ва Баскервил бошлиқ бўлган олтмиштacha жангчиларимиз ҳужуми душманнинг қатъий зарбасига дуч келди. Негадир тўсатдан қилган ҳужумимиз душманни эсанкиратиб қўймади. Эҳтимол, бизнинг режаларимиз бирорта хуфия орқали уларга етказилгандир? Жанг ҳудуди ва истехкомларимиз ҳар томонлама мустаҳкам эканлигига ким кафолат бера олади? Эҳтимол полковник Ляхов бу ҳудудлар ҳимоясига энг уддабурон зобитларини қўйгандир?

Қўшинларимизнинг ҳужуми беҳуда кетаётганлигини сезган Фозил, тезда чекиниш ҳақида буйруқ берди. Жуда кўпчилик жангчилар, жумладан Моор ҳам бу бемаъни жангдан ярадор бўлиб қайтди.

Бу жангдан фақат бир киши, Баскервил қайтиб келмади. У душманнинг дастлабки ўқлариданоқ ҳалок бўлганди.

Уч кун давомида Табриз ҳимоячилари Америка диний мактабининг арзимас хайри -эҳсонлари ҳисобига яшади. Бироқ бу хайри-эҳсонлар «Одам ато фарзандлари» жамияти аъзолари яшайдиган маҳаллаларда нафсониятни топтайдиган, инсонийлик кадр- қимматларини ерга урадиган садақа сифатида қабул қилинди. Мен эса, бу садақаларни нотаниш одамларнинг қўларини сиқиб, бағримга босиб, чарчовдан кўзларим қизарган ҳолда қабул қилардим.

Хайрия келтирувчилар орасида Англия элчиси ҳам бор эди. У мени чеккага тортиб, қуйдагиларни маълум қилди:

-Менинг бу гапларим эҳтимол сизга ўлдирилган дўстингиз учун бир оз тасалли бўлар. Менга Лондондан хабар беришларича, буюк давлатлар, яъни Русия ва Британия Табриз масаласида ягона қарорга келишган. Демак, жаноб Баскервилнинг ўлими беҳуда кетмабди. Махсус таёрланган бир корпус шаҳар аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш, яъни очликдан қўтқариш учун, ҳамда ҳорижий фуқароларни бу ердан чиқариб кетиш учун Табризга келиши режалаштирилмоқда.

-Бу корпус русларникими?

-Худди шундай. Улар Персия чегарасига энг яқин турган ҳарбий корпусдир. Сиз бекорга хавфсираяпсиз. Биз лозим бўлган барча хавфсизлик чораларини кўрамыз. Конституция тарафдорларига бирорта зарар етказилмайди ва рус аскарлари ўз вазифаларини бажариши биланоқ, чегара ортига қайтиб кетишади. Фозилни бу ишларга, қуроллари ташлатишга сиз кўндириб берарсиз деган умиддаман.

Бироқ мен, бу вазифани қандай зиммамга оламан? Наҳотки бирор бошқа иложи бўлмаса? Наҳотки форсийлар сингари “қисматим шу эканда”,- деб унинг бу таклифига рози бўлишим керак? Эҳтимол, бу маъшум вазифа менинг зиммамга юкланаётганлигидан мағрулланиб, инглиз элчисига рад жавоби бера олмагандирман? Нима бўлсада, бу хабарни дарров Фозилга етказмасликка қарор қилдим. Бу мушкул вазифани бажаришни энг қурса бир неча соатга кечиктириш мақсадида Ширин ҳузурига йўл олдим.

* * *

Охирги висол кечасидан кейин Ширин билан ҳамон ёлғиз учраша олмаган эдим. Қамал ҳолати Табризда янгича бир вазият яратганди. Ҳамма ёқда шаҳарга яширинча кириб олган душман хуфиялари ҳақида миш- мишлар эшитилар, кўчаларда қуролли пасбонлар кезар, шаҳардаги асосий бинолар зийраклик билан кўриқланар эди. “Хувиллаган қаср” олдида ҳам беш олти, баъзан ундан кўпроқ кўриқчилар навбатчилик қилишарди.

Улар мени ҳар гал очик чехра билан қарши олишса-да, баъзан уларнинг қиёфаларидаги яширин табассумни сезиб, бу ерга тез- тез келаверишдан ўзимни тиярдим.

Ўша кеч кўриқчилар сони анча кўпайтирилган бўлса-да, бир амаллаб, ҳеч кимга сезирмасликка ҳаракат қилиб, маликанинг хонасига кириб бордим. Хона эшиги қия очик турар, Ширин жойида ўтириб олганича, тиззаларига “Самарқанд кўлёмаси”ни қўйиб, уни ўқиш билан банд эди. Хонага кириб, унинг ёнига ўтириб олдим. Ҳар иккаламизнинг қалбимизда бу кеч негандир севги эҳтиросларига иштиёқ йўқ эди. Бу оқшом биз ўз севгимизни Ҳайём кўлёмасини ўқиш орқалибир-биримизга изҳор қилдик. У менинг кўзларимга, лабларимга тикилар, унга ёд бўлиб кетган ҳар бир рубойни ўқишимни, ҳар бир расмни томоша қилишимни кузатарди.

Баъзан у рубойларни ўзига хос усулда французчага таржима қилар, доноликни, олам фалсафасини ифодаловчи бу жумлалар илк бора бундан саккиз аср илгари Нишопурда, Исфахонда ёки Самарқандда янграганлиги ҳаёлимизга ҳам келмасди.

Эй онгсиз, билмайсан, бу олам ҳечдир,
Негизинг шамолдир, бир тутам, ҳечдир.
Икки йўқлиқ аро қолмиш борлигинг,
Атрофинг йўқлигу, ўрта ҳам ҳечдир.

Бу сатрларни ўқиб дунё ташвишларига қўл силтаган, ўзини-ўзи юпатаётган нуроний бир кимса кўз олдингизга келади. Кейинги сатрларда олам шодликларини баралла куйлаётган, олам ташвишларини май орқали унитишга уринаётган ўша қариянинг бошқача қиёфаси пайдо бўлади.

Дилингда бўлмасин қайғудан нишон,
Хуррамлик китобин ўқигил ҳамон.
Май ичиб, орзуга эришмоқ керак,
Маълум – ку, беш кунлик, ахир бу замон.

Қўлёзмадаги барча рубойларни бирма-бир ўқиб чиққач, ундаги миниатюраларни томоша қилдик. Кейин, саҳифа ҳошияларига ёзилган солномаларни ўқий бошладик. Китобнинг охири қисмлари арманистонлик Вартан томонидан тўлғазилган ва шу оқшом айнан шу ёзувлар орқали мен Ҳайём ҳаёти саҳифалари, Жаҳонга нисбатан оташин севгиси, ҳамда Низомул Мулк, Ҳасан Саббоҳнинг ҳаёти тарихи билан танишдим. Шундан сўнг, қирқ саҳифаларча келадиган, Аламут кутубхоначилари томонидан битилган тарихни ўқидик. Унда Аламут ҳукмдори, унинг ўғли, набираси тарихи, оламда тенги йўқ қўлёзманинг Марв шаҳрида йўқолиб қолгандан кейинги қисмати, унинг ассасинлар жамиятининг тарқалиб кетишига таъсири, мўғуллар босқинигача рўй берган воқеалар тарихи баён қилинганди.

Ширин қўлёзма охиридаги сўнгги битикларни ўқиди: “Мен Аламут мўғуллар томонидан ер билан яксон қилинишидан олдин, оламда тенги йўқ инсон - Нишопурлик Ҳайём қўлёзмасини олиб, она юртим Кирмонга қочиб кетишга азм қилдим. Ўз юртимга келибоқ, бу хазинани қўлида ушлаб, уни варақлашга арзийдиган одам топилмагунича яшириб қўйишга қарор қилдим. Уни яратган Эгам паноҳига топширдим. Ёлғиз угина назари тушган бандасини тўғри йўлга бошқаради, ёки йўлдан оздиради”

Бу жумлалар менинг ҳисоб-китобларимга кўра мелодий 1257 йилнинг 14 мартада ёзилган эди.

Мен узоқ ўйга чўмиб қолдим.

-Қўлёзма XIII асрда ғойиб бўлган. Уни Жамолиддинга XIX асрда совға қилишган. Олти аср давомида у кимнинг қўлида бўлди экан?

-Бу вақт жараёнида у шарққа хос узоқ муддатли уйқуда бўлган, - деди Ширин. –Кейин, бирдан уйғониб, ана у телба Мирзо Ризонинг қўлига тушиб қолган. У ҳам Аламут кутибхоначиси сингари Кирмонлик эмасмиди? У ҳам ассасинлар авлодидан,

яъни бу китобни яшириб кетган кутубхоначининг авлодидан бўлиши мумкин-ку, бунга нима дейсиз?

Ширин ўрнидан туриб, юмолоқ ойнаси олдидаги курсига ўтириб, кўлига тароғини олди. Мен анча вақт унинг яланғоч кўлларини, мулойим ҳаракатларини завқланиб томоша қилдим. Бироқ тезда у менинг ширин хаёлларимни бузиб, деди:

--Менинг тўшагимда бемалол ўтирганингизни биров кўриб қолишни истамасангиз, тезроқ бу ердан кетишга шошилинг.

Ростдан ҳам аллақачон тонг ота бошлаган, хона ичкараси анча ёришиб қолганди.

-Тўғри айтасан, -дедим ўкинч билан. --Сал бўлмаса сенинг шоҳона обрў-иззатингни унутиб қўяёзибман.

У шўх жилмайиб менга қаради:

-Уни қаранг-а! Мен ҳам малика бўлсам-да, мусулмонларга хос номус-оримни сақлашим лозимлигини унутиб қўйибман шекилли. Бутун Персияда тунни ётоқхонамда ечинишни ҳам ҳаёлига келтирмаган чиройли бир хорижий йигит билан ўтказганим ҳақида миш-мишлар тарқалиб кетса, кейин менга ким ҳам совчиликка келади!

Кўлёмани олтин сандиқчага жойлаштиришдан олдин севгилим лабларидан эҳтиросли бўса олдим ва узун йўлакдан ўтиб, яширин эшик орқали қасрдан чиқиб, қамалдаги шаҳар шовқин-суронига қайта шунғидим.

ҚИРҚ БИРИНЧИ БОБ

Бундай азоб-уқубатли ойлар жараёнида ҳалок бўлган кўплаб кишилар орасидан нега Баскервилнинг ўлими сира ёдимдан чиқмаяпти? У менинг дўстим ва ҳамюртим бўлгани учунми? Эҳтимол шундайдир. Қолаверса, ўзи учун бегона юрт бўлган мана шу Шарқда озодлик ва демократияни туғилишини у ўз кўзлари билан кўришни истарди. У ўзини беҳуда қурбон қилдими? Ўн, йигирма, борингки, юз йиллардан кейин, персияликлар у кўрсатган ғайрат ва жасоратни эслашармиканлар? Негадир бу ҳақда ўйлашни ҳам истамасдим. Бугунги ва келажак замонда, ҳар иккала умидли ва алдамчи замонларда яшовчиларнинг турмуш ташвишларига, курашларига яна араллашиб қолишдан қўрқаман. Аммо Баскервилнинг ўлими арафасидаги воқеаларни кўз олдимга келтирсам, ҳар ҳолда у бекорга қўрбон бўлмади, дея оламан. Чунки бу орада казакларнинг шаҳарга бостириб кириши тўхтатилди, қуршов ҳалқаси узиб ташланди ва шаҳарга озиқ-овқат кириб кела бошлади. Буларда Баскервилнинг ҳиссаси йўқ деб ўйлайсизми? Эҳтимол, унинг қисмати шундай битилгандир?! Шундай бўлса-да, дўстимнинг ўлими шаҳарни, очарчилик туфайли унинг қисматига шерик бўлиши лозим бўлган минглаб шаҳарликларни ўлим балосидан қутқариб қолдику, ахир!

Озиқ-овқат маҳсулотлари олиб келадиган карвонни шаҳарга рус ҳарбий қисмлари бошлаб кириш ҳақида гаплар албатта Фозилни қувонтира олмасди. Мен унга инглиз элчихонаси таклиф қилган бу хабарни иложи борича мулойимроқ қилиб тушинтиришга уриндим.

-Аҳоли курашни давом эттирадиган аҳволда эмас. Уларга қиладиган ягона яхшилигинг- бу уларни очликдан қирилиб кетишларини олдини олишингдир. Очарчилик азоб-уқибатларини бошидан кечираётган барча шаҳарликлар тирик қолишлари учун инглизлар таклифига рози бўлишинг лозим.

-Ўн ойдан бери шохнинг ҳимоячиси Николай подшога қарам бўлиш учун беҳуда қон тўкибмиз-да!

-Бироқ руслар бу ишга барча байналминал ташкилотлар ваколати билан қўл уришмоқда. Бутун жаҳонда бизга хайрихоҳлар бу хайрли ишни қўллаб-қўвватламоқда. Уларнинг бу таклифини рад этиш, уларга қарши чиқишни ифодалайди ва бугун бизга нисбатан кўрсатилаётган барча хайрихоҳликларни йўққа чиқаради.

-Эндигина галаба қозона бошлаганимизда таслим бўлиш, қуроолларни топшириш, бу бемаънилиқ-ку!

-Сен бу гапни менга айтаяпсанми, ёки қисматгами?

Фозил сакраб ўрнидан туриб кетди. Унинг нигоҳидан отилган беҳисоб таъна тошлари вужудимга қадалди.

-Табриз ҳалқи бундай таҳқирлашга кўнмайди.

-Қисматга на мен, на сен қарши чиқолмаймиз. Шундай пайтлар бўладики, барча ечимлар, хулосалар ёмон туюлади. Бироқ, икки ёмон фикрнинг яхшироғини танлаган маъқул.

Фозил чуқур ўйга толганича, биров хотиржам тортди.

-Дўстларимнинг тақдири нима бўлади?

-Уларнинг хавфсизлигини инглизлар ўз зиммасига олган.

-Қурооларимизни топширамизми?

-Ҳар ким ўз қуролини ўзида олиб қолади. Ўқ-отилмаётган барча уйлар вайрон қилинмайди. Бироқ оғир қурооллар, яъни замбараклар топширилиши лозим.

Фозилнинг қиёфасидан гапларимнинг бирортаси уни қаноатлантирмаганини сездим.

-Эрта бир кун русларни бу ердан қайтишга ким мажбур қила олади?

-Бу масалада қисматимизга нима ёзилган бўлса шуни кўрамиз. Бу ёлғиз Тангри-таолога аён.

-Уни қарая! Бутунлай шарқчасига фикрлашга ўтаяпсан-а!

Аксинча ҳеч кимга ҳеч қачон ошкора илтифот қилмайдиган, қиёфасидан доимо енгил шубҳа аломатлари сезилиб турадиган, Фозилнинг ўзини ҳақиқий шарқлик деса бўларди. Мен гапириш оҳангимни ўзгартириш лозимлигини сездим ва қаттиқ чарчаганимни билдириш учун чуқур хурсиндим.

-Албатта сен ҳақсан. Мен эса, фикримни сенга тузукроқ баён қилиб бера олмадим шекилли. Инглиз элчихонасига бориб, сени ишонтира олмаганлигимни айтмоқдан ўзга иложим йўқ. Кейин бу ерга қайтиб келиб, охиргача сенинг ёнингда бўламан.

Фозил енгимдан тортиб тўхтатди:

-Сени ҳеч нарсада айбламоқчи эмасман. Ҳатто сенинг таклифингни рад қилмоқчи ҳам эмасман.

-Таклифинг дейсанми? Биринчидан, бу менинг таклифим эмас. Мен сенга инглизлар айтган гапни етказдим холос.

-Тинчлан ва мени тушунишга урин. Мен Табризга руслар кириб келишига қаршилиқ кўрсатиш учун ҳеч қандай имкониятга эга эмаслигимни жуда яхши тушунаман. Яна шуни яхши биламанки, агар мен уларга озроқ қаршилиқ қилсам ҳам, бутун дунё мени ёмон отлиққа чиқаради. Биринчи навбатда аллақачон ҳеч кимдан, ҳеч қаердан нажот кутмаётган ҳамюртларим шундай қилишади. Шунингдек, шаҳар қамалининг тугаши- шоҳнинг мағлубияти эканлигини ҳам яхши биламан.

-Сен бошлаган курашнинг асосий мақсади шу эмасми?

-Бундай эмаслигини кўриб турибсан-ку! Мен бу шоҳни синовдан ўтказаяпман холос ва ҳеч қачон шахсан унинг ўзига қарши курашган эмасман. Бир золим шоҳ устидан ғалаба қозониш- ҳеч қачон ягона мақсад бўлмаслиги керак. Мен форсийлар эркин фикрли кишилар бўлишлиги учун, «Одам ато фарзандлари»дек ўз эътиқодларига, ўз қудратига эга бўлишлари учун, уларнинг бугунги дунёда ўз ўринлари бўлишлиги учун курашаяпман. Табризда мен бу мақсадга эришдим. Бу шаҳар шоҳ тузимидан, диний ақидалар исканжасидан воз кечди. Бу шаҳар Русия ва Англия ҳукмдорлари талабларини бажаришдан бош тортди ва дунёдаги барча соф виждонли кишиларнинг хайрихоҳлигига сазовор бўлди. Табризликлар узил-кесил ғалаба арафасида эдилар. Бироқ, бу ғалаба кимларгадир ёқмаяпти. Чунки бизнинг жасоратимиз уларни ваҳимага солаяпти. Энди улар бизнинг олий ватанпарварлик туйғуларимизни топтаб, таҳқирламоқчилар. Мағрур табризликлар бир бурда нон эвазига рус подшоси аскарлари олдида тиз чўкишликни хоҳламайдилар. Сен озод мамлакатда туғилган эркин инсонсан ва буни тушунишинг лозим.

Орага бир неча лаҳза чўзилган оғир сукунат чўкди.

-Инглиз элчихонасига бориб, нима деб жавоб айтишимни истайсан? -дедим мен ниҳоят.

Фозил ясама равишда баралла кулиб юборди.

-Унга бориб айт, иккинчи марта жаноби олийларининг олдига яна паноҳ излаб боришлигимдан жуда бахтиёрман.

* * *

Фозилнинг бу гаплари маъносини тушуниб олишлигим учун орадан бир неча кунлар ўтди. Тез орада содир бўлган воқеалар Фозилнинг шубҳалари беҳуда

эмаслигини тасдиқлади. Мистер Вратислав уни ўз машинасига ўтқазиб, руслар эгаллаган марралар бўйлаб Казвингача кўрсатиб чиқди. Фозил у ерда узоқ вақтлардан бери Техронга ҳужум бошлашга пайт пойлаб турган конституция тарафдорлари қўшинларига қўшилиб олишга эришди.

Табриз оғир кунларни бошидан кечираётганлигига қарамасдан, шоҳ ўз душманларини кўркувда сақлаб туриш учун барча имкониятларга эга бўлсада. Конституция тарафдорлари энди янада дадилроқ ҳаракат қила бошладилар. Улар вақтни қўлдан бой бермасдан, икки томондан икки армия корпуси билан, биринчиси шимолдан- Казвин томондан, иккинчиси жанубдан- Исфахон тарафдан пойтахт томон юриш бошлади. Иккинчи армия асосан бахтиёрийлар қабиласи аъзоларидан иборат бўлиб, улар 23 июн куни Ком шаҳрини эгаллашга муваффақ бўлишди. Орадан бир неча кун ўтгач, инглиз- рус қўшма баёноти эълон қилиниб, унда конституция тарафдорларидан шоҳга нисбатан гиналарни унитиш, у билан келишувга келиш талаб қилинди. Акс ҳолда икки буюк давлат масалага ҳарбий куч орқали аралашувга мажбур эканлигини баён қилдилар. Бироқ Фозил ва унинг дўстлари ўзларини бу баёнотдан беҳабардек тутиб, ҳаракатларини тезлатдилар.

9 июл куни икки армия қўшинлари Техрон деворлари ёнида бирлашди. 13 июл куни икки мингта конституциячилар қўшини «Темп» газетасининг ҳайратдан лол қолган мухбирлари кўзи олдида француз элчихонаси яқинидаги яхши кўриқланмаётган шимолий-ғарб дарвозасидан пойтахтга кириб бордилар.

Шаҳар ичида фақат Ляхов қўмондорлигидаги рус казак корпуси қаршилик қилишга уринарди. У уч юзтача аскар, бир неча замбарак, иккита тез отар тўплари ёрдамида шаҳар марказидаги бир неча маҳаллани ўз назорати остида сақлаб турарди. Қизғин жанглар 16 июлгача давом этди.

Ўша куни эрталаб соат саккиз яримда шоҳ ўзининг беш юз аскари ва гумашталари ҳамроҳлигида, тантанали равишда рус элчихонасига келди. Унинг бу ҳатти- ҳаракати тахтдан воз кечиши билан баробар эди.

Казаклар қумондони Ляхов ўт очишини тўхтатишдан ўзга илож тополмади. У ўша куни бригадасини таркатиб юбормаслик шарти билан, бундан буён конституцияни тан олишга ва ғолиблар хизматида бўлишликка қасам ичди.

Унга бу шартлар қабул қилинганлиги маълум қилинди.

Тахтга истифога чиққан шоҳнинг эндигина ўн икки ёшга тўлган кичик ўғли чиқарилди.

Шириннинг фикрича, у гўдаклигидан бери яхши танийдиган бу бола- ҳиссиётга тез берилувчан, юрагида на золимликка, на фахш – разолатга рағбати бўлмаган мулойим табиат бир ўсмир эди.

Жанглар тугаганидан бир кун ўтгач, янги шоҳ ўз саройига бориш учун янги васийи- мистер Смирнов ҳамроҳлигида шаҳар кўчаларидан ўтаётганида, оломон уни «Яшасин шоҳ!» деган хитоблар билан кутиб олди. Ваҳоланки мана шу кишиларнинг ўзлари яқингинада «Шоҳга ўлим!» деб хитоб қилгандилар.

ҚИРҚ ИККИНЧИ БОБ

Ёш шоҳ меҳрибон ва олийжаноб қиёфада тез-тез одамларга кўриниб тўрар, тинмасдан жилмайиб, ўз фуқароларини олқишлаш учун оппоқ қўлчаларини силкитарди. Бироқ саройга қайтиб келиши биланок, гумашталарининг туганмас безовталикларига сабаб бўларди. Ота-оналаридан зўрлик билан ажратиб олинган навқирон шоҳ уларни соғиниб, тинимсиз йиғиларди. Ўша ёз у ота-оналари ёнига қочиб кетишга ҳам уриниб кўрди. Бироқ, тутиб олиниб яна саройга келтирилди. Бутунлай тушкунликка тушиб, сарой шифтига ўзини-ўзи осигга уринди. Арқон уни бўтунлай буға бошлагач, кўрқиб кетганидан ёрдамга чақиритишга мажбур бўлди. Уни ўз вақтида дор ҳалқасидан ечиб олишга улгурдилар. Бу кўнгилсиз воқеа унга бироз ижобий таъсир қилгандек бўлди. У ўз кўркувларидан қутилиб олгач, конституционавий ҳукумдор ролини салоҳият ва софдиллик билан ижро этишга киришиб кетди.

Ҳокимият эса, расман Фозил ва унинг дўстлари қўлида эди. Улар Персия тарихидаги янги даврни мамлакатда оммавий тозалаш ўтказиш билан бошладилар. Эски тузумнинг олтита ашаддий тарафдорлари қўлга олиниб, қатл қилинди. Улар ичида «Одам ато фарзандлари» жамияти аъзоларига кўплаб азият етказган Табризнинг етакчи руҳонийлари, жумладан, шайх Фазлаллоҳ Нурий ҳам бор эди. Айнан мана шу шайх ўтган йили давлат тўнтаришидан олдин кўплаб қотилликларга фатво берганди. Унинг ўлимга ҳукм қилиниши шиалар бошлиқлари томонидан ҳам тасдиқланди.

Бироқ, бу руҳоний ўзига белгиланган ўлим ҳукм рамзий маънода эканлигига ҳеч ҳам шубҳаланмасди. У конституция даҳрийлик эканлигини эълон қилган ашаддий руҳонийлардан бири эди. У 1909 йилнинг 31 июлда Тўпхона майдонида, ҳалойиқ кўзи олдида дорга осилди. Ўлиmidан олдин у «Мен бидъатчи эмасман!» дейишга улгурди. Менимча, у бу жумлани ҳалойиқ ичида турган ўз тарафдорларига конституция динга хилоф эканлигини яна бир, охирги марта уқдириш учун айтди.

Янги раҳбарларнинг асосий вазифаси- парламент биносини қайта тиклаб, унга янги сайловлар ўтказиш эди. 15 ноябрда навқирон шоҳ форслар тарихидаги иккинчи миллий мажлисни тантановор очди:

«Бисмиллоҳу-Раҳмону Раҳим, бизга озодлик ином этган яратган Эгамга ҳамдусанолар бўлсин. Муқаддас Имоми замоннинг қўллаб-қуватлаши остида, унинг энг эзгу ниятларини амалга ошириб, шод-хуррамлик билан миллий Маслаҳат кенгашини очиқ деб эълон қиламан.

Интеллектуал тараққиёт ва онгимизнинг ривожланиши бизни муқаррар ўзгаришларга олиб келди. Бу ўзгаришлар эса, энг машаққатли синовларни енгиш орқали қўлга киритилди. Персия асрлар давомида бундай машаққатларни сабот

билан енгиб келган ва унинг ҳалқи бугун ўз орзу-умидлари ушалаётган кунни кўраяпти. Биз қўвонч билан таъкидлаймизки, янги, тарақийпарвар ҳукуматимиз буюк ислоҳатларни амалга оширишда ўз халқига таянади ва мамлакатимизда осойишталик ва фуқоралар қалбида ишонч уйғотиш учун хизмат қилади.

Ҳукумат олдимизда турган ислоҳатларни сабот билан ҳаётга жорий қилиши лозим. Ҳукумат ва парламент давлатни қайта тузишда, жумладан молиялаштиришни энг маданийлашган миллатлар сингари қайта тузиш ваколатини олади. Биз миллат вакиллариغا яратган Эгамнинг ўзи йўл кўрсатишини, ундан Персияни мустақил, бахтиёр, хуррам замонларга бошлашни тилаймиз».

Ўша куниёқ Техронда оммавий хурсандчиликлар бошланиб кетди. Одамлар кўчаларда, чорраҳаларда тўпланишиб, тантана қилишар, жарангдор оҳангларда шеърлар ўқишарди. Шеърларнинг қофияси албатта «конституция», «демократия», «озодлик» сўзлари билан тугарди. Савдогарлар қичқиришиб, байрам иштирокчиларига ичимликлар, ширинликлар таклиф қилишар, давлат тўнтаришидан кейин таққилаб қўйилган ўнлаб газеталар махсус сонлар нашр қилишиб, қайта ишга тушганликларини эълон қилишарди.

Кеч кириши билан шаҳар осмонини мушаклар ёрита бошлади. Тантана шоҳсупаси Баҳористон боғида ўрнатилганди. Фахрий курсиларда дипломатик корпуслар вакиллари, ҳукумат аъзолари, ноиблар, диний арбоблар, савдо аҳлининг бошлиқлари ўтиришарди. Баскервилнинг дўсти бўлганлигим учун мен ҳам олдинги ўринларидан бирига ўтиришга ҳақли эдим. Менга Фозил ўтирган курси ортидан жой ажратилганди. Мушакларнинг гумбирлаб отилиши давом этар, осмон дамба-дам ёришиб кетар, ҳамма осмонга қарар, ҳамманинг юзида болаларча шодлик аломатлари ўйнар эди. Биздан анча узоқларда, бир соатлардан бери «Одам ато фарзандлари» якдил хитоблар янгради тантана қилардилар.

Шодиёна ва хитоблар хаёлларимни яна Баскервилни хотирлашга бошлаганини сезмай қолдим. У бундай тантананага иштирок этишга қанчалик арзийдиган одам эди-я! Ўша пайт Фозил мен томон ўтирилди:

-Нимагадир ғамгин кўринаяпсан!

-Йўғ-э, нималар деяпсан! Мен қачонлардан бери Шарқ заминида «Озодлик!» шиорни тантана қилишини кутиб юрибман. Бироқ, ҳозир мени хотираларим безовта қилаяпти.

-Хотираларни унут! Кайфиятингни кўтар! Умумхалқ шодиёнасининг тотли лаҳзаларидан баҳра ол!

* * *

Ўша кеч Фозил айтган бу сўзлар менинг байрамона кайфиятимни бутунлай бузиб юборди. Наҳотки Фозил бундан етти ой илгари Табриздаги баҳсимизни ҳали ҳам эслаб юрган бўлса? Ёки унинг ҳали ҳам янги, ечилмаган муаммолари бормикан?

Мен масалани ойдинлаштириб олиш мақсадида, бу кунисига унинг олдида боришни ният қилиб қўйдим. Бироқ бу кунисига яна фикримдан қайтдим.

Қарийб бир йил давомида у билан учрашувдан қочиб юрдим.

Нима сабабдан дейсизми? Бу ердаги машақатли ҳаётим, Табриздаги фаолиятим энди мен учун болаларча бемаъниликдек туюла бошлаганди. Бу ерга, Шарққа, Хайём қўлёмаси изларини қидириб келган мендек бир кишига, ўзимга алоқадор бўлмаган курашга аралашувга нима ҳаққим бор, -деган шубҳалар мени қийнай бошлаганди. Қолаверса, Баскервилга Персияга боришни маслаҳат беришга ҳаққим бормиди? Фозил ва унинг дўстларининг фикрича Баскервил муқаддас курашдаги шаҳидлардан бири эди. Менинг ҳаёлимда эса, у бегона юртда, бегоналар курашида ҳалок бўлган энг яқин дўстим эди. Унинг ота-оналари бир кун келиб, менга хат ёзиб, жон олар даражадаги хушмуомилаликлари билан, нега ўғлини йўлдан оздирганлигимни сўрасалар, нима дейман?!

Демак, виждон азобларим Баскервилнинг ўлими туфайли эканда? Мен буни аниқроқ қилиб, одамшавандалик нуқтаи назаридан пайдо бўлган виждон қийналиши деган бўлардим. Билмайман, бу сўз менинг ички тугёнларимга мос келадими, йўқми, дўстларимнинг ғалабасидан сўнг, менинг Табриз қамалидаги « жасорат»ларимни кўкка кўтариб мақташларни эшитиб, Техрон кўчаларида гердаиб юришни мутлақо хоҳламай қолдим. Мен бу ерга тасодифон келиб қолган, бу ишларга унчалик дахли йўқ иккинчи даражали бир кишиман. Бироқ, бу ерда менинг ҳақиқий қаҳрамон ҳамюртим, ягона дўстим бор эди. Унинг порлоқ хотираси соясида имтиёз ва иззат-ҳурматга кўмилиб юриш ниятим йўқ эди. Виждон азобидан қутилиш учун, бу ердан ғойиб бўлишим лозимлигини сезардим. Ўзимни ҳамма томонидан унутилишимни, сиёсатдонларнинг йиғилишларига бошқа қатнашмасликни, турли жамият вакиллари ва дипломатлар билан учрашмасликни истардим. Мен ҳар куни кўришни хоҳлайдиган, ҳеч қандай- қайғу ҳасратларга солмайдиган ягона киши, бу- Ширин эди. Мен уни Зарганда тепалигида, шаҳар чекасидаги, боғ-ҳовлилардан бирига кўчиб ўтишга кўндирдим. Ўзим ҳам ўша атрофдаги кичик уйлардан бирида ижарага тура бошладим. Албатта бу ижара номигагина эди. Менинг кунларим, тунларим малика ҳузурида ўта бошлади. Албатта унинг хизматкорлари ҳам биз билан ҳамфикр эдилар.

Ўша қишни биз ҳафталар давомида унинг кенг хонасидан чиқмасдан ўтказдик. Ажойиб чўян печка билан иситиладиган бу хонада биз «Самарқанд қўлёмаси»ни ва бошқа китобларни қайта-қайта ўқидик. Ажойиб висол оқшомларимизни чилим чекиб, Шероз шаробидан, баъзан шампан виносидан ичиб, Кирмон бодомлари ва Исфaxon нўхотларидан еб, фароғат билан ўтказдик. Менинг маликам бир пайтнинг ўзида ҳаётнинг барча ғам-ташвишларини чекиб улгирган сермулоҳаза аёл, ҳамда беғам бокира қизча ролини ўйнашни назокат билан уйдларди. Ҳар иккаламиз ҳам бир биримизга ҳар лаҳзада туганмас меҳрибончиликлар қилишга тайёр эдик.

Ёзнинг дастлабки кунлари бошланиши билан Заргандада ҳаёт қайнай бошларди. Ҳорижийлар, энг бадавлат техронликлар бу ерда ажойиб дала ҳовлилари қуриб олгандилар. Улар ёз ойларида ям-яшил дарахтлар билан қопланган бу ерларга кўчиб келишарди. Шубҳасиз сон-саноксиз дипломатлар учун ҳам Техрондаги жазирама ёздан қутулиб, жаннатнинг бу бурчагига қочиб келиш ҳузур бағишларди. Қишда эса Зарганда бўм- бўш бўлиб қоларди.

Бу ерда фақат боғбонлар- у қоровуллар, жуда кам сонли маҳаллий одамларгина қоларди. Ширин ва мен мана шу осойишталикни, жимжитликни ёқтирардик.

Апрел ойидан бошлаб, афсуски дам олувчилар худди тоғларга ҳайдалаётган қўй подаларидек бу ёққа ёпирилар, бекорхўжалар ҳар бир дарвоза, ҳар бир йўлакда изғиб юришларди. Ҳар куни эрталаб, ёки ҳар куни тушлик уйқудан турган Ширин барча синчков ташрифчиларни чойга таклиф қилар, мен эса тинимсиз равишда узун даҳлизлар бўйлаб яширинишга мажбур бўлардим. Қишки роҳат-фароғатлар тугаб, энди бу ердан жўнаш пайти етиб келганди.

Бу гапни маликамга айтгандим, у тақдирига тан бергандек маънос тортиб қолди:

-Бу ерда сизни бахтлиёр деб ўйлагандим.

-Мен бу ерда умримнинг энг бахтли кунларини ўтказдим. Уни яна қайта давом эттиришга келиш учун бироз узоқлашмоқчиман холос. Мен бу бахтдан лаззатланишдан чарчамайман. Унга ҳайрат билан, бутун вужудим билан севиб тикиламан. Бегоналар бу бахтимни кўзларимдан сезиб, тортиб олиб қўйишидан кўрқаман. Шу сабаб бу ердан ёзда кетиб, қишда қайтиб келиш учун узоқлашаман.

-Ёзда, қишда, сиз доим мени ташлаб кетасиз, кейин яна қайтиб келасиз. Сиз ҳеч нарсадан кўрқмасдан фаслларни, йилларни, умрингизни, менинг умримни аралаш қуралаш қилиб ташлашни ўйлайсиз. Наҳотки Ҳайём сизни ҳеч нарсага ўргатмаган бўлса?

Унинг кўзлари худди очиқ китобни ўқиётгандек менинг кўзларимга қадалди. У ҳаммасига тушуниб, маънос ҳўрсинди.

-Қаёққа бормоқчисиз!

Буни ҳали ўзим ҳам билмасдим. Мен Персияга икки марта келиб, икки марта ҳам яширин ҳолатида яшадим. Энди мен бутун Шарқни кўришим, Босфордан Хитой денгизигача, Персия сингари бош кўтарган, ўз султон-халифаларини тахтдан ағдариб, эндиликда ноибларга, сенаторларга, оппозицион газеталарга эга бўлган Туркияга, Британияликлар бўйсиндиришга муваффақ бўлган мағрур Афғоннистонга боришни хоҳлардим. Албатта бутун Персиянинг ҳам кезиб чиқишим шарт. Мен Табриз ва Техрондагина бўлганман. Исфахон, Шероз, Қатон, Кирмон шаҳарларини кўрмайманми? Нишопурчи? Ҳайём қабрини зиёрат қилишга бормайманми? Унинг асрлар давомида захматкаш авлодлари томонидан қўриқланиб келинаётган қабри устидаги қўнғир тошни кўрмай кетаманми?

Орзуларим ҳисобланмиш бу йўлларнинг қай бирини танласам экан? Бу йўлни менга Ҳайёмнинг «Самарқанд кўлёмаси» танлаб берди. Красноводск поездига

чиқиб Ашхобод, Мерв шаҳарларидан ўтдим. Бухорони томоша қилдим. Кейин Самарқанд сари йўл олдим.

ҚИРҚ УЧИНЧИ БОБ

Хайёмнинг ёшлик йиллари ўтган шаҳардан нималар қолганлигини кўришга ошиқардим. Арфизар маҳалласи қандай ўзгаришларга дучор бўлди экан? Хайём ва Жаҳон висол онларини ўтказган боғдаги шийпон қаерда бўлган экан? Х асрдаёқ қадимий хитой усулида оқ тут ёғочидан нафис қоғоз тайёрлаган яхудий усталар яшаган Мотруд қишлоғидан бирор из қолдимикан?

Хафталар жараёнида шаҳарни пиёда кездим, кейин томошамни хачир устига миниб олиб давом эттирдим.

Мен савдогарларни, йўловчиларни, масчид имомларини саволга тутардим. Бироқ, улардан инкорни ифодаловчи бош силкитишу, қизиқувчан табассум ва илтифот билан ўзлари ўтирган ҳаво ранг чорпоёга чойга таклиф қилишларидан ўзга янгилик эшита олмасдим.

Бир куни Регистон майдонида омад менга кулиб боққандек бўлди. Йўлдан кичик бир карвон, бир неча туялардан иборат карвон ўтиб борарди. У олти-етти қалин жунли, яполоқ туёқли бақтирия туяларидан иборат эди. Қари туякаш мендан бир неча қадам наридаги қулолчилик дўкони ёнида кучоғида янги туғилган кўзичоқни тутганича тўхтаб қолди. Қулол қўлларини чарх устида айланаётган кўзадан олмасдан, ияги билан бир уюм ялтироқ тупроқни кўрсатди.

Мен бу икки кишини, уларнинг бошларидаги хошияли қалпоқни, ола-була қўйлақларини, қизғич саққолларини, минг йиллик ҳатти-ҳаракатларини синчковлик билан кузатдим. Бу манзара менга Хайём замонларидан бери айнан шундай сақланиб қолгандек туюлди.

Енгил шамол эсиб, майдон узра қум зарраларини учди, кийимларимиз шамолда ҳилпирай бошлади. Бутун майдонни ғайри- табиий бир ғубор қоплаб олгандек бўлди. Мен атрофга қарадим. Регистон майдонидаги уч баҳайбат обидага, миноралар, гумбазлар, равоқлар, ҳафсала билан ишланган баланд деворлар, олтин, сафсар, феруза рангли нақшлар ва ажойиб арабий ёзувларга назар ташладим.

Барчаси ҳамон мўжизавий ҳолда яхши сақланган, бироқ миноралар бироз қийшайиб қолган, гумбазилар эса, худди даврлар ўтиб, шамолдан рангини йўқотиб қўйгандек, пештоқлардаги нақшинкор кошинларнинг кўплари тушиб кетиб, сепкилдор қарияларга ўхшаб қолганди. Энг ажабланарлиси шунда эдики, бу ажойиб обидаларга худди арзимас чақага қарагандек, арзимайдиган томошадек ҳеч ким қайрилиб қарамас, улар ёнидан бепарво ўтиб кетаверарди.

Вақт ва замон рангу-тусини ўзгартириб юборган бу мўъжизавий ёдгорликларга тикилганимча орқамга юриб, унинг мафтункор жилваларни кашф қила бошладим. Тўсатдан кимнидир туртиб юбордим. Узр сўраш учун орқамга ўгирилдим ва худди мендек ўзга сайёрадан бу ерга тушиб қолган, менга ўхшаб кийинган бир оврўпаликка рўбарў бўлиб қолдим. Биз танишиб олиб, дарров суҳбатга киришиб кетдик. Бу бир рус архиологи бўлиб, у ҳам бу ерга минглаб саволларига жавоб излаб келган экан. Афтидан у айрим саволларига жавоб ҳам топганга ўхшайди.

- Самарқандда янги даврларҳар доим алғов- далғов билан бошланган ва шу тарзда якун топган. XIII асрда мўғуллар шаҳарни бутунлай ер билан яксон қилиб ташладилар, одамлар яшайдиган маҳаллалар мурдалар билан тўлган вайроналарга айланди. Бундай бало-қазолардан омон қолганлар вайроналарни ташлаб чиқиб, шаҳар жанубида янги бир шаҳарга асос солдилар. Шундай қилиб салжуқийлар давридан қолган эски шаҳар вайроналари аста-секин тупроқ қатламлари остида қолиб кетди ва ҳозир у кенг ва баланд тепаликни эслатади. Чорва учун яйловга айланган бу тепалик остида қадимий Самарқанднинг асрий сирлари кўмилиб ётибди. Кунлардан бир кун уларнинг барчасини, уйларни, кўчаларни ер остидан қазиб чиқариб олишга тўғри келади. Ана шунда Самарқанд бизга ўз тарихини ҳикоя қила бошлайди.

У бирдан гапидан тўхтаб, менга саволомуз тикилди:

-Сиз ҳам архиолог эмасмисиз?

-Йўқ. Бу шаҳарга мен бошқа ниятда келдим.

-Айбга буюрмасангиз сўрасам, қандай мақсадда келганингизни билсам бўладми?

Шунда мен унга «Самарқанд қўлёзма»си, ундаги рубоийлар, солномалар, ошиқ-аъшуқлар тасвирланган миниатюралар ҳақида гапириб бердим.

-Қани эди бу китобни мен ҳам энг қурса бир бор кўрсам! Ўша замондан қолган барча асору-антиқалар аллақачон бузилиб кетганлигини биласизми? Худди уларга ёвуз қисматнинг қўли текканидек, саройлару боғлардан, сув қувирлари-ю. муқаддас жойлардан, китоблардан, санъат асарларидан бирортаси сақланиб қолмаган. Бугун биз завқланиб томоша қилаётган обидалар кейинги даврларда Темур ва унинг авлодлари томонидан қурдирилган. Уларнинг барпо қилинганига ҳам сал кам беш юз йил тўлаяпти. Афсуски Ҳайём замонасидан бизга сапол парчаларигина мерос бўлиб қолган. Сиз гапириб берган Ҳайём қўлёзмаси эса, мўъжиза туфайлигина сақланиб қолган бўлиши мумкин. Агар уни қўлларингизга ушлаган, завқланиб ўқиган бўлсангиз, сиз Худонинг энг севган бандаси экансиз. Бироқ бу шараф ўта маъсулиятли ҳамдир.

-Ишончингиз комил бўлсинки, мен буни яхши тушунаман. Бу қўлёзма мавжуд эканлигини билганимдан сўнг, ўзоқ йиллар фақат уни излаб топиш учун яшадим. Уни деб машақатли ва завқли саргузаштларга дучор бўлдим. Унинг олами менинг олашимга айланиб қолди. Унинг бекаси менинг севикли ёрим бўлиб қолди.

-Сиз Самарқандга бу қўлёзмада тасвирланган жойларни қайта топиш учун келдингизми?

-Шаҳар аҳли менга энг курса қадимий маҳаллалар ўрнини кўрсатар деган умиддаман.

-Сизнинг бу ниятингиз амалга ошмаслигини айтишдан афсусдаман. Сизни қизиқтираётган замон ҳақида фақат ривоятлар, ёки жин ва девлар ҳақидаги эртақларгина қолган. Бу шаҳарда уларни ҳавас билан тўқишади.

-Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам шу аҳволми?

-Худди шундай дея кўрқаман. Бу вайроналар бизнинг замондошларимизнинг ўчиб қолган тасаввурларини нега уйғотмаяпти дея ўйланиб қоламан. Нима бўлса-да, ер остида кўмилиб қолган шаҳар ҳали ҳам мавжуд. Асрлар давомида бу шаҳар вайроналари ўрнида мол боқиб юрган болалар аллақандай ғовақларга тушиб кетишгани, ва у ердан чиқиб кетолмай бир умр қолиб кетганликлари ҳақида ривоятлар бор. Бу ғовақлардан чиқаётган аллақандай шовқинларни тинглаб, худди заминнинг ичак-чавақлари ғулдираётганни эшитгандек бўласиз. Самарқанд ҳақидаги машҳур афсоналардан бири худди шундай пайдо бўлган. Чунки бу шаҳарнинг номи ҳам кўплаб сирли афсоналар билан боғлиқ.

Мен унинг гапини бўлмай тинглай бошладим.

-Нақл қилинишича, Самарқанд подшоси бутун инсониятнинг ушалмас бир орзусини, яъни ўлимдан қочиб қутилиш режасини амалга оширишга бел боғлабди. Ўлим Тангри томонидан осмондан келишига ишонган подшоҳ, бу қисматдан қочиб қутилиш учун ўзига ер остида улкан темир қаср қурдириб, ҳамма кириш жойларини беркитиб ташлатибди. У жуда бой-бадавлат киши бўлганлиги сабабли темир қасри ичида эрталаб чиқадиган, кечқурун ботадиган, қасрни иситадиган, кунлар ўтишини билдирадиган сунъий куёш ҳам ясаттирибди. Афсуски ўлим фариштаси ўз вазифасини бажариш учун темир қаср ичига ҳам кириб келибди. У подшоҳга ва барча ер юзидаги инсонларга, мавжудодларга уларнинг куч-қудратию бойлиги, ишбилармонлиги-ю, мағрурлиги қанчалик юксак бўлмасин ўлим ҳақ эканлигини исботлабди. Шундай қилиб Самарқанд шаҳри инсон ва унинг қисмати учрашган жой тимсолига айланиб қолибди.

* * *

Самарқанддан дунёнинг, қайси томонга йўл олсам экан? Мен учун бу ер Шарқнинг энг чекка жойи, барча мўъжизалар макони ва туганмас соғинч маскани бўлиб қолди. Шаҳардан жўнаётиб ўз она юртимга қайтишни ният қилгандим. Мен она шаҳрим Аннаполига қайтиб, бир неча йил ҳеч ёққа чикмай, туганмас саёҳатларим чарчоғини чиқармоқчи эдим.

Бироқ, режамни яна телбаларча ўзгартирдим. Персияга қайтиб, Ширинни ва Хайём қўлёзмасини олиб, биргаликда дунёнинг энг катта шаҳарлари Париж, Вена,

ёки Нью Йоркга бориш, маликам билан биргаликда гарбда шарқона яшаш, бу жаннатда яшамоқ билан тенг эмасми?!

Қайтиш йўлимда ўзимни унутган ҳолда фақат Ширинни бу гапларимга қандай кўндириш ҳақида ўйладим. Унинг «фақат қаёққадир жўнаш, жўнаш, наҳот бахтингиздан қаноатланмаётган бўлсангиз!»-деган сўзлаи кулоқларим остида жаранглагандек туюлди. Бироқ, унинг иккиланишларига чек қўя оламан деган ишонч мени яна руҳлантирарди.

Каспий денгизи қирғоғида кира қилган кабиолетим мени Заргандадаги ёпиқ эшигим олдига тўхтаганида, у ерда қанотига юлдузли байроқ қадаб олган «Жавел-40» автомобилига кўзим тушди. Унинг ҳайдовчиси ерга тушиб, менга яқинлашди ва кимлигимни суриштирди. «Бу машина жўнаб кетганимдан бери мени кутиб турибтимикин», - деган ахлоқона ҳаёлга бордим. Ҳайдовчи мени бу ерда эрталабдан бери кутаётганлигига ишонтирди.

-Хўжайиним менга сиз келгунингизча бу ерда кутишни буюрган,-деди у.

-Мен бир ойдан кейин, ёки бир йилдан кейин, ёки ҳеч қачон қайтиб келмасам нима бўларди?

Менинг ҳайратим уни ҳижолатга солди.

-Ҳар ҳолда бугун келдингиз-ку!

У менга Қўшма Штатларнинг мухтор элчиси Шарл В. Руссел имзолаган хатни узатди:

«Қадрли жаноб Лессаж,

Бугун тушдан кейин илтифот қилиб соат тўртда элчихонага келсангиз. Гап жуда муҳим ва жиддий масала устида бўлади. Мен ҳайдовчимга сизнинг ихтиёрингизда қолишликни буюрдим».

ҚИРҚ ТЎРТИНЧИ БОБ

Америка элчихонасига келиб, жаноб Руссел ва Фозил мени тоқатсизлик билан кутаётганлигани кўрдим.

Қўнғир костюм- шим кийиб, кўйлаги ёқасига капаликнусха галстук тақиб олган, мўйлови осилиб тушган Руссел худди Теодор Рузвелтга ўхшаб кетар, бироқ унинг юз тузилишлари бироз хушбичимроқ эди. Фозил эса, ўзининг доимий оқ халатида бўлиб, бўйнига қора бўйинбоғ ташлаб олган ва бошига ҳаво ранг салла ўраб олганди. Одатга кўра элчихонада ҳарқандай йиғилишни элчи жанобларининг ўзи очарди. У ҳозир ҳам французчалаб бироз тутилиб, бироқ жуда тўғри сўзлаб гап бошлади:

-Бугунги йиғилишимиз тарихга муҳим ўзгаришлар киритувчи учрашув бўлади деган умиддаман. Чунки, биздек кишиларнинг бундай учрашуви масофа ва фарқларимизни тан олмайдиган, ўзаро бирдамлашаётган икки миллатнинг учрашуви

бўлаяпти. Биз ўзлигимиз билан Қўшма Штатларнинг навқирон миллати ва аллақачон анча ёшга кириб қолган демократиясининг вакиллари бўлсак, сиз персияликлар қадимий миллатининг, бир неча минг йиллик миллатнинг, бироқ бутунлай гўдак демократиянинг вакилларисизлар.

Бундай сирли ва тантанавор гаплар орасида у нутқи қандай таъсир қилаётганлигини кўрмоқчидек, Фозилга яширинч нигоҳ ташлаб қўйди-да, сўзида давом этди:

-Бундан бир неча кун олдин мен Техрон демократик клубига таклиф қилингандим. У ерда мен конституцион инқилобга нисбатан ўзимнинг чуқур ишончимни изҳор қилиш шарафига муяссар бўлдим. Менинг бу ишончимни президент Кафт ва Давлат котиби мистер Кнокс ҳам қўллаб-қувватладилар. Яна шуни айтишим жоизки, мистер Кнокс бизнинг бугунги учрашувимиз қандай натижалар билан тугагани ҳақида телеграф орқали хабар кутаяпти.

Менга Фозил гап нимада эканлигини тушунтириши учун у бир неча дақиқа жим қолди.

-Чор ҳукумати аскарларга қаршилик қилмасликни ўқтирмоқчи бўлган кунингни эслайсанми?

-Ҳа, менинг ёқимсиз вазифамними?

-Бу туфайли сени ҳеч нарсада айбламоқчи эмасман. Сен ўз бурчингни бажардинг ва бу маънода сен ҳақ эдинг. Лекин мен кўрққан нарса, бахтга қарши рост бўлиб чиқди. Руслар Табриздан чиқиб кетмадилар ва аҳоли ҳар куни уларнинг одатий таҳқирлашларига дуч келиб турибди. Казаклар кўчаларда аёлларнинг паранжиларини ечишга мажбур қилишмоқда. «Одам ато фарзандлари» арзимас баҳоналар билан қамоққа олиняпти. Қолаверса, бундан баттароқ нарсалар ҳам содир бўляпти. Бу Табриз қамалидан ҳам жиддий, менинг ҳамфикрларим қисматида ҳам муҳимроқдир. Бу хавф бизнинг демократиямизнинг тагидан зил кетаётганлигидир. Жаноб Руссел «гўдак» демократия деди. У бу сўзга «нимжон», «бемор» сўзларини қўшганида тўғрироқ бўларди. Ташқи тарафдан қаралса, ҳамма иш жойида, халқ бахтиёр, бозорлар гуллаб яшнаяпти, руҳонийлар бизни қўллаб-қувватлаётгандек. Бироқ бу демократияни кулаб тушишидан сақлаб қолиш учун бизга илоҳий бир мўъжиза етишмаётгандек. Нега? Чунки бизнинг хазинамиз худди бурунгидек бўм-бўш. Эски тузумдаги ҳокимият одамлардан солиқ йиғиб олишнинг қизиқ бир усулини ўйлаб топганди. У ҳар бир вилоятга халқнинг қонини сўриб олиб, солиқ ўндирадиган, унинг бир қисмини ўзи олиб қоладиган, шунинг ҳисобидан сарой амалдорларининг ҳомийлигини сотиб оладиган кишиларни вакил қилиб қўйганди. Бизнинг ҳамма бахтсизлигимизнинг бош манбаи ҳам худди мана шунда. Хазина бўшаб қолиши биланоқ, ҳукумат ўз-ўзини таъминлаш ва имтиёзларини сақлаб қолиш учун Русиядан, ёки Англиядан қарз кўтарарди. Худди шу ҳийла билан рус подшоси бизнинг ички ишларимизга аралаша бошлади ва биз уларга бор бойлигимизни энг арзон нархларда сотиб юборишга мажбур бўлдик. Янги ҳукумат

собиқ ҳукуматнинг ана шу оғир аҳволига тушиб қолди. Агар у солиқ йиғишни замонавий давлатлар сингари ташкил қилмаса, буюк давлатларнинг қўлига қараб қолишига мажбур. Бизнинг энг асосий муаммоларимиздан бири биринчи галда молиявий тизимимизни қайта қуришдир. Персиянинг озодлиги ҳам шу орқали мустаҳкамланади.

-Ҳўш, муаммо аниқ экан, нега уни ечишга киришмаяпсизлар?

-Бундай қийин муаммони ўз зиммасига оладиган бирорта форсий топилмаяпти. Ўн миллионли аҳолиси бўлган мамлакатда буни тан олиш жуда ачинарли. Бу ўринда мамлакатдаги саводсизлик даражасини ҳам эътиборга олиш лозим. Биз бу ерда илғор мамлакатлар ҳалқлари каби таълим олган кишилар бир ҳовучгинамиз. Биз улар билан тенглашадиган ягона соҳа бу дипломатиядир. Агар гап армия, транспорт, айниқса молия соҳасида кетадиган бўлса, ақл- салоҳиятимиз ҳеч нарсага арзимаيد. Агар бизнинг демократиямиз йигирма, ўттиз йил яшаса эди, шубҳасиз бу соҳаларда бемалол фаолият кўрсата оладиган янги ходимлар, хизматчилар шакилланган бўларди. Бу даврлар келишини кутиб, ҳозирги муаммоларимизни ҳал қилиш учун энг обрўли, энг софдил хорижий мутахассисларни ёрдамга чақиришга мажбурмиз. Биламан, бундай хорижийларини излаб топиш жуда мушкул. Ўтмишда биз бу борада жаноб Ноус, Ляхов ва бошқаларни ёрдамга чақириб, мудҳиш хатоларга йўл қўйдик. Бироқ мен умидсизликка тушмайман. Яқинда парламентда, ҳукумат аъзолари билан бу масала юзасидан узоқ маслаҳатлашдик. Фикримизча, бу масалада Қўшма Штатлар бизга ёрдам бериши мумкин.

-Жуда қувонтириб юбординг-ку, лекин нега менинг мамлакатимни танлаяпсизлар? – сўрадим мен, гапни чўзмай.

Жаноб Руссел гапимни эшитиб, менга хадик ва ҳайрат аралаш қараб қўйди. Бироқ Фозилнинг жавоби уни хотиржам торттирди:

-Биз барча буюк мамлакатларнинг имкониятларини чамалаб кўрдик. Руслар ва инглизлар бизга кўпроқ хўжайинлик қилишлари учун, бизни тезроқ иқтисодий таназзулга учрашимизни кутиб турибдилар. Французлар эса, бизнинг тақдиримизга қизиқишдан кўра, рус подшоси билан муносабатларини яхшилашни афзал кўрадилар. Умуман олганда бутун Оврўпа иттифоқлашув ва рақоботлашув ўйинига берилиб кетган. Бу ўйинда Персия улар учун соққа вазифасини, ёки шахмат тахтасидаги пиёда дона вазифасини ўтаяпти. Фақат Қўшма Штатларгина бизни ўзларига бўйсиндиришни ўйламасдан, ҳолисона ёрдам бериши мумкин. Шу фикрга келиб, жаноб Русселга мурожаат қилдим ва ундан бу оғир вазифани ўз зиммасига оладиган бирорта ўқимишли америкаликни топиб берини илтимос қилдим. Тан олиб айтишим лозимки, у биринчилардан бўлиб сенинг номингни тилга олди. Мен эса, молия ишлари бўйича мутахассис эканлигини бутунлай унутиб қўйибман.

-Ишончинг учун миннатдорман, бироқ мен мутлақо сиз излаётган киши эмасман. Бу соҳада дипломим бўлишига қарамасдан, мен энг чаласавод молиячиман, чунки ҳеч қачон ўз билимларимни амалда синаб кўришга имконият топмаганман.

Бунинг учун кўпроқ отамни айиблашимга тўғри келади. Чунки у ўз маблағи ҳисобига қанчалар кемалар қўрган бўлса-да, мени бу ишларга аралаштирмади ва мен ўз кунимни кўриш учун бошқа ишлар билан шуғилланишга мажбур бўлдим. Мен бир умр майда- чуйда ишлар билан машғул бўлдим, саёҳат қилдим, ўқидим, севдим, ўйлашни, шубҳаланишни, ўзим учун курашишни, бирор нарса ёзишни ўргандим холос.

Тўпланганлар ийманибгина кулишиб, бир-бирларига безовта қараб қўйишди. Мен давом этдим:

-Агар кўнглингиздагидек кишини топсангиз, мен унинг ёнида туриб айрим масалаларда ёрдамимни аямасликка тайёрман. Бироқ, асосий масалаларни у ҳал қилиш лозим бўлади. Бу вазифани бажариш мен учун катта шараф, афсуски мен бу масалада саводсиз ва дангаса бир одамман.

Фозил тўпланганларнинг эътирозларига қарамасдан, худди менинг гап оҳангимда гап қотди:

-У тўғри айтаяпти, бунга ўзим гувоҳман. Бундан ташқари сенинг бошқа, муҳимроқ камчилигинг ҳам бор. Чунки сен менинг дўстимсан, буни ҳамма билади. Бу менинг сиёсий рақибларим учун катта бахона бўлиб, улар сенинг муваффақият билан ишлашингга ҳалал беришлари мумкин.

Руссел бу гапларни сукут билан, қиёфасида қотиб қолган ним табассум билан тинглади. Ўртамиздаги бу ҳазил- мазах сўзлар албатта менга ёқмаётган эди. Буни кўриб турган жаноб элчи ҳамон совуққонлигини йўқотмаган эди.

Фозил буни кўриб унга гапира бошлади:

-Мен Бенжаменнинг қўрқоқлигидан афсусдаман. Бироқ бу бизнинг келажагимизга ҳалал бермайди. Эҳтимол, бу вазифани форслар ишига мутлақо дахли йўқ, бирор киши зиммасига юклаганимиз яхшироқ бўлар?

-Кимнидир назарда тутаяпсизми?

-Йўқ. Мен бу вазифага қатъиятли, софдил ва мустақил фикрли кишини қўйсақ дейман. Бундай кишилар сизнинг юртингизда кўплаб топилади, мен буни биламан. Мен бундай кишини тасаввур қилаяпман: у жуда ораста, озода кийинган, юришлари, қарашлари, гапиришлари тўппа-тўғри. Назаримда, у Баскервилга ўхшаши керак.

* * *

1910 йил 25 декабрда якшанба, Роджество байрами кунида Персия ҳукуматининг Вашингтондаги элчихонасига телеграф орқали қуйидаги хабар юборилди: «Зудлик билан Давлат котиби олдига кириб, америкалик молия вакиллари билан алоқа ўрнатишингизни сўрайман. Унга Персия молия ишларини бошқариш қўлидан келадиган, сиёсий жиҳатдан эркин фикрли кишини излаётганлигимизни маълум қилинг. Бундай киши топилса, у билан ҳозирча уч йилга шартнома имзоланишни, бу шартнома Парламентда тасдиқланишини

тушунтиринг. Унинг зиммасига давлат молия ишларини ислоҳ қилиш, миллий даромад ва уни сарфлаш вазифалари юкланишини маълум қилинг. Унга тажрибали ҳисобчи ва назоратчилар ҳамроҳ бўлишлигини, уларга барча вилоятларда ҳисоб-китобларни текшириш ваколати берилишни маълум қилинг. Техрондаги Қўшма Штатлар элчиси бизга маълум қилишича, Давлат котиби бу ишга розилик берган. У билан бевосита учрашувга боринг, воситачилар орқали иш битиришдан эҳтиёт бўлинг. Унга бу хабар мазмунини шахсан ўзингиз етказинг ва вазиятга кўра иш юритинг».

Ўша йили 2 февралда Олий мажлис америкалик молия вазирини ва унинг ёрдамчиларини тасдиқлаш маросимини ўтказди. Уларнинг номзоди гулдирос қарсақлар остида кўпчилик ноиблар томонидан қўллаб - қувватланди.

Орадан бир неча кун ўтгач, ислоҳат лойиҳасини тайёрлаб, олий мажлисга тақдим этишга борётган америкалик молия вазири кўчада икки грузин томонидан ўлдирилиб кетилди. Ўша куни кечқуруноқ, Россия элчихонасининг таржимони Персия ташқи ишлари вазирлигига келиб, қотиллар рус фуқаролари эканлигини ва уларни жазолаш учун рус ҳукуматига топширишни талаб қилди. Барча техронликлар бу жиноят Санкт-Петербургнинг Персияда парламент сайловлари ўтказилишга нисбатан берган жавоби эканлигини яхши тушунди. Бироқ мансабдорлар қудратли кўшни билан муносабатларини янада кескинлаштирмаслик учун бу талабга кўнишга мажбур бўлди. Шундай қилиб, қотиллар рус элчихонасига топширилди. Улар чегарадан ўтказилиб, шубҳасиз қўйиб юборилди.

Бунга жавобан норозилик ҳаракатлари бошланиб кетди, бозорлар ёпилди. «Одам ато фарзандлари» рус маҳсулотларни харид қилмасликни тарғиб қила бошладилар. Бу ерда жуда кўпчилик бўлган грузин миллатига мансуб кишилардан ўч олиш ҳоллари ҳам содир бўлди. Бу пайтда матбуот томонидан кескин танқидга учраган ҳукумат ҳақиқий ислоҳатлар эндигина бошланаётганлигини, янги хорижий экспертлар чақирилаётганлигини, тез орада давлат хазиналари тўлиб кетишини, қарзлардан қутилишимизни, барча ҳомийлардан воз кечиб, ўз мактабларимизни, касалхоналаримизни қуришимизни, Табриздаги бизга хавф солиб турган рус подшоҳи аскарларини кетишга мажбур қила оладиган замонавий армиямиз бўлишлигини айтиб, аҳолини тинчлантиришга уринарди. Персия мўъжизалар кутарди. Ва тез орада бу мўъжизалар содир бўла бошлади.

ҚИРҚ БЕШИНЧИ БОБ

Биринчи мўъжизани менга Фозил қувонган ҳолда шивирлаб маълум қилди:
-Унга қара! Мен сенга у Баскервилга ўхшаш бўлишлигини айтувдим-а!

У биз билан саломлашишга яқинлашаётган, Персиянинг янги бош хазиначиси Морган Шустер ҳақида гапирарди. Биз уни кутиб олиш учун Казвин йўлига

чиққандик. У ўз ҳамроҳлари билан шалоғи чиқиб кетган почта аравасида келганди. У ростдан ҳам Баскервилга жуда ўхшаб кетарди: худди ўша кўзлар, ўша бурун, тозалаб қирилган ияклар, лекин бироз юмалоқ юзли, худди Баскервил сингари малла сочларини фарқ очиб тараган, худди у каби хушмуомилалик билан дадил қўл узатарди...

Бизнинг тикилиб қарашларимиз уни хижолатга солаётган бўлса- да, у буни билдирмасликка уринди. Албатта ҳар қандай бегона юртга келиб қолган киши бундай вазиятга тушиб қолса, ҳамманинг синчков кузатувиға сабаб бўлиши тайин. Унинг бу ерда ўтказган дастлабки кунлари айнан шундай синчков кузатувлар, ва синовчан саволлар остида ўтди. Бу савол ва кузатувларнинг айримлари шубҳасиз ғаразли ниятлар туфайли бўлганлиги ҳам аниқ. Унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир эътиборсиз гапи албатта пинҳоний миш-мишларға сабаб бўлар, баъзан мақталар, ёки танқид қилинарди.

У келгандан сўнг бир ҳафта ўтгач, дастлабки нохуш ҳол юз берди. Ҳар куни табриклашға келувчи юзлаб ташрифчилар орасидан ундан қачон у инглиз ва рус элчихоналарига ташриф буюрмакчилигини сўрайдиганлар ҳам топилиб қолди.

Бу саволға у ужмалроқ жавоб бергач, бу савол табора кўпроқ такрорлана бошлади ва Шустернинг бу жавоби оммавийлашиб, бозорларда қизғин баҳсларға сабаб бўла бошлади: Америкалик янги бош хазиначи хорижий элчихоналарға дўстона ташриф буюриши лозими, йўқми? Хорижий элчихоналар эса, ўзларини камситилган ҳисоблаб, Шустерни калондимоғликда айиблай бошлашди, натижада вазият янада кескинлашди.

Шустернинг Персияға келишиға асосийсабабчи бўлган Фозил бундай дипломатик нохушликлардан айниқса кўпроқ ташвишға тушиб қолди. Чунки буларнинг барчаси умумий ишға анча халал бериши мумкин эди. У мендан масалани ойдинлаштиришға ёрдам беришимни сўради.

Шундай қилиб, ҳамюртим қароргоҳиға, Шустер ҳузуриға ташриф буюрдим. Оқ тошдан қўрилган, ўттизта хонанинг ярми шарқона, ярми оврўпача жиҳозланган, гиламлар ва санъат асарлари билан безатилган Шустернинг маҳкамаси ингичка устунли айвонлари ҳовуз сувларида акс этиб турган Отабек саройида жойлашган эди. Сарой атрофида улкан боғ булиб, боғ оралаб ариқ тўла сув оқиб турар, соя-салқин бу боғ ҳақиқий форс жаннати ҳисобланиб, чигирткаларнинг чириллашигина шаҳар шовқинин босиб турарди. Техрондаги энг гузал масканлардан бири бўлган бу боғ ва бино илгари собиқ бош вазирға тегишли бўлиб, кейинчалик ашаддий конституция тарафдорларидан бири бўлган бой бир савдогар томонидан сотиб олинган ва у илтифот юзасидан уни америкаликлар ихтиёриға берган эди.

Шустер мени ҳовлида кутиб олди. Бу гал чарчоқларидан ўзига келиб олган Шустер кўзимға анча ёшроқ кўринди. У ўттиз тўрт ёшға кирган бўлса-да, ҳали навқирон йигитдек кўринарди. Мен эса, Вашингтон бу ерға ҳазрат пасторға ўхшайдиган тақир бош бир қарияни юборган бўлса керак деб ўйлагандим.

-Мен сиз билан элчихоналар масаласидаги нохуш вазият ҳақида гаплашгани келдим.

-Ана холос, сиз ҳам шу масаладами?-сўради ў, бироз саросимага тушиб.

У бу масалага жуда қизиқаётгандек, мени эътибор билан тинглашга тутинди.

-Сиз бу масала халқаро жанжалга сабаб бўлиши мумкинлигини ўйлаяпсизми-йўқми, билмайман. Бироқ, ҳозир биз турли фитналар диёрида яшаётганимизни унитмасангиз,-дедим гапни пўст калласидан бошлаб.

-Мен ҳеч қандай фитналарга аралашмоқчи эмасман.

У кулиб қўйди ва бирдан ўз лавозимга хос жиддий тус олиб гапида давом этди:

-Жаноб Лессаж, гап бу ерда халқаро жанжал ҳақида эмас, оддий инсоний ахлоқ қоидалари ҳақида кетаяпти. Бу лавозимни ўз зиммамга олишдан олдин бу мамлакатга келган барча хорижий экспертлар ҳақида роса сўраб-суриштирдим. Уларнинг кўпчилиги тажрибали ва қатъиятли кишилар эдилар. Бироқ, уларнинг барчаси бу ерга келиб, зиғирча ҳам муваффақият қозона олмадилар. Хўш, нима учун шундай бўлганини биласизми? Чунки уларнинг барчаси ғализ ниятли кишиларнинг тўрларига илиниб қолгандилар ва бугун шу тўрга мени ҳам илинтирмоқчилар. Мен Персия Парламенти томонидан бош хазиначи қилиб тайинландим. Демак, мен шоҳ ёки ҳукумат аъзолари ҳузурига келганлигимни маълум қилиб, ташриф буюрсам, буни мен ўзимнинг инсонийлик бурчим деб ҳисоблайман. Мен ҳам америкаликман, демак, бемалол Америка элчихонасига бориб, жаноб Русселни кўриб келишим мумкин. Бироқ, нега мени рус, инглиз, Белгия ёки Австрия элчихоналарига дўстона ташриф буюришимга мажбур қилишмоқчи? Буни ҳозир сизга тушунтириб бераман. Чунки улар ҳаммага, бутун дунёга, ҳатто форсларга ёрдам қўлини чўзаётган биздек америкаликларга ҳам, турли тазйиқларга қарамасдан менинг зиммамга бу оғир вазифани юклаган Парламентга ҳам, Морган Шустер оддий бир хорижий, қандайдир бир франги эканлигини эслатиб қўймоқчилар. Бу ерга келган биринчи кунимданоқ хорижий ваколат-хоналардан менга таклифлар ёмғирдек ёғилди. Дипломатлар жуда нозик таъб, меҳмондўст ва яхши тарбия олган одамлар эканлигини яхши тушунаман. Улар мен тушунадиган тилларда гаплашадилар, мен севадиган ўйинларга қизиқадилар. Мен бу ерда албатта карта ўйинларига, чой ичишларга, тинимсиз мусобақаларга, от миниб сайр қилишларга, ниқобли балларга иштирок этиб, ўзимни бахтли яшаяпман деб ўйлашим мумкин. Уч йилдан кейин эса, уйимга қувноқ, соғлом ва қуёшдан қорайган ҳолда, бой-бадавлат бўлиб қайтиб кетишим ҳам мумкин. Бироқ, мен бу ерга фақат шу учун келдимми, жаноб Лессаж?!

У салкам қичқириб гапира бошлади. Қандайдир қўл, эҳтимол хотининикидир, секингина келиб, меҳмонхона эшигини ёпиб кетди. У буни сезмади ҳам ва гапида давом этди:

-Мен бу ерга аниқ бир вазифа билан, Персия молия тизимини замонавийлаштириш учун келдим. Бу ерга форсийларнинг амеркалик муассасаларга,

одамларимизга, яхши ниятларимизга бўлган ишончларини оқлаш ниятида келдим. Форсийларни бу ниятимга ишончсизлик билан қарашга ўргатаётган кишиларга ҳам соф виждонли эканлигимни кўрсатиб қўймоқчиман. Мен христиан миллати вакилиман, жаноб Лессаж, бу мен учун жуда аҳамиятли гап. Лекин, бугун форсийлар христиан миллатига мансуб миллатлар ҳақида қандай тасаввурга эгалар? Ўзларини чинаккам христианлар деб ҳисобловчи инглизлар уларнинг нефт захираларини ўзлариники қилиб олишганку?! Ҳақиқий христиан ҳисобланмиш руслар эса, турли беҳаё қонунлар чиқариб, бу ерда форсларни ўз хоҳиш- иродасига бўйсундиришга уринаётганлиги ёлғонми? Бу ерга келиб ўрнашиб олган христианлар аслида кимлар ўзи? Улар фирибгарлар, сурбетлар, динидан қайтганлар ва казаклардан иборат десам муболаға бўлмас! Хўш, шундай экан, ҳозир форсийлар биз ҳақимизда, америкаликлар ҳақида қандай фикрда деб ўйлайсиз? Биз улар билан қандай дунёда бирга яшамокчимиз? Уларга бизнинг қулларимиз ёки душманларимиз бўлишни таклиф қилишимиз керакми? Наҳотки улар бизга тенг кела оладиган шериклар бўла олмайдилар? Бахтимизга улар ичида бизга ишонадиган кишилар анча бор. Бироқ улар оврўпаликларни иблисларга чиқариб қўяётган минглаб одамларини қачонгача оғзига уриб юришади? Персиянинг келажаги қандай бўлади? Бу бизнинг бу ердаги ҳулқимизга, уларга нисбатан муносабатларимизга, уларга кўрсатаётган ўрнагимизга боғлиқ. Баскервилнинг ўлими кўпчилик хорижийларга ҳасислик қилмасликни ўргатиб қўйди. Мен уни жуда ҳурмат қиламан, лекин сизни ишонтириб айтаманки, мен у сингари ўлиб кетишни хоҳлайман. Мен оддийгина, виждонли инсон бўлишни истайман. Персияга эса, худди Америка компаниясига хизмат қилгандек, сидқидилдан хизмат қилмоқчиман. Менинг ниятим бу юртни талон-тарож қилиш эмас, балки гуллаб- яшнашига хизмат қилишдир. Мен форс бошқарув органларини ҳурмат қиламан, уларга соф виждоним билан хизмат қиламан, лекин буларнинг барчасини тиз чўкмасдан, уларга таъзим бажо келтирмасдан бажармоқчиман.

Кўзларимга болаларча севинч ёшлари тўлди. Шустер гапидан тўхтади, менга синовчан ва ажабланиб тикилди.

-Агар гапириш оҳангим, сўзларим сизга қаттиқ теккан бўлса, мени мазур тутинг.

Мен ўрнимдан туриб, унинг қўлларни маҳкам сиқиб учун қўлимни узатдим.

-Йўқ, мени хафа қилмадингиз, жаноб Шустер, мени бироз тўлқинлантириб юбордингиз холос. Мен гапларингизни форс дўстларимга етказаман. Улар ҳам мендан камроқ тўлқинланмасалар керак.

Шустер ҳузуридан чиқиб, Баҳористонга югурдим. У ердан Фозилни топиб олишимга ишонардим. Уни узоқдан кўришим билан қичқирдим:

-Фозил мен яна бир мўъжиза кўрдим!

13 июнда форс Парламенти Морган Шустерга бир овоздан мамлакатнинг молиявий ахволини қайта тиклаш вазифасини топширди. Шу кундан бошлаб у вазирлар кенгашининг мажлисларида қатнашиш ваколатини ҳам олди.

Бу орада бозор аҳли ва ҳукумат идораларини янги бир миш-миш ташвишга солиб қўйди. Аллақандай ғаламис Морган Шустер форс диний мазҳабларидан бирининг аъзоси эмиш деган миш-миш тарқатди. Бу миш-миш бемаъни туюлса-да, уни тарқатувчилар пашшадан фил ясаб, миш-мишни ҳақиқат дея шишириб талқин қила бошладилар. Бугун- эрта барча америкаликлар халойиқ кўзи олдида шубҳали кишилар бўлиб кўриниши лозим эди. Бу масалани ойдинлаштириш учун яна бош хазиначининг олдига равона бўлдим. Биринчи учрашувимизданок у билан ўртамизда илиқ, самимий муносабатлар ўрнатилган эди. У мени оддийгина Бен деб атар, мен эса уни Морган деб чақирардим. Унга масалаларнинг моҳиятини баён қилдим.

-Айтишларича сенинг хизматчиларинг орасида бабийлар, ёки баҳойлар бор эмиш. Буни менга Фозил гапириб берди. Баҳойлар яқинда Кўшма Штатларда ўзларининг энг фаол ташкилотини тузган эмиш. Бу ердаги америкалик вакилларнинг барчаси баҳойлар эмишлар ва улар мамлакат молия тизимини ишга тушуриш баҳонасида бу ерга ўз тарафдорларининг сонини кўпайтириш учун келганмишлар.

Морган бир лаҳза уйга чумиб қолди.

-Мен бу саволингнинг энг муҳим бир қисмига жавоб бермоқчиман. Йўқ, мен бу ерга кимгадир ақл ўргатиш ёки динини ўзгартириш учун эмас, энг зарур иш-форсийларнинг молия тизимини ислоҳ қилгани келганман. Ахборотинг учун кўшиб қўй, мен баҳойи эмасман албатта. Бундай мазҳаб борлиги ҳақида эса, бу ерга келишимдан олдин профессор Бровннинг китобидан ўқиб билгандим. Бундан ташқари бабийлар киму, баҳойлар ким эканлигини ҳам аниқ фарқлай олмайман. Идоримдаги ўн бешга яқин хизматчилар ҳақида гап кетадиган бўлса, ҳамма билади-ки, улар бу ерга мен келишимдан олдин келишган. Мен уларнинг ишидан қаноатланаяпман, бу масаланинг энг муҳим жиҳати. Қолаверса, ўз хизматчиларим ҳақида, уларнинг диний эътиқодлари, ёки галстукларининг рангига кўра хулоса чиқаришга одатланмаганман.

-Фикрингга кўшиламан. Мен ҳам худди шундай фикрдаман. Бироқ, биз Персиядамиз. Бизнинг дунёқарашларимиз уларникидан фарқланишини тушун. Мен ҳозиргина янги молия вазирига учрашиб келдим. Унинг фикрича, бухтончиларнинг оғзини юмиш учун хизматчилардан энг курса бир нечасини орқага қайтариб юбориш керак.

-Молия вазири ҳам бу гапга ишонаяптими?

-У сендан кўра кўпроқ қизиқяпти. У бу соҳадаги ишлар жойидан жилмай қолишидан кўрқаяпти. У сенинг хузурига қилган бугунги ташрифим натижаларини кутаяпти.

-Сенинг бу хайрли ишингни кечиктирмоқчи эмасман. Унга менинг номидан бирорта хизматчимни қайтариб юбормоқчи эмаслигимни ва бу менинг қатъий фикрим эканлигини бориб айтақол.

У ўрнидан турди. Мен уни фикридан қайтаришга уриндим:

-Морган, бу жавобинг уни қаноатлантиришга ишончим комил эмас!

-Хўш, яна деяй? Бўлмаса, менинг номимдан унга «Жаноб молия вазири, агар боғбонларнинг эътиқодини аниқлашдан бошқа ишингиз бўлмаса, Морган сизга вақтингизни бекор кеткизмаслигингиз учун сизга аҳамиятли энг муҳим ҳужжатларни жўнатиши мумкин»деб айт.

Албатта Морганнинг бу гапларини молия вазирга бориб айтмадим. Бироқ, биринчи имконият туғилиши биланоқ, унга бу гапларни сўзма-сўз етказишимга ишончим комил. Чунки, ҳамма гап очиқ-ойдин айтилса, бу ишнинг ривожига ижобий таъсир қилиши аниқ.

Кунлардан бир кун Ширин бу масалада ўз фикрини баён қилиб қолди.

-Шустер бу ерга келганидан бери жамиятимиз анча тозаланиб қолгандек. Илгари бирор бир мураккаб вазият вужудга келиб қолса, ундан кутилиш учун асрлар керакдек туюларди. Бу одам пайдо бўлди-ю, мўъжиза содир бўлди, қуриб қолган дарахтлар ҳам барг ёза бошлади. Бу одам менга юртимиз одамларига бўлган ишончимни қайтариб берди. У одамларга одамдек муомила қилишни ўргатапти. У бухтонларни, шубҳаларин тан олмаслиги билан одамларда инсонийлик қадриятларини қайта шакллантираяпти. Бизнинг оиламиздаги кекса аёллар унинг ҳаққига дуо қилаётганлигини биласизми?

ҚИРҚ ОЛТИНЧИ БОБ

1911 йилда бутун Персия мана шу «ғайратли америкалик» ни шарафларди, десам муболаға бўлмас. У ўзини барча нарсага маъсул сезар, обру-эътибори кун сайин ошиб борарди. Газеталар унинг ҳар-бир янги қадамини кўтаринки руҳда мақташар, баъзан унинг ўзи газета муҳаррирларини йиғиб, уларга ўз лойиҳалари ҳақида гапириб берар, ўз навбатида улардан айрим нозик масалаларни ойдинлаштиришда маслаҳат сўрарди.

Энг муҳими шунда эдики, унинг зиммасига юкланган мураккаб вазифалар аста-секинлик билан ижобий натижаларга олиб келаётганди. Солиқ тизимини қайта тузишдан олдин Шустер давлат бюджетини изга тушириб олди. Бу масала ҳар қандай ўғирлик ва талон-тарожларнинг олдини олиш йўли билан оддийгина ҳал қилинди. У бу вазифага тайинланишидан олдин кўплаб амалдорлар, шахзодалар, вазирлар ёки мансабдор шахслар давлат хазинасига ҳисобсиз равишда ўз талабларни жўнатишар, хазина хизматчилари эса, ўз мансабларидан, ёки ҳаётларидан айрилиб қолмаслик учун бу талабларни бажаришга мажбур эдилар. Морган бош хазиначи

бўлиб тайинланиши биланок, бундай ғайри-қонуний харажатларга чек қўйилди. Яқингинада содир бўлган бир воқеа, унинг обрў-эътиборини айниқса ошириб юборди. 17 октябрда ўтказилган вазирлар кенгашида Шустердан илтифотли оҳангда Техрон ҳарбий қисмларга мояна тўлаш учун 42 минг туман миқдорда пул талаб қилинди.

-Акс ҳолда қўшинлар орасида исён кўтарилиши мумкин ва бунинг маъсулияти бош хазиначининг зиммасида! –деди Амири-Аъзам, яъни ҳарбий вазир, кенгашда сўзга чиқиб.

Шустер совуққонлик билан жавоб берди:

-Жаноб ҳарбий вазир бундан ўн кун олдин шунча миқдордаги маблағни олган эди. Уни нимага сарфлади?

-Мен уни кечиктирилган мояналарни бир қисмини тўлаш учун ишлатдим. Аскарларнинг оилалари оч қолишаяпти, зобитлар қарзга ботиб кетган, вазият ҳаддан ташқани оғир!

-Жаноб вазирнинг олинган маблағнинг барчаси сарфланганлигига ишончи комилми?

-Ҳатто бир чақа ҳам қолмади!

Шунда Шустер чўнтагидан маълумотлар майдалаб ёзилган кичик ён дафтарчасини чиқариб, атайлаб синчиклаб ўқиди ва Амири- Аъзамга мурожаат қилди:

-Бундан ўн кун илгари давлат хазинасидан берилган барча маблағлар жаноб вазирнинг шахсий ҳисобига бориб тушган ва ундан бир туман ҳам сарф қилинмаган. Менда бу пулни қабул қилиб олган хазиначининг исми ва у олган пул миқдори ҳам ёзиб қўйилган.

Амири - Аъзам баҳайбат, семиз гавдасини базўр кўтариб ўрнидан турди. У қўлларини кўкраклари устига қўйиб, ҳамкасбларига қаҳрли нигоҳ ташлади:

-Менинг виждоним пок эканлигига шубҳа билдирмоқчимисизлар?

Унга ҳеч ким миқ этиб жавоб беришга журъат қилмади. У залга виқорли назар ташлаб, гапида давом этди:

-Қасам ичиб айтаман-ки, шунча миқдордаги пул менинг ҳисобимга келиб тушганлигидан беҳабарман.

Бу сафар бу гапга шубҳа билдирувчилар топилди ва ҳарбий вазирликнинг хазиначисини бу ерга чақириб келишга қарор қилинди. Шунда Шустер барча кенгаш аъзоларидан зални тарк этмасликни илтимос қилди.

Хазиначи кенгашга етиб келганлиги ҳақидаги хабар келиши биланок, ҳарбий вазир уни қаршилашга югурди. Ташқарида учрашиб, бир лаҳза шивир-кучир қилишганларидан сўнг, Амири- Аъзам анойи қиёфада кулимсираганича ҳамкасблари олдига кириб келди.

-Бу лаънати хазиначи менинг бўйруғимни яхши тушунмабди. У ҳали ҳам қўшинларга моёна тарқатмабди. Тушунмовчилик рўй берибди.

Можора қийинчилик билан бартараф қилинди, бироқ шу кундан бошлаб давлатнинг мансабдор шахслари асрлар бўйи давом этиб келаётган хазинани талон-тарож қилишга бошқа журъат қила олмайдиган бўлдилар. Албатта бундан норози амалдорлар ҳам топиларди, бироқ улар буй синишга мажбур эдилар, чунки уларнинг кўпчилиги, ҳатто ҳукумат аъзолари ҳам, барча хизматчилар, аскарлар, ҳам худди хориж ва форс дипломатлари каби тарихда биринчи маротаба ўз вақтида моёналарини оладиган бўлгандилар. Ҳатто халқаро савдо идораларида ҳам Шустер яратаётган мўъжизаларга ишона бошладилар. Жумладан, лондонлик банкирлар, ака-ука Селигманлар ҳеч қандай қўшимча шартлар қўймасдан, Персияга тўрт миллион ливр сетрлинг қарз беришга рози бўлди. Илгарилар бундай халқаро қарзлар одатда қарз олувчи томонининг манфаатларини анча чеклаган ҳолдагина бериларди. Бу сафар эса, Персияга берилган бу қарз божхона ва бошқа тўловлардан бутунлай ҳоли ҳолда, худди тўлов кудратига эга бўлган, ишончли, қудратли мижозга берилгандек амалга оширилди. Бу муҳим ғалаба эди. Персияни тиз чўктиришни истаётган мамлакатлар эса, бу қарзни бердирмасликнинг турли чораларини кўра бошладилар. Июл ойида собиқ шоҳнинг икки укаси ва бир тўда ёлланма аскарлари давлат тўнтаришини амалга ошириш учун Персия томон келаётганлиги маълум бўлди.

Аслида рус ҳукумати берган ваколатга кўра шоҳ Одессадаги махсус қўриқланаётган қароргоҳдан чиқмаслиги, Персияга қайтиб келиш учун рухсат берилмаслиги лозим эди. Бу ҳақда тезда Сенкт Питербургга маълум қилинди. Питербурглик ҳукумат раҳбарлари эса, собиқ шоҳ уларни огоҳ қилмасдан, сохта паспорт билан йўлга чиққанлигини, ҳарбий аслоҳаларни минерал сув дея, яширинча қутиларга жойлаб олиб ўтганлигини ва унинг бу исёнкорона ҳатти-ҳаракатлари учун рус ҳукумати барча маъсулиятни ўзидан соқит қилишлигини билдирди. Шундай қилиб, собиқ шоҳ Одессадаги ўз қараргоҳидан чиқиб, Украина тарафдан Персияга томон бир неча минг мил йўл босиб ўтди ва бу қуроли интервенция рус подшосининг, армиясининг, махфий полициясининг сурбетларча аралашувисиз руй бериши амири маҳол эди.

. Албатта бунга қўшимча далил келтириб ўтиришнинг ўзи кулгили эди. Россия ёш Персия демократиясини ҳар томонлама қисиб қўйиш, унинг ҳалокатини тезлатувчи чоралар излашда давом этарди. Парламент Шустердан бундай интервенциянинг олдини олиш учун ҳорижий кредитлар олишни талаб қиларди. Бироқ бу сафар Шустер улар билан баҳслашиб ўтирмади. Бунинг ўрнига у бир неча кун ичида энг яхши жиҳозланган, етарли ўқ-дори билан таъминланган ҳарбий қисмни оёққа турғазди. Унинг тавсияси билан бу ҳарбий қисмга жанговор зобит Иброҳимхон қумондон қилиб тайинланди ва у уч ой ичида собиқ шоҳ армиясини нафақат енгди, балки чегаранинг нари томонига улоқтириб ташлашга ҳам муваффақ бўлди.

Бутун дунё мамлакатларининг давлат маҳкамаларида Персия замонавий мамлакатга айланармикин дея бош қотиришарди. Одатда бундай янгилашишга кўплаб йиллар давомида эришилади. Техрондаги ва хориждаги кўплаб кузатувчиларнинг фикрига фақат мўъжизакор Шустергина буни тезроқамалга ошириши мумкин эди. Энди унинг обрў-эътибори бош хазиначи даражасидан анча ошиб кетганди. Айнан у Парламентни собиқ шоҳни қонундан ташқаридаги шахс дея қарор чиқартиришга ва шоҳ ва унинг укаларини тутган кишиларга кўп миқдорда мукофат берилиши ҳақида эълон чиқартиришга эришди. Айнан мана шу қарор собиқ шоҳни аҳоли иззат-хурматидан маҳрум бўлишини тезлатди.

Бироқ, буларнинг барчаси рус подшосининг қабих ниятларидан қайтара олмади. Энди у Персияда Шустернинг тагига сув қўймасдан ўз ниятларига эриша олмаслигини яхши тушуниб етган. Уни бу мамлакатдан жўнаб кетишга мажбур қилиш керак! Бунинг учун мажоро, жуда ҳам катта мажоро уюштириш лозим! Бу мажорони ташкил қилиш ва амалга ошириш бир пайтлар Табризда консул бўлиб ишлаган, эндиликда Техронда бош элчи вазифасида ишлаётган Похитанов зиммасига юкланди.

Ҳар қандай вазифани амалга ошириш баъзан уят-андишани йиғиштириб қўйишни, вазиятга кўра тинмасдан баҳоналар топишни, баъзан кимлар биландир тил бириктиришни, барча ҳатти-ҳаракатларни уддабуронлик билан ташкил қилишни талаб қилади.

Форс Парламенти исёнда иштирок этган собиқ шоҳнинг икки ака-укаларининг мол-мулкини давлат ҳисобига мусодора қилишга қарор қилди. Бу вазифани амалга оширишни ҳам иши бошидан ошиб-тошиб ётган, ҳар қандай ишни қойил мақом қилиб уддасидан чиқаётган Шустер зиммасига юкланди. У бу вазифани расман ва қонуний бажаришга бел боғлади. Гап шоҳ оиласига тегишли, Отабек саройи ёнида жойлашган, “Салтанат кўёши” деб ном олган шахзода қасрини мусодара қилиш ҳақида борарди. Шустер бу ишни амалга ошириш учун расмий рухсатномалари бўлган бир гуруҳ хизматчиларни ва жандаримларни жўнатди. Улар қасрга боришиб, рус элчихонаси зобитлари бошчилигидаги бир гуруҳ казакларга дуч келишди. Улар қасрга киришга рухсат беришмай, бу ердан тезроқ жўнаб кетишни талаб қилишди.

Шустер бу мажорани эшитиб, ўз ёрдамчиларидан бирини рус элчихонасига жўнатишга шошилди. У Похитанов томонидан қабул қилиниб, таҳдидона айтилган қўйидаги тушунтиришни олди: “Салтанат кўёши”нинг эгаси, шахзоданинг онаси малика рус подшосига хат ёзиб, уларни ўз ҳимоясига олишни илтимос қилган ва бу илтимос инобатга олинган. Эндиликда улар рус подшоси паноҳида ва уларнинг ҳаётлари ва мол-мулки даҳлсиздир.”

Шустер ўз қулоқларига ишонмади. Наҳотки Персияда яшаётган хорижийлар жиноий ҳаракатлари учун ҳукумат қонунлари олдида жавоб бермасалар! Наҳотки форсий вазирни ўлдирган қотил рус подшоси ҳимоясида бўлганлиги учун

жавобгарликка тортилмаса? Ахир, бу барча мамлакатларда тан олинган умуминсоний қоидаку! Агар бу қоидага риоя қилинмаса, эрта-индин барча жиноятчи форслар ўз мол-мулкларини, ҳаётларини хорижий ҳукмдорлар паноҳига ўтказиб, мамлакатда жорий қилинган барча қонунларни оёқ ости қилишадику! Ахир уларнинг бу ғайри қонуний ҳатти-ҳаракати ғирт бемаъниликку!

Бироқ, Шустер бундай бемаъни тўсиқларни тан олишни истамади. У жандаримларга қасрга бориб, зўровонликка йўл қўймасдан, бироқ қатъият билан мусодарани амалга оширишни буюрди. Бу сафар Похинатов негадир қаршилик кўрсатмади. Чунки у зарур сиёсий мажороли вазиятга замин ҳозирлаб, ўз вазифасини бажарган эди.

Тез орада бу фитна ўз натижасини кўрсата бошлади. Санкт-Петербургда эълон қилинган боёнатда Персия ҳукуматининг бу сай - ҳаракати Русияга қилинган тажовуз, подшоҳ ва малика шаънига қилинган ҳақорат деб баҳоланди ва Техрон ҳукуматидан зудлик билан расмий жавоб талаб қилинди. Боши қотган Персия бош вазири маслаҳат сўраб, Британия ҳукуматига мурожаат қилди.

“Foreign Office» - Британия ташқи ишлар вазирлиги ўз жавобида рус подшоси ҳазил қилмаётганлигини, у Персияга ташлаш учун Бокуда ҳарбий қўшинлар жамлаётганлигини, ҳар эҳтимолга қарши ултиматумни қабул қилиш лозимлигини маълум қилди.

Шундай қилиб, 1911 йилнинг 24 ноябрда Персия ташқи ишлар вазири юрагини ҳовучлаб рус элчихонасига ташриф буюришга мажбур бўлди ва итоаткорона руҳда элчининг қўлини сиқиб, узрини баён қилди:

-Жаноби олийлари, менинг ҳукуматим менга рус элчихонаси вакилларига қилинган дилсийҳлик учун сизга таассуф билдиришликни топширди.

Рус элчиси унга узатилан қўлни ҳамон қўйиб юбормай, унга таънаомуз тикилиб жавоб қилди:

-Сизнинг узрингиз биз йўллаган биринчи ултиматумга жавоб сифатида қабул қилинди. Бироқ мен сизга Санкт - Питербургда иккинчи бир ултиматум тайёрланаётганлигини маълум қилишга маъсулман. Мен уни олишим биланоқ сизга етказишга уринаман.

Ваъда бажарилди. Орадан беш кун ўтгач, 29 ноябр пешинга яқин дипломатлар Персия ташқи ишлар вазирлигига рус ҳукуматининг иккинчи ултиматумини топширди ва оғзаки равишда бу ултиматум Лондон ҳукуматининг розилиги билан ёзилганлигини, унга жавоб қирқ саккиз соат давомида берилиши лозимлигини қистириб қўйди.

Ултиматум икки банддан иборат эди:

Биринчиси: зудлик билан Морган Шустерни мамлакатдан чиқариб юбориш:

Иккинчиси: бундан кейин олдиндан Рус ва Британия элчихоналарининг розилигини олмасдан, мамлакатга ҳеч қачон хорижий экспертларни олиб келмаслик.

Парламент мажлисида етмиш беш ноиб хавотирли сукунатда бош вазирни кутарди. Уларнинг кўпчилиги саллада, кимлардир хождўппи, ёки оддий қалпоқ кийиб олганлар. Энг жанговор қисм- «Одам ота фарзандлари» жамияти аъзолари эса, оврупча кийимларда эдилар. Соат ўн бирларда бош вазир худди жаллод тўнкасига бораётгандек мажлис минбарга кўтарилди. У ташвишли овозда ултиматум матнини ўқиди, Лондоннинг рус подшосига ён босаётганлигини қоралаб, ўз ҳукуматининг қарорини эълон қилди. Қарорда қаршилиқ қилмасдан ултиматум шартларини бажариш, Шустерни мамлакатдан чиқариб юбориш, бир сўз билан айтганда уларнинг этиклари остида эзилиб кетмасдан, қайтадан буюк давлатлар ҳомийлигини қабул қилиш баён қилинган эди.

Персия бошига бундан ҳам ёмон кунлар тушушини олдини олмоқ учун бош вазир ўзига махсус ваколатлари беришликни талаб қилиб, ултиматум муддати тугашига бир соат қолганини, баҳслашиб ўтиришга вақт йўқлигини маълум қилди. У бу гапларни айтар экан, ҳеч ким киришга журъат қилмайдиган бу мажлисга чақирилмаса ҳам келиб, меҳмонлар учун қўйилган курсида талтайиб ўтирган рус элчиси Похитановга тинмасдан қараб қўярди.

Бош вазир жойига ўтирганида ҳар сафаргидек ҳеч ким уни олқишламади, ҳеч қандай ҳитоблар ҳам эштилмади. Мажлис залига эзиб юборадиган, нафасни қисиб юборадиган оғир сукунат чўкди.

Кейин минбарга пайғамбар авлодидан бўлган, Шустерни доим қўллаб-қувватлаб келган бир ноиб чиқди. Унинг нутқи жуда қисқа бўлди.

-Озодлигимиз, мустақиллигимизга бу тарзда тазйиқ қилиниши худонинг хоҳиши бўлса керак. Бироқ, озодлик ҳақида ўйлашни ҳеч қачон унутмаслигимиз керак.

Залга яна оғир сукунат чуқди. Яна кимдир сўзга чиқиб, ўша маънода гапириб, сўзни қисқа қилди. Жаноб Похитанов намоишкорона соатига қараб қўйди. Бош вазир ҳам ўз навбатида занжирли юмалоқ чўнтак соатини чиқариб, кўзларига яқинлаштирди. Соат йигирмата кам ўн икки бўлаётганди. У ҳассасини учини ерга таппилатиб ўрганича ўзини босишга уринар, ноиблардан ўз таклифини овозга қўйишни талаб қиларди. Турли баҳоналар билан тўрт ноиб мажлисдан чиқиб кетди. Қолган етмиш икки ноиб баробарига қарши овоз бердилар.

-Рус подшосининг ултиматуми қабул қилинмасин! Шустер мамлакатдан чиқариб юборилмасин! Ҳукумат қарори рад қилинсин!

Бош вазир бу хитобларни эшитиб, ўзини вазифасидан озод қилингандек ҳис қилди ва ўз кабинети аъзолари ҳамроҳлигида Парламент мажлисини тарк этди. Похитанов ҳам ўрнидан тўрди. У Санкт-Петербургга жўнатиши лозим бўлган телеграмма матнини аллақачон тайёрлаб қўйганди.

Катта эшикнинг таққиллаб ёқиши залда узоқ вақт акс садо бериб турди. Залда энг содиқ ноиблар қолдилар. Улар ғалаба қилди, бироқ ҳеч кимда бу ғалабани олқишлаш истаги йўқ эди. Ҳокимият уларнинг қўлида. Мамлакатнинг, ёш

конституциянинг тақдири уларга боғлиқ. Нима қилишликни, қандай йўл тутишликни ҳеч ким билмасди.

Одатдан ташқари ўтаётган, ҳаммани лол қолдириб тартибсиз ўтаётган бу мажлис кимларнингдир назарида болаларча ўйинга ўхшаб кетарди. Аҳён-аҳёнда кимдир умидли бир фикр айтиб қолар, лекин тез орада бу фикр ҳам беъмани топилиб, рад қилинарди.

-Қўшма Штатларидан ҳарбий ёрдам сўрасакчи?

-Улар русларнинг дўстлари ахир, улар ҳеч қачон ҳарбий ёрдам бермайдилар. Президент Рузвелет рус подшосини японлар билан яраштирганлигини унутиб қўйдингизми?

-Ахир Шустер бу ердаку, наҳотки унга ёрдам беришни истамасалар?

-Шустер бу ердагина машҳур одам. Қўшма Штатларда унинг номини ҳам билмасалар керак. Америка раҳбарлари Сенкт -Питербург ва Лондан билан боғлиқ бўлган бу мажорага аралашмайдилар.

-Агар уларга мамлакатимизда темир йўл қурилишини таклиф қилсакчи? Эҳтимол бу иш уларни бу ерга келиб, бизга ёрдам беришларига туртки берар?

-Эҳтимол. Бироқ улар бу ерга олти ойдан кейин келишлари мумкин. Руслар эса, бу ерга бир ҳафтадан кейин кириб келишади.

-Туркларчи? Немисларчи? Ёки японларчи? Улар русларни Манжурияда тазрини бериб қўйишгандику?

Бу сўзларни ёш Кирмонлик ноиб худди японлар унга Персия тахтини олиб бераётгандек қизишиб айтаётганида, Фозил унинг гапини бўлди:

-Эътиборингизга шуни маълум қиламанки, биз ҳатто исфахонликларни ёрдамга чақиришга ҳам улгурмаймиз. Агар биз жангга киришсак, бу жанг фақат Техронда юз беради ва бу ерда жойлашган ҳарбий қисмларгина иштирок этиши мумкин. Айнан шундай воқеа бундан уч йил илгари Табризда юз берганди. Бу сафар биз мингтача казак билан эмас, эллик минглик рус ҳарбий қисмларига қарши жангга киришимизга тўғри келади. Сизларга айтишим жоизки, агар биз жангга киришсак, ғалабага зиғирча ҳам умид қилмасдан киришишимиз лозим бўлади.

Фозилнинг умидсиз бу гаплари барчани қизгин норозилигига сабаб бўлди. Табриз қаҳрамонларидан бири, «Одам ато фарзандлари» жамиятининг кўзга кўринган арабобининг бу фикри вазият ниҳоятда оғир эканлигини билдирарди. Қаршилиқ қилишдан қайтармоқ,бу ниҳоятда ачинарли ҳол. Бироқ бу фикрни Фозил илгари сураётган эди.

Юрагида озодлик, эркинлик олови сўнмаётган бошқа ноиблар бошқача фикрда эдилар.

-Агар биз мағлубият учун жангга киришсак ҳам, бу келажагимизни сақлаб қолиш учун охирги жангимиз бўлади. Персия ҳозиргача Имом Ҳусайн хотирасини муқаддас сақлаб келди. Ахир у ҳам мағлубиятга учрашини билиб жангга кириб шаҳид кетмагандими? У мағлубиятга учради, енгилди, ўлдирилди. Биз унинг

хотирасини худди шунинг учун муқаддас сақламаймизку?! Персия бунга ишониш учун қон тўкишга мухтож. Биз худди Имом Хусайннинг ҳамфикрлари каби етмиш икки кишимиз. Агар биз шаҳид кетсак, Парламент биноти муқаддас саждагоҳга айланади, демократия Шарқ тупроғига яна бир неча асрларга кўмиб ташланади.

Ноибларнинг барчаси ўлимга тайёр эканлигини билдирдилар. Бироқ улар тирик қолдилар. Йўқ, бунга уларнинг ожизликлари, ёки сотқинликлари сабаб бўлмади. Аксинча, улар шаҳарни ҳимоя қилиш чора тадбирларини кўрдилар. Худди Табриздагидек фидоийлар, айниқса «Одам ато фарзандлари» ҳар томондан оқиб кела бошлади. Бироқ, буларнинг барчаси беҳуда эди. Персиянинг шимолини эгаллаган рус аскарлари энди пойтахт сари бостириб келарди. Уларнинг сай-ҳаракатларини қалин ёққан қоргина бироз секинлаштирарди.

24 декабрда истефога чиққан бош вазир ҳарбий куч ёрдамида яна ҳокимият тепасига чиқиб олишга эришди. Казаклар, бахтиёрийлар қабиласи кўшинлари, армия ва жандармларнинг катта бир қисми унга бу ишда катта ёрдам берди. Парламент тарқатилган деб эълон қилинди. Кўплаб ноиблар қамоққа олинди. Энг фаол ноиблар сурғунга ҳукм қилинди. Рўйхат бошида албатта Фозил турарди.

Янги ҳукуматнинг биринчи ҳаракати Русия ҳукуматининг ултиматумини расмий равишда тан олишдан бошланади. Морган Шустерга хушмуомила оҳангда хат ёзилиб, у зиммасига юкланган бош хазиначилик вазифасидан озод этилганлиги маълум қилинди. У Персияда саккиз ойгина ишлади. Унинг ҳолдан тойиб, жон фидо қилиб ўтказган бу саккиз ойлик фаолияти Шарқнинг қиёфасини анча ўзгартириб юборишга етарли бўлди.

* * *

1912 йил 11 январда Шустер иззат-икром билан кузатилиб қўйилди. Навқирон шоҳ уни Энзели портигача олиб бориб қўйиш учун француз ҳайдовчиси билан ўз автомобилини ажратди. Жуда кўпчилик хорижийлар, форсийлар ҳовлига, йўл бўйига чиқиб уни кузатиб қолдилар. Минглаб одамлар унга самимий қўл силкитишди, эркаклар, аёллар кўзларида ёш билан у билан хайрлашдилар. Аллақандай бир телбаномга аёл эса, худди жазманидан айрилиб қолаётгандек уввос солиб йиғлади. Ҳеч кимнинг оғзидан тантанали хитоблар отилмас, хайирлашув оғир сукунатда юз берарди. Йўл-йўлакай кичик бир ноҳуш ҳол юз берди холос. Аллақандай казак уни ортидан тош отмоқчи бўлди. Бироқ у мақсадига эриша олмади.

Шустер тушган автомобил Казвин портидан жўнаб кетиши билан Шириннинг саройига томон ёлғиз, пиёда йўлга тушдим.

-Жуда кайфиятингиз тушиб кетибдими?-сўради у мени кутиб оларкан.

-Ҳозиргина Шустерни кузатиб келаяпман.

-Э-ҳа! Ниҳоят у жўнаб кетибди-да!

Мен унинг гапириш оҳангидан ҳайрон қилиб, унга қарадим. У фикрини ойдинлаштирди:

-Бугун мен у мамлакатимизга ҳеч қачон қадам ранжида қилмаганида яхши бўларди,- деган фикрга келдим.

Мен унга лол бўлиб тикилдим қолдим:

-Бу гапни сен гапираяпсанми?

-Ҳа, мен гапираяпман. Бу америкаликни мамлакатимизга келишини олқишлаган, унинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатини маъқуллаган, унинг қиёфасида юртимизга янгилик келтирувчи инсонни кўрган бўлсам ҳам, ҳозир у ўз юртида қолмаганлигидан афсусланаёпман.

-Бироқ, унинг гуноҳи нима?

-Тўғриси, унинг бирорта гуноҳи йўқ. Бироқ у Персияни тушунмади.

-Мен нима демоқчилигингни англамаяпман.

-Ўз шоҳига қарши чиққан вазир, ўз умр йўлдошига қарши чиққан хотин, ўз зобитига бўйсинмаган аскар икки карра жазога лойиқ эмасми? Қолаверса кучсизлар ҳеч қачон ҳақ бўлмаслигини билмайсизми? Руслар ва инглизлар олдида форсийлар ана шундай кучсиз ҳалқ ва Персия ўзини кучсиз эканлигини бу тарзда ҳаммага рўй-рост ошкор қилмасдан, аввалдан тан олиши лозим эди.

-Наҳотки бундай дунёқараш мангу давом этаверса? Наҳотки форсийлар бир куни ўзлигини таниб, замонавий, илғор, эътиборли миллатлар билан келишиб яшашни истамаса? Ахир Шустер шундай қилишга уринганди-ку!

-Айнан шу туфайли мен уни жуда иззат - ҳурмат қилардим. Бироқ бизнинг бундай аянчли аҳволга тушиб қолишимизни олдини олиш учун у ҳеч нарса қилолмади дейишга мажбурман. Натижада демократиямиз барбод бўлди, ҳудудларимиз яна руслар томонидан босиб олинди. Рус подшосининг нияти ҳам айнан шу эди ва бу эртами, кечми, барибир рўй беришни лозим эди.

-Бахтсизлик ҳар доим кечроқ келгани яхши.

-Мулла Насриддиннинг гапирадиган эшаги ҳақидаги латифани эшитганмисиз?

Мулла Насриддин Персияда, Маворауннаҳирда, бутун Ўрта Осиёда энг машҳур латифалар қахрамони эди. Ширин уни гапириб берди:

-Айтишларича, ярим жинни бир шоҳ Насриддинни эшак ўғриланганликда айблаб, ўлимга ҳукм қилибди. Уни қатл қилишга олиб бораётганларида Насриддин: «Бу эшак менинг ҳақиқий укам, бир сеҳргар уни шу аҳволга солиб қўйди. Агар менга ишониб бир йил муддат берсангиз, мен уни худди сиз ва мендек гапиришга, ҳақиқатни айтишга ўргатган бўлардим!»-дебди. Қизиқиб қолган шоҳ: «Жуда яхши, лекин билиб қўй, агар бир йилдан кейин худди мана шу кун эшак гапирмаса, сен барибир ўлимга ҳукм қилинасан!» – дебди. Ўлимдан қутулиб қолган Насриддинни хотини қарши олиб: «Бунини қандай қилиб бажарасиз? Ахир эшак ҳеч қачон гапирмайди-ку!»-деб сўрабди.

-«Э хотин мен ҳам буни биламан. Бироқ бир йилгача ё шоҳ, ё эшак, ё мен ўламан. Бу ёғига худо подшодир»-жавоб берибди Насриддин.

Малика бироз жонланиб гапида давом этди:

-Агар биз вақтдан бироз ютганимизда эди, руслар эҳтимол Балқонда, ёки Хитойда урушга киришиб кетган бўлармиди? Қолаверса, рус подшоси ҳам мангу яшамайдику! У ҳам бир кун оламдан кўз юмиши мумкин. Эҳтимол у худди бундан олти йил аввалгидек яна ўз юртидаги исён ва кўзғолонлар билан овораси чиқиб қолган бўлармиди? Биз сабр билан кутишимиз, айёрлик қилишимиз, усталик билан турли сиёсий ҳийлалардан фойдаланишимиз, ўзимизни бўйсингандек тутишимиз, алдашимиз, турли нарсаларни ваъда қилишимиз тўғри бўларди, деб ўйлайман. Билсангиз, Шарқ донолиги ана шуни талаб қилади. Шустер бизни ғарбликларга хос қадамлар билан олдинга бошламоқчи бўлди, бироқ у бизни тўппа-тўғри ботқоққа бошлаб борди.

У бу гапларни айтиб ўзи ҳам ҳижолат бўлаётганга ўхшар, мен эса, унинг гапларини инкор қилишдан ўзимни тиярдим. У гапида давом этди:

-Персия менга уммонда адашиб юрган омадсиз бир елканли кемани эслатади. Бу кеманинг денгизчилари эса, кемани илгари сурадиган шамол йўқлигидан доим оҳ-нола чекадилар. Кейин, Худо худди уларни жазоламоқчидек бошларига даҳшатли довул жўнатади.

Биз хаёлларимиз огушида анчагина жим қолдик. Кейин мен уни меҳрибонлик билан кучиб:

-Ширин!-дедим.

Мен уни биринчи бор исми билан атаётган эдим. У ўрнидан туриб кетди, кейин секингина қучоғимдан чиқиб, менга шубҳаланиб тикилди:

-Кетмоқчимисиз?

-Ҳа, лекин бошқача кетмоқчиман.

-Бу нима деганингиз?

-Мен сен билан кетишни истайман.

ҚИРҚ САККИЗИНЧИ БОБ.

1912 йил 10 апрелда Шербург портидан кемага чиқдик. Ламанш бўғозидаги кўз илғамас уфқда денгиз мавжланиб турибди. Ёнимдан гўзал ёрим - Ширин. Юқларимиз ичида тенги йўқ «Самарқанд кўлёмаси». Атрофимизда минглаб оломон ини бузилган чумолилардек ҳар томон чопишарди. Бу манзара менга яна узоқларда қолиб кетган Шарқни эслатарди.

«Титаник»га чиққан козо-кузолар ҳақида шунчалик кўп гапиришар эдиларки, гўё одамлар бу улкан кема нима учун қурилганлигини ҳам унутиб қўйгандек туюларди. Ўз она ватанларини ташлаб кетаётган бу минглаб эркаклар, аёллар,

болалар худди ўз юртларида ризқ - насибаларини топишга ишонмаганларидек, нукул Америка ҳақида орзу қилишади.

«Титаник» ростдан ҳам худди бутун ер юзидаги йўловчиларни териб олишга киришганди. У Сутгамптондан инглизларни, скандинавларни, Кеенстовндан ирландларни, Шербургдан грекларни, сурияликларни, анатолиялик арманиларни, жуҳудларни, ёки бессарабларни, сербларни, форсийларни ўз бортига чиқариб олди. Уларнинг кўпчилиги шарқликлар бўлиб, ғайри -табiiй шакллардаги юклари олдидан нари кетишмас, бундай вазиятга тушганликларидан жонсарак ҳолда жўнаш ҳақида бирор янгилик эшитилиб қолармикин деган умидда қулоқларини динг қилиб туришарди. Барчанинг нигоҳида нотаниш саргузаштлар арафасидаги саросималик, қандайдир ўкинч сезилиб турса-да, улар ўзларини энг имтиёзли, бахтли кишилардек ҳис қилишарди. Ахир, Шарқдан келиб, инсоният даҳоси билан бунёд бўлган дунёдаги энг қудратли, энг замонавий, энг мустаҳкам кемада дастлабки йўловчи бўлиш ҳаммага ҳам насиб қилавермайди-да!

Менинг ҳам қалбимда айнан шундай ҳиссиётлар жўш урарди.Бундан уч ой илгари Парижда тўйимиз бўлиб ўтган ва мен маликамга у одатланган шарқона дабдабаларга мос келувчи никоҳ саёҳати уюштириш учун бу кунни сабрсизлик билан кутгандим. Албатта менинг бу ниятимни болаларча инжиқлик деб бўлмасди. Ширин Қўшма Штатларга бориб яшашимизга узоқ вақт норозидек бўлиб юрди. Бироқ, унинг бу иккиланиши Персияни ташлаб чиқиб кетишимиздан олдинги чўрткесарлигига ҳеч ҳам ўхшамасди. У пайтлар Ширин менинг ортимдан эргашиб юришни мутлақо ҳоҳламаган бўларди. Эндиликда, у анча мулойим тортиб қолган, менимча у энди ўзини турмушга чиққан шарқ аёллари сингари тутишга уринарди. Шу сабаб севгилимга у ташлаб чиқиб келган оламдан гўзалроқ, эртаксимон бир олам яратишга уринардим ва «Титаник»даги саёҳатимиз худди шундай вазифани бажариши лозим эди. Қолаверса барча одамлардек биз ҳам бу сузувчи қасрда ердагидан қизиқроқ саргузаштларни бошимиздан кечиришимизга амин эдик.

Жумладан, бу ерда Константинопол ёки Қоҳирадаги ҳаммомларга мутлақо ўхшамайдиган турк ҳаммоми, пальма дарахтлари билан ўтказилган шарқона айвон, ёғоч отлар, кичик тугмачани босса, пишқириб юборадиган электр туялар мавжуд эди-ки, улар саҳрода кезиб бораётган сайёҳ тассавурини ўйғотиши мумкин эди.

Бироқ «Титаник»даги саёҳатимиз у ердаги ғайри -табiiй кўринишларни томоша қилиш билан чекланмади. Биз ғирт оврўпача лаззатлардан ҳам ўзимизни тия олмадик. Ширин ҳаво ранг смокинглар кийиб мусиқа чалаётган оркестр ижрочилари куйларини тинглар, ўзи учун « ҳаром» саналган денгиз моллюскасидан татиб кўрар, 1887 йилда тайёрланган «Кос-Дестурнел» виносидан ичиб, лиончасига қоврилган жўжа гўшtidан лаззатланарди.

Ширин ва мен учун энг бахтли дақиқалар бошланганди. Персиядаги муносабатларимиздан фарқли улароқ, энди биз ҳар доим бир - биримизнинг кўз

ўнгимизда, ҳис-ҳаяжонларимизни, қилиқларимизни, истакларимизни бир-биримиздан яширмас эдик.

Бу ердаги севгимиз Табриздаги, Заргандадаги ёки Техрондаги маликам кенг хонасининг тўрт девори ичидаги, хизматкорларнинг қизиқувчан нигоҳлари остидан ўтган ишқ -муҳаббат лаззатларидан минг чандон ортиқ эди.

Энди бизни бирга кўришларидан, эр-хотин сингари қўл ушлаб юришларимизга бегона кўзларнинг тикилишларидан лаззатланардик ва мен тиришқоқлик билан танлаган ҳашаматли каютамызга қайтишни истамай, кечалари узоқ сайр қилардик.

Кечки сайрлар бизнинг энг қувончли дамларимиз эди. Овқатланиб олишимиз биланок, бир зобит бизни ўзимиз танланган ва ичига «Самарқанд кўлёмаси»ни солиб қўйган мустаҳкам темир сандиқ олдига бошлаб борар, биз ундан кўлёмани олиб, зобит ҳамроҳида узун йўлақлардан ўтиб, каютамызга қайтардик. Кейин худди Париж кавҳахоналаридагидек тўқима курсиларга ўтириб олиб, бир неча рубойларни ўқирдик, кейин лифт ёрдамида сайргоҳга чиқиб, бизни кўриб қолишларидан ҳеч ҳам ҳадиксирамасдан бир-биримизга эҳтиросли бўсалар ҳадя қилардик.

Вақт алламаҳал бўлиб қолганида, «Самарқанд кўлёмаси»ни ўз каютамызга олиб тушардик ва эрталаб ўша зобит ҳамроҳида уни яна темир сандиқ ичига қўлфлаб келардик. Бу маросим айниқса Ширинни кўпроқ завқлантирарди. Унинг ҳар бир лаҳзасини бу кунисигача завқ билан эслаб юардик.

Уммондаги саёҳатимизнинг тўртинчи оқшомида мен кўлёмани очиб, дуч келган саҳифадаги қўйидаги рубойини ўқидим:

Эй онгсиз билмайсан бу олам ҳечдир,
Негизинг шамолдир, бир тутам ҳечдир.
Икки йўқлик аро қолмиш борлигинг,
Атрофинг йўқлигу, ўрта ҳам ҳечдир.

«Икки йўқлик аро қолмиш борлигинг» жумласи менга жуда ёқиб қолиб, уни яна бир бор такрорладим. Бирдан Ширин қўллари билан оғзимни ёпди:

-Илтимос бас қилинг!

У энтикиб нафас оларди. Унга ташвишланиб тикилдим. У синиқ овозда гап бошлади:

-Мен бу рубойини ёддан биламан. Бироқ бугун уни худди биринчи бор эшитаётгандекман. Худди бу аллақандай фало...

У гапини давом эттира олмай бироз нафасини ростлаб олди. Кейин хотиржам оҳангда:

-Қанийди ҳозир манзилимизга етган бўлсак! -деди.

Мен ҳайрон бўлиб елкамни қисдим.

-Агар жаҳонда беҳавф -хатар саёҳат қилиш мумкин бўлган кема битта бўлса, биз айнан унинг устидамыз. Капитан Смитнинг айтишича уни ҳатто Худонинг ўзи ҳам чўктира олмайди!

Мен бу гапим ва ҳазилим билан унинг қалбида ишонч уйғотмоқчи эдим, афсус тескариси бўлиб чиқди. У қўлларимдан ушлаб олганича шивирлади:

-Ҳеч қачон бундай деманг!

-Ширин, азизим, нега мени жинни қилаяпсан. -Биласанку, бу ҳазил холос.

-Бизда энг даҳрий киши ҳам бундай ҳазилни тилга олишга журъат қилмаган бўларди.

Унинг бутун вужуди титрар ва унга нима бўлаётганлигини тушунмасдим. Унга тезроқ каютамызга тушишни таклиф қилдим ва йўлда йиқилиб кетмаслиги учун уни ростакамига суяб боришга туғри келди. Эрталаб у бироз ўзига келгандек бўлди. Уни овунтириш мақсадида кеманинг мўъжизалар майдончасига олиб бордим. Уни сакраб ўйновчи электр туя устига миндириб, бироз баҳри-дилини очдим. Бизнинг бу болаларча ўйинимиз ўз номи билан ҳафталик газета нашр қилувчи Слепер Харперни қизиқтириб қолди ва у завқланиб кулганича бизнинг ўйинимизга қўшилди. Кейин у бизни чойга таклиф қилиб, ўзининг Шарқ саёҳати саргузаштларини гапириб берди. Кейин овозига тантановор оҳанг бериб Сун-Йат-сен лақабли, Хитой озодлик ҳаракати йўлбошчисининг номи билан аталувчи итини кўрсатди. Бироқ буларнинг барчаси негадир Ширин қиёфасидаги маъюсликни бутунлай арита олмасди.

Кечки овқат пайтида ҳам у жуда бўшашиб, ҳолсизланиб ўтирди. Мен бу оқшом одатий сайримизга чиқмасликка ва қўлёзмани ўз темир сандиғида қолдиришга қарор қилдим ва рафиқамни каютамызга бошладим. У жойига ётиши биланоқ беором уйкуга чўмди. Мен эса, ундан ташвишланиб ва бунчалик барвақт ухлашга одатланмаганим сабаб, оқшомнинг анча қисмини унга термулиб ўтказдим.

Алдаб нима ҳам қилай. Кема муз тоғига қачон урилганлигини сезмай ҳам қолдим. Кейинчалик менга тўқнашувнинг аниқ пайтини айтишганларида, ярим оқшом бўлишидан бироз олдин қўшни каюталардан бирида газламанинг зўрлаб йиртилганидек овозни эшитганимни эсладим. Бошқа ҳеч қандай кучли зарбани сезмадим ҳам ва бироз мизғиб олишга уриндим.

Тўсатдан аллаким нимадир деб қичқириб, эшигимизни таққиллатганидан ўйғониб кетиб, жойимдан сакраб турдим. Соатимга қарадим, у ўнга кам бирни кўрсатарди. Ички кўйлагимни кийиб, эшикни очдим. Йўлак бўм-бўш эди. Бироқ, узоқларда кимлардир қичқириб гаплашар, бундай пайт уларнинг баланд овозда гапиришлари гайри-табiiй туюларди. Ҳеч қандай ёмон хаёлларга бормай, Ширинни уйқусини бузмасдан, нима гаплигини билиб келиш учун ташқарига чиқдим.

Зинопоя устида кема хизматчиларидан бири бежавотир овозда «тўсатдан кичик бир носозлик рўй берганини, кема капитани барча биринчи класс йўловчиларни кеманинг энг баланд қисмида жойлашган Қўёш палубасида тўпланишига бўйруқ берганлигини» айтди.

-Хотинимни ўйғотишим шартмикан? Унинг бироз тоби йўқ эди.

-Капитан ҳаммани чиқишига буюрди, -такрорлади хизматчи бефарқ овозда.

Каютамга қайтиб, Ширинни иложи борица мулойимлик билан ўйғотишга уриндим, унинг пешонасини, қошларини силаб, қулоқларига шивирлаб номини такрорладим. Унинг инграган товушини эшитиб, шивирладим:

-Ширин, ўйғонақол азизим, биз палубага чиқишимиз лозим.

-Илтимос, бу кеч чиқмайлик, мен жуда жунжикиб кетаяпман.

-Гап сайр ҳақида эмас, капитан ҳаммани палубага чиқишини буюраяпти. Охирги жумлам унга электр токи ургандек таъсир қилди. У «вой Худо – й- им!- деганича жойидан сакраб турди. Мен унга унчалик шошилиш шарт эмаслигини айтиб, тинчлантиришга киришдим. Биз юқори палубага чиқанимизда у ерда аллақандай безоталик ҳукм сураб ва йуловчиларни қутқарув қайиқларига тушуриш бошланганди.

Мен сал илгари учратган кема хизматчисини кўриб унга яқинлашдим. У ҳамон ўзини йўқотмаган ҳолда:

-Энг аввал аёллар ва болалар тушурилади!- дерди пинагини ҳам бузмай, худди бундай вазиятда қўлланиладиган қондани ёдлаб олганидек.

Мен Ширинни қўлларидан тортиб қайиқлар томон бошламоқчи бўлдим, бироқ у жойидан жилмади.

-Қўлэзма! Қўлэзма!- дерди у ўтиниб.

-Бундай тўс- тўполонда уни йўқотиб қўйишимиз мумкин. У темир сандикда яхши сақланади!

-Йўқ! Мен қўлэзмани олмасдан ҳеч қасқа бормаيمان!

-Биз ҳеч қасқа бормоқчи эмасмиз, ахир! -гапга аралашди кема хизматчиси.-Биз йўловчиларни бир, ёки икки соатга кемадан биров узоклаштирмоқчимиз холос. Агар менга ишонмасангиз, қайиққа тушмаслигингиз ҳам мумкин. Бироқ, кемада капитан хўжайин....

Ширин бу гапга ишонмаганди албатта. Бироқ, у қаршилиқ қилмасдан, ўзини қайиқ томон бошлашларига қўйиб берди. Қайиққа тушуш олдидан бир зобит менга қичқирди:

-Жаноб, бу ёққа келинг, бизга бир эшкакчи керак.

Мен яқинлашдим.

-Бу қайиққа бир эшкакчи етимаяпти. Эшкак эшишни биласизми?

-Шезапек кўрфазида эшкак эшиб катта бўлганман.

Жавобимдан қаноатланган зобит менга қайиқдан жой олишни таклиф қилди ва Ширинга қайиққа тушишга ёрдам қилди. Қайиққа ўттизтача одам тушурилган, бироқ ҳали анча жойлар бўш бўлса-да, унга фақат аёллар туширилиши ҳақида буйруқ бўлди. Биз очиқ уммонга ғалати бир вазиятда чиқарилдик. Бироқ, мен ўзимни босиб олиб эшкак эша бошладим. Лекин биз қасқа қараб эшкак эшаётганимиздан, бу зим зиё тун қўйнидаги қайси портга томон сузаётганлигимиздан беҳабар эдик. Мен бу ҳақда ҳеч нарса ўйламас, қайиқдагилар ҳам ҳеч нарса билмасдилар. Мен фақат бир

нарсани, кемадан тезроқ узоқлашишини ва ярим миллар нарида туриб, кемадан бизга қайтиш ҳақида сигнал берилишини ўйлардим холос.

Дастлабки дақиқаларда ҳаммамизнинг ягона ташвишимиз ўзимизни совуқдан яхшироқ ҳимоя қилиш бўлди. Муздек эсаётган шамол кемада ҳали ҳам мусиқа чалаётган оркестр садоларини эшитишимизга ҳалал бермасди. Шу пайт назаримда керакли масофага сузиб бориб тўхтаганимизда, тўсатдан ҳаммамиз содир бўлаётган вақеанинг бутун даҳшатини пайқаб қолдик. «Титаник»нинг олд қисми баландга кўтарилиб борар, ундан таралаётган чироқ нурлари ҳам анча хиралашиб қолганди. Барчамиз даҳшатдан лол бўлиб, унга тикилиб қолдик. Тўсатдан кимнингдир ёрдам сўраб қичқирган товуши эшитилди. Қайиқни ўша тарафга бурдик. Ширин ва бошқа йўловчилар уммон юзида сузиб юрган бир йўловчини қайиққа чиқариб олдилар. Тезда тун қаъридан яна бир ёрдам сўраган қичқириқ эшитилди ва яна бир кишини сувдан қайиғимизга чиқариб олдик. Бу иш билан овора бўлиб турганимизда, бирдан Шириннинг ваҳимали қичқириғини эшитдим ва «Титаник» энди сув юзасида тик бўлиб қолганини, унинг чироқлари бирин-кетин ўча бошлаганини кўрдим. «Титаник» тик ҳолатича беш минутча турди ва кейин улугвор бир тантана билан ўз қисмати сари океан қаърига чўкиб кетди.

15 апрел куёши атрофни ёритганида аянчли манзарани кўриб титраб кетдик. Ҳалокат ҳақидаги сигнални биринчи бўлиб эшитган ва чўкаётганларни қутқаришга етиб келган «Карпатия» кемаси бизни ўз бортига олди. «Титаник» сув қаърига чўкиб кетган пайтдан бери бир оғиз ҳам гапирмаётган Ширин ёнимда турар ва негадир кўзларини мендан олиб қочарди. Мен уни ҳушини жойига келтиришга уринар, бизлар мўъжиза туфайли омон қолганлигимизни, кўплаб йўловчилар ҳалок бўлганлигини, атрофимиздаги кўплаб кишилар ўз эрларидан, хотинларидан, болаларидан жудо бўлганлигини тушунтирмоқчи бўлардим. Бироқ, унга ҳадеб насиҳат қилаверишим ҳам ўринли эмасди. Ўша кўлёзма унга худди менга каби ҳарқандай бойликлардан аъло эканлигини, айнан шу кўлёзма бизни ўзаро боғлаб турганлигини яхши билардим. Шунча бахтсизликлардан кейин унинг ғойиб бўлиши Ширинга ёмон таъсир қилаётганлиги кўриниб турарди. Уни вақт даволаши мумкинлигини сезиб, ўз ҳолига қўйиб бердим.

18 апрел кечаси Нью Йорк портига яқинлашишимиз билан бизни шовқин-сурон билан кутиб олишди. Репортёрлар бизни кутиб олиш учун махсус қайиқлар ёллаб, кемамизга яқинлашардилар. Улар овоз кучайтиргич карнай орқали бизга мурожаат қилиб, қичқариб саволлар беришар, уларга айрим йўловчилар қўлларини карнай қилиб, бор овозлари билан жавоб беришга уринардилар.

«Карпатия» лангар ташлаши биланоқ, бошқа журналистлар ҳам ҳалокатдан омон қолганлар томон ташланишиб, воқеа тафсилотини ҳаққоний ва таъсирчан қилиб ҳикоя қилиб берувчи йўловчиларни топишга ўрина бошладилар. «Евенинг Сун» газетасининг ёшгина бир мухбири мени танлади. У айниқса капитан Смит ва ҳалокат пайтида кема экипажи ўзларини қандай тутганлари қизиқа бошлади. Улар

вахимага тушиб қолмадиларми? Улар содир бўлган воқеани, ҳақиқатни йўловчилардан яширдиларми? Асосан биринчи класс йўловчилари қутқарилганлиги ростми?

Унинг ҳар бир саволи мени ўйлашга, хотирамни кавлашга мажбур қиларди.

Шундай қилиб биз дастлаб кемадан тушишда, кейин қирғоқда тик турганимизча узоқ суҳбатлашдик. Ўша пайт бутунлай жим бўлиб қолган Ширин ёнимда турарди. Кейин у қандай ғойиб бўлганлигини сезмай қолибман. Мен безовталанишга ўрин йўқ деб ҳисоблардим. У биздан узоқлашиб кетиши мумкин эмасди. Албатта у бизнинг яқинимизда, кўзимни олар даражада нур чақнатиб, расмга тушираётган фотограф йигитнинг орқасида турибди,- деб ўйлардим.

Журналист хайрлашаётиб, мен берган маълумотларнинг тўғри-ёки нотўғрилигини назорат билан сўраб, мен билан кейинчалик яна учрашиш ниятида эканлигини айтиб, манзилимни ёзиб олди. Мен атрофга қарадим. Ширинни тобора баландроқ овоз билан чақира бошладим. У ҳеч қаерда йўқ эди. Мен уни жойимдан қимирламасдан кутишга қарор қилдим. У мени бу ердан топишига ишонардим. Уни бир, икки соат кутдим. Тез орада портда одамлар сийраклаша бошлади. Уни қаердан қидирсам экан?

Биринчи навбатда «Титаник» кемаси тегишли бўлган Вит Стар компаниясининг идорасига мурожаат қилдим. Кейин қўтқарилганлар учун тунашга ажратилган барча меҳмонхоналарни айланиб чиқдим.

Лекин бирор жойдан хотинимдан дарак топилмай, яна портга қайтиб келдим. Порт кимсасиз эди.

Кейин Ширин биладиган, бориб хотиржам тортиб мени кутиши мумкин бўлган ягона манзил- Аннаполидаги уйимга жўнадим. У бу ерга ҳам келмаган эди.

Ундан бирор хабар келиб қолармикин дея узоқ кутдим. Бироқ, у мени бир умрга ташлаб кетганлигини тушундим. У ҳатто хат ҳам ёзмади. Кейинчалик ҳеч ким менинг ҳузуримда унинг номини тилга олмайдиган бўлди.

Бугунги кунга келиб ростдан ҳам у билан учрашганмидим? -дея ўзимдан -ўзим сўрайман. Балки булар менинг шарқона хаёлларим натижасидир? Кечалари катта хонамда ёлғиз қолганимда, бунга шубҳалана бошлаганимда, хотираларим ғужғон ўйнаганида, ўз ақлу-шууримга ишонмай қолганимда, сакраб ўрнимдан туриб кетаман-у, хонамдаги барча чироқларни ёқиб, бир пайтлар у менга ёзган хатларни титкилай бошлайман. Уларни худди яқиндагина олгандек шошилиб очаман, улардан анқиётган хушбуй уфори хидлайман, уларни қайта-қайта ўқийман. Хатлардаги совуққон оҳанглар мени ўзимга келтиргандек бўлади, улар менда яна ишқ- муҳаббат олови билан яшаш орзусини уйғотади. Фақат шундан кейингина ҳовуриمدан тушиб, чироқларимни ўчириб, ўтмиш хотираларимдан кўрқмасдан ҳалос бўлиш учун ўзимни тўшагимга отаман. Бироқ, Жамолиддин меҳмонхонасида у айтган «Ким билсин, яна йўлларимиз туташармикин?» деган жумла, Табризда ўтказган икки

нурли тун, қишда Заргандада печка олдида у билан ўтказган кунларим қайта-қайта хаёлимда жонланаверади.

Айниқса уммон узра саёҳатимиздаги кема устидаги охирги сайримиз ҳеч хаёлимдан кетмайди. Биз сайргоҳни кезиб юардик. Ҳеч кимса йўқ қоронғи бурчакка етгач, биз бир-биримизнинг қучоқимизга сингиб кетиб, эҳтирос билан ўпишдик. Шунда унинг юзларини қўлларимга олиш учун қўлимдаги қўлёзмани тўсин устига қўйганлигим, Ширин буни пайқаб қолиб, бор овози билан кулиб юборгани, кейин тантанавор оҳангда осмонга қараб қуйидаги жумлаларни айтгани ҳамон эсимда:

-Ҳайём рубойлари Титаник билан саёҳат қилаяпти! Шарқнинг сўнмас гули уммон тўлқинлари узра сузмоқда! О, Ҳайём! Биз мушарраф бўлган бахтли онларимизни кўрганингда эди!